

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2020, № 4 (92)

4 /2020

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитетінің (бұдан әрі – БФСҚК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:
Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Аяған Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институты

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжгіали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Баиқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтпаиұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Алимбаев Нұрсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Ажигали Серик Ескендірович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, Институт истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абиlseйт Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского (Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrakmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C. C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)

Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Göttingen University (Kazakhstan)

Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)

Mansura-Haydar, professor; (India)

Masov Rakhim Masovich, Masov Raxim Masovich, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)

Mukhtar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)
Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)
Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)
Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)
Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)
Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)
Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:
Айжамал Құдайбергенова

Редактор:
Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:
Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 272-46-54
E-mail: Otanhistory@gmail.com
Электрондық мекен-жай:
<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж.
9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ИНСТИТУТЫНА 75 ЖЫЛ
ИНСТИТУТУ ИСТОРИИ ИМЕНИ Ч. ВАЛИХАНОВА - 75 ЛЕТ
SH. VALIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY 75 YEARS**

МРНТИ 03.20

ИСТОРИКИ КАЗАХСТАНА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Капаева Айжан Токановна

доктор исторических наук, профессор, ГНС Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова Казахстан, г. Алматы. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

Аннотация. В 2020 году отмечается 75-летие Победы в Великой Отечественной войне Советского Союза и Институт истории и этнологии отмечает 75-летие со дня своего основания. В статье рассматривается участие ученых Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова в Великой Отечественной войне Советского Союза: академиков АН Казахской ССР Нусупбекова А.Н., Тулепбаева Б.А., член-корреспондента АН Казахской ССР Г.Ф. Дахшлейгера, докторов исторических наук, профессоров Аргынбаева Х.А. и Балакаева Т.Б. Приводятся данные их боевого пути на фронтах войны, заслуженные награды. Все ученые-фронтовики стояли у истоков становления и развития академической исторической науки. Они пришли в Институт после окончания Великой Отечественной войны младшими научными сотрудниками и аспирантами и прошли путь до академиков и профессоров. Показан вклад ученых-фронтовиков в разработку разных приоритетных на тот момент направлений исторической науки. В статье приводятся основные монографии и статьи ученых. Ученые-историки, о которых говорится в статье представляют «золотой фонд» поколения организаторов академической исторической науки, внесших неоценимый вклад в ее развитие.

Ключевые слова: фронтовики, историки, война, исторические науки, юбилей, вклад в науку.

ҒТАХР 03.20

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНА ҚАТЫСҚАН ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХШЫЛАР

Капаева Айжан Тоқанқызы

тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих институтының бас ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қаласы. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

Түйіндеме. Биыл Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 75 жылдығы мерекесі мен Шоқан Уәлиханов атындағы Тарих институтының құрылғанына 75 жыл толуы қатар келіп отыр. Осы айтулы мерзімге орайластырылған мақалада Тарих институты ғалымдарының Ұлы Отан соғысына қатысуы жан-жақты зерделенген. Қазақ КСР ҒА-ның академиктері А.Н. Нүсіпбеков, Б.А. Төлепбаев, мүше-корреспондент Г.Ф. Дахшлейгер және тарих ғылымдардың докторы, профессорлар Х.А. Аргынбаев пен Т.Б. Балакаевтардың жауынгерлік жолы, майданда көрсеткен ерліктері нақты деректер негізінде ашып көрсетілген. Олардың Отан қорғаудағы қаһармандық істері мемлекет тарапынан жоғары бағаланып, алған әскери марапаттары жайлы да айтылған. Сұрапыл соғыстың өртінен аман қалған ғалымдардың еліміздің академиялық тарих ғылымына қосқан үлесі де терең сараланған. Олар Ұлы Отан соғысы жеңіспен аяқталысымен Институттағы еңбек жолын аспирант, кіші ғылыми қызметкерліктен бастап профессор, академик дәрежесіне дейінгі шығармашылық жолдан өтті. Мақалада ғалымдардың өз кезіндегі тарих ғылымының өзекті мәселелерін зерттеуге арналған еңбектеріне де аса зор мән берілген. Академиялық тарих ғылымын қалыптастырушы майдангер ғалымдар елімізде тарихи сананы жетілдіруге өлшеусіз еңбек сіңіріп, бүгінде «алтын қорымыз» саналатыны анық. Осы тұрғыда Институт ғалымдарының тарих ғылымын дамытуға қосқан ұшан-теңіз ізденістері мақалада лайықты бағасын алған.

Кілт сөздер майдангерлер, тарихшылар, соғыс, тарих ғылымы, мерейтой, ғылымға қосылған үлес.

HISTORIANS OF KAZAKHSTAN IN THE GREAT PATRIOTIC WAR

Капаева Aizhan Tokanovna

Doctor of historical sciences, professor, leading researcher at Ch. Valikhanov institute of history and ethnology. Almaty, Kazakhstan. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

Abstract. 2020 marks the 75th anniversary of the Victory in the Great Patriotic War of the Soviet Union and the Institute of History and Ethnology celebrates the 75th anniversary of its foundation. The article discusses the participation of scientists from the Institute of History, Archeology and Ethnography named after Ch.Ch. Valikhanov in the Great Patriotic War of the Soviet Union: academicians of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR Nusupbekov A.N., Tulepbaev T.B., Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR G.F. Dakhsheiger, doctors of historical sciences, professors Argynbaev Kh.A. and Balakaev T.B.

The data of their combat path on the war fronts, deserved awards are given. They came to the Institute after the end of the Great Patriotic War as junior researchers and postgraduate students and went the way to academicians and professors. All front-line scientists stood at the origins of the formation and development of academic historical science. The contribution of frontline scientists to the development of various priority areas of historical science at that time is shown. The article contains the main monographs and articles of scientists. The historians mentioned in the article represent the «golden fund» of historians of the generation of organizers of academic historical science, who have made an invaluable contribution to its development.

Key words: front-line soldiers, historians, war, historical sciences, anniversary, contribution to science.

Введение. Казахстан участвовал в Великой Отечественной войне как составная часть единой страны. 2020 г. юбилейный – исполнилось 75 лет Победы в Великой Отечественной войне, в которой участвовали все республики Советского Союза. От Казахстана было призвано в ряды армии 1 млн. 200 тыс человек. Казахстанцы героически сражались на всех фронтах Великой Отечественной войны. Звание Героя Советского Союза было присвоено 520 казахстанцам, 4 человека имеют звание Дважды Героя Советского Союза. В рядах защитников страны были граждане Казахстана вне зависимости от национальности, возраста, образования, профессии. В те годы прошли суровую школу, наравне со всеми и научные кадры Казахстана, проявившие величайшую организованность, моральную стойкость, высокий патриотизм. На передовой воевали будущие ученые-историки Нусупбеков А.Н., Дахшлейгер Г.Ф., Балакаев Т.Б., Аргынбаев Х.А., Тулепбаев Б.А. и многие другие. После окончания войны они посвятили себя исторической науке и внесли огромный вклад в ее становление и развитие. Они были не только видными учеными, но и организаторами исторической науки Казахстана. Перед ними в тот период были поставлены важнейшие проблемы, обозначенные в концепции развития исторической науки в Казахстане, утвержденной в мае 1947 г. на первой научной сессии института и определившие на десятилетия развитие исторической науки: разработка историографии, издание важнейших архивных источников, определение периодизации истории Казахстана, исследование таких методологических проблем, как происхождение казахской народности и Казахского государства на основе выяснения уровня общественно-экономического и политического развития государственных образований, предшествовавших сложению казахского государства; формирование и развитие феодальных отношений; причины и значение принятия казахами российского подданства; проникновение капиталистических отношений в Казахстан; революция 1905-1907 гг. и восстание 1916 г.; история советского периода.

Обсуждение. Истории Великой Отечественной войны посвящены монографии ученых, многочисленные произведения полководцев, дипломатов, видных деятелей литературы, ветеранов войны. В 1943 г. в Казахстане была создана Комиссия по сбору материалов по истории войны. По неполным данным, в республике за годы войны было опубликовано около 150 книг, брошюр и журнальных статей, посвященных данной тематике.

В послевоенные годы в изучение и освещение войны стали включаться демобилизовавшиеся солдаты и офицеры. Из них следует выделить имена А. Нусупбекова,

О. Малыбаева и Г. Абишева. А. Нусупбекову первому удалось привлечь документы архивов и на этой основе создать более содержательную картину жизни республики в военные годы. О. Малыбаев начал глубокое изучение дружбы народов как одного из важнейших слагаемых победы. Г. Абишев, продолжая эту линию, показал героические дела воинов-казахстанцев в боях за Родину (Нусупбеков, 1949; Малыбаев, 1955; Абишев, 1950).

Вышли работы об отдельных героях - генерале И.В. Панфилове, М. Габдуллине, В. Клочкове и других, а также о тех, кто высшим отличием Родины был отмечен дважды - Т.Я. Бегельдинове, Л.И. Беде, С.Д. Луганском, И.Ф. Павлове (Скотников, 1953; Скосырев, 1943; Морозов, 1948).

Первым комплексным произведением по истории республики в годы войны явилась монография Г. Абишева «Казахстан в Великой Отечественной войне 1941-1945» (Абишев, 1958).

Обобщающим трудом по проблеме стала монография Т.Б. Балакаева «Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.» изданная в 1971 г.

К работам, которые не утратили своего значения и на сегодняшний день можно отметить монографии М.К. Козыбаева «Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)» и «Казахстан - арсенал фронта» (Козыбаев, 1964; 1970).

На современном этапе исследованием малоизученных проблем истории Великой Отечественной войны занимается отдел Истории Казахстана XX в. Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Научный руководитель проектов по войне известный ученый, специалист по военной истории Алдажуманов Кайдар Сейсембаевич. Под его руководством отдел завершает большой проект «Национальные войсковые формирования Казахстана на фронтах войны (1941-1945 гг.)». История создания в Казахстане национальных бригад и кавалерийских дивизий до настоящего времени остается «белым пятном» в истории военного времени. В 2016 г. вышла в свет монография Алдажуманова К.С., написанная по итогам исследования «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 гг.».

Большую ценность представляют документы Архива Академии наук, расположенного в настоящее время в «Ғылым ордасы». В материалах архива отражены все этапы образования и деятельности всех академических институтов, в том числе Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Фонд 11 оп.1 представляет собой опись личных дел и личных карточек всех сотрудников, работавших в разное время в Институте. Большой интерес представляют личные дела видных ученых – организаторов академической исторической науки, в частности Нусупбекова А.Н., Дахшлейгера Г.Ф., Аргынбаева Х.А., Сулейменова Б.С., Басина В.Я. и многих других. В личных делах отражены все ступени работы ученых в Институте, официальные приказы, отчеты по научной работе, доклады выступлений на конференциях, а также стенограммы дискуссий по актуальным проблемам исторической науки периода становления и развития Института.

Об историках, участниках войны нет специальных работ. Но отдельные сведения можно почерпнуть из статей и выступлений последователей, учеников видных ученых о научном вкладе в развитие исторической науки. Это вступительная статья Ж. Абылхожина в книге, посвященной Г.Ф. Дахшлейгеру, статьи А. Калыша о замечательном ученом-этнографе Х.А. Аргынбаеве (Абылхожин, 2015; Калыш, 2012). В 2018 г. КазНУ им. аль-Фараби в издательстве «Қазақ университеті», вышла в свет книга, посвященная Т. Балакаеву. Подробную библиографию научных трудов ученых содержат «Материалы к библиографии», выпускавшихся издательством «Наука».

Результат. В этом юбилейном году, общественность отмечает 75-летие победы Советского Союза в Великой Отечественной войне. Свою лепту в общую победу внесли воины из Казахстана, на разных фронтах войны защищали страну от врага будущие профессора и академики историки Нусупбеков А.Н., Дахшлейгер Г.Ф., Балакаев Т.Б., Едыгенов Н.Е., Михайлов Ф. К., Савосько В.К., Аргынбаев Х.А., Тулепбаев Б.А., Басин В.Я., Востров В.В., Елеуов Т., Елагин А.С. Позже демобилизовавшись, они вносили огромный вклад в становление и развитие исторической науки в Казахстане, по разным ее направлениям. Всех выше перечисленных ученых объединяет то, что все они были фронтовиками и после войны посвятили свою жизнь исторической науке в стенах Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова Академии наук

Казахской ССР, ныне Институт истории и этнологии, который в этом 2020 году тоже отмечает 75-летний юбилей со дня своего создания. В 1932 г. была образована Казахстанская база Академии наук СССР. В составе КАЗФАН СССР в 1941г. был организован Институт языка, литературы и истории, у истоков которого стояли такие замечательные казахские ученые, как Н.Т. Сауранбаев (первый директор Института), А.Х. Маргулан, С. Аманжолов и др.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова создан на основании Постановления Совета Министров СССР, решения штатной комиссии при Совете Министров СССР от 6 декабря 1944 г. № 689, Постановления Президиума Казфилиала АН СССР № 20 от 14 августа 1945 г. «О выделении из состава Института языка, литературы и истории самостоятельных институтов: Института истории, археологии и этнографии и Института языка и литературы» (Архив НАН РК, 53:5-10). Быстрое развитие Института истории, археологии и этнографии началось с образования Академии наук Казахской ССР. Институт стал ведущим центром исторических исследований в республике, что позволило сконцентрировать и направить значительные научные силы на решение важных узловых проблем истории.

Первое поколение историков академической науки стояли у истоков становления и развития исторической науки, определили направления ее развития, внесли огромный вклад в исследование различных проблем. По предложению К.И. Сатпаева, в середине 1946 г. Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР возглавил Серафим Владимирович Юшков и был его первым директором до июля 1948 г. Для исторической науки первые годы работы Института были годами собирания и консолидации научных сил, становления профессиональных ученых-историков.

В 40-50-е гг. XX в. деятельность института была сконцентрирована на исследовании таких сложных проблем истории дореволюционного и советского Казахстана, как этногенез казахского народа, формирование казахской государственности, история общественной мысли, присоединение Казахстана к России, национально-освободительное движение в крае.

В эти годы пришли в Институт участники Великой Отечественной войны: А.Н. Нусупбеков, Т.Е. Елеуов, В.Ф. Шахматов, Г.Ф. Дахшлейгер, ставшие известными учеными, исследуя актуальные проблемы исторической науки Казахстана.

Более четверти века успешно руководили Институтом истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР видные ученые и организаторы науки – фронтовики Нусупбеков Акай Нусупбекович и Дахшлейгер Григорий Федорович. Многие достижения коллектива середины 50-х – начала 80-х годов непосредственно связаны с их именами и деятельностью. В эти годы Институт стал ведущим центром исторических исследований в республике, что позволило сконцентрировать и направить значительные научные силы на решение важных узловых проблем истории.

А.Н. Нусупбеков родился 9 декабря 1909 г. в селе Джаланаш Кегенского района Алма-Атинской области в семье крестьянина-скотовода. Его детство было тяжелым, с малых лет он узнал нужду и начал трудом зарабатывать на жизнь. В 1916 г. его семья осталась без кормильца. Отец погиб от рук карателей во время подавления национально-освободительного восстания в Семиречье. Мать и трое его старших братьев нанялись в батраки. С 1918 г. восьмилетний мальчик Акай начал пасти скот у местных баев и кулаков в селах Малыбай, Чилик, Джаланаш. В 1925 г. местные органы советской власти посылают А.Н. Нусупбекова на учебу в детскую коммуну им. Н.К. Крупской в г. Джаркенте (ныне г. Панфилов). В 1926 г. по направлению школы-коммуны он поступил в Алма-Атинский сельскохозяйственный техникум.

В 1939 г он назначается директором межобластной школы руководящих колхозных работников в г. Семипалатинске. Здесь застаёт его Великая Отечественная война. (Нусупбеков, 1989:23)

1 сентября 1941 г. Нусупбеков Акай Нусупбекович был призван в Красную Армию, работал секретарем партбюро эвакогоспиталя в г. Семипалатинске, а в мае 1942 г. направлен на Калининский фронт в состав прославленной 8-й гвардейской стрелковой дивизии им. И.В. Панфилова. Был комиссаром минометной батареи, дивизиона, агитатором политотдела дивизии. Принимал участие в боях под Холмом, Резекнэ, Ригой, в Курляндии. Был дважды ранен, проявил себя бесстрашным воином и талантливым агитатором. В 1945 г. командование дивизии направило А.Н. Нусупбекова в качестве руководителя делегации 8-й гвардейской стрелковой дивизии им. И. В. Панфилова с рапортом в Казахстан.

В 1943 г. награжден медалью «За боевые заслуги», в 1944 г. награжден орденом Отечественной войны II степени, в 1945 г. удостоен ордена Отечественной войны I степени, медалью «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.».

В апреле 1946 г., демобилизовавшись из армии в звании майора, он поступает на работу в только что организованный Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР, с которым будет связана вся его дальнейшая деятельность. В 1947-1953 гг. работал зав. отделом истории Казахстана периода Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) Института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР. В 1948 г. защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата исторических наук на тему: «Воссоединение казахских земель в едином Казахском советском государстве». Становление и рост А.Н. Нусупбекова как ученого неразрывно связаны с развитием института, в котором он прошел путь от младшего научного сотрудника до директора (1956-1982 гг.) и вице-президента АН Каз ССР (1968-1976 гг.). Книга А.Н. Нусупбекова «Объединение казахских земель в Казахской Советской Социалистической Республике», является первым исследованием, в котором отражен сложный территориальный вопрос, имеющий большое политическое значение. Он является автором более 200 научных работ по различным проблемам: национально-освободительное движение под руководством Сырыма Датова, участие казахов в восстании Е. Пугачева, история исторической науки и источниковедения. А. Нусупбеков является одним из зачинателей изучения истории Казахстана периода Великой Отечественной войны. В 1967 г. ученый был удостоен премии им. Ч.Ч. Валиханова за фундаментальную монографию «Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917-1940 гг.)» А. Нусупбеков представлял историческую науку Казахстана на международных, всесоюзных научных форумах.

Акай Нусупбекович стал первым историком, избранным действительным членом Академии наук Казахской ССР. Под его руководством Институт истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР вошел в число ведущих научно-исследовательских учреждений Советского Союза, а труды его научного коллектива стали известны не только в ближнем, но и дальнем зарубежье.

Помимо научных трудов Нусупбеков А.Н. собирал интересные и неизвестные факты о происходивших на полях войны событиях, боях, их подвигах. Так, он написал заметку о командире танка Т-34 Агзаме Таюпове, сражавшемся подо Ржевом; о Хангали Суюншалиеве, воевавшим в составе 312-й стрелковой дивизии; об истории монумента Могилы Неизвестного солдата в Москве и т.д. (Трегулов, 2018)

Неизменным заместителем по науке А.Н. Нусупбекова на протяжении многих лет был известный ученый Г.Ф. Дахшлейгер – также участник Великой Отечественной войны.

Григорий Федорович Дахшлейгер родился 2 ноября 1919 г. в Одессе в семье рабочего. В 1937 году Григорий Федорович поступил на исторический факультет Одесского государственного университета имени И.И. Мечникова. В 1941 году он был эвакуирован в Ташкент, где получил диплом Среднеазиатского государственного университета (САГУ). До начала войны, некоторое время успел поработать учителем в Аягозе под Семипалатинском, но потом был призван в армию, закончил артиллерийское училище и был отправлен в действующую армию на фронт. Прошел всю войну, был ранен, за мужество и героизм, проявленные на фронте награжден правительственными наградами: орденом Красной Звезды, медалью – «За Отвагу». В одном из фронтовых писем семье после поездки в Вену писал: «Когда-то я мечтал побывать в Европе. Сейчас, несколько иначе, чем я думал, но все-таки посмотрел. Впечатлений хватит надолго». Вернувшись с фронта, в 1946 г. Григорий Дахшлейгер поступает в аспирантуру Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР и с тех пор его жизнь всегда будет связана с этим институтом: аспирант, ученый секретарь, старший научный сотрудник, заведующий отделом, заместитель директора по научной части (1957-1983 гг.) (Архив НАН РК, 8:25).

В 1950 г. Г.Ф. Дахшлейгер защитил кандидатскую диссертацию на тему «История строительства Турксиба», а в 1966 г. на основании монографии «Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.)» - докторскую диссертацию. В 1972 г. он был избран членом-корреспондентом АН КазССР. За цикл работ - «Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.)», «Историография советского Казахстана», «В.И. Ленин и проблемы казахстанской историографии» Г.Ф. Дахшлейгер в 1979 г. был удостоен премии Президиума Академии наук Казахской ССР имени Ч.Ч. Валиханова первой степени. В том же году ему было

присвоено звание «Заслуженный деятель науки Казахской ССР», в 1982 г. за большой вклад в создание пятитомной «Истории Казахской ССР» он был удостоен звания лауреата Государственной премии Казахской ССР (История и историки, 1980:338).

Григорий Федорович был талантливым организатором науки: он вместе с А.Н. Нусупбековым, Б.А. Тулепбаевым, С.Б. Баишевым и другим коллегами плодотворно руководил написанием и изданием многих обобщающих работ. Он стоял у истоков создания двухтомной, а затем пятитомной истории Казахской ССР, двухтомной истории крестьянства Советского Казахстана. Г.Ф. Дахшлейгер достойно представлял казахстанскую и советскую историческую науку на международных форумах: на исторических, этнографических, антропологических конгрессах, симпозиумах, конференциях в США, Франции, Румынии, Индии, ГДР и др. странах. Григорий Федорович свободно владел английским языком и представлял свои доклады, выступления на английском языке. Владение иностранными языками позволило Григорию Федоровичу напрямую налаживать международные контакты с историками и научными учреждениями многих стран и постоянно поддерживать и развивать эти связи.

Развитие казахстанской академической этнографии послевоенного периода во многом связано с деятельностью доктора исторических наук, профессора, талантливого ученого и педагога, основателя этнографической школы Халела Аргынбаевича Аргынбаева.

Родился Халел Аргынбаев 21 сентября 1924 г. В ауле № 17 (колхоз имени Джамбула) Баянаульского района Павлодарской области в семье крестьянина-середняка. Семья Аргынбаевых испытала на себе последствия советской тоталитарной системы. Лишившись скота в годы коллективизации, спасаясь от страшного голода, поразившего некогда кочевые и полукочевые регионы, вынуждены были в 1931 г. переехать в Кузбасс, где его отец работал шахтером. В следующем году нужда заставила его отца, равно как и его родных братьев завербоваться на Дальний Восток – на Камчатку в г. Петропавловск, где он работал сторожем магазина, а мать Карабаева Майра в швейной мастерской. Здесь же в г. Петропавловске Халел Аргынбаевич учился в начальной школе. В 1934 г. окончил 2 класса. В том же году семья переехала в г. Новосибирск, где он закончил 3 класс. В 1935 г. Аргынбаевы переехали в Каратальский район, где отец вступил в члены колхоза, затем в 1938 г. – в Капальский район Талды-Корганской области, пока в 1952 г. Он не вышел на пенсию (Калыш, 2012:90).

Халел Аргынбаев был фронтовиком, который пришел в вуз, а затем и в науку после окончания войны и завершения службы в армии (1947 год). В 1938-1939 учебном году Халел Аргынбаевич окончил Конурскую начальную среднюю школу и поступил в Капальское педагогическое училище, которое окончил в 1942 г. Отсюда он, как и другие его сверстники в возрасте 18 лет был призван служить в рядах Советской Армии, воевавшей на фронтах Великой Отечественной войны. С 1 сентября 1942 г. по 13 января 1943 г. он был курсантом краткосрочных радиотелеграфных курсов Среднеазиатского военного округа в г. Ташкенте. С 8 марта 1943 г. он был радистом штаба 10 артиллерийской дивизии Воронежского фронта, с 24 апреля 1943 г. до окончательного разгрома фашистской Германии в мае 1945 г. служил радистом 27-й артиллерийской бригады II–III Украинского фронтов. В составе указанных фронтов принимал участие в военных действиях на территории Украины, Молдавии, Румынии, Венгрии, Чехословакии, Югославии и Австрии. Аргынбаев Х.А. участвовал в боях под г. Яссы, за г. Бузэу и Плоешти, проявляя образцы мужества и героизма. Так в бою под огнём противника Аргынбаев осуществлял связь между КП и огневой позицией. «В бою под огнём противника тов. Аргынбаев за г. Бузэу, не взирая угрожающую опасность ни на минуту не отходил от радиостанции и обеспечивал бесперебойную связь, благодаря чему батарея имела возможность вести огонь. Тов. Аргынбаев заслуживает правительственной награды. медаль «за отвагу». Командир 1/27 майор Трейсер.» 3 сентября 1944 г. До мая 1946 г. находился в составе Прикарпатского военного округа, а с мая 1946 г. – командир радистов 135-й артиллерийской бригады Прибалтийского военного округа (г. Чортков). 1 марта 1947 г. был демобилизован по указу Верховного Совета СССР от 4 февраля 1947 г. Ратные подвиги рядового бойца Халела Аргынбаевича были достойно оценены наградами страны: орденом «Отечественной войны», медалями «За боевые заслуги», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», «Двадцать лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», «50 лет Вооруженных сил СССР», «Тридцать лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (Архив НАН РК, 498:223).

23-летний фронтовик, за плечами которого уже был богатый жизненный опыт, поступает на исторический факультет КазПИ им. Абая. В 1954 г. Халел Аргынбаев поступает в аспирантуру Института истории, археологии и этнографии АН КазССР по специальности «Этнография». С этого времени начинается становление талантливого ученого под влиянием его старших коллег - востоковедов Н. Сабитова, А.Х. Маргулана, под непосредственным руководством видного этнографа И.В. Захаровой, которая была его научным наставником.

Халел Аргынбаев одним из первых дал всеобъемлющий анализ структуры, формы и типов традиционной казахской семьи, специфики ее внутрисемейных отношений и обрядности. В 1975 г. защитил труд многолетних исследований – докторскую диссертацию «Семья и брак у казахов», которую он с блеском защищает в 1975 году. Круг его профессиональных интересов широк: ученый одинаково скрупулезно исследует виды домашнего скота, связанные со скотоводством обычаи и поверья, традиционную культуру жизнеобеспечения казахов, генеалогию родоплеменных групп трех жузов (Калыш, 2012).

Участник международных конгрессов антропологов и этнографов: VII-го в Москве (1964 г.), IX в Чикаго (1973 г.), симпозиумов по историко-этнографическому атласу в Ашхабаде (1967 г.), в Ташкенте (1969 г.), Всесоюзной конференции в Алма-Ате (1972), отчетных сессий по итогам полевых этнографических исследований в Москве (1974 г.), в Алма-Ате (1990 г.).

Большой вклад в изучение истории Великой Отечественной войны внес фронтовик Балакаев Тултай Балакаевич.

Балакаев Толтай родился 13 апреля 1923 года в Абыральском районе Семипалатинской области (ныне Абайский район Восточно-Казахстанской области).

Балакаев Т.Б. в 1942 г. закончил с отличием среднюю школу №1 в селе Кайнар Абралинского района Семипалатинской области. В мае 1942 г. в 19 лет он ушел добровольцем на фронт. Балакаев Т.Б. участвовал в составе 1049 полка 300-й стрелковой дивизии Юго-Западного фронта в сражениях под Сталинградом, Среднем Доне и Западном Ростове-на-Дону. В марте 1943 г. в Западном Ростове-на-Дону в районе «Матвеев Курган» на реке Миус он был тяжело ранен. Осенью 1943 г. по заключению военной комиссии он был освобожден от воинской обязанности. Балакаев Т.Б. награжден орденом Отечественной войны II степени, 22 медалями, почетными грамотами (Балакаев, 2018:173).

В 1949 г. Балакаев Т.Б. закончил исторический факультет Казахского государственного университета им. С.М. Кирова. Все научные исследования Балакаева Т.Б. посвящены разным аспектам Великой Отечественной войны: рассматривал роль и место Казахстана в военной экономике страны, вклад трудящихся республики в победу в войне. Его труд «Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)» был удостоен премии им. Ч.Ч. Валиханова. Принимал участие в фундаментальных изданиях: 5-ти томная «История Казахской ССР»; «Казахстан в Великой Отечественной войне» очерки в 2-х выпусках; «Великая победа советского народа» и т.д. Балакаев Т.Б. на протяжении нескольких лет заведовал отделом Истории ВОВ. в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова АН Каз.ССР.

В 1983-1984 гг. Институт истории, археологии и этнографии АН Каз ССР возглавлял академик Тулепбаев Байдабек Ахметович – участник Великой Отечественной войны, известный ученый, организатор науки.

Родился 10 октября 1921 г., в ауле Торткуль Бугунского района Чимкентской области.

Уроженец Южно-Казахстанской области, годы учебы провел в г. Ташкенте. В 1936 году он поступает на рабфак САГУ (Среднеазиатский государственный университет) в Ташкенте, а после его ликвидации, в 1939 году, заканчивает уже Казахское педагогическое училище. В ноябре 1939 года Байдабек Ахмедовича призывают на службу в ряды Советской армии. С первых и до последних дней Отечественной войны солдатом воевал на Юго-Западном, Южном, Кавказском, Карельском фронтах. Он не раз проявлял бесстрашие, стойкость и мужество, был дважды ранен. Награжден двумя Орденами Отечественной войны I степени. В октябре 1945 года Б. А. Тулепбаев демобилизовался из рядов Советской Армии и вернулся в родной аул Торткуль.

В 1949 году он окончил Ташкентский государственный педагогический институт им. Низами и партийную школу при ЦК КП Узбекистана.

Академик Б.А. Тулепбаев является крупным организатором науки Казахстана. В мае 1976 г. он был избран вице-президентом Академии наук Казахстана. В 1978 году по его

инициативе был создан отдел историографии Советского Казахстана в Институте истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч.Валиханова АН Каз.ССР, который он возглавлял до 1986 г. В 1983-1984 годах был директором этого Института.

Академик Тулепбаев Б.А. был членом Национального комитета историков СССР, научно-проблемных советов по истории исторической науки при Отделении истории АН СССР, председателем Научного Совета «История Советского Казахстана», член Главной редакционной коллегии «Истории крестьянства СССР». Участник многих конференций, съездов и симпозиумов, в том числе XV Международного конгресса исторических наук (Бухарест, 1980 г.), XVI Всемирного конгресса историков (Штутгарт, 1985 г.)

Круг научных интересов Б.А. Тулепбаева включает исследования в области государственного строительства, теория и практика некапиталистического строительства, теоретические проблемы аграрной истории, биографии государственных и политических деятелей Казахстана. Большой интерес представляет монография академика Б. Тулепбаева, написанная в соавторстве с кандидатом исторических наук Тулепбаевой Кенжекуль «Д.А. Кунаев выдающийся государственный и политический деятель». Авторы книги на базе всестороннего изучения трудов Д.А. Кунаева, архивных материалов и других источников показали вклад Кунаева Д.А. в развитие экономики, культуры Казахстана за более чем 50 летний период (Тулепбаев, 2011).

Тулепбаев Б.А. награжден орденами Ленина, Трудового Красного Знамени, двумя орденами Отечественной войны 1 степени и орденом «Знак почета», 25 медалями СССР, Почетными грамотами.

Нусупбеков А.Н., Дахшлейгер Г.Ф., Балакаев Т.Б., Едыгенов Н.Е., Михайлов Ф.К., Савосько В.К., Аргынбаев Х.А., Тулепбаев Б.А., Басин В.Я., Востров В.В., Елеуов Т., Елагин А.С. и др. принадлежали к поколению советских ученых, на долю которых еще в ранней молодости выпало тяжелое испытание - участие в боях с фашизмом. Несмотря на испытанные тяготы войны, полученные ранения, они не были сломлены и победителями вошли в мирную жизнь. Стали известными учеными, представляют «золотой фонд» ученых-историков поколения организаторов академической исторической науки, внесших неоценимый вклад в ее развитие.

Заключение. Сотрудники Института истории, археологии и этнографии всегда с большой благодарностью и огромным уважением относились к участникам В.о.в. историкам. В Институте традиционно проходил расширенный Ученый Совет, посвященный Дню Победы, на который приглашались все ветераны войны Института. Сотрудники с большой благодарностью чествовали ветеранов и с огромным интересом слушали их рассказы о войне. С каждым годом участников ВОВ становилось все меньше и меньше. К 75-летию юбилею ВОВ. в Институте истории и этнологии, к сожалению, не осталось ни одного фронтовика. Тем не менее память о них будет жить всегда. Подтверждением этому являются проводимые в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова конференции, «круглые столы», презентации, посвященные ветеранам Института. Так, 13 ноября 2018 г. в РГП «Ғылым ордасы» прошел «круглый стол» на тему: «Институт ардагерлеріне тағзым». В 2018, 2019, 2020 гг. проведены конференции, посвященные научному наследию и вкладу в историческую науку ученых-фронтовиков Великой Отечественной войны: А.Н. Нусупбекова, Г.Ф. Дахшлейгера, Х. Аргынбаева, Б.А. Тулепбаева, Т. Балакаева. В институт пришло молодое поколение, родившееся в годы независимости страны. Они продолжают начатое нашими корифеями исторической науки дело исследования истории страны. Многие поменялось в идеологии, исторической памяти о Великой отечественной войне. Во всех постсоветских странах начали пересматривать значение и роль праздника Победы в новых реалиях становления и развития независимых государств. Особенно активно фальсификации усиливаются в связи с юбилейными датами Дня Победы. Нельзя допустить переформатирования значения Дня Победы, нельзя забывать, какими жертвами была завоевана Победа. Молодые историки должны внести свою лепту в исследование истории войны с новых методологических позиций, на основе архивных документов, ранее недоступных исследователям. Мы должны быть достойны их памяти, всегда помнить благодаря кому мы имеем возможность заниматься историей, обязаны изучать их научные труды по разным отраслям исторической науки, которые являются бесценным достоянием науки Казахстана.

Литература

- Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Алма-Ата: Казгосиздат, 1958.
- Абишев Г. Работа партии большевиков по воспитанию чувства советского патриотизма у бойцов-казахов в годы Великой Отечественной войны (1941-1945гг.). Алма-Ата, 1950.
- Абылхожин Ж.Б. Ученый, педагог, организатор науки // Григорий Дахшлейгер. Избранные труды. Алматы, 2015. С. 5-20.
- Архив Национальной Академии наук РК. Ф. 11. Оп. 1. Д. 53. Л. 5-10.
- Архив Национальной Академии наук РК. Ф. 11. Оп. 1. Д. 8. Л. 25
- Архив Национальной Академии наук РК. Ф. 11. Оп.1 а-л. Д. 498. Л. 223.
- Балакаев Төлтай. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 173 б.
- Библиография ученых Казахстана. Акай Нусупбекович Нусупбеков. А., 1989. С. 23.
- Герои Советского Союза-казахстанцы. Сб. документов и материалов. Кн. 1. Алма-Ата, 1945.
- Горобова А. Политрук Ключков. М., 1943. 23 с.
- Морозов С.А. Дважды Герой Советского Союза Т.Я. Бегельдинов. М., 1948. 20 с.
- История и историки Исторический ежегодник 1980 г. (п/р Нечкиной М.В.). М., 1984. С. 338-340.
- Калыш А.Б. Вклад Х.А. Аргынбаева в становление этнографической науки Казахстана // Вестник КазНУ имени аль-Фараби. 2012. №4 (67). С. 88-92.
- Козыбаев М.К. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Алма-Ата: Казахстан, 1964. 363 с.
- Козыбаев М.К. Казахстан - арсенал фронта. Алма-Ата, Казахстан, 1970. 475 с.
- Калыш А.Б. Вклад Х.А. Аргынбаева в становление этнографической науки Казахстана // Вестник КазНУ имени аль-Фараби. 2012. №4 (67). С. 88-92.
- Малыбаев О. Дружба, испытанная в боях за Родину. Алма-Ата, 1955. 245 с.
- Наградной лист. Приказ подразделения №: 13/н от: 10.09.1944 Объединенный ведомственный архив комитета МОН РК. Ф. 11. Оп. 1. Д. 498. Л. 223.
- Нусупбеков А. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза (июнь 1941-1945 гг.) // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. 2-е изд., исправл. и доп. Алма-Ата, 1949. Т.2. С. 287-349.
- Скосырев П.Г. М. Габдуллин. М., 1943. 27 с.
- Скотников Ю. Герой Советского Союза генерал-майор И.В. Панфилов. М., 1953.
- Трегулов С. Маленькие истории большой войны // Экспресс К. 10 Мая 2018.
- Тулепбаев Б.А. «Д.А. Кунаев – выдающийся государственный и политический деятель» Алматы, 2006. 304 с. (в соавт. с К. Тулепбаевой)

References

- Abishev G. Kazakhstan v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941-1945 gg. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1958.
- Abishev G. Rabota partii bol'shevikov po vospitaniyu chuvstva sovetskogo patriotizma u boytsov-kazakhov v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941-1945gg.). Alma-Ata, 1950.
- Abylkhozhin ZH.B. Uchenyy, pedagog, organizator nauki // Grigoriy Dakhshleyger. Izbrannyye trudy. Almaty, 2015. S. 5-20.
- Arkhiv Natsional'noy Akademii nauk RK. F. 11. Op. 1. D. 53. L. 5-10.
- Arkhiv Natsional'noy Akademii nauk RK. F. 11. Op.1. D. 8. L. 25
- Arkhiv Natsional'noy Akademii nauk RK. F.11. Op. 1 a-l. D. 498. L. 223.
- Balakayev T. Almaty: Kazak universiteti, 2018. 173 b.
- Bibliografiya uchenykh Kazakhstana. Akay Nusupbekovich Nusupbekov. Alma-Ata, 1989. S. 23.
- Istoriya i istoriki. Istoricheskiy yezhegodnik 1980 g. p/r Nechkinoy M.V. M., 1984. S. 338-340.
- Geroi Sovetskogo Soyuz-kazakhstanstantsy. Sb.dokumentov i materialov. Kn.1. Alma-Ata, 1945.
- Skotnikov YU. Geroy Sovetskogo Soyuz general-mayor I.V. Panfilov. M.,1953;
- Skosyrev P.G. M.Gabdullin. M.,1943. 27 s.
- Gorobova A.Politruk Klochkov. M.,1943. 23 s.
- Kazakhstanskaya pravda 11 maya 2018 g.
- Kalysh A.B. Vklad Kh.A. Argynbayeva v stanovleniye etnograficheskoy nauki Kazakhstana // Vestnik KazNU imeni al'-Farabi. 2012. №4 (67). S. 88-92.
- Kozybayev M.K. Kompartiya Kazakhstana v period Velikoy Otechestvennoy voyny (1941-1945 gg.). Alma-Ata: Kazakhstan, 1964. 363 s.
- Kozybayev M.K. Kazakhstan - arsenal fronta. Alma-Ata: Kazakhstan, 1970. 475 s.
- Kalysh A.B. Vklad KH.A. Argynbayeva v stanovleniye etnograficheskoy nauki Kazakhstana // Vestnik KazNU imeni al'-Farabi. 2012. №4 (67). S. 88-92.
- Morozov S.A.Dvazhdy Geroy Sovetskogo Soyuz T.Ya. Begel'dinov. M., 1948. 20 s.
- Nagradoy list. Prikaz podrazdeleniya №13/n ot: 10.09.1944 Ob»yedinenny vedomstvennyy arkhiv komiteta MON RK, F. 11. Op. 1 a-l. D. 498. 223 l.
- Nusupbekov A. Kazakhstan v period Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuz (iyun' 1941-1945 gg.) // Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dnei.2-ye izd.,ispravl. i dop. Alma-Ata, 1949. T. 2. S. 287-349.

Malybayev O. Druzhba, ispytannaya v boyakh za Rodinu. Alma-Ata, 1955. 245 s.
Tregulov S. Malen'kiye istorii bol'shoy voyny //Ekspress K. 10 Maya 2018.
Tulepbayev B.A. «D.A. Kunayev - vydayushchiysya gosudarstvennyy i politicheskiy deyatel'». Almaty, 2006. 304 c. v soavt. s K. Tulepbayevoy).

МРНТИ 03.20

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА КАЗАХСТАНА 1940-Х ГГ. В ЭПИСТОЛЯРНОМ НАСЛЕДИИ А.М. ПАНКРАТОВОЙ

Жангуттин Бауржан Олжабаевич

доктор исторических наук, доцент, заведующий кафедрой истории Казахстана им. академика Т.С. Садыкова КазНПУ. им. Абая, г. Алматы, Казахстан E-mail: bzhanguttin@gmail.com

Аннотация. В центре внимания статьи - эпистолии Академика АН СССР Анны Михайловны Панкратовой (1894–1980) к своим друзьям, в т.ч. из Казахстана. Письмо написано 15 июня 1944 г. и отражает острые дискуссии, детали закрытого совещания в ЦК ВКП (б) в мае-июле 1944 г, с участием ряда секретарей ЦК и наиболее видных историков. Послание воспроизводит аргументы участников вокруг обсуждавшегося учебника по истории Казахстана 1943 г. Эпистолярное наследие А.М. Панкратовой характеризуют условия подготовки и публикации столь уникального издания, возникавшие дискуссии, особенно при раскрытии национально-освободительного движения казахского народа. Наконец позволяет определить роль Академика в развитии исторической науки Казахстана. Исследование выполнено на основе источников личного происхождения, в том числе и ранее не вводившихся в научный оборот материалов личного фонда А.М. Панкратовой в Архиве Российской академии наук.

Ключевые слова: А.М. Панкратова, История Казахской ССР, Институт истории Академии наук СССР, дискуссия, наука, идеология, политика

ҒТАХР 03.20

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ 1940 ЖЖ А.М. ПАНКРАТОВАНЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫНДА

Жангуттин Бауыржан Олжабайұлы

тарих ғылымдарының докторы, доцент, академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан E-mail: bzhanguttin@gmail.com

Түйіндеме. Мақаланың өзегі - КСРО Ғылым академиясының академигі Анна Михайловна Панкратованың (1894-1980) өзінің достарына, соның ішінде Қазақстаннан жолдаған хаттары болып табылады. Хат 1944 жылы 15 маусымда жазылды және онда қызу пікірталастар, 1944 жылдың мамыр-шілдесінде Бүкілодақтық Большевиктік Коммунистік партияның Орталық Комитетіндегі жабық мәжілістің егжей-тегжейлері, бірқатар Орталық Комитет хатшыларының және ең көрнекті тарихшылардың қатысуымен көрсетілген. Хабарламада 1943 жылғы Қазақстан тарихы бойынша талқыланған оқулық төңірегіндегі қатысушылардың дәлелдері ой елегінен өткізілді. А.М. Панкратованың эпистолярлық мұрасы осындай ерекше басылымды дайындау және басып шығару шарттарымен, әсіресе қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын ашқанда туындаған пікірталастарымен сипатталады. Сайып келгенде, бұл академиктің Қазақстанның тарих ғылымын дамытудағы рөлін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу жеке ғылыми шығу көздері негізінде, оның ішінде ғылыми айналымға бұрын енгізілмеген Ресей Ғылым академиясының архивіндегі А.М. Панкратованың жеке қорынан алынған материалдар негізінде жүргізілді.

Кілт сөздер: А.М. Панкратова, Қазақ КСР тарихы, КСРО Ғылым академиясының Тарих институты, пікірталас, ғылым, идеология, саясат

HISTORICAL SCIENCE OF KAZAKHSTAN 1940S IN THE EPISTOLARY HERITAGE OF A.M. PANKRATOVA

Zhanguttin Baurzhan

Doctor of historical sciences, associate professor, head of the department of history of Kazakhstan named after academician T.S. Sadykov, Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan E-mail: bzhanguttin@gmail.com

Abstract. The article focuses on the epistols of Academician of the USSR Academy of Sciences Anna Mikhailovna Pankratova (1894-1980) to her friends, including those from Kazakhstan. was written on June 15, 1944, and reflects heated discussions, details of a closed meeting in the Central Committee of the CPSU (b) in May-July 1944, with the participation of a number of Central Committee secretaries and the most prominent historians. The message reproduces the arguments of the participants around the discussed textbook on the history of Kazakhstan in 1943. A.M. Pankratova's epistolary legacy is characterized by the conditions for the preparation and publication of such a unique publication, the discussions that arose, especially when disclosing the national liberation movement of the Kazakh people. Finally, it allows us to determine the role of the Academician in the development of the historical science of Kazakhstan. The study was carried out on the basis of sources of personal origin, including materials from the personal collection of A.M. Pankratova in the Archives of the Russian Academy of Sciences, which were not previously introduced into scientific circulation.

Key words: A.M. Pankratova, History of the Kazakh SSR, Institute of History of the Academy of Sciences of the SSSR. discussion, science, ideology, politics.

Введение. Для современной исторической науки Казахстана характерна многоаспектность тематики изысканий, многосторонность методологических моделей исследований, значительный объем источников. К числу последних относится эпистолярное наследие А.М. Панкратовой. Имя Анны Михайловны Панкратовой неразрывно связано с историей советской исторической науки. Она принадлежала к поколению ученых, привнесших в науку безусловный приоритет большевистской партийности. «Как ученый – историк широкого профиля она изучала историю формирования и развития российского рабочего класса до 1917 г., занималась проблемами общественно-политических движений, историей дипломатии, исследовала историю профсоюзных движений в России, Германии, Италии и Франции» говорил о ней видный ученый-историк, академик Национальной Академии наук Республики Казахстан К.Н. Нурпеисов (Нурпеис, 2013). В 1941-1943 гг. Панкратова вместе с частью Института истории АН СССР была эвакуирована в Алма-Ату и включилась там в научную жизнь Казахской ССР. Результатом совместных усилий ученых явилось создание «Истории Казахской ССР». Это был первый в советской исторической науке фундаментальный труд, обобщение опыта изучения истории в масштабе союзной республики с древнейших времен по 40-е годы XX века.

Материалы и методы. Основным источником информации для написания статьи послужили документы личного фонда А.М. Панкратовой хранящихся в Архиве Российской академии наук (РАН). Она занимала важные посты в исторической науке, поэтому оказалась в центре проходивших кампаний, в которых ее задачей было донесение идеологических директив до широкой научной общественности. Это отразилось в ее эпистолярном наследии.

Письма позволяют приблизиться к пониманию взаимоотношений власти и исторического знания в специфических условиях советского режима и господства коммунистической идеологии. Из опубликованных источников особенную ценность представляют дневники воспоминания историков (Дружинин, 1967; Дьяконов, 1995). При решении исследовательских задач используются как общенаучные методы (анализ и синтез, уточнения, обобщения) и традиционные методы исторического анализа.

Обсуждение. Исследователи, изучающие проблемы становления исторической науки в Казахстане использовали материалы архивов, воспоминания. На их основе были созданы обобщающие работы (Историческая наука, 1990; Козыбаев, 1992).

Работы М.Х. Асылбекова (Асылбеков, 2012), К.Н. Нурпеис (Нурпеис, 2013),

М.О. Абсеметова (Абсеметов, 2016; Абсеметов, 2017) посвящены характеристике вклада А.М. Панкратовой в историческую науку Казахстана. Вместе с тем, многие вопросы не получили своего рассмотрения.

Результаты. Через пять дней после начала войны, когда уже значительная часть территории была захвачена войсками фашистской Германии, ЦК ВКП(б) и СНК СССР приняли постановление «О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества». Создается Совет по эвакуации, занявшийся разработкой порядка и очередности перевозок разворачивается сеть эвакуационных пунктов (Население России, 2001:65). «Эвакуация населения в это время проходила хотя и в срочном порядке, но довольно организованно. Был городской штаб эвакуации, районные, и местные штабы во всех учреждениях, на фабриках и заводах. Каждому большому учреждению или группе малых выдавался железнодорожный эшелон. Такова была теория. На практике все было сложнее и запутаннее» - свидетельствовал востоковед И.М. Дьяконов. (Историческая наука, 1990:508, 509). Поскольку ощущалась острая нехватка пассажирских вагонов, эвакуация осуществлялась в товарных вагонах, специально оборудованных для этой цели, а иногда и на платформах (Население России, 2001:65).

Тогда же в октябре 1941 г., решено было часть сотрудников из институтов АН СССР и их филиалов эвакуировать на Восток страны. Научные сотрудники небольшими группами, с семьями эвакуировались из Москвы и Ленинграда в Алма-Ату, Ташкент, города Сибири. Группа московских ученых А.М. Панкратова, Н.М. Дружинин, Я.Я. Зутис, А.П. Кучкин, М.П. Вяткин Д.А. Баевский - специалисты по истории СССР, Ф.В. Потемкин, А.Ф. Миллер, Ф.И. Нотович - специалисты по всеобщей истории были оставлены в Алма-Ате (Бекмаханова, Бекмаханов, 2014:28). Ответственной работой для эвакуированных историков стала подготовка «Истории Казахской ССР». А.М. Панкратова свидетельствует: «Когда наш институт очутился в Казахстане и Узбекистане, мы, конечно, считали своей обязанностью, прямым партийным долгом прийти на помощь казахам и узбекам в создании их национальной истории. Казахи уже лет 10 работали над историей Казахстана. Два института - Казахский институт истории, литературы, языка и письменности и Казахский институт Маркса - Энгельса - Ленина проделали очень большую предварительную работу: изучали источники - арабские, восточные, китайские, собирали архивные материалы, изучали фольклор и т. п. Мне нужно было только помочь товарищам этот материал, собранный огромным количеством историков, объединить, продумать и дать ему правильное марксистско - ленинское направление. В октябре 1941 г. книгу начали писать. Предварительно составили проспект. В 1942 г., когда я приехала, основные части книги были уже написаны». (Стенограмма совещания, 1996:73). К написанию данного труда было привлечено целое созвездие выдающихся ученых - археологов, историков и юристов Москвы и Ленинграда (С.-Петербурга), руководимые А.М.Панкратовой: А.Н. Бернштам, М.П. Вяткин, Б.Д. Греков, Н.М.Дружинин, А.П. Кучкин, М.О. Ауэзов, А.Х. Маргулан, Е. Бекмаханов, Е. Исмаилов, Б. Кенжебаев, С. Муканов, Г.М. Мусрепов, С.Н. Покровский.

К редактированию отдельных глав и разделов были привлечены: академик И.И. Мещанинов, Н.Т. Сауранбаев, М.П. Вяткин, А.П. Кучкин и др. (Нурпеис, 2020:1).

Н.Е. Бекмаханова свидетельствует: «Постепенно создавались условия и для научной работы. При городской библиотеке, на углу улиц Пушкина и Калинина, был организован специальный читальный зал для научных работников и преподавателей который примыкал к помещению Центрального государственного архива - Казахской ССР и Государственной публичной библиотеки Казахской ССР им. А.С. Пушкина. Мама, которая помогала собирать архивные документы, копируя и перепечатывая их для коллектива историков, рассказывала, что это одноэтажное здание имело печное отопление, зимой в нем было очень холодно, льдом были покрыты окна и углы читального зала, работали в перчатках, валенках и тепло одетыми» (Бекмаханова, Бекмаханов, 2014:28). До весны 1943 г. творческая группа напряженно работала. А.М. Панкратова в своем выступлении на совещании по вопросам истории СССР в ЦК ВКП(б) в 1944 г. говорила: «Было очень много спорных и трудных вопросов. Прежде всего и Б. Д. Греков по своей части, и я по своей пытались показать взаимоотношения между Казахстаном и Россией в той мере, в какой по материалам и источникам я могла это сделать» (Стенограмма совещания, 1996:74). Дискуссию ученых вызвала концепция М.П. Вяткина по вопросу формирования казахской народности и образования Казахского государства. Некоторые положения его теории вызвали научную полемику, в частности, его оппонент Е.А. Федоров акцентировал внимание

на необходимости освещения развития производительных сил как одного из факторов формирования казахской народности. М.П. Вяткин, в свою очередь, был не согласен с версией формирования казахской народности В.Ф. Шахматова. Некоторые противоречия возникли по дате образования Казахского ханства. В своих исследованиях Вяткин опирался на Мухаммеда Хайдара, произведения которого являются одними из признанных источников по истории народов Центральной Азии во 2-й половине XV в. (Абсеметов, 2017:368). А.М. Панкратова говорила: «Нам казалось очень важным выяснить, что в истории казахского народа есть принципиальный рубеж, и что этим рубежом является победа Октябрьской социалистической революции, которая возродила казахский народ как нацию, ибо до победы Октябрьской социалистической революции казахский народ не мог сложиться в нацию. Октябрьская революция помогла создать его государственность и ликвидировать его отсталость. В результате Октябрьской революции и победы социализма в СССР произошел тот исторический скачок, который Казахстан прошел в своем развитии от патриархально-феодального строя к социалистическому, минуя капитализм». Обращая особенное внимание на советский период истории казахского народа, мы имели в виду показать ему, что он всем обязан советской власти, нашей большевистской партии, нашему великому русскому народу. Эту задачу мы, в той или иной мере, выполнили» (Стенограмма совещания, 1996:73). Книга была закончена весной 1943 года. Позднее А.М. Панкратова скажет: «Мы писали эту книгу в условиях самого напряженного времени - в 1941-1942 годах. Немцы доходили до Кавказа и до Сталинграда - недалеко от заволжских степей Казахстана. Нужно было поднять народ на защиту своей советской родины, показать, что казахи имеют боевые традиции борьбы за независимость, за свободу. Казахи воевали неплохо и под Москвой, и под Ленинградом, и под Сталинградом. Мы хотели показать, что Великая Отечественная война укрепила дружбу народов в горниле совместной борьбы против захватчиков. Борьба против захватчиков за независимость и свободу очень ярко проявлялась в истории казахского народа, отражаясь и в его эпосе, в его литературе, в его песне. Стремясь подчеркнуть боевые героические традиции казахов, мы показали их отражение и в истории, и в литературе.»

Совещание в ЦК ВКП (б) 1944 г.

В 1943 г. «История Казахской ССР» была представлена на соискание Сталинской премии. Однако книга получила неблагоприятные отзывы со стороны «великодержавных шовинистов». В отзывах о книге отдельных историков (в частности, А.И. Яковлева) отмечалось, что авторы не смогли в полной мере оценить тенденцию продвижения России в Казахстан и Среднюю Азию как объективно обусловленную всем ходом общественного развития, исторически прогрессивную, преувеличили значение имевших место антирусских восстаний и других выступлений в складывавшихся взаимоотношениях двух народов (Гришаев, 2013:135).

В мае-июле 1944 г. в ЦК ВКП (б) состоялось закрытое совещание с участием ряда секретарей ЦК и наиболее видных историков. На повестке были следующие вопросы:

1. Оценка внутренней и внешней политики царского самодержавия на различных этапах русской истории, в частности - Россия как «жандарм Европы» и Российская империя как «тюрьма народов».
2. Оценка завоеваний царской России и колониальной политики царизма. Значение и характер присоединений к России народов и территорий окраин.
3. Характер восстаний против царизма на окраинах Российской империи и оценка отдельных восстаний и их лидеров.
4. О применимости теории «меньшего зла» в отношении присоединения народов Средней Азии к России.
5. Об уровне государственности народов Средней Азии до их присоединения к России.
6. Характер влияния немецких историков на русскую историографию.
7. Отношение советских историков к норманнской теории происхождения русского государства.
8. О происхождении понятий «славяне» и «Русь».
9. О преодолении взглядов антимарксистской «школы» Покровского в советской исторической науке.
10. Оценка исторической роли выдающихся деятелей России (Иван Грозный, Петр I. Ушаков, Нахимов. Брусилов и др.).
11. Об освещении в курсах по истории СССР реакционных деятелей царской России.

12. О месте малых народов в курсах по истории СССР (лопари, эвенки, белые калмыки и др.).

13. Характер и значение западных влияний на общественную мысль России, на русскую науку и культуру.

14. О соотношении интересов русского народа и самодержавия в различные периоды русской истории

15. Роль крестьянских восстаний под руководством Болотникова, Разина, Пугачева в истории России» (Бранденбергер, Дубровский, 1999:148).

А.М. Панкратова в своем письме датированном 15 июня 1944 г. пишет: « Дорогие друзья! Пишу Вам из нашего санатория «Узкое», где я намереваюсь недели две отдохнуть. Устала до последней степени - морально и физически. Немалую роль в моем крайнем переутомлении играет та идейная борьба на историческом фронте, которую мне больше чем кому другому приходится выдерживать за последние месяцы. Основные этапы этой борьбы Вы знаете. Сейчас мы, очевидно, подходим, в известной мере, к заключительному этапу, так как вопрос в целом перенесен в ЦК ВКП(б)». И далее «29 мая [1944] начались совещания в ЦК под непосредственным руководством секретарей ЦК. Председательствует тов. Щербаков, присутствуют (но не всегда оба) - тт. Андреев и Маленков. Из историков присутствуют почти все наши виднейшие историки - партийные и беспартийные (АРАН, 155:1). В своем многостраничном документе А.М. Панкратова замечает: «Внешним поводом дискуссии явилась книга «История Казахской ССР», но она только заставила громко сказать то, о чем раньше говорилось глухо». «Выступления историков начались 1 июня. Первыми выступили Бушуев, Аджемян, Панкратова и Нечкина. Первые двое представляли позицию, разделяемую Тарле, а вторые - решительно против» (АРАН, 155:5). Бушуев не преминул заявить, что «История Казахской ССР» - книга антирусская, так как она идеализирует национальные восстания против России. Он демагогически и подчеркнуто заявил, что, видимо, не случайно такая книга вышла так быстро, когда обычно такие толстые книги выходят через несколько лет после написания» сообщает документ. Из стенограммы заседания следуют подробности. В своем выступлении С. К. Бушуев обрушился с критикой Института истории. Он заявил с трибуны совещания: «В Институте истории и по сию пору не проветрены еще углы от покровщины. Отсутствие коллективизма, кастовость, интриги - все это характерно для стиля Института истории. Вот этой сплоченности, единства среди историков нет. А такие вопросы, как история народов СССР, разве может Институт истории решать один ?. Конечно, не может. Вот этой организационной связи, связи по существу не было, и никто, собственно говоря, над этим серьезно не думал. Если бы здесь была проделана какая - ни будь серьезная работа, то разве можно было бы иметь такую работу о Казахстане? Книга о Казахстане - антирусская книга. Написана она наспех. Редакция книги крайне поверхностная и несерьезная. Эта работа, кстати сказать, была начата без общей программы. Разве можно было начинать разработку истории отдельных вопросов, когда по основным вопросам, затрагивающим основные исторические вопросы, не было договоренности?» (Стенограмма совещания, 1996:56). А.М. Панкратова пишет: «После этих двух ораторов выступила я. Моя задача была значительно облегчена. Мне не надо было на них ссылаться, их цитировать и критиковать, как я это сделала в своем письме. Я могла вообще не повторять содержание моего письма, а дополнить его новыми фактами, а главное - дать им принципиально-теоретическую и политическую оценку.» И далее: «Само собой разумеется, мне пришлось значительную часть моего выступления посвятить «Истории Казах[ской] ССР». Я не могла злоупотреблять так временем, как это сделали Бушуев и Аджемян, которые говорили вдвое больше, чем полагалось, и говорила почти в пределах регламента, минут на пять больше. Поэтому я могла остановиться только на принципиальных вопросах. Я очень решительно подчеркнула, что книгу по казахской истории надо было бы обсудить специально, между тем на совещание не был приглашен ни один из ее авторов. Тов[арищ] Щербаков проявлял к этой части моего выступления большой интерес и задал мне вопросы, из которых я могла судить, что он книгу читал и что он разделяет (или интересуется) вопросом о «наименьшем зле» (АРАН, 155:7). О чем умолчала А.М. Панкратова? В своем выступлении, ученый заявила: «Я считаю неправильным и политически ошибочным оценку этой книги как антирусской на том основании, что в ней отрицательно охарактеризована колониальная политика русского царизма» (Стенограмма совещания, 1996:72). Из выступления следуют подробности того как шел процесс

подготовки к созданию труда. Из источника следует, что «История Казахской ССР» была написана по предварительному плану и с предварительным обсуждением всех принципиальных вопросов. «Вот у меня письмо к секретарям ЦК КП(б) Казахстана, где изложены важнейшие принципиальные положения и методологические установки, которые легли в основу этой книги» Все вопросы «были обсуждены в ЦК КП(б)К. Никаких возражений по существу тех концепций, которые мы в этой книге собирались излагать, не было, и мы считали, что мы подходим к вопросам изучения истории Казахстана правильно»: заявляет академик. А.М. Панкратова не скрывает трудности, с которыми столкнулся авторский коллектив. По ее мнению, это была «первая в нашей стране работа по истории национальных республик. Все другие работы такого рода еще пишутся. Во-вторых, по истории Казахстана не было достаточного количества разработанных материалов и источников». Отстаивая работу ученый заявила: «[товарищ] Бушуев, заявивший здесь об ошибках «Истории Казахской ССР», обвинивший ее в антирусском направлении, должен был бы привести хотя бы один факт или какие-нибудь конкретные материалы для доказательства этих оценок. Без этого трудно возражать, по существу. Поэтому при всем желании поскорее исправить книгу мы не имеем для этого никаких конкретных замечаний. С единственной отрицательной (и то только в оценке царских колонизаторов) рецензией А. И. Яковлева мы принципиально согласиться не можем.»

И далее: «Я считаю, что возражения, которые делались до сих пор, идут не с тех позиций, которые помогли бы авторам улучшить и исправить эту книгу.» (Стенограмма совещания, 1996:72, 73). «Некоторые товарищи, возражая против этой книги, говорят нам: «Зачем вы так много отводите места национальным восстаниям?» Это неправильная и неправомерная постановка вопроса. У соседей казахов, узбеков, в течение XIX в. вплоть до Андижанского восстания, почти не было восстаний, а казахи восставали непрерывно. 150 лет казахский народ борется за свою независимость и политическую самостоятельность, присоединение Казахстана к России стало фактом. Разве этот факт оценен в книге отрицательно? Ничего подобного. И во всей книге, и в специальной главе о колонизации Казахстана показано, что этот факт имел объективно прогрессивное значение». В своем выступлении А.М. Панкратова остановилась на сложном вопросе исследования проблем колонизации Казахстана. «Некоторые товарищи говорят, что в книге недостаточно изображена прогрессивная сторона русской колонизации в Казахстане. Возможно, что дальнейшее изучение источников позволит конкретизировать и расширить картину». Она считает, что «русскую колонизацию надо на разных этапах конкретно рассматривать. Не нужно забывать, что русские колонизаторы были разные: и военные, и чиновники, и кулаки, и бедняки-переселенцы, и ссыльные рабочие». «В нашей книге делается попытка показать различную роль различных социальных групп русской колонизации. В дальнейшем, очевидно, надо еще более уточнить их роль».

Позиция А.М. Панкратовой в оценке колониальной политики царского правительства носила принципиальный характер. Ссылаясь на Е.М. Ярославского, оратор заявила, что «что «теория наименьшего зла», в частности, по отношению к Казахстану, неправильна». Она разъяснила, что к проблеме в книге «мы постарались к вопросу о «наименьшем зле» в отношении Казахстана подойти с конкретным материалом». «Якунин, Дружинин, Зутис, Вяткин, Бекмаханов собрали и изучили материал конкретного характера, чтобы выяснить, была ли такая же перед казахским народом альтернатива, какая стояла в XVIII в. перед Грузией и в XVII в. перед Украиной. Те конкретные материалы, с которыми нас познакомили авторы, показали, что достаточных оснований для того, чтобы оценивать присоединение Казахстана как «наименьшее зло», в нашем распоряжении не был (Стенограмма совещания, 1996:76). Обосновывая позицию авторов она говорила: «Мы не считали целесообразным говорить о перспективе завоевания Казахстана и с политической точки зрения. Вообще нам казалось политически гораздо более правильным и целесообразным говорить казахам не то, что присоединение к России было злом большим или меньшим, а то, что их врагом был не русский народ, а русский царизм, что против этого врага русские и казахи вели героическую борьбу. С другой стороны, мы хотели показать, что включение Казахстана в общероссийскую территорию было историческим прогрессом, способствовало сближению русского и казахского народа и приблизило их к новому историческому бытию в результате победы пролетарской революции и создания Советского Союза».

А.М. Панкратова сообщает, что «после длительного перерыва в 12 дней наше совещание

было вновь созвано 22 июня [1947 г.]. В этот день выступил «декан истфака МГУ проф[ессор] [С.П.] Толстов». Выступающий считал, «что в изучении истории народов СССР наши историки делают большие погрешности» Он полагал, что «каждая из республик руководится естественным стремлением выявить лучшее в своем прошлом, нередко его идеализирует и приходит к односторонним положительным выводам, избегая теневых сторон».

Как следует из текста, профессор считал, что «История Казахской ССР», представляет более солидный вклад в науку». В тоже время он полагал что в работе имеются недостатки. К их числу он относил «замкнутость, отрыв от всемирной истории, элементы идеализации, так как на все события авторы смотрят сквозь «казахские очки». Отсутствовала характеристика «отсталости казахского хозяйства и быта, отрыв от русской и мировой экономики. Процесс вхождения в состав России рисуется как процесс сплошного завоевания». Профессор С.П. Толстов высказал мнение ,что в книге «неверно поставлен в книге вопрос о боевых традициях и героях». Он заявил буквально следующее: «Султан К[а]ратай или бандит Садык Кенесары даны положительно. Образ Кенесары идеализирован. Его политическая программа была захват Киргизии. Феодално-захватническая война, которую вел Кенесары, изображается как национально-освободительная» (АРАН, 155:30). А.М. Панкратова дает следующую оценку выступлению профессора. «Выступление тов.[арища] Толстова, говорившего с обычной для него безапелляционностью, могло произвести впечатление на всех, кто не знает казахской истории или не читал этой книги ...» (АРАН, 155:31).

Выступивший на совещании академик Н.С. Державин поддержал авторов книги не согласившись с мнением С.П. Толстова. «Нельзя искажать историческую правду и подходить к событиям прошлого с субъективными оценками. Нельзя также по одному оценивать борьбу за свободу славянских народов, которые угнетались австро-венгерской или германской монархией, и по-другому относиться к борьбе за свободу и независимость народов царской России. Это и исторически неверно, и политически нельзя оправдать ни с какой стороны» - заявил академик. На совещании выступила А.М. Панкратова со следующим заявлением: «1. Учитывая замечания критиков и рецензентов, а также сознавая необходимость всемерного улучшения напечатанной год тому назад книги «История Казахской ССР», являющейся первым в СССР опытом создания истории советской национальной республики с древнейших времен до наших дней, коллектив авторов постановил приступить к переработке книги на русском языке и к подготовке ее издания на казахском языке. Стремясь сделать подлинно большевистскую книгу, воспитывающую казахский народ в духе преданности к советской родине и дружбе народов, особенно к великому русскому народу, авторы просят здесь присутствующих историков внести все имеющиеся у них поправки и конкретные замечания, чтобы учесть все возможное и необходимое для улучшения книги. 2. Вместе с тем авторы книги, дважды обсудив рецензию Яковлева и изложенные в ней установки, не считают возможным принять их как не соответствующие основам марксизма - ленинизма в вопросах национально - колониальной политики, а политически имеющие тенденцию великодержавного шовинизма, способную лишь вызвать реакцию местного шовинизма, а не бороться с ним.3. Считаю своим долгом заявить мое решительное личное несогласие (авторский коллектив об этом не знает) с принципиальными установками проф[ессора]. Ефимова, высказанными им в его выступлении 10.VI [июня], которые, несмотря на всякие оговорки, правильные общие положения и цитаты, являются, как и все выступление проф[ессора]. Яковлева, вопиющим разрывом с духом и смыслом учения Ленина - Сталина по национальному и колониальному вопросу. Так называемые «пять пунктов» теории колонизации проф. Ефимова, в которых нет ни малейшего классового подхода к колониальному вопросу, по сути дела, воспроизводят бернштейнианско - ревизионистскую позицию, как она особенно ярко проявилась на Штутгартском конгрессе II (второго) Интернационала в 1907 году. Эта позиция, не признавая колониальных войн, захватов и завоеваний, все дело сводит к неправильным «методам» отдельных колонизаторов и так же безоговорочно, как это сделал профессор Ефимов, объявляет «колонизацию» фактом объективно - прогрессивным, осуждая «вожачков национально-освободительных движений».

Требую не отрывать «истории колоний от России и других колоний», профессор Ефимов фактически, как и профессор Яковлев, становится на путь отказа от первого и основного требования марксистско-ленинской исторической науки - рассматривать

историю народов нашей страны не как объект, а как субъект истории. Фактически же это требование проф. Ефимова в замаскированной форме означает отнесение всех народов СССР, кроме русского, к народам «неисторическим».

Я не могу также ни согласиться, ни принять мотивировку профессора. Ефимова в его возражении по поводу «теории» наименьшего зла в отношении к истории Казахстана. Ссылаясь на устаревшее и неверное положение историка Соловьева о том, что малая страна неизбежно становится ареной борьбы за нее и вокруг нее сильных соседей и поэтому (следует сделать вывод) малые и слабые страны не имеют права рассчитывать на самостоятельное и независимое существование, а должны искать себе сильного покровителя, в состав которого они должны войти, проф[ессор] Ефимов считает неизбежным присоединение в будущем Казахстана к Англии (если бы не царская Россия), хотя «Англия и не оставила документальных справок о планах своей экспансии».

Возможность, (а не реальность в 18-19 вв.) экспансии Англии мы не отрицаем. Но не обладая документами и фактами переговоров, нападений и даже торговых или иных значительных операций англичан в Казахстане в этот период, мы не считаем себя вправе, (ни с научной, ни с политической стороны), становиться на путь сомнительных оценок, намерений и замыслов англичан в Казахстане в будущие времена. 4. Выступление товарища Минца по вопросу о применении «теории наименьшего зла» в отношении Казахстана, к сожалению, ничего не дало для улучшения нашей книги, так как товарищ Минц не привел ни одного факта и ни с одного документа, а ссылаясь на то, что наша книга дает материал для такого рода общей оценки присоединения. Действительно, мы старательно отметили все факты двойной агрессии в отношении Казахстана, чтобы казахи знали, что им приходилось бороться за свою независимость и до русского завоевания, и во время этого завоевания. Мы показали, что казахам несли Китай, Джунгария, Среднеазиатские ханства и т. п. Но к концу XIX века, когда завершилось завоевание, эти агрессоры были все слабее царской России. Мы не считали необходимым говорить казахам, что у них была какая-то возможность выбора (ее и не было уже), но отделили царизм и его политику от русского народа и его жизненных интересов, показав, что свержение царизма и его национального и социального гнета отвечает коренным интересам русского, казахского и всех остальных народов России.

Если по каким-либо соображениям, каких мы, видимо не учли, необходимо подчеркнуть, что изложенная в нашей книге двойная агрессия и есть «теория наименьшего зла», мы оставляем за собой возможность вернуться к этому вопросу и продумать, в какой форме и степени эту «теорию» применить в истории Казахстана.

5. От имени авторского коллектива, из членов которого здесь, к сожалению, никто не присутствует, я еще раз убедительно прошу организовать (может быть, в Управлении пропаганды) конкретное обсуждение «Истории Казахской ССР» с вызовом местных авторов и редакторов, поскольку этот вопрос встал крайне остро именно в Казахстане и является для него вопросом решающего значения, затрагивая все вопросы пропаганды и агитаций и глубоко задевая национальное чувство казахов. А. Панкратова»

Полностью приведенное заявление оправдано, поскольку позволяет понять позицию А.М. Панкратовой, передать атмосферу совещания. И главное она ставит вопрос о необходимости обсуждения книги с участием авторского коллектива которые не присутствуют на совещании (Стенограмма совещания, 1996:78). В заключительный день совещания выступил К.Р. Аманжолов который критиковал «Историю Казахской ССР» за то, что «в ней спутан вопрос о происхождении казахского народа и казахского языка неверно охарактеризована история завоевания Казахстана Россией». Интересно то, что К.Р. Аманжолов был, возможно, единственным представителем от Казахстана. Отсюда, мы полагаем, что его выступление было заранее вписано в сценарий. Он заявил: «Мы, товарищи, очень обрадовались появлению данной книги, ожидали ответа на волнующие вопросы, думали, что она служит орудием поднятия советского патриотизма бойцов и офицеров-казахов, орудием воспитания у них ненависти к врагу, орудием укрепления дружбы народов СССР. Все писали в Алма-Ата, КазГИЗ, чтобы прислали им экземпляр этой книги. К сожалению, получая эту книгу, мы во многом разочарованы, ибо она не дает того, что ожидали» (Стенограмма совещания, 1996:96). По его мнению «книга не освещает самые волнующие вопросы, такой вопрос, например, как образование казахской народности, образование казахского языка. Они основные, самые необходимые вопросы для казахов, которые и раньше не были освещены и в этой книге не получили освещения»;

там, где авторы коснулись их, все перепутано». В другом месте своего выступления писатель заявит: «Из этой книги можно сделать вывод, что как будто до полной колонизации в Казахстане классовой борьбы не было. О социальных условиях говорится штампованными словами. Там говорят, что казахский поэт Бухар был умным советником Аблая. На самом деле Бухар и другие влиятельные батыры были представителями прогрессивного слоя, а Аблай, Кенесары, Барак-султан и многие другие были представителями реакционного слоя». Делает вывод, «авторы везде и всюду подходили к вопросу односторонне, а потому книга не заслуживает одобрения». В заключение многие из выступивших дали справки». пишет академик.

По итогам дискуссии официальных рекомендаций принято не было. Организаторы совещания не были согласны со взглядами Панкратовой, но и не желали поддерживать ее оппонентов (Бранденбергер, Дубровский, 1999, 160). Между тем, вероятно, негласный тренд был понятен, и принят к исполнению. ЦК КП (б) Казахстана 14 августа 1945 г. принял постановление «О подготовке 2-го издания «Истории Казахской ССР». В нем указывалось, что составители «Истории Казахской ССР» не дали анализа национально-освободительным движениям в Казахстане, не сделали четкого разграничения между подлинно национально-освободительными движениями и разбойничьими набегам казахских султанов и феодалов» (История Казахстана, 2017:125). В начале сентября Панкратову вызвали для беседы в ЦК ВКП(б). Ее реакция на критику тоже была в духе времени: она признала свою ошибку; согласилась с характеристикой, которую аппарат ЦК дал ее поступку; отступила даже в защите своего детища - «Истории Казахской ССР». Признав, что создание истории национальной республики - вопрос не только научный, но прежде всего политический, Панкратова приняла критику Александрова в адрес этой книги, хотя раньше решительно не соглашалась с ним.

Заключение. В развитии исторической науки Казахстана фигура А.М. Панкратовой занимает особое место. Эпистолярное наследие ученого позволяет познакомиться с ее творческой лабораторией, расширить представление о широте научных интересов. В переписке проявляется авторская концепция, в ней отражается различный подход к освещению исторического процесса. Переписка отражает характер дискуссий о национально-освободительном движении в Казахстане. В них остро чувствуются настроение и позиция личности ученого и мыслителя. А.М. Панкратова сочувствовала молодым исследователям, встретившим трудности на своем пути, пример Е. Бекмаханова тому подтверждение. В одной из справок в ЦК КПСС 17 июня 1955 г. прямо отмечалось: «В течение ряда лет, особенно за последние годы, наблюдается стремление т. Панкратовой оказывать всяческое покровительство и помощь политически сомнительным лицам» (Власть и историческая наука, 1992:48). Письма А.М. Панкратовой показывают сколь трудным, противоречивым, искаженным идеологическими стереотипами оказался в тот период путь ученого к исторической истине.

Литература

- Абсеметов М.О. Вклад академика А.М. Панкратовой в историческую науку Казахстана // Вестник Томского государственного университета. 2016. № 402. С. 18-22.
- Абсеметов М.О. Деятельность эвакуированных ученых в Казахской ССР в 1941–1945 гг.: дисс. на соискание учёной степени доктора исторических наук. Томск, 2017, 480 с.
- Архив Российской академии наук (РАН). Ф. 2125. Оп. 1. Д. 155.
- Асылбеков М.Х. Вклад академика А.М. Панкратовой в историческую науку Казахстана // Отан тарихы, 2012. № 1 (57). С. 27- 29
- Бекмаханова Н.Е. Бекмаханов Е.Б. и М.П. Вяткин – выдающиеся историки XX века// материалы международной научно-практической конференции «Краеведческие чтения, посвященные 80-летию С.Е.Черных». 31 октября 2014 г. Усть-Каменогорск, 2014. С.28-33
- Бранденбергер Д. Л., Дубровский А. М. Итоговый партийный документ совещания историков в ЦК ВКП (б) в 1944 г.(История создания текста) //Археографический ежегодник за 1998 год. 1999. М., С. 148-163
- Власть и историческая наука (о журнале «Вопросы истории»). Публикацию подготовил А.Д. Чернев // Отечественные архивы, 1992. № 5. С. 31-66.
- Гришаев О.В. Роль совещания историков 1944 года в ЦК ВКП (б) в развитии советской историографии русской истории // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. 2013. №1 (144). С. 132-136.
- Дружинин Н.М. Воспоминания и мысли историка. М.: Наука, 1967. 114 с.
- Дьяконов И. М. Книга воспоминаний. Спб.: Фонд регионального развития Санкт-Петербурга,

- Европейский Дом, Европейский Университет в Санкт-Петербурге, 1995. 767 с.
- Историческая наука Советского Казахстана (1917-1960 гг.): Очерки становления и развития. Алма-Ата: Гылым, 1990. 269 с.
- История Казахстана. Документы и материалы (1917–2012). Астана, 2017. 320 с.
- Козыбаев И.М. Историческая наука Казахстана: (40-80-е гг. XX века). Алма-Ата: Казак университети, 1992. 149 с.
- Население России в XX веке. Т. 2. М., 2001. 416 с.
- Нурпеис К. Академик Анна Михайловна Панкратова и историческая наука Казахстана// URL: [https:// e-history.kz/ru/seo-materials/show/28887/](https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/28887/)(дата обращения: 11.10.2020).
- Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП(б) в 1944 году. (Вступительная статья Ю. Н. Амиантова)// Вопросы истории, №2. 1996. С. 47-86.

References

- Absemetov M.O. Activity of evacuated scientists in the Kazakh SSR in 1941-1945. Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Tomsk, 2017, 480 p.
- Absemetov M.O. The contribution of academician A.M. Pankratova into the historical science of Kazakhstan // Bulletin of the Tomsk State University. 2016. No. 402. S. 18-22.
- Archive of the Russian Academy of Sciences (ARAN). F.2125. Op. 1. D. 155.
- Asylbekov M.Kh. The contribution of academician A.M. Pankratova in the historical science of Kazakhstan // Otan tarikhy, 2012. No 1 (57). S. 27-29.
- Bekmakhanova N.Ye, Bekmakhanov E. B. M.P. Vyatkin - outstanding historians of the XX century // Materials of the international scientific and practical conference «Local history readings dedicated to the 80th anniversary of SE Chernykh». October 31, 2014. Ust-Kamenogorsk, 2014. Pp. 28-33.
- Brandenberger DL, Dubrovsky AM The final party document of the meeting of historians in the Central Committee of the CPSU (b) in 1944 (History of the creation of the text) // Archaeographic Yearbook for 1998. M., 1999. S. 148-163.
- Grishaev O.V. The role of the meeting of historians in 1944 in the Central Committee of the CPSU (b) in the development of Soviet historiography of Russian history // Scientific Bulletin of Belgorod State University. Series: History. Political science. 2013. №1 (144). S. 132-136.
- Historical science of Soviet Kazakhstan (1917-1960): Essays on the formation and development. Alma-Ata: Gylym, 1990. 269 p.
- Kozybaev I.M. Historical science of Kazakhstan: (40-80s of the XX century). Alma-Ata: Kazak University, 1992. 149 p.
- History of Kazakhstan. Documents and materials (1917–2012). Astana, 2017, 320 p.
- Druzhinin N.M. Memories and thoughts of the historian. M, Nauka, 114 p.,
- Dyakonov I.M. Book of memoirs. St. Petersburg, Fund for Regional Development of St. Petersburg, European House, European University in St. Petersburg, 1995. 767 p.
- Nurpeis K. Academician Anna Mikhailovna Pankratova and the historical science of Kazakhstan // [https:// e-history.kz/ru/seo-materials/show/28887/](https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/28887/) (data obrasheniya: 11.10.2020).
- Power and historical science (about the journal Voprosy istorii). The publication was prepared by A.D. Chernev // Domestic archives, 1992, No. 5 p. 31-66.
- The population of Russia in the twentieth century. T. 2. M., 2001. 416 p.
- Transcript of a meeting on the history of the USSR in the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks in 1944. (Introductory article by Yu.N. Amiantov) // Questions of history, №. 2. 1996. Pp. 47-86.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

МРНТИ 03.20

**ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ КАЗАХОВ - «ОТКОЧЕВНИКОВ»
ЗА ПРЕДЕЛЫ КАЗАХСТАНА В НАЧАЛЕ 30-Х ГГ. XX ВЕКА**

Мамытова Сауле Насеновна

доктор исторических наук, профессор Торайгыров университета
г. Павлодар, Казахстан. E-mail: mamutova-pvl@mail.ru

Аннотация. В данной статье представлен краткий историографический обзор некоторых аспектов историографии истории изучения проблемы трагической судьбы казахов, вынужденных откочевать в 30-е годы XX века за пределы республики. Поставлен вопрос о важности сохранения этих событий и процессов в современной исторической памяти. Объектом исследования являются масштабы, направления, последствия вынужденной откочевки казахов в 30-е годы XX века в ближнее и дальнее зарубежье и отражение событий и процессов этого времени в отечественной и зарубежной историографии. Предметом исследования выступают оценки политики советского тоталитарного режима по отношению к казахскому населению в годы коллективизации и голода, изменения методологических подходов, используемые учеными источники и методы исследования.

Ключевые слова: историография, научные дискуссии, казахи-«откочевники», голод, советский тоталитаризм, геноцид, демографический кризис

Статья выполнена в рамках реализации проекта № ИРН АР08856865 Министерства образования и науки Республики Казахстан.

ҒТАХР 03.20

**ҚАЗАҚСТАННАН ТЫС ЖЕРЛЕРГЕ XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ШЫ ЖЫЛДАРЫНЫҢ
БАСЫНДА «АУА КӨШКЕН» ҚАЗАҚТАР ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ**

Мамытова Сәуле Насенқызы

тарих ғылымдарының докторы, Торайгыров университеттің профессоры
Павлодар қ., Қазақстан. E-mail: mamutova-pvl@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдарында республикадан тыс жерлерге қоныс аударуға мәжбүр болған қазақтардың қайғылы тағдыры мәселесін зерттеу тарихының тарихнамасының кейбір аспектілеріне қысқаша тарихнамалық шолу берілген. Мәжбүрлі көші-қонның ауқымы, себептері, бағыттары, қоныстану орындарындағы қазақтардың жаңа қоғамға бейімделу және интеграциялану процестерін түсіндірудің зерттелу жағдайы қарастырылады. Осы оқиғалар мен процестерді қазіргі тарихи жадыда сақтаудың маңыздылығы туралы мәселе қойылды. Зерттеудің объектісі - қазақтардың таяу және алыс шетелге мәжбүрлі қоныс аударылуының отандық және шетелдік тарихнамадағы көрсетілуі. Зерттеу пәніне қазақ халқына қатысты кеңестік тоталитарлық режимнің саясатын бағалануы, ғалымдар қолданатын әдіснамалық тәсілдердің өзгеруі кіреді.

Кілт сөздер: тарихнама, ғылыми пікірталастар, қазақтар—«қоныс аударушылар», аштық, кеңестік тоталитаризм, геноцид, демографиялық дағдарыс

HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE KAZAKHS- «NOMADIC EMIGRANTS» OUTSIDE OF KAZAKHSTAN IN THE EARLY 30S OF THE XX CENTURY

Mamytova Saule

Doctor of historical sciences, professor of the Toraigyrov University,
Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: mamutova-pvl@mail.ru

Abstract. This article provides a brief historiographic review of some aspects of the historiography of the history of studying the problem of the tragic fate of Kazakhs who were forced to migrate outside the republic in the 30s of the XX century. The question is raised about the importance of preserving these events and processes in modern historical memory.

The object of our research is the scale, directions, consequences of the forced migration of Kazakhs in the 30s of the XX century to the near and far abroad and the reflection of events and processes of this time in domestic and foreign historiography. The subjects of the research are estimates of demographic losses, socio-cultural consequences due to the policy of the Soviet totalitarian regime in relation to the Kazakh population, changes in methodological approaches, sources and research methods used by scientists.

Key words: historiography, scientific discussions, Kazakhs-«nomadic emigrants», famine, Soviet totalitarianism, genocide, demographic crisis

Введение Историческая память о трагических событиях в жизни казахского общества в годы коллективизации и голода 30-х годов XX века важна не только для восстановления исторической справедливости, но и для решения проблемы социализации, формирования патриотических чувств граждан и укрепления национальной идентичности. В этой связи в отечественной историографии наблюдается подъем исследовательского поиска данной темы. Расширению направлений ее изучения, безусловно, способствует проводимая государственная политика, направленная на рассекречивание ранее закрытых архивных фондов, создание специальных экспертных комиссий, организацию различных диалоговых площадок. Открытые дискуссии способствуют ограничению процессам мифологизации, набравшим большие обороты в последнее время в отечественной историографии. Образовавшийся на сегодняшний день комплекс изданных научных трудов требует глубокого и объективного анализа. Это особенно необходимо для недопущения деформации общественного сознания.

Объектом проводимого нами исследования являются масштабы, направления, последствия вынужденной откочевки казахов в 30-е годы XX века в ближнее и дальнее зарубежье и отражение событий и процессов этого времени в отечественной и зарубежной историографии.

Предметом исследования выступают сложившиеся позиции, оценки демографических потерь, социально-культурных последствий вследствие политики советского тоталитарного режима по отношению к казахскому населению, изменения методологических подходов, используемые учеными источники и методы исследования.

Целью данной статьи является показ историографического обзора, способствующий систематизации и обобщению научных трудов, в той или иной степени связанных с историей казахов-«откочевников». Для ее достижения рассмотрены особенности изучения проблемы, свойственной различным этапам развития исторической науки, отражены наиболее дискуссионные аспекты темы.

Несмотря на то, что по исследуемой проблеме образовалась достаточно солидная историческая и публицистическая литература, сегодня еще нет ее полной оценки. Научная новизна работы заключается в том, что она является одной из первых попыток специального историографического исследования, в котором в комплексе анализируется изучение отечественными и зарубежными историками причинной обусловленности, масштабов потерь, направлений, специфики адаптации и интеграции казахов-«откочевников» в иной культурной среде. Данный труд, на наш взгляд, будет способствовать выводу конкретно-исторических исследований данной проблемы на новый качественный уровень, станет предпосылкой к совершенствованию методологии и методов исследования.

Материалы и методы исследования. При проведении историографического анализа были использованы коллективные труды, монографии, научные статьи, диссертационные исследования, материалы конференций и семинаров, в которых содержалась информация о вынужденной миграции казахов в 30-е годы XX века.

Специфическая особенность формирования исторических представлений по исследуемой теме обусловила опору на проблемный принцип. Кроме того, методологическую основу составили принципы историзма и системный подход. Были использованы проблемно-хронологический, историко-сравнительный, типологический методы. При изучении историографических фактов с учетом условий их возникновения и взаимного влияния применен метод логического анализа.

Обсуждение. Проблему, связанную с трагическими судьбами казахов, так называемых «откочевников», в 30-е годы XX века, начали обсуждать в основном в рамках исследований по истории Голода в 20-30-е годы XX века в Казахстане. Этот процесс закономерно связывать с падением советского тоталитарного режима и провозглашением независимости Республики.

Как известно, в начале 90-х годов XX в. в целях восстановления исторической справедливости, полного раскрытия преступлений советского правительства, реабилитации незаслуженно репрессированных были созданы специальные комиссии. Под руководством академика М.К. Козыбаева начала работу научная комиссия в составе известных казахстанских ученых К. Нурпеисова, Г.С. Сапаргалиева, Ж.Б. Абылхожина, М.К. Койгелдиева, К.С. Алдажұманова, Т.О. Омарбекова, М.Б. Татимова, В.К. Григорьева, Ю.И. Романова, М.Ж. Хасанова и др. Используя новые, ранее засекреченные, документы, члены комиссии сформировали первоначальные концепции «Голода в Казахстане». Впервые было заявлено о голоде, как геноциде против казахского народа. В изданных в этот период научных статьях были предприняты попытки объективного анализа причин и последствий Голода (Абылхожин, 1989:53-71). Подчеркивалась исключительность по драматизму событий в Казахстане в 20-30-е годы XX века, которые привели к массовой гибели людей. По оценке, выдвинутой М.К. Козыбаевым, Ж.Б. Абылхожиным, М.Б. Татиловым 1,75 миллионов человек умерло от голода.

Ведущий эксперт в области казахской диаспорологии Г.М. Мендикулова также оценила годы насильственной и незаконной коллективизации в Казахстане, принесшие массовую гибель казахов, как неприкрытый геноцид против казахского народа. Она назвала эти трагические события «этноцидом». По ее словам, «данный процесс сопровождался в Казахстане огромными человеческими жертвами, а также уходом уцелевшего населения на соседние территории, исчисляемого в 1 млн. 30 тыс., в Россию, Узбекистан, Туркменистан, Каракалпакию, Китай, Иран, Афганистан. Из них 616 тыс. откочевали безвозвратно, в том числе около 200 тыс. казахов ушли в Китай, Монголию, Афганистан, Иран, а 414 тыс., впоследствии вернулись в Казахстан» (Мендикулова, 1997:29). Г.М. Мендикулова относит казахов, проживающих на сопредельных с Казахстаном территориях в России (Астраханская, Оренбургская, Курганская, Омская, Горно-Алтайская Автономная области), Узбекистане (районы Сырдарья, Чирчика, Кызылкумов, Мырзашола) и Китае (районы Алтая, Тарбагатая, Или, Кульджи, Еренкабырги, Барколь-Кумула в СУАР) к ирреденте, т.к. «они проживают на своей собственной территории, которая оказалась вне исторической родины «вследствие войн, аннексий, спорных границ или комплекса колониальных моделей» (Мендикулова, 1997:29). В монографии «Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие» (Мендикулова, 1997) автор, анализируя причины и процессы формирования казахской диаспоры, подчеркнула, что «казахская диаспора на протяжении всей своей истории имела насильственный или вынужденный характер миграций» (Мендикулова, 1997:30). Ученый подняла один из важнейших вопросов для исследования - проблему триединства. Это - «взаимоотношений, взаимозависимости и взаимосвязей на международном и межгосударственном уровне трех основных компонентов: казахской диаспоры, Республики Казахстан и стран, где проживают наши соотечественники» (Мендикулова, 1997: 174).

Наряду с единоличными самостоятельными интерпретациями голода, вышли коллективные труды и сборники материалов конференции, семинаров (Народ не безмолвствует, 1996). Широкий резонанс имела конференция «Насильственная коллективизация и политическая репрессия в Казахстане», которая прошла в Алматы в 1995 году. Особую атмосферу придавало присутствие на конференции живых свидетелей

массовых репрессий - бывших узников ГУЛАГа, детей и внуков расстрелянных, раскулаченных, так называемых кулаков и баев, а также потомков депортированных народов. Их участие, а также огромный интерес к этой теме среди широкой общественности, свидетельствовали о том, что поставленная тема приобретала не только научное, но и общественно-политическое звучание.

Результаты. Одной из первых научных работ, непосредственно связанной с трагической историей казахов, бежавших от голода в 30-е годы XX века, была коллективная монография М. Малышевой и В. Познанского «Казахи - беженцы от голода в Западной Сибири. 1931 - 1934 год» (Малышева, Познанский, 1991).

Авторы исследовали историю борьбы за выживание казахов, откочевавших за пределы республики, в Сибирь, в 20-30-е гг. XX в. Они показали, как голод 1921-1922 гг. и голодомор 1930-1934 гг. привели к демографическому кризису. На это повлияла и карательная политика сталинского режима, направленная на подавление крестьянских выступлений, раскулачивание, репрессии. Они также рассмотрели вопрос влияния русского населения Сибири на казахскую диаспору, привели факты дружественных контактов, помощи казахам-беженцам со стороны местного населения.

Новый подъем исследований наблюдался в 2000-е годы. Это было связано с официальной политикой и открытием доступа к новым архивным фондам. Известный казахстанский историк Талас Омарбеков, используя секретные архивы НКВД/ОГПУ/КГБ Казахстана, издал в 2003 году книгу *«Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері» (Актуальные проблемы истории Казахстана XX в.). В ней он оценил людские жертвы в 3 млн.379 тыс. 500 чел., из которых около миллионы были беженцы. По его мысли, главной причиной голода было уничтожение традиционного казахского скотоводства, сопровождавшегося сокращением поголовья скота с 40 млн. до 4,5 млн. голов к концу коллективизации.*

Огромная работа была проведена Институтами истории и этнологии им. Ч. Валиханова и Институтом истории государства по восстановлению реальной картины голода в Казахстане в 1932 – 1933 годах. В 2012 году вышла коллективная монография Аяган Б.Г., Кыдыралиной Ж.У., Аунасовой А., Кашкимбаева А.Н. «Правда о голоде 1932-1933 годов». В ней была дана оценка массовым откочевкам, как одной из форм коллективного протеста и сопротивления казахов политике строительства колхозов и единственно правильным выходом избежать голодной смерти (Аяган, Кыдыралина ..., 2012:228).

Заслуживают высокой оценки проведенные историками совместные обсуждения проблемы и публикация таких сборников конференций, как *«Голод в Казахстане: трагедия народа и уроки истории» (Сборник документов, 2012)*, *«Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы» (Голод 1930-х годов, 2014)*. Представленные в них доклады, основанные на достоверных документах, позволяют раскрыть общую трагедию, уроки которой должны помочь укрепить исторические узы многовековой дружбы народов. Большой интерес вызвали доклады казахстанских ученых-историков Е.Б. Сыдыкова, Б.Г. Аягана, З.Е. Кабульдинова, М.О. Абсеметова, Т.С. Садыкова и др.

Главными участниками развернувшихся дискуссий стали казахстанские, украинские и российские исследователи данной проблемы. Дискуссия ученых в основном проходила по вопросам причин, масштабов и последствий голода 1932–1933 годов. Большинство подтверждало действительность огромных масштабов жертв голода на территории Казахстана и Украины, но относительно причин наблюдались разные подходы. Если одни рассматривали голод как результат перегибов советской власти, допущенных Сталиным в центре и Голощекиным в Казахстане, то другие делали акцент на подавление национального и унификацию народов путем искусственно созданной ситуации массового голода.

Профессор Е.Б. Сыдыков указывал, что ошибки партийно-советского руководства привели к появлению огромной массы «несчастливых людей», которых официально называли «откочевниками» (Сыдыков, 2014:9). Ученый поднимал ряд важных аспектов проблемы голода в Казахстане в контексте миграции казахского населения за пределы республики: численность, масштаб трагедии, направления откочевок, условия жизни в местах пребывания.

Одним из обсуждаемых вопросов является определение числа, эмигрировавших из Казахстана кочевников во время Голода 30-х годов XX века. Отсутствие их учета в советское время значительно осложняет исследование этого вопроса. Официально

утверждали, что численность переселившихся казахов только на территорию Западной Сибири было около 50 тысяч человек. Но, по данным профессора З.Е. Кабульдинова, «их было больше, как минимум в 18-20 раз» (Кабульдинов, 2014:54). Е.Б. Сыдыков приводит число, эмигрировавших из Казахстана, - 1030 тысяч, из которых не возвратились 616 тысяч.

Одним из более ли менее решенных задач для исследователей – это вопрос о направлении откочевков. Наибольший наплыв беженцев казахов ученые фиксировали в приграничные регионы: Кыргызстан, среднеазиатские республики, а также в Поволжье, Южный Урал и Западную Сибирь.

По словам Е.Б. Сыдыкова, «какая-то часть казахов, попала еще и в Восточную Сибирь. ... Сибирь приняла, как минимум, около ста тысяч казахов, главным образом, из родов Среднего и частично Большого жузов (Сыдыков, 2014:11). На обширной источниковой базе, главным образом, из фондов Государственного архива Новосибирской области, ученый показал трагедию казахского народа, обращая особое внимание на судьбы детей-сирот, ставших жертвами всенародного несчастья.

Ведущий эксперт по истории казахов Степного края и Западной Сибири З.Е. Кабульдинов, используя богатейшие этнографические и архивные материалы, дал оценку событий 30-х годов XX столетия, как «самому настоящему этническому геноциду, когда от искусственно организованного голода, сотворенного представителями Центра, преимущественно и в большей степени пострадало казахское и украинского население» (Кабульдинов, 2014:64). Он рассмотрел направления вынужденной миграции казахов, проблемы казахов-«откочевников» на новых местах расселения, а также поднял вопрос: почему идет сокрытие действительной численности переселенческого казахского населения?

Исследователь Сергейчук В.И. видел в откочевке спасение для множества голодающих казахов. На его взгляд, «своевременная откочевка в окружающие регионы, где по просьбе тогдашнего руководства КАССР их на определенное время приняли, спасла тысячи жизней от голодной смерти» (Сергейчук, 2014:164). В качестве одной из причин, подтолкнувших к откочевке, он указывал на развернувшийся террор властей против казахского населения при проведении кампаний по хлебозаготовкам. Опираясь на документы из фонда 141 Архива Президента Казахстана, он показал попытки казахстанских властей решить проблему «откочевочного элемента». Перед районными и областными партийными организациями была поставлена главная задача: добиться немедленного возвращения «откочевников» на свои места в аулы. В этих целях, в духе господствовавшей в то время командно-административной политики, были предприняты некоторые действия. В частности, отправлены вагоны, истощенных от голода, казахов на уборку хлопка в Южно-Казахстанскую область. Сергейчук В.И. писал: «было сформировано 38 вагонов казахов, которые были отправлены в Пахта-Аральский район. Однако вместо полагающихся 3 килограммов хлеба на едока выдали на дорогу лишь по 500 грамм пшеницы, что привело к истощению в первую очередь детей, из которых в пути до Ташкента умерло 25, а также 2 взрослых» (Сергейчук, 2014:173).

Статьи, содержащие сведения о казахах-«откочевниках», имеются в сборнике научных трудов «Казахи Евразии: история и культура» (2016). Алдашева А.Б., Телебаев Г.Т. в статье «Казахи в Кыргызстане: история и современность» проанализировали влияние политических событий XX в. (восстание 1916 г., голод 1920-1930-х гг., репрессии) на процесс формирования казахской диаспоры в Кыргызстане (Алдашева, Телебаев, 2016). Опираясь на данные профессора З.К. Курманова, они пишут, что «около 125 тыс. казахских беженцев прибыло в Кыргызстан» (Курманов, 2016). Наиболее интенсивным был исход казахов в годы массового голода, в 1921-1922 и 1932-1933 гг., по их мнению, в Китай, Монголию, Россию, Узбекистан, Кыргызстан, далее в Иран и Афганистан (Алдашева, Телебаев, 2016:7).

Этническое самосознание казахов на приграничных территориях исследовалось известным историком Ж.А. Ермакбаевым. В своем научном труде «Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917–1991 гг.» он затронул, в частности, вопрос о вынужденных миграциях казахов в период коллективизации и голода (Ермакбаев, 2000).

Ученый Козыбаева М.М. осуществляла руководство научным проектом студентов по изучению исторических аспектов формирования казахской диаспоры в Западной Сибири. Были проанализированы воспоминания очевидцев Голода 30-х годов XX века, а также

их потомков. Ценные материалы были обнаружены в государственных архивах Омской, Новосибирской, Тюменской областей. Установлено, что в Новосибирской области в 1939 году численность казахов увеличилась до 20 тысяч, в Омской области до 50 тысяч, на Алтае их проживало почти 30 тысяч. Авторы проекта проанализировали родоплеменную структуру «откочевников». По их данным, это были, в основном, «казахи Среднего жуза, севера Степи, преимущественно аргыны, керей, кипчаки» (Козыбаева, 2017:15). Собранные материалы были опубликованы. В статье М.М. Козыбаевой «Миграционные процессы и социально-экономическое положение казахского населения Западной Сибири в 30-х годах XX века» раскрываются вопросы адаптации вынужденных мигрантов к местной хозяйственной специфике, трудоустройства казахов-«откочевников» в колхозы и промышленные предприятия. Автор наглядно показывает бедственное положение казахов, оказавших без имущества, без средств к существованию вне пределов своего прежнего проживания.

Крупный казахстанский демограф А.Н. Алексеенко в своей научной работе на тему «Сельское население Казахстана. 1920-1990 гг.» (Алексеенко, 2016) исследовал динамику численности, национальный состав, миграционное и естественное движение сельского населения Казахстана. Рассмотрел такие закрытые ранее проблемы, как демографические последствия голода начала 20-и 30-х годов, массовые переселения в Казахстан в 20-30-е годы, депортация репрессированных народов в 30-40-е годы.

Мусаев Б.А. в диссертационной работе «Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: исторический, социально-политический анализ» (Мусаев, 2005), исследуя социально-политические процессы, происходившие в первой половине 20-х гг. XX в., также осветил причины, масштабы и последствия голода 1932-1933 года. Он изучил социально-экономические и демографические последствия голода в 5 губерниях КазАССР. Мусаев Б.А. дал подробный анализ аграрно-продовольственным, хозяйственно-экономическим потерям, а также влиянию на здоровье и смертность людей.

Особую активность в 2000-х годах проявляла архивная служба. По инициативе архивариусов был организован ряд диалоговых площадок. Так, в апреле 2016 года Архив Президента Республики Казахстан провел круглый стол на тему «Голод 1930-х годов в Казахстане: документы и факты». Аналогичная проблематика получила продолжение в трудах региональных архивов. В Павлодаре вышел сборник документов по этой же теме, а также проведена научно-практическая конференция «Азалы жылдар жанғырығы. Годы трагедии и скорби».

В прошлом году вышел коллективный труд «Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление» (2019) (Живая память, 2019:272). Авторы Ж.Б. Абылхожин, М.Л. Акулов, А.В. Цай переосмыслили историю сталинских репрессий в Казахстане в 1930-1940-х годах. Они раскрыли суть советской тоталитарной системы государственного управления и показали важность сохранения коллективной памяти о периоде страданий и нарушений прав человека в 30-40-е годы XX века.

В контексте «политики памяти» в Казахстане вышла книга российского историка А.В. Грозина «Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан» (2014). В ней представлены результаты изучения русскоязычной казахстанской историографии и исторической публицистики, рассматривающей тему голода 30-х годов XX в. на территории Казахстана (Грозин, 2014:178). Среди зарубежных трудов также представляет интерес книга С. Максудова «Миграции в СССР в 1932-1939 годах» (Максудов, 1991). По его данным, в Казахстане погибли 1,45 миллионов этнических казахов и 100,000 представителей других этносов. Он показывает процесс этнической миграции.

Большой научный интерес вызывают труды сибирских ученых, которые активизировали исследования казахов на приграничной территории с 70-х годов прошлого столетия. На регулярной основе проводились экспедиции в места компактного проживания казахского населения. Для проведения специальных исследований был создан в Омске этнографический научный центр по изучению казахов Сибири. Среди ведущих ученых данной проблематики следует назвать Н.А. Томилова, И.В. Октябрьскую, Ш.К. Ахметову. Перу Н.А. Томилова принадлежит солидный научный труд «Этническая история тюркоязычного населения западносибирской равнины в конце XVI – начале XX вв.» (Томилов, 1992). В этой работе на основе обширного архивного материала представлена история формирования и расселения, численность казахов Западной Сибири в XVI – начале XX вв. (Томилов, 1992:271). В совместной с Ш.К. Ахметовой монографии

«Казахи аула Каскат» показаны традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири (Томилов, Ахметова, 2013:392). Процесс формирования городских казахов Западной Сибири на протяжении трех столетий исследовала Ш.К. Ахметова (Ахметова, 2002:104). Динамику становления и трансформацию казахских сообществ в зависимости от направления и характера миграционных процессов изучила И.В. Октябрьская (Октябрьская, 2004). Казахи Южного Алтая, особенно Кош-Агачского района Горно-Алтайской автономной области, стали объектом исследования российского этнографа А.В. Коновалова (Коновалов, 1982:19). На материалах многочисленных полевых исследований ученый рассмотрел проблему формирования этнической группы казахов в Горном Алтае.

В зарубежной историографии, несмотря на ограниченные возможности использования архивной документации, проявлялся большой интерес к этой проблематике. Одними из первых исследователей темы голода в СССР стали американский ученый Марта Брилл Олкотт (Олкотт, 1981:122-142) и англо-американский историк Роберт Конквест (Конквест, 1986). В 1986 году он издал свой труд «Жатва скорби», в которую включил главу о казахском голоде.

Их заслугой явился акцент на особенностях кочевого общества, которые стали немаловажным фактором в произошедших трагических событиях. В дальнейшем открытие доступа к некоторым архивным фондам способствовало росту научных исследований таких зарубежных ученых, как Изабель Огайон (Ohayon, 2006), Никколо Пианчиоло (Pianciola, 2009), Мэттью Пейн (Пэйн, 2011) и Сара Кэмерон (Иель, 2010), Роберт Киндлер (Kindler, 2014). Все эти исследователи показали насильственный характер советского режима в Казахстане. Западные ученые доказали, что Голод в Казахстане – это акт террора советского правительства по отношению к казахскому народу. Весьма ценным в их трудах для исследования темы «Откочевники» являются их оценки влияния, как они пишут, «казахского кризиса» на московскую политику развития Центральной Азии.

По словам Сары Кэмерон, есть определенные проблемы в расследованиях показателей смертности казахского голода: количество сбежавших голодавших беженцев, например, было гораздо более значительным во время казахского голода, чем в других примерах голода советской коллективизации. В ходе подготовки к переписи 1937 года некоторые чиновники в Казахстане даже использовали эту цифру, как способ прикрасить существование голода: резкое падение численности населения республики, рассуждали они, может быть объяснено тем, что многие казахи эмигрировали на работу в другие республики в период первой «пятилетки» Сталина (Кэмерон, 2010). Научные подчеты показывают огромное количество погибших во время голода. Смерть достигала замученных и обессиленных людей и на чужбине. Поэтому точных данных о количестве погибших дать очень сложно.

Высокая научная ценность трудов зарубежных авторов заключается в использовании многообразных методологических подходов. Результаты сравнительного анализа были представлены на конференции «Коммунизм и голод: советский, казахский и украинский, а также китайский голод», которая прошла в 2014 году в Канадском институте украинских исследований при Университете Торонто.

Ряд зарубежных ученых бросили вызов эволюционным подходам в вопросе взаимосвязи между аграрными и не аграрными народами. Например, Резат Касаба в книге «Движущаяся империя: оттоманские кочевники, мигранты и беженцы» (Касаба, 2009) и Джеймс Скот в своей работе «Искусство не быть управляемым: Анархистская история нагорий Юго-Восточной Азии» (Скот, 2009). Большую ценность для исследования темы «откочевников» представляют их взгляды о массовом передвижении населения, вызванного голодом, а также влияние этих процессов на этническую идентичность.

Заключение. Как показывает историографический обзор, исследуемая проблема затрагивалась в научных трудах, посвященных трагической истории голода 20-30-х годов прошлого столетия. Представленный в них архивный и этнографический материал способствует расширению базы для дальнейших исследований. Наряду с негативными последствиями вынужденных миграций, исследователи предпринимают попытки демонстрации позитивных последствий в процессе этнокультурного взаимодействия. Многие авторы подчеркивают достаточно высокую адаптивную способность казахов в новых ареалах расселения. Однако тема трагедии казахов, так называемых «откочевников», в 30-е годы XX века еще не получила конкретного, целостного, системного анализа.

В вышеуказанных трудах содержатся лишь отдельные фрагменты о вынужденной миграции казахов за пределы Казахстана. И впереди перед учеными стоит задача создания полной объективной картины этой трагедии, которая должна служить важным историческим уроком для последующих поколений. Для создания правдивой картины историкам необходимо опираться только на факты, исключать политизацию и излишнюю эмоциональность. На наш взгляд, осуществляемые учеными научные проекты по данной теме будут важным вкладом в процесс увековечивания памяти казахов-«откочевников», которые пострадали в результате репрессивной политики советской власти.

Литература

- Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. № 7. 1989. С. 53-71.
- Алдажуманов К.С. Массовое общественное сознание и политические репрессии 30-х гг. в Казахстане / Матер. семинаров. Алматы, 1998. 108 с.
- Алдажуманов Қ. Күштеп көшіру: жымьскы саясат, басқыншылық әрекет // Қазақ тарихы. 1997. № 4. С. 33.
- Алдашева А.Б., Телебаев Г.Т. Казахи в Кыргызстане: история и современность / Казахи Евразии: история и культура. Сборник научных трудов. Омск-Павлодар. 2016. С. 5-8.
- Алексеев А. Н. Сельское население Казахстана. 1920-1990 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Алматы, 1994. 59 с.
- Ахметова Ш.К. Современные этнические процессы у городских казахов Западной Сибири. Омск, 2002. 104 с.
- Аяган Б.Г., Кыдыралина Ж.У., Аунасова А., Кашкимбаев А.Н. и др. Правда о голоде 1932-1933 годов. Алматы: Литер, 2012. 336 с.
- Голод в казахской степи: письма тревоги и боли / Ред. Абдирайымов С. Алматы: Қазақ университеті, 1991. 208 с.
- Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии). Сборник материалов выступлений, докладов и сообщения участников Международной научно-методической конференции / Ред. Сыдыков Е.Б. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. 240 с.
- Грозин А.В. Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан / Институт востоковедения РАН. М.: ИВ РАН, 2014. 178 с.
- Ермекбаев Ж.А. Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917-1991 гг. Алматы, 2000. 307 с.
- Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление / Под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. 272 с.
- Кабульдинов З.Е. Казахский голодомор и особенности пребывания казахов-откочевников в Сибири (Начало 30-х годов XX века) / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. 240 с. С. 54 – 64.
- Казахи Евразии: история и культура: сб. науч. трудов / Гл. ред. Н.А. Томилов; отв. ред.: Ш.К. Ахметова, А.А. Ильина, И.В. Толпеко. Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та им. Ф.М. Достоевского; Павлодар: Изд-во Павлод. гос. пед. ин-та, 2016. 314 с.
- Козыбаева М.М. Миграционные процессы и социально-экономическое положение казахского населения Западной Сибири в 30-х годах XX века // Вестник КГПИ. № 3 (47). 2017. С. 10-15.
- Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая (к проблеме формирования этнической группы). Л., 1982. 19 с.
- Курманов З.К. О голоде в Кыргызстане и Казахстане в 1932-33 годах, «Алаш» и других парадоксах истории [Электронный ресурс] // Информационно-аналитический портал «PR.kg». URL: www.pr.kg (дата обращения: 15.08.2016).
- Максудов С. Миграции в СССР в 1926-1939 гг. / Cahiers du Monde Russe, Année. 1999. 810 с. С. 763-796.
- Мальшева М., Познанский В. Казахи - беженцы от голода в Западной Сибири. 1931 - 1934 год. Алматы, 1999. 536 с.
- Марта Брилл Олкотт Коллективизация в Казахстане // Российский Обзор. № 2. 1981. С. 122-142.
- Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997. 264 с.
- Мусаев Б.А. Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: исторический, социально-политический анализ. М., 2005.
- Мэттью Дж. Пэйн Советские степи: модернизация и геноцид в Казахстане 1916-1941 гг. /http://history.emory.edu/home/people/faculty/payne-matthew.html (дата обращения: 12.01.2019).
- Народ не безмолвствует: материалы конференции «Насильственная коллективизация и политические репрессии в Казахстане» / Сост. М.И. Пономарев. Алматы: Обелиск, Простор, 1996. 305 с.

- Октябрьская И.В. Казахи Алтая: этнополитические и социокультурные процессы в пограничных районах Южной Сибири XIX – XX вв. Новосибирск, 2004. 281 с.
- Омарбеков Т. Голощекин тұсындағы Алаш қайраткерлерінің тағдыры / Ақиқат. 1995. № 12. 96 б.
- Омарбеков Т. Қазақстан қасіреті: Көмекші құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Омарбеков Т. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. Алматы: «Өнер», 2003. 552 б.
- Роберт Конквест. Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом. [пер. с англ. Editioni Augora, Firenze]. Киев, 1993. 595 с.
- Сара Камэрон. Голодные степи: советский Казахстан и казахский голод, 1921-1934 гг.: [пер. с англ. А. Терещенко]. Университет Йель, 2010. 490 с.
- Сборник материалов Международной научной конференции «Голод в Казахстане: трагедия народа и уроки истории» / Ред. Б.Г. Аягана. Астана, 2012. 400 с.
- Сергийчук В.И. Стихийное откочевье казахов как основной способ спасения от голода в 1932-1933 годах / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. 240 с. (164-173).
- Скотт Дж. Искусство быть неподвластным: Анархическая история высокогорий Юго-Восточной Азии. Перевод И.В. Троцук. М: Новое издательство, 2017. 300 с.
- Сыдыков Е.Б. О некоторых аспектах проблемы голода в Казахстане в контексте миграции казахского населения за пределы республики / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. 240 с. С. 9-21.
- Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения западносибирской равнины в конце XVI – нач. XX вв. Новосибирск, 1992. 271 с.
- Томилов Н.А., Ахметова Ш.К. Казахи аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири. Омск: «Наука», 2013. 392 с.
- Isabelle Ohayon. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945). Paris: Maisonneuve & Larose-Institut Français d'Études sur l'Asie Centrale, 2006. 426 p.
- Niccolò Pianciola. Stalinismo di frontiera: colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale, 1905-1936. Viella, 2009. 548 p.
- Resat Kasaba. A Movable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees. Seattle and London: University of Washington Press, 2009. 216 p.
- Robert Kindler. Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan. Hamburg, 2014. 381 p.

References

- Abylhozhin ZH.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B. Kazahstanskaya tragediya // Voprosy istorii. №7. 1989. S. 53-71 [in Russian].
- Aldazhumanov K.S. Massovoe obshchestvennoe soznanie i politicheskie repressii 30-h gg. v Kazahstane / Mater. seminarov. Almaty, 1998. 108 s. [in Russian].
- Aldajumanov Q. Късһтеп кышир: жымсық саһасат, басқыншылық брекет // Qazaq tarıhy. 1997. № 4. S. 33. [in Kazakh].
- Aldasheva A.B., Telebaev G.T. Kazahi v Kyrgyzstane: istoriya i sovremennost' / Kazahi Evrazii: istoriya i kul'tura. Sbornik nauchnyh trudov. Omsk-Pavlodar. 2016. S. 5-8 [in Russian].
- Alekseenko A. N. Sel'skoe naselenie Kazahstana. 1920-1990 gg. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk. Almaty, 1994. 59 s. [in Russian].
- Ahmetova SH.K. Sovremennye etnicheskie processy u gorodskih kazahov Zapadnoj Sibiri. Omsk, 2002. 104 s. [in Russian].
- Ayagan B.G., Kydyralina ZH.U., Aunasova A., Kashkimbaev A.N. i dr. Pravda o golode 1932-1933 godov. Almaty: Liter, 2012. 336 s. [in Russian].
- Golod v kazahskoj stepi: pis'ma trevogi i boli / Red. Abdirajymov S. Almaty: Qazaq universiteti, 1991. 208 s. [in Russian].
- Golod 1930-h godov v Ukraine i Kazahstane: voprosy istoriografii i podhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii). Sbornik materialov vystuplenij, dokladov i soobshcheniya uchastnikov Mezhdunarodnoj nauchno-metodicheskoy konferencii / Red. Sydykov E.B. Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2014. 240 s. [in Russian].
- Grozin A.V. Golod 1932–1933 godov i politika pamyati v Respublike Kazahstan / Institut vostokovedeniya RAN. M.: IV RAN, 2014. 178 s. [in Russian].
- Ermekbaev ZH.A. Rossijskie kazahi v sostave RSFSR i SSSR v 1917-1991 gg. Almaty, 2000. 307 s. [in Russian].
- Zhivaya pamyat'. Stalinizm v Kazahstane – Proshloe, Pamyat', Preodolenie / Pod red. ZH.B. Abylhozina, M.L. Akulova, A.V. Caj. Almaty: «Dajk-Press», 2019. 272 s. [in Russian].
- Isabelle Ohayon. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945). Paris: Maisonneuve & Larose-Institut Français d'Études sur l'Asie Centrale, 2006. 426 p. [in French].

- Kabul'dinov Z. E. Kazahskij golodomor i osobennosti prebyvaniya kazahov-otkochevnikov v Sibiri (Nachalo 30-h godov XX veka) / «Golod 1930-h godov v Ukraine i Kazahstane: voprosy istoriografii i podhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii)» /pod. obshchej redakciej E.B. Sydykova. Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2014. 240 c. S. 54–64. [in Russian].
- Kazahi Evrazii: istoriya i kul'tura: sb. nauch. trudov / Gl. red. N.A. Tomilov; otv. red.: SH.K. Ahmetova, A.A. Il'ina, I.V. Tolpeko. Omsk: Izd-vo Om. gos. un-ta im. F.M. Dostoevskogo; Pavlodar: Izd-vo Pavlod. gos. ped. in-ta, 2016. 314 s. [in Russian].
- Kozybaeva M.M. Migracionnye processy i social'no-ekonomicheskoe polozhenie kazahskogo naseleniya Zapadnoj Sibiri v 30-h godah XX veka // Vestnik KGPI. № 3 (47). 2017. S. 10-15.
- Kononov A.V. Kazahi YUzhnogo Altaya (k probleme formirovaniya etnicheskoy grupy). L., 1982. 19 s. [in Russian].
- Kurmanov Z.K. O golode v Kyrgyzstane i Kazahstane v 1932-33 godah, «Alash» i drugih paradokсах istorii [Elektronnyj resurs] // Informacionno-analiticheskij portal «PR.kg». URL: www.pr.kg (data obrashcheniya: 15.08.2016). [in Russian].
- Maksudov S. Migracii v SSSR v 1926-1939 gg. / Cahiers du Monde Russe, Année. 1999. 810 s. S. 763-796. [in Russian].
- Malysheva M., Poznanskij V. Kazahi - bezhency ot goloda v Zapadnoj Sibiri. 1931-1934 god. Almaty, 1999. 536 s. [in Russian].
- Marta Brill Olcott Kollektivizaciya v Kazahstane // Rossijskij Obzor. № 2. 1981. S 122-142.
- Mendikulova G.M. Istoricheskie sud'by kazahskoj diaspory: proiskhozhdenie i razvitie. Almaty: Fylym, 1997. 264 s. [in Russian].
- Musaev B. A. Golod v pervoj polovine 20-h godov XX veka v Kazahstane: istoricheskij, social'no-politicheskij analiz. M., 2005. [in Russian].
- Mett'yu Dzh. Pejn Sovetskie stepi: modernizaciya i genocid v Kazahstane 1916-1941 gg. /http://history.emory.edu/home/people/faculty/payne-matthew.html (data obrashcheniya: 12.01.2019). [in Russian].
- Narod ne bezmolvstvuet: materialy konferencii «Nasil'stvennaya kollektivizaciya i politicheskie repressii v Kazahstane» / Sost. M.I. Ponomarev. Almaty: Obelisk, Prostor, 1996. 305 s. [in Russian].
- Niccolò Pianciola Stalinismo di frontiera: colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale, 1905-1936. Viella, 2009. 548 p. [in Italian].
- Oktyabr'skaya I.V. Kazahi Altaya: etnopoliticheskie i sociokul'turnye processy v pograničnyh rajonah YUzhnoj Sibiri XIX – XX vv. Novosibirsk, 2004. 281 s. [in Russian].
- Omarbekov T. Goloshekin tusyndagy Alash qairatkerleriniń tagdyry / Aqıqat. 1995. № 12. 96 b. [in Kazakh].
- Omarbekov T. Kazakhstan qasireti: Kymekshi quraly. Almaty: Sanat, 1997. 320 b. [in Kazakh].
- Omarbekov T. Kazakhstan tarihyńyń yzektı mǵseleleri. Kymekshi okǵ kuraly. Almaty: «Yner», 2003. 552 b. [in Kazakh].
- Resat Kasaba A Movable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees. Seattle and London: University of Washington Press, 2009. 216 p. [in English].
- Robert Kindler Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan. Hamburg, 2014. 381 p. [In German].
- Robert Konkvest ZHatva skorbi: sovetskaya kollektivizaciya i terror golodom. [per. s angl. Editioni Aurora, Firenze]. Kiev, 1993. 595 s. [in Russian].
- Sara Kameron Golodnye stepi: sovetskij Kazahstan i kazahskij golod, 1921-1934 gg.: [per. s angl. A. Tereshchenko]. Universitet Jel', 2010. 490 s. [in Russian].
- Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Golod v Kazahstane: tragediya naroda i uroki istorii» / Red. B.G. Ayagana. Astana, 2012. 400 s. [in Russian].
- Sergijchuk V.I. Stihijnoe otkochev'e kazahov kak osnovnoj sposob spaseniya ot goloda v 1932-1933 godah / «Golod 1930-h godov v Ukraine i Kazahstane: voprosy istoriografii i podhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii)» /pod. obshchej redakciej E.B. Sydykova. Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2014. 240 c. (164 – 173). [in Russian].
- Skott Dzh. Iskusstvo byt' nepodvlastnym: Anarhicheskaya istoriya vysokogorij YUgo-Vostochnoj Azii. Perevod I.V. Trocuk. M: Novoe izdatel'stvo, 2017. 300 s. [in Russian].
- Sydykov E.B. O nekotoryh aspektah problemy goloda v Kazahstane v kontekste migracii kazahskogo naseleniya za predely respubliki / «Golod 1930-h godov v Ukraine i Kazahstane: voprosy istoriografii i podhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii)» / pod. obshchej redakciej E.B. Sydykova. Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2014. 240 c. S. 9-21. [in Russian].
- Tomilov N.A. Etnicheskaya istoriya tyurkoyazychnogo naseleniya zapadnosibirskoj ravniny v konce XVI – nach. XX vv. Novosibirsk, 1992. 271 s. [in Russian].
- Tomilov N.A., Ahmetova SH.K. Kazahi aula Kaskat: tradicii i innovacii v kul'ture kazahskogo naseleniya Zapadnoj Sibiri. Omsk: «Nauka», 2013. 392 s. [in Russian].

МРНТИ 03.23.55

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ КАЗАХОВ: АНАЛИЗ БАЗЫ ДАННЫХ ПО КНИГАМ ПАМЯТИ АЛТАЙСКОГО КРАЯ

Балтабаева Кулгазира Нурановна

кандидат исторических наук, Исполнительный директор Ассоциации выпускников
КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, E-mail: kulgazira_777@mail.ru

Аннотация. Рассмотрены репрессии казахов в Алтайском крае, «преступления» которых квалифицировались по ст. 58 Уголовного кодекса РСФСР и определялись несудебными и судебными органами как политические. Представлен статистический анализ по 159-ти осуждениям казахов за 1929–1950 годы (без Ойротии). Выявлены региональные особенности социального портрета репрессированных. Дан анализ хода репрессий, темпов ведения следствия и последующей реабилитации.

Ключевые слова: РСФСР, Алтайский край, Ойротия, казахи, политические репрессии, микроистория, социальный портрет, реабилитация

ҒТАХР 03.23.55

ҚАЗАҚТАРДЫҢ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНІ: АЛТАЙ ӨЛКЕСІНІҢ ЕСТЕЛІК КІТАПТАРЫ БОЙЫНША ДЕРЕККӨЗДЕР БАЗАСЫН ТАЛДАУ

Балтабаева Кулгазира Нуранқызы

тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Түлектер қауымдастығының атқарушы директоры, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: kulgazira_777@mail.ru

Түйіндеме. Алтай өлкесіндегі қазақтарға қатысты қуғын-сүргін, яғни РКФСР Қылмыстық кодексінің 58 бабы бойынша анықталған сондай-ақ, соттан тыс немесе сот органдарымен саяси қылмыстар ретінде белгіленген «қарастырылған. 1929–1950 жылдары сотталған (Ойротиясыз) 159 қазақтар бойынша статистикалық талдау ұсынылған. Қуғын-сүргінге ұшырағандардың әлеуметтік бейнесі аймақтық ерекшелігіне қарай нақтыланған. Қуғын-сүргін, тергеу жүргізу қарқыны және кейінгі ақтау барыстарына талдау берілген.

Кілт сөздер: РКФСР, Алтай өлкесі, Ойротия, қазақтар, саяси қуғын-сүргін, микротарих, әлеуметтік бейне, ақтау

IRSTI 03.23.55

POLITICAL REPRESSIONS OF KAZAKHS: ANALYSIS OF THE DATABASE ON MEMORY BOOKS OF THE ALTAI TERRITORY

Baltabayeva Kulgazira

Candidate of sciences (History), executive director at Alumni Association of the
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: kulgazira_777@mail.ru

Abstract. The article considers repressions in relation Kazakhs in the Altai territory, whose «crimes» were qualified under article 58 of the Criminal Code of the RSFSR and were defined by non-judicial and judicial authority as political. Presented statistical analysis of 159 condemnations of the Kazakhs during the years 1929–1950 (without Oirotiya). Regional features of the social portrait of the repressed were revealed. The analysis of the course of repressions, the pace of investigation and subsequent rehabilitation is given.

Key words: RSFSR, Altai territory, Oirotiya, Kazakhs, political repressions, microhistory, social portrait, rehabilitation

Введение. Актуальность темы связана с задачей удовлетворения потребностей общества о пережитом народом трагедии и проведения мер по преодолению стереотипов, доставшихся в «наследство» от советской административной системы. Раскрытие сущности

тоталитаризма, соблюдение прав и свобод человека, восстановление исторической правды и доверия к новым независимым государствам-преемникам Советского Союза и его силовым органам диктуют целесообразность извлечения уроков из истории, в том числе для формирования новой платформы патриотизма, повышения гражданской ответственности и созидательного настроения общества, нравственности, вбирающей в себя и реабилитацию, сохранение доброй памяти о людях, несправедливо осужденных. «Политические репрессии 20–50-х годов XX века – печальная страница истории нашего народа. ...Все мы помним, какой колоссальный урон нанес «большой террор» народам, проживавшим на территории советского государства. За годы репрессий в Казахстан было сослано свыше пяти миллионов человек со всех уголков Советского Союза. ...Сегодня мы с горечью вспоминаем и тех, кто погиб от голода в годы коллективизации, либо был вынужден покинуть свою родину», – отметил Президент Казахстана К.-Ж. К. Токаев, обращаясь к соотечественникам 30 мая 2020 г. по случаю Дня памяти жертв политических репрессий и голода (Обращение Главы государства, 2020).

Наплыв казахов в Россию в 30-х гг., в том числе и в Алтайский край, который граничит с Павлодарской и Восточно-Казахстанской областями, вынудил местные власти обустроивать голодных, больных, пауперизированных беженцев с низкой жизненной активностью. Сибирская деревня, сама вошедшая с 1930 г. в трясину «голодомора», уберегла казахов от неминуемой смерти (Гонимые голодом, 1995). Невиданная в истории народа демографическая катастрофа не спасла казахов от репрессий, как в самом Казахстане, так и за его пределами.

Материалы и методы. База данных по репрессированным была недоступна ученым до перестройки. Впервые фрагментарно представлена в региональном масштабе и аккумулирована в Книгах памяти и скорби. Они обладают такими чертами, как однородность в структуре и наличие независимых случайных признаков, наполняя понятия «массовые репрессии», «этнические репрессии» именами реальных людей. Биографические справки на репрессированных в Алтайском крае опубликованы в 1998–2005 гг. в 7 томах (8 книг) «Жертвы политических репрессий в Алтайском крае». Для выборки сведений о лицах казахской национальности проведен сплошной просмотр издания с опорой на структурно-количественные методы. Понятие «жертвы» четко определено и включает только лиц, арестованных и осужденных судебными и несудебными органами. В издание включено более 400 документов органов: государственных, партийных, суда, прокуратуры и безопасности. Биографические справки из архивно-следственных дел – ценный источник, позволяющий более обоснованно судить о советской политической системе и реализации карательной политики на местах. Барнаульское издание обладает большим информационным потенциалом, поэтому представляется репрезентативным. Оно снабжено предисловиями к каждому тому и научно-справочным аппаратом.

Наше исследование на микроуровне проведено с применением сравнительно-исторического, проблемно-хронологического, статистического методов и с опорой на новые архивные документы и литературу. Так, сравнительно-исторический метод позволил выявить общее и особенное в исторических явлениях одного хронологического ряда в различных регионах, или касательно одного региона, но с учетом национального фактора. Автором составлены расчеты и таблицы контингентности.

Обсуждение. В изучении репрессивной политики ушедшего с исторической арены советского государства научное лидерство принадлежит ученым России. Востребованы монографии на основе материалов ОГПУ–НКВД–МВД–МГБ, в том числе в аспектах: исторической персоналистики, национальном, региональном и микроистории (сел, района, городов). Исследователи демографических аспектов репрессий оперируют разной статистикой жертв: от 10 млн (Земсков, 2013) до 40 млн человек, включая раскулаченных, депортированных, умерших в 1933 г. от голода (Медведев, 1988).

В казахстанской историографии репрессивной политики не раскрыты не только факты, но и их воздействие на общественное сознание. На этой ситуации сказались как недоступность материала с грифом секретности и его концентрация в архивах России, так и разобщенная деятельность местных архивов. Преобладают утверждения о 100%-ной фальсификации дел. Ведомственные архивы МВД и КНБ сохраняют дистанцию от ученых. Не продемонстрировали достаточного упорства и сами исследователи, ибо в их среде доминирует периферийное сознание с прежней ориентацией на «центр». Издание сборников

документов осуществлялось в основном из материалов ЦК КП Казахстана и областных партийных организаций, которые принимались, как правило, «во исполнение» указаний ЦК ВКП (б) (Политические репрессии в Казахстане, 1998).

Настойчивость историков старшего поколения из НАН РК, выполнение ими заказа Парламента способствовали получению доступа к материалам архива КНБ РК по коллективизации, голоду и репрессиям. Труд не завершён изданием фундаментального исследования, что подчеркивает большой объём поисковой работы. Но их старания не пропали: известны протоколы допросов, автобиографии, заявления и жалобы лиц разного социального статуса и национальности на имя руководителей партии и государства. Такой подбор документов продемонстрировали составители сборника «Красный террор», ибо они не только свидетельствуют о вере растерянных в сложившейся трагической ситуации коммунистов в политику правящей партии, вне которой они себя и не представляли, но и разоблачают абсурдность и преступную сущность репрессий (Красный террор, 2013). Импонирует вывод коллег, что репрессивные меры органами НКВД осуществлялись под руководством Центрального Комитета ВКП (б), поэтому слияние деятельности партийных и силовых органов произошло именно в ходе репрессий. Это-документы опубликованы также в виде воспоминаний (Страницы трагических судеб, 2002).

Следует отметить исследование М.К. Койгельдиева при поддержке общественных фондов. Материалы следственных дел архива КНБ касательно граждан разного социального положения (духовенство (ишаны – суфийские шейхи, имамы, муллы), баи, интеллигенция, политическая элита новой власти) стали основой его труда «Сталинизм и репрессии в Казахстане в 1920–1940-х годов». Автор предупреждает: «Читая эти документы сегодня, нелегко различать сфальсифицированные следователем факты от достоверных. Для этого требуется не только профессиональная подготовка источниковеда, но и многолетний большой опыт работы исследователя с документами этой категории», однако без вовлечения материалов следственных дел «в научный оборот фактически невозможно реконструировать многие события и процессы политической истории страны советского периода» (Койгельдиев, 2009:17). Особую ценность имеют работы на уровне персоналий на основе протоколов допросов, «поскольку авторы показаний в данном случае выступают в роли не только подследственного, но и непосредственного свидетеля и участника событий» (Койгельдиев, 2009:18).

Картина противоречивых тенденций, динамичного и трагичного периода истории показана через судьбы конкретных личностей, но имевших переломный характер для нации в целом, прошедшей за короткий исторический период через жернова сменяющихся и дополняющих друг друга экспериментов: политических, экономических, социальных, культурных и идеологических (в том числе смена казахского алфавита). В итоге – изменились ценностные ориентации людей, разорваны поколенческие функции традиционного общества, покончено с потенциальной оппозицией в национальных регионах и без сопротивления власти достигались очередные манипуляции общественным сознанием.

Историографию вопроса профессионально представил И.М. Козыбаев в труде «Большой террор» в Казахстане» (Козыбаев, 2019:9-46). Как известно, в литературе с 1968 г. прижилось понятие «Большой террор» – так образно, но не строго научно Конквест Роберт – дипломат и историк назвал советский период 1937–1938 гг.

Что касается изучения истории репрессий в отношении казахов, проживавших за пределами Казахской АССР–Казахской ССР, то следует признать, что эта актуальная тема еще в повестке дня. Сегодня казахи разделены не административными, а государственными границами, и являются гражданами разных стран. Но в науке сохраняется приоритет за разработкой истории того народа, который дал название новому государственному объединению. Не случайно поэтому, что впервые в своей 75-летней деятельности Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова стал выполнять с октября 2020 г. проект на тему «Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века» под научным руководством члена-корреспондента НАН РК З.Е. Кабульдинова. Информация о репрессированных казахах в РСФСР включена в общую статистику по областям. Не является исключением Алтайский край и Ойротская автономная область (ныне – Республика Алтай), которая с 1937 г. по 1991 г. входила в состав Алтайского края.

В октябре 2004 г., когда еще не была завершена работа по наполнению базы данных репрессированных, главный специалист Государственного архива Алтайского края, затем его директор Г.Д. Жданова впервые ознакомила научную общественность с постановкой проблемы по осужденным в 20–40-е гг. XX в. казахам края. В публикации впервые приведены обвинительные заключения по групповым делам казахов (Жданова, 2005а:60, 61, 63). В числе 57 национальностей края дана статистика (без Ойротии) по репрессированным казахам (146 чел.) и киргизам (13 чел.) (Жданова, 2005б:379). Однако автором не учтены некоторые обстоятельства дореволюционной и советской истории.

Как известно, казахам было навязано неверное наименование – «киргизы», «киргиз-кайсаки». В 1925 г. V Всеказахский съезд советов принял постановление «О восстановлении имени Казаки за киргизской национальностью». Впредь надо было именовать киргиз – КАЗАКАМИ (по стилю написания на тот момент – К.Б.). 5 февраля 1936 г. ЦИК и СНК КазАССР принимают постановление, что в соответствии с казахским произношением слово «казак» на русском языке следует писать «казах» (а не «казак»). Кстати, составители итогов Всесоюзной переписи населения от 17 декабря 1926 года подчеркнули: «Вновь введенный в употребление термин *казаки* для обозначения киргиз-кайсацкой народности, в отличие от киргизов (кыргызов) или кара-киргизов, видимо, еще недостаточно усвоен в местах некоренного обитания указанных групп народностей. Поэтому в переписных формулярах оказалось довольно много случаев указания на киргизов в таких местностях» (Семенов, 1928:IX). Эта ситуация имела место и в России.

Не обращено внимание и на обстоятельство, что киргизы (то есть казахи) являлись местными жителями, уроженцами края с русскими фамилиями. Это связано с переходом в XIX в. части казахов в православие (Кабульдинов, 2017:7). Национальную идентичность казахов=киргизов края доказывают не только сведения по месту рождения, но и данные по месту жительства при аресте. Эти моменты не учел и исследователь из Томска, к тому же произвольно уменьшив численность «киргизов» края, и отнеся омских казахов к диаспоре (Уйманов, 2012:106-107).

Ошибочно также утверждение, что «из 30 тыс. казахов, проживавших в Алтайском крае и в Республике Алтай, репрессиям подверглись 270 человек» (Уйманов, 2012:108). В одной только Ойротии репрессированы 569 казахов (Книга памяти, 2003:243). Учитывая хронологические рамки статьи коллеги, нами произведен перерасчет. Так, за 1931–1941 гг. в крае репрессирован 141 казах, в Ойротии – 491, а в совокупности 632 человека, а не 270. Затрагивая тему о политических репрессиях, на наш взгляд, следует избегать категорических утверждений типа: «...несмотря на значительное число проживавших в регионе казахов – 99,5 тыс. чел., число репрессированных составило всего несколько сот человек», «...число репрессированных среди мордовского населения (третьего по численности в регионе) составило 0,77%, татар и казахов – четвертых и шестых по численности – соответственно 0,57 и 0,19%» (Уйманов, 2012:108). Управление ФСБ по Омской области отказало В.Н. Уйманову в предоставлении сведений, а также компьютерная база данных по репрессиям отсутствовала по Новосибирской области. Трагедия для советских граждан одна – это часть нашего общего прошлого, не уместно сравнивать, кто в большей или меньшей степени пострадал от репрессий.

Результаты. Казахский аул в России, Казахстане и Монголии, был втянут в модернизационные процессы, оседание скотоводов и коллективизацию. Недовольных такой политикой карательные органы брали на учет, пресекали отпочковку за кордон (через Ойротию в Монголию и Китай), советы поднимали налоги, лишали избирательного права. На практике был апробирован упрощенный и ускоренный механизм принятия обвинительного решения по ст. 58 «Контрреволюционные преступления» Уголовного кодекса РСФСР. Так, ст. 58 инкриминирована в 159 случаях 157-ми казахам в Алтайском крае, в том числе 2 рабочих репрессированы дважды. В книге «Жертвы политических репрессий в Алтайском крае» данные о месте рождения 18 человек отсутствуют.

Нами уточнено место рождения одного казаха по документу «Список военнослужащих, осужденных Военным трибуналом 108 Отдельной стрелковой бригады к высшей мере наказания и лишения свободы, приговор на которых приведен в исполнение», который секретно был направлен 26 мая 1942 г. в Центральное бюро по потерь личного состава Действующей армии. В списке – фамилии 11 человек, осужденных с 19 января по 8 мая 1942 г., из них 6 сибиряков. Под номером 7 значится Хожебаев Роман Хожебаевич, который родился в 1918 г. в ауле № 1 Аксуского района Алтайского края. Призван Алейским

райвоенкоматом края. В графе «Имя, отчество, фамилия, адрес жены, род.» записано: «Село Макарьевское Толичихинского (Прим. Топчихинского – К.Б.) района Алтайского края» (<https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=50887698&page=1&p=3>).

Поэтому уточненные сведения по 159 казахам выглядят так: среди репрессированных казахов в Алтайском крае уроженцами России были 104 чел. (65,4%) и Казахстана – 38 чел. (23,9%). Данные о месте рождения 17 человек (10,7%) отсутствуют. В региональном разрезе: уроженцы Томской (97 чел., 68,3% от числа указавших место рождения), Алтайской (6 чел., 4,3%) и Саратовской губерний (1 чел, 0,7%), Семипалатинской области – 32 (22,5%), Семиреченской – 3 (2,1%), Акмолинской – 1 (0,7%), Павлодарской – 1 (0,7%) и Тургайской области – 1 чел. (0,7%).

В Алтайском крае среди репрессированных казахов были только мужчины, в Ойротии – и молодые женщины-казашки. Избрана мера пресечения – арест, то есть все обвиняемые до направления их дела в суд находились под стражей. На момент ареста большинство казахов (70%) были в трудоспособном возрасте – 20–50 лет (Табл. 1), краевой показатель несколько выше – 77% в возрасте 18–50 лет (Жданова, 2005b:377).

Таблица 1 – Репрессированные казахи в Алтайском крае по возрасту
(Жертвы политических репрессий, 1998–2005.)

Возраст, лет	20	1-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80
Кол-во, чел.	3	6	53	29	30	16	2
В % к итогу	1,9	6,4	33,3	18,2	18,9	10,1	1,2

К концу 20-х годов аресты приняли хронический характер, некоторые годы «выпячивают» частное проявление в общей политике советов и карательных органов, в том числе наступление на зажиточные слои аула (1929 г.), проведение коллективизации (1930–1933 гг.) и беззаконие годов «Большого террора». В нашем случае понятия «арестованные» и «осуждённые» являются тождественными.

С 1929 по 1936 г. арестованы 28 казахов, что составляет 17,6% от общего количества арестов за 1929–1949 гг. ОГПУ действовало по принципу «сначала арестовать, а потом изобличать», хотя по закону должно быть наоборот. Следствие длилось в среднем от 24 дней до пяти – шести месяцев. В этот период практиковались условные сроки лишения свободы от 3 до 5 лет, высылки. Четыре дела прекращены, в том числе освобожден рабочий пункта «Заготзерно» Жаутиков Вахит (1902 г.р.) из с. Бурла Славгородского района за недоказанностью обвинения по ст. 58-10. За отсутствием состава преступления из-под ареста освобождены крестьяне-единоличники, обвиняемые по ст. 58-11: Игинбаев Маилкан (Василий) (1901 г.р.) из с. Карпово-1 Покровского района и Лиспаев Махамед (Василий) (1892 г.р.) из п. Кривушка Чарышского района. Дело по ст. 58-10 УК в отношении кладовщика Нурсантова Рамазана (1907 г.р.) из г. Рубцовска прекращено за недоказанностью обвинения (Жертвы политических репрессий, 2005:282).

Наибольшее количество арестов крестьян-единоличников приходится на 1931 год, что является косвенным свидетельством непринятия идеи социалистической модернизации сельского хозяйства на пике создания колхозов. Вне колхозов оставались крестьяне и в 1933 г. Например, крестьянин-единоличник, казах Матвеев Максим Васильевич (1903 г.р.) из с. Сараса Алтайского района был обвинен по ст. 58 - 2,10,11 тройкой при Полномочном представительстве ОГПУ по Запсибкраю и лишен свободы на 3 года условно (Жертвы политических репрессий, 1999:278).

В 1933 г. были осуждены 8 казахов, в том числе председатель колхоза «Им. Мамонтова» Алтайского района Жаврин Никита Дмитриевич (1898 г. р.) из с. Большая Кыркыла, обвиненный тройкой при ПП ОГПУ по Запсибкраю по ст. 58-2,10,11 и осужденный к трем годам лишения свободы (Жертвы политических репрессий, 1999:157). Из восьми арестованных по ст. 58-2,7,11 расстреляны по решению Особой тройки при ПП ОГПУ от 25 апреля 1933 г. три человека из колхоза «Жас кайрат» Славгородского района. Среди них Буринов Кобай (1899 г.р.), братья Карагосековы Кенжебек (1900 г.р.) и Негмет (1906 г.р.). Их младший брат, Кайрулла, в возрасте 25 лет был осужден также 25 апреля 1933 г. и решением Особой тройки лишен свободы на 10 лет. Его дело прекращено Военным трибуналом Сибирского военного округа 2 ноября 1956 г. за отсутствием состава преступления (Жертвы политических репрессий, 1999:202).

В 1929–1936 гг. из 28 осужденных казахов к высшей мере наказания были приговорены 8 крестьян, в том числе по решению Особой тройки при ПП ОГПУ пять крестьян-единоличников в 1929–1931 гг. из деревень Каракол (инородческий) и Усть-Куча Солонешенского района, аула Баужансор Благовещенского района, пос. Ребровка Славгородского района, с. Алексеевка Бащелакского района. Были расстреляны казахи Романовский Прокопий Порфирьевич (1897 г.р., ст. 58-11) (Жертвы политических репрессий, 1998:348), Смирнов Василий Михайлович (1878 г.р., ст. 58-11) (Жертвы политических репрессий, 1998:373), Эстаев Биляль (Аубакир) (1899 г.р., ст. 58-2,11) (Жертвы политических репрессий, 1999:532), Шманов Тимеркан (1878 г. р., ст. 58-2,11) (Жертвы политических репрессий, 1999:525) и Карамсаков Десинке (1888 г. р., ст. 58-11) (Жертвы политических репрессий, 1998:200).

В самый разгар репрессий, 28 сентября 1937 г., из Западно-Сибирского края выделяется Алтайский край. В Алтайском крае 53% арестованных репрессированы в годы «Большого террора» (Жданова, 2005b:377). Не стали исключением и казахи. За 1937–1938 гг. арестован 111 человек, что составило 69,8% от общего количества арестов казахов за 20 лет, то есть с 1929 г. по 1949 г. Как известно, старт «Большому террору» дан приказом НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г. об операции по репрессированию бывших кулаков и других антисоветских элементов (Лубянка, 2004:273–281), который был утвержден постановлением Политбюро ЦК ВКП (б) «Вопрос НКВД» (Лубянка, 2004: 281–282).

К этому времени, то есть за семь прошедших месяцев 1937 года, было 3 ареста казахов Алтайского края, тогда как за IV квартал арестов стало в 11 раз больше. Пик арестов пришелся на ноябрь – 24, или 65% по итогам года. Судьбы некоторых казахов решены за считанные дни. Так, в октябре и декабре 1937 г. по трем делам, рассмотренным в срок от 6 до 9 дней, тройкой УНКВД приняты приговоры о расстреле. По ст. 58-2,7,11 осуждены председатель сельского совета Жуанишев Габбас (1897 г. р.) из пос. Куатовка Славгородского района и рабочий винзавода Смашов (Сматов) Турсунгали (1895 г. р.) из с. Змеиногорское Змеиногорского района (Жертвы политических репрессий, 2001:199). По шести пунктам – 2, 7, 8, 9, 10 и 11 ст. 58 к расстрелу приговорен Жунусов Кабдыш, уроженец Томской губернии 1906 г. р., без определенных занятий, из пос. Притыка Славгородского района (Жертвы политических репрессий, 2000:283). Младший брат расстрелянного председателя сельского совета, учитель Жуанешев Ибрагим Меирмалович (1905 г.р.) из пос. Сырымский Славгородского района был осужден 19 октября 1937 г. на 10 лет лишения свободы с последующим поражением в правах на 5 лет (Жертвы политических репрессий, 2000:281).

Основная часть дел арестованных – 88,2% – была рассмотрена в IV квартале 1937 г., в срок от 10 дней до 1 месяца. Лишь 4 дела рассмотрены в сроки свыше одного месяца. Но это обстоятельство принципиально не изменяло характера несправедливого ареста и следствия, и, следовательно, принятых тройками решений. Так, по трем делам двух колхозников (Джансаринов, Султанов.) и одного рабочего совхоза № 223 (Бушенкин А.А.) вынесены смертные приговоры. По пяти пунктам – 2, 7, 8, 9 и 10 – ст. 58 осужден на 10 лет с последующим поражением в правах на 5 лет член колхоза «Нацмен» Славгородского района Тинебаев Деймухамед, уроженец Томской губернии 1901 г.р. из пос. Куатовский (Жертвы политических репрессий, 2001:248).

Карательные органы практиковали групповые аресты, которые для небольших разбросанных в степи аулов имели устрашающее значение. Осенью 1937 г. Славгородское РО НКВД арестовало 9 человек, в том числе председателя колхоза «Жанауль» Татенова Нурмухамета Нурганиевича (1906 г.р.) (Жертвы политических репрессий, 2001:242) и заведующего казахским детским домом Джунусова Сатара Мусиновича (1909 г.р.) (Жертвы политических репрессий, 2000:227). В вину Татенову Н.Н. поставлено руководство «националистической диверсионно-повстанческой» группировкой на территории Узень-Агачского с/совета. «[...] Перед вновь завербованными участниками [...] ставил задачу проводить вербовку новых членов в контрреволюционную организацию и готовить из них штурмовые кадры для вооруженного выступления [...], будучи председателем колхоза, способствовал выйти из колхоза 14 хозяйствам и сознательно требовал от колхозников не голосовать за выставленных кандидатур в Верховный Совет [...]» (Жданова, 2005a:62). Джунусов Сатар Мусинович якобы «дал согласие выступить с оружием в руках [...] в момент интервенции Японии против СССР».

Обвинительное заключение по делу гласит: «[...] вскрыта и ликвидирована

контрреволюционная мусульманская националистическая организация, ставшая своей задачей подготовку вооруженного восстания против соввласти в момент интервенции на Советский Союз со стороны Японии и Германии. Названная ...организация возглавлялась директором Славгородской казахской неполной средней школы, вышним баем Сагитовым, который будучи тесно связан с руководителем повстанческого штаба контрреволюционной мусульманской организации в г. Новосибирске – Гайсиным [...], по его непосредственному заданию в г. Славгороде проводил формирование повстанческой мусульманской организации, в задачу которой входило вооруженное свержение соввласти и установление своего националистического тюркского государства под протекторатом Японии [...]» (Жданова, 2005а:62). Здесь неслучайно использованы слова «мусульманской организации», «националистического тюркского государства», так как среди арестованных были мусульмане, татары (Гайсин З.С., Сагитов Г.Г.) и казахи. 5 декабря 1937 г. по решению тройки при УНКВД все 9 человек были расстреляны.

В 1937 г. не было ни одного факта пересмотра и (или) прекращения дел арестованных казахов. 22 казаха расстреляны (59,5%), 10 человек осуждены на 10 лет лишения свободы (27%) и 5 человек – на 8 лет (13,5%).

По сравнению с 1937 г. число арестов казахов в 1938 г. увеличилось в 2 раза. Пик арестов наблюдался в апреле – 30, или 40,5% от общего количества арестов 1938 года. Спад начался с 25-ти арестов в мае (33,8%) до 9 арестов (12,1%) в июне. В июле и в четвертом квартале не было арестов. Последний, 74-й арест года состоялся 22 августа. В этот день был арестован Идрисов Асамбек, уроженец Семиреченской области, рабочий Барнаульского меланжевого комбината в возрасте 23 года. Краевой суд осудил рабочего 27 ноября 1938 г. по ст. 58-2,10,11 на 15 лет лишения свободы с последующим поражением в правах на 5 лет. Верховный суд РСФСР 13 февраля 1940 г. сократил до 10-ти лет срок наказания. Через 20 лет реабилитирован Верховным судом РСФСР и дело было прекращено за отсутствием состава преступления (Жертвы политических репрессий, 2002:209).

Характеристику темпов ведения следствия несудебными и судебными органами в завершающий год «Большого террора» дает Таблица 2.

Таблица 2 – Темпы ведения следствия несудебными и судебными органами в 1938 году касательно казахов Алтайского края (Жертвы политических репрессий, 2002–2005.)

Квартал/месяцы	Сроки рассмотрения дел, количество дел / %		
	До 10 дней	От 10 дней до 1 месяца	Свыше 1 месяца
I, январь – март	-	1/11,1%	8/88,9%
II, апрель – июнь	-	1/1,6%	62/98,4%
III, июль – сентябрь	-	-	2/100%
IV, октябрь – декабрь	-	-	-
Итого, за год	-	2/2,7%	72/97,3%

В 1938 г. не практиковалось рассмотрение дел арестованных до 10 дней. Два дела были рассмотрены в срок от 10 дней до 1 месяца. Так, Особое совещание при НКВД СССР предъявило обвинение по пяти пунктам – 2, 7, 9, 10, 11 – ст. 58 скотнику совхоза «Мартовский» Хабарского района Сейтахметову Шарипкану, уроженцу Семипалатинской области 1904 г.р., и вынесло 19 февраля 1938 г. приговор о расстреле. 25 марта 1938 г. в г. Славгороде приговор приведен в исполнение (Жертвы политических репрессий, 2005:119). Второе дело рассмотрел краевой суд и оно касалось Токошева Абиша из пос. Тальменовка Тальменского района, уроженца Семипалатинской области 1892 г.р., обвиненного по ст. 58-10, 11. Дело было прекращено за отсутствием состава преступления (Жертвы политических репрессий, 2005:328).

Сроки рассмотрения 72-х дел (97,3%) превышали один месяц (Табл. 2) и фактически составили: более 11 месяцев по двум делам, 8 месяцев – по двум делам, 7 месяцев – по четырем делам, полгода шло следствие по 27 делам, пять месяцев – по 26 делам, четыре месяца – по 6 делам, три месяца – по одному делу и два месяца – по трем делам. Пятьдесят три дела из 74-х (или 72%) были в производстве от пяти до шести месяцев. Лишь ничтожная часть дел, заведенных в 1938 году, прекращена в 1938–1939 гг., составив всего 4,5% от общего количества дел в годы «Большого террора» (Табл. 3).

Таблица 3 – Мера наказания в 1937–1938 гг. (Жертвы политических репрессий, 1998–2005.)

Осуждено чел./ в %	Расстрел (ВМН)	Лишение свободы, лет					Дело прекращено	Смерть в тюрьме
		25	20	15	10	8		
111	62	18	2	4	14	5	5	1
в %	55,9	16,2	1,8	3,6	12,6	4,5	4,5	0,9

Дела тройки рассматривали заочно, в отсутствие обвиняемых, и приговор был окончательный. Порядок рассмотрения дел Особым совещанием при НКВД СССР–МГБ СССР был аналогичным. «Туда направлялись краткие справки, суть обвинения, откуда приходили приговоры (они назывались постановлениями) за подписями Ежова и Вышинского или их заместителей, на каждого подсудимого отдельно. В исполнение эти приговоры приводились на месте, в Барнауле» (Гришаев, 1995: 47).

Таблица 4 – Органы осуждения (Жертвы политических репрессий, 1998–2005.)

Несудебный и судебный орган	Число приговоров	% к общему числу приговоров
ОГПУ– НКВД–УНКВД	69	43,3
Особое совещание при НКВД СССР	2	1,3
Особое Совещание при МГБ СССР	1	0,6
Отдел контрразведки «Смерш» Сибирского военного округа	1	0,6
Военные трибуналы	8	5,0
Алтайский краевой суд РСФСР	78	49,1
Итого	159	100

Активными репрессивными органами являлись тройки при ПП ОГПУ, НКВД по Сибирскому (Западно-Сибирскому с 1930 года) краю и Алтайскому краю (Табл. 4). С октября 1937 г. функционировал краевой суд. Так, за 7 лет он рассмотрел 78 дел по ст. 58 в отношении казахов, что составляет 49,1% от общего числа осуждений. Краевой суд вынес приговоры в 1938 г. по 67 делам (86%), 1939 г. – 6, в 1941 – 1, в 1942 г. – 3 и в 1944 г. – по 1 делу. Таблица 5 дает общее представление о мерах наказания по 159-ти осуждениям.

Таблица 5 Приговоры казахам по статье 58 УК РСФСР (до пересмотра дел) .
(Жертвы политических репрессий, 1998–2005.)

Мера наказания	Кол-во осуждений	% от общего числа осуждений
Расстрел (ВМН)	73	46,0
10 лет и более	45	28,3
5–8 лет	14	8,8
3 года	5	3,1
На срок предварительного заключения	1	0,6
Ссылка. Высылка	3	1,9
Дело прекращено	18	11,3
Всего	159	100

Обречены были не только «социально чуждые» категории населения, муллы, крестьяне-единоличники, но и колхозники. Из 159 осуждений 112 (70,4%) касались представителей сельскохозяйственного сектора, что связано с хозяйственной специализацией народа. Жертвами репрессий стали в 1929–1931 гг. крестьяне-единоличники Алтайского, Бащелакского, Благовещенского, Ключевского, Покровского, Славгородского, Солонешенского и Чарышского районов.

С созданием колхозов не изменилось в сторону роста благосостояния материальное положение сельчан. Продолжались аресты и обвинения в падеже скота, плохого ухода в коллективном хозяйстве. Репрессии коснулись 78 членов колхозов «Им. Ворошилова» Баевского района, «Казах» Ключевского района, «Кызыл аул», «Им. Калинина», «Красный Казахстан» Благовещенского района, «Кызыл ту», «Батрак» и «Им. Калинина» Карасукского района, «Жанаул», «Жас кайрат», «Кызыл казах», «Кызыл аул», «Трудовой казах», «Им. Крупской», «Трудовик», «Первое мая», «Нацмен» и «Октябрь» Славгородского района, «Воля» Знаменского района, «Трудовик» Топчихинского района, колхоза с. Сараса Алтайского района.

Деятельность маломощных коллективов попала под пресс карательных регуляторов. Вина возложена на руководителей колхозов и председателей сельских советов. В числе репрессированных: 7 председателей колхозов «Октябрь», «Первое мая», «Им. Крупской», «Им. Мамонтова», «Жанаул», «Нацмен» и «Инбекиш» (очевидно, «Еңбек күші», на рус. яз. «Трудовая сила» – К. Б.) Славгородского, Алтайского и Каменского районов; 6 бригадиров и заведующих фермами колхозов, заместитель старшего бухгалтера артели «Барторгин»; 3 председателя сельских советов: Каракольского (Ключевский район), пос. Куатовка Славгородского района, с. Баужансор Благовещенского района. Особое совещание при НКВД СССР 19 февраля 1938 г. приговорило к ВМН по статье 58, пп. 2, 7, 10, 11 Кусбекова Омирбая – председателя плановой комиссии Немецкого райисполкома. Осужденному было 28 лет (Жертвы политических репрессий, 2002:292). Как известно, Особое совещание при НКВД СССР создано в 1934 г. и действовало по 1 сентября 1953 г. Лишь смерть Сталина поставила точку в антиконституционной деятельности Особого совещания.

Репрессиям подверглись 6 рабочих совхозов Знаменского, Славгородского и Хабаровского районов, 7 работников народного образования Барнаула, Славгорода, а также Славгородского сельского района.

Таблица 6 – Осуждения по статье 58 УК РСФСР (Жертвы политических репрессий, 1998–2005.)

Кол-во пунктов статьи 58 в обвинении	Число осуждений	% от общего числа осуждений
Один	38	24
Два	21	13,2
Три	29	18,2
Четыре	59	37,1
Пять	8	5
Шесть	4	2,5
Пункты 2,7,10, 11 (в одном обвинении)	48	30,2
Пункты 2, 10, 11 (в одном обвинении)	11	7
Пункт 2 (вооруженное восстание)	114	71,7
Пункт 7 (подрыв государственной промышленности, транспорта, торговли, кооперации)	111	70
Пункт 10 (антисоветская пропаганда и агитация)	125	79
Пункт 11 (деятельность по созданию или участие в контрреволюционной организации)	103	65

Лишь в 38 случаях (24%) из 159 осуждений обвинение предъявлено по одному пункту ст. 58 (Табл. 6). Так, дело было прекращено в 12 случаях за недостаточностью улик для предания суду и недоказанностью обвинения, отменен один приговор о расстреле, лишены свободы 18 человек, исполнен приговор о ВМН в отношении 5 человек и отправлены в ссылку 2 человека.

Фактически реального значения не имело по какому пункту ст. 58 предъявлено обвинение, ибо дела сфабрикованы. Большинству предъявлялись обвинения по двум или нескольким пунктам ст. 58, «...по какому их количеству и по каким именно – зависело от фантазии следователя, причем нередко и преступления как такового не было», – авторитетно заявляет Г.Н. Безруков – экс-директор архива Алтайского крайкома КПСС (Жертвы политических репрессий, 2005: 79). Так, по двум пунктам ст. 58 осужден 21 человек (13,2%), по трем пунктам осуждены 29 человек (18,2%), по четырем – 59 человек (37,1%), по пяти – 8 человек (5%) и по шести пунктам – 4 человека (2,5%).

Комбинация пунктов 2 (вооруженное восстание), 7 (подрыв госпромышленности, транспорта, торговли, кооперации), 10 (антисоветская пропаганда и агитация) и 11 (деятельность по созданию или участие в контрреволюционной организации) приведена в 48 осуждениях, что составляет 30,2% от их общего числа. На втором месте приговоры, вынесенные по обвинению по пп. 2, 10, 11. Это коснулось 11 человек (7%).

Обвинение по пунктам 2, 7, 10, 11 в 22-х приговорах дополнительно усугублено за счет пунктов 8 (совершение террористических актов) и 9 (разрушение, повреждение государственного или общественного имущества). В целом, несудебные и судебные органы применили обвинение по п. 2 в 114 случаях (71,7% приговоров) из 159-ти осуждений, п. 7 – в 111 случаях (70%), п. 10 – 125 раз (79%) и п. 11 – в 103 случаях (65% приговоров).

Отдельно пункт 2 (вооруженное восстание) лишь один раз использован в судебной практике, хотя он значится в 114 обвинениях в различной конфигурации пунктов: 7, 8, 9, 10, 11 ст. 58. Так, обвинение по пункту 2 было предъявлено 30 апреля 1938 г. Бахтиярову Абдрахману, уроженцу Томской губернии (1885 г. р.), члену колхоза «Жанаул», проживавшему в ауле Узун-Агач Славгородского района. Через шесть месяцев краевой суд приговорил колхозника к расстрелу. Однако Верховный суд РСФСР 26 декабря 1938 г. изменил меру наказания на 10 лет лишения свободы с последующим поражением в правах на 5 лет (Жертвы... политических репрессий, 2002:Т.IV: 55). Осужденный реабилитирован 16 ноября 1993 г. Генеральной прокуратурой РФ.

Также лишь один раз в судебной практике было обвинение по пункту 7 (подрыв гос. промышленности, транспорта) ст. 58. Обвинение во вредительстве предъявил дорожно-транспортный отдел НКВД станции Барнаул 26 июня 1938 г. Утепову Бояшу – заведующему гужевым транспортом Контошинского лестрансхоза, уроженцу Семипалатинской области. Следствие длилось полгода и дело прекращено за отсутствием состава преступления (Жертвы политических репрессий, 2005:333).

По пункту 9 (разрушение, повреждение государственного или общественного имущества) обвинение 24 марта 1941 г. предъявлено Управлением НКВД гражданину, Сарсимбаеву Ивану (1902 г.р.) – члену колхоза «Им. Ворошилова» из с. Верх-Пайва Баевского района. 30 июля 1941 г. дело о диверсии было прекращено за недостаточностью улик для предания суду (Жертвы политических репрессий, 2005:313).

Пункт 12 ст. 58 предусматривал наказание за «недонесение о достоверно известном, готовящемся или совершенном контрреволюционном преступлении». Обвинение по данному пункту было предъявлено 28 апреля 1938 г. Даирбаеву Аманкану, уроженцу (1901 г. р.) Томской губернии, бригадиру колхоза «Первое мая» Славгородского района, жителю аула Жерказган. Краевой суд осудил бригадира на 10 лет с последующим поражением в правах на 5 лет, однако приговор был отменен 4 февраля 1939 г. Судебной коллегией Верховного суда РСФСР. Ключевское районное отделение НКВД только через два месяца прекратило дело за смертью 16 февраля 1939 г. 38-летнего колхозника в тюрьме г. Славгорода (Жертвы политических репрессий, 2002:154). Ключевское РО НКВД довело до смерти и 28-летнего председателя колхоза «Первое мая» Аленова Жалела, огульно обвиненного по ст. 58-2,7,10,11. Арестованный умер 26 сентября 1938 г., но дело было прекращено лишь через полгода. Официальная реабилитация прокуратурой Алтайского края состоялась через 63 года (Жертвы политических репрессий, 2002:36).

За антисоветскую пропаганду и агитацию (п. 10) коллегия ОГПУ, тройки при ПП ОГПУ по Запсибкраю и при УНКВД по Алтайскому краю из года в год ужесточали наказание,

очевидно, приписывая высокий уровень политической грамотности сельским жителям, многие из которых не владели русским языком и грамотой. Спектр наказаний выражался в нескольких видах санкций. Так, например, если в 1931 г. крестьянина-единоличника (Жертвы политических репрессий, 1999:190) и муллу (Жертвы политических репрессий, 1999:137) выслали соответственно на Север и Восточно-Сибирский край на срок до пяти лет, то с 1933 г. срок лишения свободы колхозников увеличился до 10 лет с последующим поражением в правах на 5 лет. С 1937 г. стали выносить решения о расстреле.

Лишь в семи обвинениях п. 11 (деятельность по созданию контрреволюционной организации или участие в ней) использован самостоятельно. По нему вынесены 3 приговора о ВМН, 2 – о лишении свободы и в 2 случаях дело было прекращено, в том числе в 1931 г. в отношении крестьянина-единоличника из Покровского района (Жертвы политических репрессий, 2005:223).

Текст ст. 58 УК расширен 6 июня 1927 г. пунктом 14 о контрреволюционном саботаже. На наш взгляд, ослабление власти правительства и деятельности государственного аппарата, о чем сказано в данном пункте, может лишь человек, занимающий определенный пост в самом этом аппарате. Таковых чиновников среди казахов Алтайского края не было, не считая «низовой» уровень: в 1937–1939 гг. по другим основаниям ст. 58 были репрессированы председатель плановой комиссии Немецкого РИКа и три председателя сельских советов.

В судебной практике были два случая осуждения казахов именно по пункту 14, но и он применен краевым судом по отношению к заключенным. Какое отношение они могли иметь за решеткой к ослаблению власти правительства и деятельности государственного аппарата? Один из них неграмотный, бывший воспитатель из Алма-Атинской области, был осужден в Казахстане по ст. 58-14 осенью 1936 г. и содержался в исправительно-трудовой колонии г. Барнаула. Второй арест последовал 30 декабря 1941 г. и заключенный Оспанов Садык был вновь осужден по ст. 58-14 на 8 лет с последующим поражением в правах на 3 года. Реабилитирован 16 февраля 1996 г. Генеральной прокуратурой РФ (Жертвы политических репрессий, 2002:208). Второму заключенному из ИТК № 9 (станция Алтайская, Барнаульский сельский район) Темерканову Ормбаю, уроженцу Семипалатинской области, осуждение по ст. 58-14 состоялось 30 марта 1942 г., но дело было прекращено за отсутствием состава преступления. Эти примеры подчеркивают произвольное толкование ст. 58 судебными органами, выполнявшими заказ на пролонгирование использования труда заключенных в интересах государства.

В отдельных случаях (в крае не более 3%) (Жданова, 2005b:378) высшая мера наказания была изменена вышестоящим судебным органом на иную меру наказания. В отношении казахов отмечаем 10 случаев замены расстрела на большие сроки лишения свободы. Например, на 25 лет лишения свободы заменены 5 приговоров о ВМН (Д. Мадияров, Х. Масаков, М. Мупазов, Ж. Татенов, М. Татенов) (Жертвы политических репрессий, 2002:320, 329, 349, 488), на 20 лет – 3 (К. Ахметов, М. Мусабеков, О. Мусапиров) (Жертвы политических репрессий, 2002:44,350) и на 10 лет – 2 приговора (А. Бахтияров, Г. Кинекеев) (Жертвы политических репрессий, 2002:55, 242). Речь идет о жителях Благовещенского и Славгородского районов, членах колхозов «Красный Казахстан», «Трудовой казах» и «Жанаул», чабане овцесовхоза «Новоалексеевский» и рабочем Бурлинского соляного промысла. Они реабилитированы Генеральной прокуратурой РФ и прокуратурой края в начале 90-х годов XX в.

В целом, из 159 приговоров к высшей мере наказания относились 73, или 46%. Двадцать пять приговоров (34,2%) о расстреле, принятые в 1938 г., отменены Верховным судом РСФСР. После вынесения приговора о расстреле умерли в тюрьмах 4 чел. (5,5%) и 4 – после отмены приговора. Из восьми умерших четверо были в пожилом возрасте – 63 года (Жертвы политических репрессий, 2002:174, 242, 484) и 67 лет (Жертвы политических репрессий, 2006:295).

Тридцать четыре казаха (46,6% от числа приговоренных к ВМН) были расстреляны в городах Славгороде (20 чел.), Омске (6), Бийске (3), Барнауле (2 чел.) и не указано место приведения приговора по 3 осужденным. В 1929 г. приговор о ВМН был исполнен касательно 2 человек, в 1930 г. – 1, в 1931 г. – 3, в 1933 г. – 3, в 1937 г. – 21, в 1938 г. – 3 и в 1942 г. – 1 человека. В возрасте 21–30 лет были 5 человек (14,7%), 31–40 лет – 14 чел. (41,2%), 41–50 лет – 3 чел. (8,8%), 51–60 лет – 6 чел. (17,6%), 61–70 лет – 5 чел. (14,7%) и одному осужденному исполнилось 73 года. Большинство казахов (65%), приговоренных к

высшей мере наказания, были в трудоспособном возрасте – от 21 до 50 лет. Причем основная масса расстрелянных – 29 человек из 34-х (85,3%) – это члены колхозов (16 чел., 47,1%), рабочие, в том числе совхозов, (7 чел., 20,6%), крестьяне-единоличники (6 чел., 17,6%). Таким образом, главный удар пришелся на рядовых граждан.

Необходимо подчеркнуть жестокие решения несудебных и судебных органов касательно лиц пожилого возраста, как правило, непригодных к тяжелому физическому труду в концлагерях и тюрьмах, но имевших в силу традиций большое влияние на сородичей. Так, из 16 человек старше 61 года двенадцать (75%) были приговорены к ВМН, из них 6 человек (37,5%) расстреляны и 2 человека (12,5%) умерли в тюрьме после вынесения приговора. 4 приговора (25%) краевого суда о ВМН отменены Верховным судом РСФСР. В 1937–1938 гг. 4 мужчин в возрасте от 63 лет до 71 года были осуждены на 10 лет лишения свободы, один из пожилых умер в тюрьме (Жертвы политических репрессий, 2002:270). Из числа репрессированных казахов лишь одному, Поротникову Григорию Евсеевичу, члену колхоза из с. Сараса Алтайского района, в возрасте 61 год был вынесен «мягкий» приговор о лишении свободы на срок предварительного заключения. Но это было за четыре года до «Большого террора» (Жертвы политических репрессий, 1999:346). За 20 лет репрессий в Алтайском крае не было практики применения в отношении казахов сроков лишения свободы до трех лет.

В Алтайском крае на 15, 20 и 25 лет были осуждены 32 казаха, что составило 20,1% от общего числа репрессированных. Это с учетом замены 10 приговоров ВМН на лишение свободы. Так, на 25 лет осуждены 23 чел., на 20 лет – 5, на 15 лет – 4 чел. В том числе в возрасте 21–30 лет были 6 человек (18,8%), 31–40 лет – 12 чел. (37,5%), 41–50 лет – 5 чел. (15,6%) и в возрасте 51–60 лет – 9 человек, что составляет 28,1% от числа осужденных на указанные большие сроки.

Таблица 8 дает представление об осуждении 62 казахов в Алтайском крае на большие сроки лишения свободы, от 8-ми до 25-ти лет. Преобладали приговоры о лишение свободы на 25 лет и 10 лет, что составило 28,3% от общего числа приговоров касательно 159 осуждений.

Таблица 8 – Осуждения на большие сроки лишения свободы .
(Жертвы политических репрессий, 1998–2005.)

Мера наказания: лишение свободы	Кол-во репрессированных, чел	% от общего числа репрессированных
25 лет	23	14,5
10 лет	22	13,8
8 лет	8	5,0
20 лет	5	3,1
15 лет	4	2,5
Всего	62	39

В местах заключения умерли 3 осужденных краевым судом 24 октября 1938 г., на 25 лет лишения свободы по статье 58-2,7,10,11. Рабочий Бурлинского соляного промысла, уроженец Томской губернии Булатов Айтмухамед (1891 г. р.) скончался в лагере 20 февраля 1943 г. Через 16 лет Судебная коллегия Верховного суда СССР реабилитировала рабочего и дело было прекращено за отсутствием состава преступления. В местах лишения свободы закончил свой жизненный путь 25 марта 1943 г. 34-летний Тайлюбаев Балтабай, уроженец Томской губернии. До ареста – заведующий МТФ колхоза «Трудовик» Славгородского района, житель аула «Жатак». Реабилитирован 27 июня 1959 г. Судебной коллегией Верховного суда СССР (Жертвы политических репрессий, 2002:484). После 14-ти лет пребывания в местах лишения свободы умер 24 июля 1952 г. Мусапиров Магзум, уроженец Семипалатинской области. Ему было 66 лет, бывший член колхоза «Трудовик» Славгородского района из аула «Жатак» также был посмертно реабилитирован Судебной коллегией Верховного суда СССР 27 июня 1959г. (Жертвы политических репрессий, 2002:350).

Навязанное политиками и организаторами репрессий мнение о репрессиях как форме

«социальной чистки» общества от «социально-опасных элементов» не подтверждается нашими данными: процент представителей этой группы относительно невелик. Лица свободных профессий (муллы), крестьяне-единоличники и лица без определенных занятий и места жительства – это 22 человека, или 13,8% от числа осужденных казахов. Из них 8 человек, в том числе 6 крестьян-единоличников, приговорены к ВМН (36,4%), 7 чел. (31,8%) получили сроки лишения свободы от 3 до 5 лет, 2 чел. (9,1%) высланы за пределы края и 5 дел (22,7%) прекращены. В этой категории двое осужденных в 1939 г. умерли в тюрьме: один после вынесения приговора о ВМН и второй осужденный – после отмены приговора о ВМН.

Особая тройка при ПП ОГПУ по Запсибкраю приговорила в 5 годах лишения свободы муллу Мусина Завита Исхановича. 3 мая 1931 г., на следующий день после ареста, предъявлено обвинение по ст. 58-10. Из обвинительного заключения ОГПУ: «Будучи проводником антисоветских идей, как мулла, служивший 8 лет без смены на этом посту, завоевавший большой авторитет среди верующих темных, угнетенных царским правительством, кулак занимался ряд лет открытым ограблением: за свои божественные молитвы брал лошадей, коров и другое казахское богатство... Видя гибельность своего царствования, в связи с поднятием культурного уровня среди отстающих национальностей, а также в связи с бурным ростом социалистического строительства и реконструкции с/х [...], когда казахское население стало объединяться в колхозы [...], еще более усилил агитацию, направленную на свержение соввласти, подрыва проводимых ею мероприятий [...]. Вел агитацию [...], призывая граждан не сдавать государству хлеб и скот, не вступать в колхозы, т. к. в колхозах будут править барины и бить плетями казахов [...]» (Жданова, 2005а:60). Мулла отбывал наказание в концлагере, реабилитирован 3 ноября 1989 г. (Жертвы политических репрессий, 1999: 296).

Практика пересмотра дел была на начальной стадии репрессий, затем, и не по воле НКВД, по итогам судебных решений 1938-го и последующих годов. Так, из 73 приговоров о ВМН были исполнены 34, а количество прекращенных сфабрикованных дел увеличилось в 3 раза, с 18-ти до 54-х дел, что составило 34% от общего числа осуждений за 20 лет.

Заключение. Репрессии сыграли свою роль в окончательном выборе национального крестьянства в пользу колхозов, которые создавались в условиях нагнетания в обществе атмосферы страха, подавления инакомыслия, катастрофического снижения уровня безопасности для жизни. Косвенный характер критики, которая считалась антисоветской агитацией (слухи, замечания, брюзжание), имеет тяжелые последствия в судьбах простых людей. Политика советского государства стала причиной их личной и семейной трагедии. Автор не согласен с теми, кто считал и считает репрессии фатально неизбежными. Принцип отбора дел на реабилитацию понять сложно, как по российской, так и казахстанской практике.

Исследование истории народа требует кооперации ученых республики со специалистами других стран, где исторически представлена казахская община. Считаю целесообразным создать общенациональный музей политических репрессий. В деле полной юридической и политической реабилитации жертв массовых политических репрессий отсутствует межгосударственная координация на постсоветском пространстве.

Литература

Гонимые голодом: Документы о судьбе десятков тысяч казахов, бежавших в Сибирь в начале 30-х годов: хрестоматия в 4-х ч. / сост.: Малышева М.П., Познанский В.С., Сыдыков Е.Б. Алматы : РИК, 1995. 640 с.

Гришаев В.Ф. Реабилитированы посмертно. Барнаул: Изд-во АГУ, 1995. 238 с.

Жданова Г.Д. Репрессированные казахи Алтайского края (1920–1940-е гг.) // Политическая история Казахстана: первая половина XX века: Материалы междунар. науч.-практ. конф. (29 октября, 2004 г.). Алматы: Архив Президента Республики Казахстан, 2005а. С. 60–67.

Жданова Г.Д. Аналитические сведения // Политические репрессии в Алтайском крае. 1919–1965. Барнаул: Алтайский полиграф. комбинат, 2005б. С. 377–383.

Жертвы политических репрессий в Алтайском крае. Т. I. 1919–1930. / Отв. ред. Г.Н. Безруков. Барнаул, 1998. 483 с.

Жертвы политических репрессий в Алтайском крае. Т. II. 1931–1936. / Отв. ред. Г.Н. Безруков. Барнаул, 1999. 555 с.

Жертвы политических репрессий в Алтайском крае. Т. III. Ч. I. 1937. / Отв. ред. Г.Н. Безруков. Барнаул: Пикет, 2000. 584 с.

Жертвы политических репрессий в Алтайском крае. Т. III. Ч. II. 1937. / Отв. ред. Г.Н. Безруков.

- Барнаул, 2001. 441 с.
 Жертвы политических репрессий в Алтайском крае. Т. IV. 1938–июнь 1941. / Отв. ред. Г.Н. Безруков. Барнаул, 2002. 674 с.
 Жертвы политических репрессий в Алтайском крае. Т. V. Июнь 1941 – май 1945. / Отв. ред. Г.Н. Безруков. Барнаул, 2002. 376 с.
 Жертвы политических репрессий в Алтайском крае. Т. VI. 1945–1965. / Отв. ред. Г. Н. Безруков. Барнаул, 2004. 325 с.
 Жертвы политических репрессий в Алтайском крае. Т. VII. 1920-1965. / Отв. ред. Г.Н. Безруков. Барнаул, 2005. 373 с.
 Земсков В.Н. Политические репрессии в СССР: реальные масштабы и спекулятивные построения [Электронный ресурс] // Политическое просвещение. 2013. № 6 (77). // URL: <https://www.politpros.com/journal/read/?ID=2816> (дата обращения 19.10.2020).
 Кабульдинов З.Е. Об усилении миссионерской политики царизма в Казахстане в 80-е годы XIX века // Отан тарихы. 2017. № 3 (79). С. 5–16.
 Книга памяти жертв политических репрессий в Республике Алтай. Т. III. / сост. П.И. Чепкин [и др.]. Горно-Алтайск: Юч-Сумер-Белуха, 2003. 245 с.
 Козыбаев И.М. «Большой террор» в Казахстане. Алматы: Раритет, 2019. 368 с.
 Койгельдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане в 1920–1940-х годов. Алматы, 2009. 448 с.
 Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане (сб. док. материалов 20–50-х годов XX в.) / Сост.: М.К. Койгельдиев, В.И. Полулях, Ш.Б. Тлеубаев. Алматы: «Алаш» баспасы, 2013. 384 с.
 Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / под ред. академика А.Н. Яковлева. М.: МФД, 2004. 736 с.
 Медведев Р.А. Наш иск Сталину // Московские новости. 1988. 27 ноября.
 Обращение Главы государства Касым-Жомарта Токаева по случаю Дня памяти жертв политических репрессий и голода, 30 мая 2020 года // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/akorda_other_events/obrashchenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressii-i-goloda (дата обращения 1.06.2020).
 Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг. Сб. док. / Отв. ред. Л.Д. Дегитаева. Алматы: Казахстан, 1998. 336 с.
 Семенов Т. И. Общие замечания // Народность и родной язык населения СССР: краткие сводки Всесоюзной переписи населения 17 декабря 1926 года. М.: ЦСУ СССР, 1928. С. III–XXIII.
 Список военнопленных, осужденных Военным трибуналом 108 Отдельной стрелковой бригады к высшей мере наказания и лишения свободы, приговор на которых приведен в исполнение [Электронный ресурс]. URL : <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=50887698&page=1&p=3> (дата обращения 27.09.2020).
 Страницы трагических судеб. Сб. воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920–1950 гг. / Сост.: Е. М. Грибанова [и др.]. Алматы: Жеті жарғы, 2002. 448 с.
 Уйманов В. Н. Национальный состав репрессированных на территории Западной Сибири в 1931–1941 гг. // Вестник ТГУ. 2012. № 357. С. 106-112.

References

- Gonimye golodom: Dokumenty o sud'be desiatkov tysiach kazakhov, bezhavshikh v Sibir' v nachale 30-kh godov: khrestomatiia v 4-kh ch. / sost.: Malysheva M.P., Poznanskii V.S., Sydykov E.B. Almaty : RIK, 1995. 640 s. [in Russian]
 Grishaev V.F. Reabilitirovaniy posmertno. Barnaul: Izd-vo Agu, 1995. 238 s. [in Russian]
 Zhdanova G.D. Repressirovannyye kazakhi Altaiskogo kraia (1920–1940-e gg.) // Politicheskaya istoriya Kazakhstana: pervaya polovina XX veka: Materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (29 oktiabria 2004 g.). Almaty: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan, 2005. S. 60–67. [in Russian]
 Zhdanova G.D. Analiticheskie svedeniia // Politicheskie repressii v Altaiskom krae. 1919–1965. Barnaul: Altaiskii poligraf. kombinat, 2005. S. 377–383. [in Russian]
 Zhertvy politicheskikh repressii v Altaiskom krae. T. I. 1919–1930 / Otv. red. G.N. Bezrukov. Barnaul, 1998. 483 s. [in Russian]
 Zhertvy politicheskikh repressii v Altaiskom krae. T. II. 1931–1936 / Otv. red. G.N. Bezrukov. Barnaul, 1999. 555 s. [in Russian]
 Zhertvy politicheskikh repressii v Altaiskom krae. T. III. Ch. I. 1937 / Otv. red. G.N. Bezrukov. Barnaul : Piket, 2000. 584 s. [in Russian]
 Zhertvy politicheskikh repressii v Altaiskom krae. T. III. Ch. II. 1937 / Otv. red. G.N. Bezrukov. Barnaul, 2001. 441 s. [in Russian]
 Zhertvy politicheskikh repressii v Altaiskom krae. T. IV. 1938–iiun' 1941 / Otv. red. G.N. Bezrukov. Barnaul, 2002. 674 s. [in Russian]
 Zhertvy politicheskikh repressii v Altaiskom krae. T. V. Iiun' 1941 – mai 1945 / Otv. red. G.N. Bezrukov.

- Barnaul, 2002. 376 s. [in Russian]
 Zhertvy politicheskikh repressii v Altaiskom krae. T. VI. 1945–1965 / Otv. red. G.N. Bezrukov. Barnaul, 2004. 325 s. [in Russian]
 Zhertvy politicheskikh repressii v Altaiskom krae. T. VII. 1920–1965 / Otv. Red. G.N. Bezrukov. Barnaul, 2005. 373 s. [in Russian]
 Zemskov V.N. Politicheskie repressii v SSSR: real'nye masshtaby i spekulativnye postroeniia [Elektronnyi resurs]. // Politicheskoe prosveshchenie. 2013. № 6 (77). // URL: <https://www.politpros.com/journal/read/?ID=2816> (data obrashcheniia 19.10.2020). [in Russian]
 Kabul'dinov Z.E. Ob usilenii missionerskoi politiki tsarizma v Kazakhstane v 80-e gody XIX veka // Otan tarikh. 2017. № 3 (79). S. 5–16. [in Russian]
 Kniga pamiati zhertv politicheskikh repressii v Respublike Altai. T. III. / sost. P.I. Chepkin [i dr.]. Gorno-Altaysk: Iach-Samer-Belaha, 2003. 245 s. [in Russian]
 Kozybaev I.M. «Bol'shoi terror» v Kazakhstane. Almaty: Raritet, 2019. 368 s. [in Russian]
 Koigeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane v 1920–1940-kh godov. Almaty, 2009. 448 s. [in Russian]
 Krasnyi terror: iz istorii politicheskikh repressii v Kazakhstane (sb. dok. materialov 20–50-kh godov XX v.) / Sost.: M.K. Koigeldiev, V.I. Poluliakh, Sh.B. Tleubaev. Almaty: «Alash» baspasy, 2013. – 384 s. [in Russian]
 Lubianka. Stalin i glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiinoi i gosudarstvennoi vlasti. 1937–1938 / pod red. akademika A.N. Iakovleva. M.: MFD, 2004. 736 s. [in Russian]
 Medvedev R.A. Nash isk Stalinu // Moskovskie novosti. 1988. 27 noiabria. [in Russian]
 Obrashchenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva po sluchaiu Dnia pamiati zhertv politicheskikh repressii i goloda, 30 maia 2020 goda // Ofitsial'nyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/akorda_other_events/obrashchenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressii-i-goloda (data obrashcheniia 1.06.2020). [in Russian]
 Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937–1938 gg. Sb. dok. / Otv. red. L.D. Degitaeva. Almaty: Kazakhstan, 1998. 336 s. [in Russian]
 Semenov T.I. Obshchie zamechaniia // Narodnost' i rodnoi iazyk naseleniia SSSR : kratkie svodki Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 17 dekabria 1926 goda. M.: TsSU SSSR, 1928. S. III–XXIII. [in Russian]
 Spisok voennosluzhashchikh, osuzhdennykh Voennym tribunalom 108 Otdel'noi strelkovoi brigady k vysshei mere nakazaniia i lisheniia svobody, prigovor na kotorykh priveden v ispolnenie [Elektronnyi resurs]. URL: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=50887698&page=1&p=3> (data obrashcheniia 27.09.2020). [in Russian]
 Stranitsy tragicheskikh sudeb. Sb. vospominanii zhertv politicheskikh repressii v SSSR v 1920–1950 gg. / Sost.: E. M. Gribanova [i dr.]. Almaty: Zheti zhargy, 2002. 448 s. [in Russian]
 Uimanov V.N. Natsional'nyi sostav repressirovannykh na territorii Zapadnoi Sibiri v 1931–1941 gg. // Vestnik TGU. 2012. № 357. S. 106–112. [in Russian]

МРНТИ 03.20

ИСТОРИЯ ИРТЫШСКОЙ ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ ПОЛОСЫ В ТРУДАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Торайгыров Ержан Муратович¹, Нуржанова Айна Мардановна²

¹кандидат исторических наук, ассоциированный профессор ПГУ имени С. Торайгырова, Казахстан, Павлодар. E-mail: erjan_1976@mail.ru

²ассоциированный профессор Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева, Казахстан, Алматы. E-mail: ainamardan1@gmail.com

Аннотация. В данной статье представлен обзор дореволюционных трудов по истории Иртышской десятиверстной полосы. Определено, что большинство авторов являются представителями царского чиновничьего аппарата или казачьего сословия, что не могло не отразиться на объективности освещения материала в их исследованиях. Значительная часть интересующих нас сведений собрана казачьими офицерами, которые, как представители Сибирского казачества, выступали в защиту интересов войска, что имело своей целью и практическую задачу: обоснование принадлежности десятиверстной полосы казачеству.

Изучение данного вопроса поможет воссоздать нам целостную историческую картину социально-экономического развития края. Необходимость такой работы определяется

возможностью исследовать спектр отношения русского и казахского народов, взаимовлияние национальных культур, хозяйственные контакты и их дальнейшего влияния на традиционный образ жизни казахского народа.

В статье обосновывается, что одним из признаков дореволюционной литературы является ее описательный характер. Показано, что в дореволюционный период накоплен значительный фактологический материал по истории Казахстана, создана основа для формирования принципиально новых направлений.

Ключевые слова: Прииртышье, историография, сибирское казачество, землепользование, иртышская полоса, казахское население.

FTAХР 03.20

РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ОН ШАҚЫРЫМДЫҚ ЖОЛАҚТЫҢ ТАРИХЫ

Торайғыров Ержан Мұратұлы¹, Нұржанова Айна Марданқызы²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, С. Торайғыров атындағы ПМУ қауымдастырылған профессоры. Қазақстан, Павлодар. E-mail: erjan_1976@mail.ru

²Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті қауымдастырылған профессоры. Алматы қаласы. E-mail: ainamardan1@gmail.com

Түйіндеме. Бұл мақалада Ертіс он шақырымдық жолағының тарихы бойынша революцияға дейін шыққан еңбектерге шолу жасалған. Авторлардың көпшілігі патша аппаратының чиновниктері немесе казак сословиесінің өкілдері болып табылатыны анықталды. Олардың бұл зерттеу материалдарын объективтік түрде қарауға болмайды. Бізді қызықтыратын мәліметтердің едәуір бөлігін Сібір казактарының өкілдері ретінде әскер мүддесін қорғауға шыққан казак офицерлері жинады, бұлар өз мақсатын қорғауға міндетті болды және шығарған тұжырымдары: казактарға оншылықты жолақтың тиістілігін негіздеу.

Бұл мәселені зерттеу бізге өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуының тұтас тарихи бейнесін қалыптастыруға көмектеседі. Мұндай жұмыстың қажеттілігі орыс және казак халықтарының қарым-қатынасының спектрін, ұлттық мәдениеттердің өзара байланысын, шаруашылық байланыстарын және олардың казак халқының дәстүрлі өмір салтына одан әрі әсерін зерттеу мүмкіндігімен анықталады.

Революцияға дейінгі әдебиеттің негізі суреттеу сипаттама ретінде болған. Революцияға дейінгі кезеңде Қазақстан тарихы бойынша елеулі фактологиялық материалдар жинақталған, жаңа бағыттарды қалыптастыру үшін негіз жасалғаны көрсетілген.

Кілт сөздер: ертіс Өңірі, тарихнама, Сібір казактар, жер пайдалануға, ертіс алабы, казак халқы.

IRSTI 03.20

HISTORY OF IRTYSH DESYATIBALLNOY STRIP IN THE WORKS OF PRE-REVOLUTIONARY RESEARCHERS

Toraigyrov Yerzhan M.¹, Nurzhanova Aina M.²

¹candidate of historical sciences, associate professor, PSU named S.Toraigyrov. Kazakhstan, Pavlodar city. E-mail: erjan_1976@mail.ru

Associate Professor, Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satbayev. Kazakhstan, Almaty city. E-mail: ainamardan1@gmail.com

Abstract. This article presents an overview of pre-revolutionary works on the history of the Irtysh ten-verst strip. It is determined that the majority of the authors are representatives of the Royal bureaucracy or the Cossack class, which could not but affect the objectivity of the coverage of the material in their studies. A significant part of the information we are interested in is collected by Cossack officers, who, as representatives of the Siberian Cossacks, acted in defense of the interests of the army, which had its purpose and practical task: justification of belonging of the ten-foot strip to the Cossacks.

Studying this issue will help us recreate a complete historical picture of the socio-economic development of the region. The need for such work is determined by the possibility to study the spectrum of relations between the Russian and Kazakh peoples, the mutual influence of national cultures, economic contacts and their further influence on the traditional way of life of the Kazakh people.

The article proves that one of the signs of pre-revolutionary literature is its descriptive nature. It is shown that in the pre-revolutionary period accumulated significant factual material on the history of Kazakhstan, created the basis for the formation of fundamentally new directions.

Key words: Priirtyshye, historiography, Siberian Cossacks, land use, irtyshskaya band, Kazakh population.

Введение. В последнее десятилетие тема истории регионов Прииртышья начинает занимать достойное место в трудах ученых-историков. В то же время, проведенный историографический анализ показал, что как в дореволюционной, так и современной литературе практически нет научных работ, полностью посвященных Иртышской десятиверстной полосе, поэтому реконструкцию развития этого района можно проводить по косвенным данным, в том плане, что некоторые отрывочные данные, так или иначе, встречаются в работах, посвященных Прииртышью в целом. В связи с этим, считаем необходимым изучить исследования, касающиеся истории Сибирского линейного казачьего войска, и труды обобщающего характера, посвященные социальным, экономическим и другим проблемам развития Прииртышья либо Казахстана, но не дающие полных сведений о десятиверстной полосе. Такие работы содержат в основном, материалы о развитии Прииртышского правобережья, возведении Иртышских крепостей, социально-экономическом положении Семипалатинской области, Павлодарского уезда и т.д. Конечно, следует учитывать многие особенности, связанные с закрытостью данного региона для казахского населения, однако, исходя из принципов исторической закономерности, процессы, связанные с колонизацией, отражались везде практически одинаково: это переход к аренде, оседание, разорение.

Материалы и методы. Работы дореволюционных исследователей отличаются своей фактологической насыщенностью и тематической направленностью. Хронологические рамки существования Иртышской десятиверстной полосы охватывают период со второй половины XVIII века до начала XIX века, но нас будут интересовать и труды, содержание которых отражают исторические процессы, протекающие в Прииртышье до середины XVIII века. В большинстве случаев они не содержат полной информации по нашей проблематике, однако для выяснения причин появления десятиверстной полосы они будут представлять определенную ценность.

В качестве методологической основы данной работы использовались как общенаучные, так и специально-исторические методы. Из общенаучных методов привлекались анализ и синтез, логический метод.

К специальным методам, использованным при работе над статьей, относятся сравнительный, системный и хронологический методы.

Обсуждение. Результаты. Первой работой, посвященной развитию хозяйственной жизни в Прииртышье, родоплеменной структуре казахов, расселению племен и аулов является работа И.Г. Андреева (Андреев, 1998). В труде И.Г. Андреева отразились нравы и быт казахского народа, приводятся важные статистические сведения о количестве кибиток, рассказывается о строительстве на зимовках для «знатнейших старшин» деревянных домов, чтобы «приохотить их к России». Есть сведения о количестве скота, в основном лошадей, перегоняемого через Иртыш на разных участках военной линии, что важно для определения структуры казахских скотоводческих хозяйств (Андреев, 1998: 89, 99, 107, 111). Ценность сведений автора возрастает в связи с тем, что это описание очевидца и участника событий.

А.И. Левшин разрабатывал проблемы социально-экономической специфики казахского общества в XVIII - начале XIX века. Автор в общих чертах описывает историю и этнографию Среднего жуза (Левшин, 1996).

Первые сведения о десятиверстной полосе появляются в работе Ю.А. Гагемейстера (Гагемейстер, 1854). Автор упоминает этот регион при освещении истории казачества Прииртышья. Он считает, что влияние на хозяйственно-бытовую жизнь казахов десятиверстной полосы оказали мероприятия по выселению части казаков на левобережную

сторону Иртыша. Устройство Сибирских линий способствовало увеличению населения, которое не столько ждало защиты от набегов казахов, сколько возможности «двинуться с севера на юг» (Гагемейстер, 1854: 57).

В 60-80-х годах XIX столетия выходит цикл исследований Г.Н. Потанина (Потанин, 1884а; Потанин, 1884б), в которых можно найти сведения, характеризующие новую сторону истории десятиверстной полосы, а именно культурные взаимоотношения казахского и казачьего населения. Г.Н. Потанин, изучая быт населения Прииртышского региона, пришел к выводу, что казаки усвоили многие местные обычаи, а казахский язык был разговорным в среде казачьего населения. Автор считает, что было и обратное влияние русской жизни на казахов, но происходило это только тогда, когда казахи оказывались в среде казаков (Потанин, 1884б: 112-113).

Затронуты и социально-экономические аспекты царской политики в крае, в частности Г. Потанин указывает на «многочисленные бунты инородцев, которые вызывались несправедливыми поборами и притеснениями сборщиков ясака, давали повод к многочисленным военным походам в инородческие стойбища, причем мнимых ослушников избивали, а жен и детей забирали в плен и затем продавали их в сибирских городах в рабство» (Потанин, 1884а: 42).

Г. Потанин также отмечает, что «от недостатка женщин, в первое время Сибирь не отличалась нравственностью. За неимением русских женщин, русские заводили жен из инородок и, по обычаю бухарцев, заводили их по несколько...» (Потанин, 1884а: 42).

Такие описания характеризуют межэтнические отношения в Прииртышском регионе, причем казахское население в силу своего численного превосходства оказывало значительно влияние на пришлое население.

«Окиргизилось именно Прииртышское казачье население, где, по словам Г.Н.Потанина, - население оказывается более редким, чем на двух других линиях; по Иртышу казачьи станицы редко состоят больше чем из 100 дворов и расположены на расстояниях 25-30 верст; на протяжении около 800 верст находится всего 23000 человек обоого пола, тогда как на остальные 1000 верст, занимаемые двумя другими линиями, приходится казаков 67000. Вторым облегчающим окиргизение фактором следует считать, быть может, то, что среди сибирских казаков много башкир и мещеряков (родственных по языку казахам народов) и что, по преданиям, значительное число иртышских казаков происходит от крещеных киргизов (казахов - Е.Т.)» (Потанин, 1884б: 73). Последнее утверждение является спорным, но согласимся с тем, что «в казачье войско Западной Сибири вошло много чуждых элементов в лице многочисленных крещеных, пленников, с течением времени вполне слившихся с казаками» (Потанин, 1884б: 73).

В этот же период появляются работы этнографа Ч. Валиханова (Валиханов, 1985). Характеризуя состояние скотоводства казахов Семипалатинской области, он приходит к выводу, что до появления русских казахи были богаче и повсеместный падёж скота случался редко. В середине XIX века число скота у казахов все более и более уменьшается, и падёж происходит чаще и опустошительнее. Автор считает, что успешное развитие скотоводства зависит от определенных природно-географических условий. В новых условиях, то есть в условиях дефицита земли, скотоводство уже не может быть основным источником существования, так как теперь нужно из малого пространства земли извлекать наибольшую пользу, а это совершенно невозможно (Валиханов, 1985: 107). На примере десятиверстной полосы можно убедиться в правильности рассуждений Ч. Валиханова, поскольку земледелие и отходничество становятся главным занятием части казахских хозяйств, правда, в основном бедняцких. В то же время говорить о невозможности успешного развития скотоводства в ограниченных территориальных рамках мы не можем, поскольку экономический анализ десятиверстной полосы показывает достаточно стабильную картину развития этого вида хозяйства, во многом благодаря видоизменению состава стада и наличию богатой кормовой базы.

Новые экономические аспекты развития Прииртышья освещаются казачьим исследователем Ф. Усовым (Усов, 1882; Усов, 1879). Он впервые предпринимает попытку охарактеризовать хозяйственную жизнь населения десятиверстной полосы, в частности сообщает о взимании войском так называемой ремонтной пошлины с казахов за пастьбу скота. Приводимые статистические данные говорят о постоянном увеличении ремонтной пошлины и арендной платы за землю десятиверстной полосы. Ф. Усов немалое внимание уделяет проблеме взаимоотношений русского населения с кочевниками и подчеркивает,

что набеги кочевников производились с самого начала русской колонизации Западной Сибири. Говоря о причинах создания оборонительных укреплений в районе Иртыша, Ф. Усов утверждает, что это вынужденная мера, так как набеги кочевников сопровождались убийствами, пленом, пожарами и тому подобным, что в свою очередь побудило правительство и воевод к созданию целой линии военных укреплений (Усов, 1882: 212-213). Такого же мнения он придерживается относительно причин образования десятиверстной полосы: «...для удостоверения в покорности нам смежных кочевников, была отрезана в Киргизской (казахской – Е.Т.) степи 10-верстная полоса, Иртышской и Пресногорьковской линий, и киргизы (казахи – Е.Т.) могли получать доступ на нее не иначе, как с дозволения русского военно-пограничного начальства» (Усов, 1879: 13). Более глубокий анализ приграничной ситуации отсутствует, но с другой стороны, можно отметить достаточно объективное описание положения казахского населения. Ф. Усов его характеризует как очень тягостное, отмечая при этом, что казахи вынуждены были свои участки или откупать у войска или арендовать, а также платить по-прежнему ремонтную пошлину и кибиточный сбор в размере 3-х рублей (Усов, 1879: 112). О наличии арендных отношении пишут многие исследователи, но о фактах откупа земли казахами сообщает только Ф. Усов. Официально казаки не могли распоряжаться своими участками, продавать их, менять или совершать другие операции. Согласно «Инструкции станичным обществам и общественным в них лицам по исполнению возложенных на них законом обязанностей» от 1880 года, «никакая часть земли, и никакие угодья в черте станичного юрта заключающиеся не могут выходить из владения станичного общества в чью-либо собственность» (Ивонин, Колупаев, 2008: 91). Вероятно, автор не исследовал механизмы арендных отношений, что не позволило ему прийти к правильным выводам. Совершение арендных сделок совершалось путем покупки казаками земельного пайка с последующей арендой на определенный срок. Покупка пайка не означала покупки земли, а лишь давала право на использование казачьего участка. Причины отмены ремонтной пошлыны автором связываются с тем, что сбор этой пошлыны фактически не поддавался контролю, существовал произвол должностных лиц, поэтому ремонтная пошлина была заменена на аренду. Описан и быт Прииртышских казаков, причем Ф. Усов связывает многие изменения в одежде с влиянием казахов и татар. Правда, автор несколько занижает степень культурного влияния казахов, считая, что все предметы казахской одежды (халат, камзол и др.) в среде казаков распространяются только благодаря их дешевизне (Усов, 1879: 113, 270).

Существенно дополняет предыдущие исследования работа Н.Г. Путинцева (Путинцев, 1891), вышедшая в начале 90-х годов XIX века. Автор затрагивает многие проблемы истории десятиверстной полосы, включая хозяйственные взаимоотношения и культурные взаимосвязи населения изучаемого региона. По мнению Н. Путинцева, начало появлению десятиверстной полосы положено инструкцией И. Шпрингера, согласно которой «предписывалось отнюдь не допускать киргиз-кайсака (казахов – Е.Т) кочевать ближе 10-ти или по крайней мере 5-ти верст от линии» (Путинцев, 1891: 58). Описывается порядок оберегания этих земель, площадь которых, по данным автора, достигает 13500 квадратных верст (Путинцев, 1891: 58). При этом нужно учитывать, что Н. Путинцев указывает общую площадь десятиверстной полосы не только Иртышской, но и Горькой военной линий. Финансовая составляющая Сибирского казачьего войска также занимает важное место в «Хронологическом перечне», поэтому в работе присутствуют и данные, касающиеся взимания ремонтной пошлыны. Переход ремонтной пошлыны из натуральной в денежную, по мнению автора, был сделан «для удобства мелких расчетов с киргизами (казахами – Е.Т.)» (Путинцев, 1891: 82-83), хотя известно, что развитие капитализма привело к потребности выплачивать налоги именно в денежной форме.

В середине 90-х годов XIX века появляются труды, в которых авторы пытаются ответить на многие вопросы, связанные с последствиями колонизации Прииртышского региона, а именно социально-экономическими и культурными изменениями в среде казахского населения.

Много внимания вопросам казахско-русских отношений уделял Н. Харузин (Харузин, 1894). Он анализирует причины взаимодействия народов, условия успешного распространения русского влияния и условия, препятствующие такому культурному обмену.

Например, Н. Харузин делится следующими размышлениями: «Быт кочевника настолько

резко определен, стоит в таком противоречии с бытом земледельца, что кочевнику, при его обыкновенно крайне ограниченных потребностях, нечего заимствовать от своего соседа земледельца. То, что составляет культурное богатство последнего, обыкновенно совершенно не подходит к условиям кочевой жизни: дом земледельца представляет без сомнения значительный шаг вперед перед юртой кочевника, но он не поддается переноске с такой легкостью, ...как юрта; орудия земледелия кочевнику не нужны, способы перевозки тяжестей, способы передвижения не подходят к условиям часто и быстро меняющего свое место пребывания степняка. Даже глиняная посуда земледельца, обнаруживающая значительный культурный прогресс, менее пригодна находящемуся в постоянном движении кочевнику, чем его первобытный кожаный котел, который не подвергается риску разбиться. Остаются предметы роскоши, но у земледельца их, обыкновенно, бывает не много, кроме того и понятия о роскоши у обоих различны: кочевник, кроме роскоши в одежде, в особенности заботится о роскоши в оружии и конского убора, на что земледельцу, в силу условий своей жизни, мало приходится обращать внимания» (Харузин, 1894: 15).

Автор выделяет несколько моментов, которые могут сыграть важную роль в деле продвижения русского культурного и хозяйственного влияния. Можно обратить внимание на несколько его выводов, в первую очередь, на значение рек в истории колонизации. «Там, где инородцы вообще поддаются обрусению, оно достигает значительно большего развития именно в селениях, наиболее близко лежащих от водных путей» (Харузин, 1894: 65). Поэтому река Иртыш, как главная водная артерия края, должна способствовать более тесному сближению казахско-русского населения. Вместе с тем, история казахско-русских взаимоотношений показывает, что Иртыш применительно к XVIII веку сыграл роль естественной границы между казахским и казачьим населением и использовался царскими властями для ограничения каких-либо контактов. Можно согласиться со вторым условием взаимодействия населения, по которому решающее значение имеет сходство или различия в быту и хозяйстве. По мнению автора, кочевникам нечего заимствовать у оседлого населения, также как и последним у кочевников, в силу разных хозяйственных потребностей и культурных ценностей. Ситуация меняется примерно, с начала XIX века, когда казахи начинают оседать и заниматься земледелием, т.е. появляются некоторые сходные черты в быту, что дает возможность для более значительного взаимодействия между обоими соседями (Харузин, 1894: 67).

Такая положение характерно в основном для Прииртышского региона, возможно это является его этнокультурной особенностью. В качестве подтверждения, Н. Харузин сраваает регион Иртышской линии с Горькой и Бийской линиями. На Горькой линии казаки испытывали влияние крестьян-переселенцев и в отличие от Иртышских казаков, активно занимались земледелием. Контакты с казахами были частыми и здесь много случаев перехода последних к оседлому образу жизни, поэтому здесь идет обратное явление - обрусение казахов (Харузин, 1894: 73). «Переходя от кочевого быта к оседлому, киргиз (казах - Е.Т.) стоит совершенно беспомощным и не знающим перед новыми условиями жизни, и казак Горькой линии является для него учителем во всех подробностях земледельческого быта в той - же мере, как киргиз (казах - Е.Т.) - кочевник является учителем русского казака на Иртышской линии в подробностях военной и скотоводческой жизни» (Харузин, 1894: 73-74). На Бийской линии казаки также занимались земледелием под влиянием русских крестьян и по образу жизни практически не отличались от крестьян. На этой линии, по сравнению с Иртышской, казаки мало сталкивались с казахами. Н. Харузин пишет, что к «последним казаки относятся с отвращением: «бийский казак... почтет за грех, если заговорят по-киргизски в избе, где есть православные иконы» (Харузин, 1894: 73). Это дает нам основание утверждать о том, что Иртышские казаки испытывали наибольшее влияние со стороны казахов, чем в любом другом регионе Казахстана.

Некоторые эпизоды культурного влияния казахской колонизации на степные волости и на кочевое население Прииртышья мы находим в исследовании В.А. Остафьева (Остафьев, 1895). Он считает, что «со времени принятия киргизами (казахами - Е.Т.) русского подданства, успехи, сделанные ими в гражданственности, ничтожны» (12, с.6). Более того, влияние казахского населения в этом плане гораздо выше. «Сопредельные с ними по линии казаки, по малочисленности своей, не принесли делу пользы, но сами

научились поголовно киргизскому (казахскому – Е.Т.) наречию и переняли некоторые, впрочем безвредные, привычки кочевого народа» (Остафьев, 1895: 7).

В.А. Остафьев анализирует обстоятельства, приведшие к разорению части кочевников и появлению жатаков. Он приходит к выводу, что главные причины обеднения – отчуждение земель для образования поселков и ущемление казахского землепользования (Остафьев, 1895: 26).

Ряд размышлений о возникновении ремонтной пошлыны можно найти и в работе А. Гейнса (Гейнс, 1898). Он считает, что появление пошлыны произошло после того, как было предоставлено право некоторым казахским родам кочевать на правой стороне Иртыша. Это право было вызвано тем, что прилинейные казахи подвергались «хищничеству» и барымте дальних казахов, поэтому им нужна была защита. В обмен на такое покровительство и была установлена эта пошлына как «некоторое возмездие» (Гейнс, 1898: 342). То же самое касалось и казахов прикочевавших ближе десяти верст к левому берегу Иртыша, причем мотив оставался прежний – это охрана от набегов и грабежей отдаленных племен. Вывод, к которому пришел автор, – весь левый берег Иртыша достался казахским поселениям по исторически сложившемуся праву. Это заключение вытекает из той обстановки, которая складывалась на прилинейной территории, а именно взаимные набеги казаков и кочевников, причем притеснения со стороны казаков остаются неосвещенными. Такая конфликтная ситуация, по мнению А. Гейнса, должна была разрешиться путем отрезки десятиверстной полосы, сыгравшей роль нейтральной полосы (Гейнс, 1898: 343).

В конце XIX – начале XX вв. выходит серия статей и заметок Н.Я. Коншина (Коншин, 1901; Коншин, 1905; Коншин, 1928), посвященная изучению быта жатаков на участках десятиверстной полосы, а также заселению и освоению русскими и казахами долины Иртыша. Отображены и процессы сближения русского и казахского народов, взаимовлияния национальных культур, обычаев. В исследованиях Н. Коншина появляются новые сведения, касающиеся изменения социально-экономических отношений в среде казахских общин, в частности определяется зависимость социального устройства от хозяйственных отношений: «эволюция казахского землевладения состояла в постепенном обособлении земель в пользование все более или менее мелких групп, до отдельных хозяйств включительно» (Коншин, 1928: 22). Автор приходит к выводу, что появление мелких хозяйств в десятиверстной полосе, а также многие негативные процессы в казахском обществе – антагонизм, «мздоимство», межродовые конфликты, – это результат царских реформ второй половины XIX века (Коншин, 1928: 21). Впервые появляются данные, характеризующие арендные отношения, в частности, отмечается, что «офицерские и войсковые участки для зимования и покосов арендовались иногда не группами казахов, а одним или несколькими богачами, которые и пускали к себе сородичей за повышенную плату» (Коншин, 1928: 20).

В этот же период выходит работа А.Н. Букейханова, А.Н. Седельникова и С.Д. Чадова, опубликованная в XVIII томе Полного географического описания нашего Отечества в которой содержится информация о количестве земли десятиверстной полосы, отмечается, что «отданная во временное пользование десятиверстная полоса – около 1 млн. десятин» (Семенов, 1903: 177). Впервые говорится и о распределении земель десятиверстной полосы, в частности, сказано, что земли войска делятся на три типа: юртовые наделы, потомственные участки офицеров и чиновников и запасные (1/2 млн. десятин). Авторы, анализируя причины становления так называемого сибиряка-степняка, приходят к выводу, что данный особый тип являлся следствием тесного взаимодействия русских казаков и казахского населения, что очень важно для выяснения вопросов культурного взаимодействия в районе десятиверстной полосы (Семенов, 1903: 185-186).

В начале XX века появляются труды казахского исследователя Г.Е. Катанаева (Катанаев, 1904; Катанаев, 1908; Катанаев, 1893). Г.Е. Катанаев приводит много сведений о хозяйственном развитии десятиверстной полосы. Например, характеризуется быт и экономическое положение казахов, проживающих на юртовых казахских наделах и офицерских участках. Очень подробно описываются арендные отношения, условия сдачи земли, зависимость от удобства и качества участков, а также присутствуют сведения о поступлениях и размерах ремонтной пошлыны. Сообщается, что «вся линия была разделена на несколько ремонтных дистанций или участков с назначением особых ремонтеров» (Катанаев, 1908: 6). Автор, исследуя земельный вопрос, считает, что этих наделов в

десятиверстной полосе более чем достаточно для обеспечения казахских хозяйств, кроме этого у казахов имеются излишки, поэтому Прииртышские казахи находятся в более выгодном положении, чем казахи других районов. Это объясняется тем, что, во-первых, Прииртышье отличается обилием богатых лугов, во-вторых, есть возможность брать дополнительные земли путем аренды, в-третьих, существуют дополнительные заработки на казахских поселениях (Катанаев 1893: 34, 52).

На материалах Г.Е. Катанаева можно определить влияние миграционных процессов, вызванных политикой царских властей, на динамику ремонтной пошлыны.

По данным Г. Катанаева можно выявить, что на рубеже XVIII-XIX веков пригон скота на Сибирскую линию и через неё внутрь Тобольской и Томской губернии характерен для Пресногорьковской, Пресновской, Петропавловской станиц, Курганского, Ишимского округов. Менее заметен такой процесс в районе Прииртышских лугов с центром в Павлодаре. Это объясняется тем, что в 1798 году был разрешен пропуск казахов для постоянного кочевания внутрь Кулундинской степи. По этой причине левобережных степных казахов, нуждающихся во временных кочевках на Ямышевских и Коряковских лугах, стало меньше (Катанаев, 1904: 7). Эти же данные подтверждает Н. Путинцев, который подчеркивает, что «с учреждением Семипалатинской области, киргизы (казахи - Е.Т.), кочующие на Кулундинской степи, т.е. на внутренней стороне Иртыша, были освобождены от платежей пошлыны в войско, доход с ремонтной пошлыны уменьшился почти в три раза», тогда как «до 1854 года ремонтная пошлына приносила войску дохода до 30000 руб. в год» (Путинцев, 1892: 83). Однако позднее, к Иртышу из степи придвинулись новые Баянаульские и частью Акмолинские казахи, и число кочевников опять увеличилось (Катанаев, 1904: 7-8).

В 1880 году, по ходатайству генерал-губернатора Западной Сибири Казнакова, ремонтная пошлына заменена арендной платой, таким образом, «сбор с последних (казахов - Е.М.) ремонтной пошлыны за кочевку в доход войска прекращается». Данная мера была продиктована отнюдь не заботой о положении казахского населения, а тем, что ремонтную пошлыну было трудно контролировать. По мнению Ф. Усова, «сбор ремонтной пошлыны дает место произволу должностных лиц, на обязанности которых он лежит, и неизбежным сделкам их с киргизами (казахами - Е.Т.), в ущерб войску. Никакой серьезный контроль тут невозможен, и мы с некоторым основанием утверждаем, что большая или меньшая величина войскового дохода вполне зависит от усмотрения сборщиков (станичных атаманов). Поэтому, как для того, чтобы не давать пищи порочным инстинктам местных властей, так и для облегчения киргиз (казахов - Е.Т.), генерал-губернатором возбужден в недавнее время вопрос - о возможности заменить ремонтную пошлыну отдачей войсковых земель в арендное содержание киргизам (казахам - Е.Т.), за плату по условию, или с публичных торгов» (Усов, 1879: 112-113). За пользование войсковыми землями, арендная плата стала взиматься «безразлично со всех арендаторов, как казахов, так и мещан, купцов, казаков, крестьян и всякого рода разночинцев» (Катанаев, 1904: 17).

Нельзя сказать, что отмена ремонтной пошлыны благоприятно сказалась на состоянии казахского населения и ослабила налоговый и колониальный гнет царизма. Да, ремонтная пошлына составляла основу налоговой политики в районе Прииртышья, но это не отменяло всех других поборов, взимаемых властями. Как верно заметил А.К. Гейнс, «доход казаков увеличивается придирками к киргизам (казахам - Е.Т.), угрозами им и вообще всякого рода легитимированным разбоем» (Гейнс, 1898: 341).

Значительное место в работах Г. Катанаева уделяется характеристике положения такой социальной группы как жатаки.

Положение жатаков было очень тяжелым, и в большинстве случаев им с трудом удавалось найти себе достойное применение. Это объяснялось тем, что количество таких жатаков было огромным. Они не могли пристроиться в качества работников к баям «за всегдашним избытком бедняков, готовых идти к состоятельным киргизам (казахам - Е.Т.) не только в работники, но и в бесправные батраки-рабы» (Катанаев, 1904: 20).

На материалах Г. Катанаева можно проследить, что в дальнейшем происходит с этими жатаками в большинстве случаев (Катанаев, 1904: 21).

- восстанавливают свое хозяйство, т.е. обзаваются скотом (потеря которого стало причиной ухода из аула), но из них лишь небольшая часть возвращалась в свои аулы;
- пристраиваются к ближайшим зимовкам казахов на тех же юртовых казахских наделах, войдя с ними в родственные отношения;

- восстанавливают хозяйство, но остаются на постоянном жительстве при тех же казачьих станицах, крестьянских селениях в качестве годовых работников и разночинцев (как правило, они добывали себе пропитание, работая в качестве ямщиков, извозчиков, посыльных, мелких менял и т.д.);

- переход жатаков в качестве «крестников» и «питомцев» в сословие казаков и мещан;

- так называемые «потомственные» жатаки, т.е. такие, которые «могут указать не только отцов и дедов, но и прадедов, не знавших иного быта кроме жатачества».

Интересно то, что в Прииртышье шла казахская беднота не только из ближайших к русским поселениям волостей и уездов, но и отдаленных районов. К примеру, в станицах Семипалатинского и Павлодарского уездов в числе жатаков встречались выходцы как из ближайших волостей, так и из районов, расположенных за 100 - 200 - 300 - 500 верст, а именно: из Баян-Аула, Каркаралинска, Акмолы и внутренних земель Кабинета Его величества. Это привело к тому, что число жатаков станиц Семипалатинского и Павлодарского уездов равнялось почти всем остальным уездам Семипалатинской и Акмолинской областей, взятым вместе (Катанаев, 1904: 20). В то же время, жатаки сосредотачивались не только на всем протяжении Сибирской границы, но и проникали далее во внутрь всех округов Томской и Тобольской губерний.

Исследуя проблему земельно-территориальных отношений между казаками и казачами, Г.Е. Катанаев выступает как проводник интересов Сибирского войска. Его основная позиция заключается в следующем: «ни история появления на казачьих линиях киргиз (казахов – Е.Т.), с десятиверстной полосой включительно, ни современное экономическое и бытовое положение киргиз (казахов – Е.Т.), так или иначе пользующихся войсковыми землями, независимо от обширнейших земельных пространств, исключительно киргизам (казахам – Е.Т.) принадлежащих, не дают оснований ставить их землеустройство на чужих землях в какое-либо обязательство Сибирскому казачьему войску» (Катанаев, 1904: 157). Это мнение основано на его же выводах о том, что Прииртышье к началу XVIII века не было занято казахскими родами (Катанаев, 1904: 1). Такая точка зрения не выдерживает критики и опровергается казахстанской историографией. В целом, исследования Г.Е. Катанаева более подробно раскрывают историю перехода права владения десятиверстной полосой к казачеству.

Заключение. Обзор дореволюционных трудов позволяет нам сделать следующие выводы. Во-первых, практически все авторы являются представителями царского чиновничьего аппарата или казачьего сословия, что не могло не отразиться на объективности освещения материала в их исследованиях. Во-вторых, большая часть интересующих нас сведений собрана казачьими офицерами, которые, как представители Сибирского казачества, выступали в защиту интересов войска, что имело своей целью и практическую задачу: обоснование принадлежности десятиверстной полосы казачеству. Например, обозначенное выше мнение Г. Катанаева будет значительно влиять на определение статуса полосы при решении вопроса о её принадлежности.

Одним из признаков дореволюционной литературы является ее описательный характер, например, приводимые Ф. Усовым и Н. Путинцевым сведения не анализируются. Авторы не исследуют причин появления ремонтной пошлыны, не занимаются разработкой других вопросов, поскольку такой задачи они перед собой не ставили. Можно констатировать и некритическое отношение большинства авторов к действиям царских властей в Казахстане. А. Гейнс ремонтную пошлыну рассматривает как меру, направленную на защиту прилинейных казахских хозяйств от набегов дальних кочевников. Ф. Усов, Н. Путинцев, А. Гейнс, Г. Катанаев считают изъятие десятиверстной полосы способом устранения приграничных конфликтов.

В целом, можно сказать, что в дореволюционный период накоплен значительный фактологический материал по истории Казахстана, создана основа для формирования принципиально новых направлений. Так, ряд вопросов, касающихся казахско-русских культурных и хозяйственных взаимоотношений, поставлен в работах Г. Потанина, Н. Харузина, Н. Коншина, Ч. Валиханова и других. В частности, Н. Коншин на основе собственных исследований пытается определить виды арендных отношений на десятиверстной полосе и механизмы их сложения и функционирования. Г. Потанин и Н. Харузин изучают условия, степень распространения и последствия казахско-русских взаимосвязей.

Затронутые вопросы хозяйственного, социального, правового и культурного развития Прииртышья и десятиверстной полосы способствовали созданию конкретного представления по исследуемой теме.

Литература

- Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. Алматы, 1998. 280 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. Т.4. 459 с.
- Гагемейстер Ю.А. Статистическое обозрение Сибири. Санкт-Петербург, 1854. Ч. 1-3. 359 с.
- Ивонин А.Р., Колупаев Д.В. История Алтайского казачества. Алтайские казаки в XVIII XIX веках. Барнаул, 2008. 168 с.
- Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. Омск, 1904. 202 с.
- Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы сибирского казачьего войска с 1582 по 1908. Санкт-Петербург, Издал В.Березовский, комиссионер военно-учебных заведений, 1908. 67 с.
- Катанаев Г.Е. Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке (к вопросу о культурном взаимодействии рас) // Записки Западно-Сибирского отделения Императорского русского географического общества (ЗЗСОИРГО). Омск: Типография окружного штаба, 1893. Кн.15. Вып.2. 38 с.
- Коншин Н.Я. Краткий исторический очерк Семипалатинского края (до 1917 года) // Наше хозяйство. Семипалатинск, 1928. № 1. С. 3-36.
- Коншин Н.Я. Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области // Памятная книга Семипалатинской области ПСК на 1901 год. Семипалатинск, 1901. С. 1-182.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы, 1996. 656 с.
- Остафьев В.А. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // Записки Западно-Сибирского отделения Императорского русского географического общества (ЗЗСОИРГО). Омск: Типография окружного штаба, 1895. Кн. XVIII. Вып.1. С. 1-62.
- Потанин Г.Н. Завоевание и колонизация Сибири // Живописная Россия. Санкт-Петербург; Москва, 1884а. Т.11. С. 31-48.
- Потанин Г.Н. Сибирские казаки // Живописная Россия. Санкт-Петербург; Москва, 1884б. Т.11. С. 107-116.
- Путинцев Н.Г. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска. Омск, 1891. 256 с.
- Семенов В.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Киргизский край. Под редакцией В.П.Семенова. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1903. Т. 18. 469 с.
- Коншин Н.Я. Семипалатинский листок // Под редакцией Коншина Н.Я. Семипалатинск, 1905. № 761. С. 2-3.
- Гейнс А.К. Собрание литературных трудов А.К. Гейнса, приложения ко второму тому. Киргиз-кайсаки (в Зауральской степи). Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1898. 743 с.
- Усов Ф.Н. Исторический очерк // Памятная книжка Западной Сибири на 1882 г. Омск, 1882. С. 211-266.
- Усов Ф.Н. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. Санкт-Петербург, 1879. 284 с.
- Харузин Н. К вопросу об ассимиляционной способности русского народа // Этнографическое обозрение. Москва, 1894. № 4. С. 43-78.

References

- Andreev I.G. Opisaniye Srednej Ordy kirgiz-kajsakov. [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-kaisaks]. Almaty, 1998. 280 p. [in Russian].
- Valihanov Ch.Ch. Sbranie sochinenij v pyati tomah. [Collected works in five volumes]. Alma-ata: Main edition of the Kazakh Soviet encyclopedia, 1985. Vol. 4. 459 p. [in Russian].
- Gagemejster Yu.A. Statisticheskoe obozrenie Sibiri. [Statistical review of Siberia]. Saint Petersburg, 1854. Ch. 1-3. 359 p. [in Russian].
- Ivonin A.R., Kolupaev D.V. Istoriya Altajskogo kazachestva. Altajskie kazaki v XVIII XIX vekah. [History of the Altai Cossacks. Altai Cossacks in the XVIII-XIX centuries]. Barnaul, 2008, 168 p. [in Russian].
- Katanaev G.E. Kirgizskij vopros v Sibirskom kazach'em vojske. [Kirghiz question in the Siberian Cossack army]. Omsk, 1904. 202 p. [in Russian].
- Katanaev G.E. Kratkij istoricheskij obzor sluzhby sibirskogo kazach'ego vojska s 1582 po 1908. [Brief historical review of the service of the Siberian Cossack army from 1582 to 1908]. St. Petersburg, Published by V. Berezovsky, Commissioner of military educational institutions, 1908. 67 p. [in Russian].
- Katanaev G.E. Priirtyshskie kazaki i kirgizy Semipalatinskogo uezda v ih domashnej i hozyajstvennoj obstanovke (k voprosu o kul'turnom vzaimodejstvii ras) // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva (ZZSOIRGO). [Priirtyshskie Kazaks and Kirghiz of Semipalatinsk uyezd in their home and economic environment (on the issue of cultural interaction of races)]. Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Geographical Society (ZZSOIRGO). Omsk: Printing office of the district headquarters, 1893. Book 15. Vol.2. 38 p. [in Russian].
- Konshin N.Ya. Kratkij istoricheskij ocherk Semipalatinskogo kraya (do 1917 goda). [A brief historical sketch of the Semipalatinsk region (before 1917)]. Our farm. Semipalatinsk, 1928. № 1. P. 3-36. [in Russian].
- Konshin N.Ya. Ocherki ekonomicheskogo byta kirgiz Semipalatinskoy oblasti // Pamyatnaya kniga Semipalatinskoy oblasti PSK na 1901 god. [Essays on the economic life of the Kirghiz Semipalatinsk region].

- Memorial book of the Semipalatinsk region of Pskov for 1901. Semipalatinsk, 1901. P. 1-182. [in Russian].
- Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsacskih ord i stepej. [Description of Kirghiz-Cossack or Kirghiz-kisatsky hordes and steppes]. Almaty, 1996. 656 p. [in Russian].
- Ostaf'ev V.A. Kolonizaciya stepnyh oblastej v svyazi s voprosom o kochevom hozyajstve. [Colonization of the steppe regions in connection with the question of nomadic economy]. Notes of the West Siberian branch of the Imperial Russian geographical society (ZZSOIRGO). Omsk: Printing office of the district headquarters, 1895. Book XVIII. Issue 1. Pp. 1-62. [in Russian].
- Potantin G.N. Zavoevanie i kolonizaciya Sibiri. [The Conquest and colonization of Siberia]. Pictorial Russia. Saint Petersburg; Moscow, 1884a. Vol. 11. P. 31-48. [in Russian].
- Potantin, 1884. Potantin G.N. Sibirskie kazaki. [Siberian Cossacks]. Picturesque Russia. Saint Petersburg; Moscow, 1884b. Vol. 11. P. 107-116. [in Russian].
- Putincev N.G. Hronologicheskij perechen' sobytij iz istorii Sibirskogo kazach'ego vojska. [Chronological list of events from the history of the Siberian Cossack army]. Omsk, 1891. 256 p. [in Russian].
- Semenov V.P. Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Kirgizskij kraj. Pod redakciej V.P.Semenova. [Russia. Full geographical description of our country. Kyrgyz region. Edited by V.P. Semenov]. Saint-Petersburg: Edition of A. F. devrien, 1903. Vol. 18. 469 p. [in Russian].
- Konshin N.Ya. Semipalatinskij listok. [Semipalatinsk leaflet]. Edited by Konshin N. Ya. Semipalatinsk, 1905. № 761. P. 2-3. [in Russian].
- Gaines A. K. Sobranie literaturnyh trudov A.K. Gejnса, prilozheniya ko vtoromu tomu. Kirgiz-kajsaki (v Zaural'skoj stepi). [Collection of literary works of A.K. Gaines, appendices to the second volume. Kirghiz-kaysaks (in the Trans-Ural steppe)]. Saint-Petersburg: Printing house of M.M. Stasyulevich, 1898. 743 p. [in Russian].
- Usov F.N. Istoricheskij ocherk. [Historical essay]. Memorial book of Western Siberia for 1882. Omsk, 1882. Pp. 211-266. [in Russian].
- Usov F.N. Statisticheskoe opisanie Sibirskogo kazach'ego vojska. [Statistical description of the Siberian Cossack army]. Saint Petersburg, 1879. 284 p. [in Russian].
- Haruzin N.K. Voprosu ob assimilyacionnoj sposobnosti russkogo naroda. [On the issue of assimilation ability of the Russian people]. Ethnographic review. Moscow, 1894. No. 4. P. 43-78. [in Russian].

МРНТИ 03.61.91

ХОЗЯЙСТВО И БЫТ КАЗАХОВ В ПЕРВОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ 20-Х ГГ. XX В.)

Орынбаева Гульмира Усенбаевна

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы, Казахстан. E-mail: orinbaevag@mail.ru

Аннотация. Настоящая статья посвящена теме изменений в хозяйстве и культуре казахов в годы утверждения советской власти на территории Казахстана, ее освещению в работах ученых и советских чиновников. Скотоводческое хозяйство казахов в это время испытывало глубокий кризис. Причиной тому были: обострение земельного вопроса в Казахстане, проводимая советской властью политика продовольственных реквизиций и другие ее мероприятия. В результате скотоводы массово переходили к земледелию, к промысловой деятельности, параллельно занимаясь скотоводством и стремясь в минимальные сроки возобновить кочевой образ жизни. Трансформации в способах хозяйствования не могли не повлечь за собой нововведения в быту казахов. В статье показаны изменения, имевшие место в 20-х гг. XX в. в культуре жилища, одежды, питания, в семейных отношениях, образовании и т.д. Советская власть, проводя модернизаторскую политику в эти годы, стремилась ликвидировать, пока еще только агитационными методами, прежний традиционный уклад жизни кочевых казахов. Однако, несмотря на реформаторские усилия Советов, в целом в указанный период жизнь и быт казахов хотя и подвергались изменениям, но при этом не менялись их коренные основы.

Ключевые слова: казахи, кочевники, традиционное хозяйство, кочевое скотоводство, земледелие, промыслы, культура, быт, изменения, советская власть.

FTAXP 03.61.91

**КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ ОНЖЫЛДЫҚТАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ШАРУАШЫЛЫҒЫ МЕН ТҮРМЫСЫ (XX Ғ. 20-ШІ ЖЖ. ЗЕРТТЕУЛЕР БОЙЫНША)**

Орынбаева Гүлмира Үсенбайқызы

тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: orinbaevag@mail.ru

Мақала Қазақстан аумағында Кеңес өкіметі орнаған жылдардағы ғалымдар мен кеңес шенеуніктерінің еңбектеріндегі қазақтардың экономикасы мен мәдениетіндегі өзгерістер тақырыбына арналған. Сол кездері қазақтың мал шаруашылығы өте күрделі жағдайда болды. Оған Қазақстандағы жер мәселесінің шиеленісуі, Кеңес үкіметі жүргізген азық-түлік реквизициясы саясаты және оның басқа шаралары себеп болды. Нәтижесінде мал шаруашылығымен айналысатындар жаппай егін шаруашылығымен, сондай-ақ сауда саттықпен айналыса бастады. Дегенімен, олар мал шаруашылығымен де қатар айналысып, қысқа уақыт аралығында көшпелі өмір салтын қайта қалпына келтіруге ұмтылды. Шаруашылықтан көрініс тапқан өзгерістер қазақ халқының дәстүрлі өмір салтына өзгертпей қойған жоқ. Мақалада XX ғасырдың 20-жылдарында тұрғын үй, киім, тамақтану, отбасылық қатынастар, білім беру мәдениетіндегі өзгерістер көрсетілген. Кеңес үкіметі осы жылдары модернизациялау саясатын жүргізе отырып, осы уақытқа дейін тек көшпелі қазақтардың бұрынғы дәстүрлі тұрмыс-тіршілігін үгіт әдістері арқылы жоюға тырысты. Алайда, кеңес үкіметінің реформалық күш-жігеріне қарамастан, жалпы алғанда, сол кезеңдегі қазақтардың өмір салты өзгерістерге ұшырағанымен, олар өзінің түп негіздерін өзгертпеді.

Кілт сөздер: қазақтар, көшпенділер, дәстүрлі шаруашылық, көшпелі мал шаруашылығы, егіншілік, кәсіпшілік, мәдениет, тұрмыс, өзгерістер, кеңес үкіметі.

IRSTI 03.61.91

**THE ECONOMY AND LIFE OF THE KAZAKHS
IN THE FIRST DECADE OF SOVIET POWER
(ACCORDING TO RESEARCH OF THE 20S OF THE XX CENTURY)**

Orynbayeva Gulmira

candidate of historical sciences leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov institute
of history and ethnology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: orinbaevag@mail.ru

Abstract. This article is devoted to the issuers of changes in the economy and culture of the Kazakhs during the Soviet power on the territory of Kazakhstan and works of scientists and Soviet officials. At that time cattle breeding economy of the Kazakhs was experienced a deep crisis. The reasons for this were: land issue in Kazakhstan, the policy of food requisitioning and its other measures pursued by the Soviet authorities. As a result, herders massively turned to farming, to commercial activities, in parallel with cattle breeding and seeking to resume the nomadic way of life in the shortest time. Transformations lead to innovations in the life of the Kazakhs. The article shows the changes that took place in the 20s of the XX century in the culture of dwelling, clothing, food, in family relationships, education, etc. The Soviet government, pursuing a modernizing policy sought to eliminate, for the time being only by propaganda methods, the former traditional way of life of the nomadic Kazakhs. However, despite the reform efforts of the Soviets, in general, they did not change its fundamental basis.

Key words: Kazakhs, nomads, traditional economy, nomadic cattle breeding, agriculture, crafts, culture, mode of life, changes, Soviet power.

Введение. Одной из актуальных проблем современной этнологической науки Казахстана является изучение трансформации казахского традиционного хозяйства и культуры в первые десятилетия существования советской власти. Какие, в каких сферах жизни и быта казахов-кочевников, каким образом и в какие временные периоды

происходили изменения? – на такие вопросы пока не дало ответы ни одно исследование. Советская модернизаторская политика буквально в течение двух-трех десятилетий в корне изменила культурный облик народа, который и так активно менялся в предыдущие десятилетия под влиянием культуры русских переселенцев. В настоящей статье, на основе трудов таких исследователей, как А.А. Диваев, С.И. Руденко, А.М. Брискин, А.Н. Букейханов, А.Н. Дониц, В.А. Соколовский и др., предпринимается попытка осветить этот вопрос в рамках 1920-х гг.

В свое время в советской историографии и в общественном сознании утвердилось мнение о коренных, ощутимых, мгновенно принесших изменения в жизни народов бывшей России преобразованиях советской власти. Во многом, такое представление продолжает бытовать по настоящий день. Однако, в целом, 20-е гг. XX-го столетия казахское общество еще продолжало жить согласно устоявшимся вековым традициям, лишь отдельные его сферы находились в процессе исторически обусловленных перемен, как под влиянием естественных законов эволюции, так и политических шагов новой власти, на тот момент еще сравнительно мягких и осторожных. Таким образом, автор статьи пытается показать, в какой мере и степени, а также под воздействием каких факторов происходили трансформации в указанный период.

Материалы и методы. Статья написана на основе источников – работ представителей государственных управленческих органов республики и Центра, а также ученых-этнографов, экономистов, участвовавших в государственных исследовательских программах новой власти в целях модернизации казахского кочевого общества. Это исследования А.Н. Доница, В.А. Соколовского, А.М. Брискина, А.А. Диваева, С.И. Руденко, А.Н. Букейханова и др. Все эти деятели по роду служебных обязанностей непосредственно соприкасались с кочевым населением Киргизского края, как тогда называли Казахстан, и воочию наблюдали положение дел в хозяйстве и быту казахов. Кроме того, были задействованы исследования историков и этнографов более позднего и современного периода, раскрывающие тему экономической жизни и традиционной культуры казахов на изучаемом этапе.

При работе с источниками был использован конкретно-исторический метод, то есть автор стремилась воссоздать картину хозяйственной жизни и быта казахов и отображающую политику советской власти по отношению к кочевникам в этих областях. Также, одним из опорных в ходе изучения темы стал сравнительно-сопоставительный метод. Изложенные в источниках факты, касающиеся новых и традиционных явлений в общественной, хозяйственной и бытовой жизни народа сопоставлены между собой с целью создания приближенной к реальной жизни казахов-кочевников исторической картины. Конечно же, использован метод историзма – погружения в изучаемую эпоху, попытки вникнуть в особенности рассматриваемого периода, изучения его как этапа в истории развития хозяйства и быта казахов, как звена в цепи времени. В некотором роде проведена систематизация исторического процесса трансформации культурного облика народа на протяжении XIX – XX вв., так как 20-е годы прошлого столетия можно выделить как один из особых этапов в истории и культуре казахского народа, с учетом своеобразия политической и экономической ситуации и культурной политики, проводимой властями.

Также использованы общенаучные методы – анализ и синтез фактологического материала. Таким образом, проанализированы такие отрасли хозяйственной и культурной жизни казахов в 1920-е гг., как кочевое, полукочевое и оседлое скотоводство, земледелие, промыслы, материальная культура и т.д. Затем, применяя метод синтеза, на основе полученных результатов сделано заключение о состоянии хозяйства и быта казахов в указанный период.

Обсуждения и результаты. В целом по Казахстану, в 20-е гг. прошлого века казахи составляли 57,1% населения, русские – 19,8%, украинцы – 13,2%, остальные народности составляли незначительный процент (Дониц, 1928а: 15). Коренное казахское население в основном сосредоточивалось в пяти скотоводческих округах Казахской республики – Адаевском, Каркаралинском, Кзыл-Ординском, Гурьевском и Сыр-Дарьинском и одном скотоводческо-земледельческом Уральском округе (Дониц, 1928а: 8).

Политические катаклизмы: Первая мировая война, народно-освободительное движение 1916 года, Гражданская война привели к резкому упадку, разрухе сельского хозяйства, нарушению рыночных связей (Дахшлейгер, 1965: 84). Сообщения тех лет указывают на

нищету и голод среди населения. Причинами падения скотоводческого хозяйства у казахов известный этнограф А.А. Диваев называет следующие: недостаток пастбищ из-за невозможности дальних кочевок, неуверенность в неприкосновенности своего хозяйства и, впоследствии этого, бессистемные и почти непрерывные перекочевки, частые военные реквизиции скота и фуража, вздорожание товаров промышленного производства по сравнению с продуктами скотоводческого хозяйства (Диваев, 2004: 231–232). Голод привел к вспышкам различных эпидемий, в частности, сыпного тифа, унесшего многие тысячи жизней. В крае наблюдался разгул бандитизма (5 лет Казакстана, 1925: 15).

Также голод повлек массовый переход казахов к зерновому земледелию. Далее, в результате земельной политики и экономического воздействия советской власти стали происходить изменения в характере общественных отношений у казахов (Соколовский, 1926: 16). В 1924–1925 гг. имел место некоторый процесс восстановления хозяйства, некоторого расширения связей казахских хозяйств с рынком (Дахшлейгер, 1965: 236). 1925-й год стал первым урожайным годом после голода и ряда недородов (5 лет Казакстана, 1925: 27). С оживлением промышленных центров усиливалось отходничество, на промышленных предприятиях наблюдалось увеличение числа рабочих-казахов (Соколовский, 1926: 16).

Однако, похоже, что состояние экономики края, не успев полностью восстановиться, опять стало ухудшаться к концу 1920-х гг. по причине проводимой властями социально-экономической политики. В особенности тяжелым оказалось положение в этот период в животноводческих районах Казахстана (Брискин, 1931:16). А.М. Брискин описывает трагическую картину, когда в результате джуютов, происходивших в Адаевском округе в конце 1920-х гг., начиная с 1927-го, тысячи людей превращались в нищих и бродили за подаянием из аула в аул (Брискин, 1929: 58).

Казахское население края в подавляющем большинстве проживало в аулах. В.А. Соколовский делит казахские аулы того периода на четыре типа: скотоводческий кочевой, скотоводческий полукочевой, оседло-земледельческий и смешанного типа. Первый – это чисто скотоводческий аул, хозяйства которого кочевали круглый год и почти не имели построек, кроме как загонов для скота на местах продолжительных стоянок (Соколовский, 1926: 3). Выпас скота ими осуществлялся теми же вековыми, традиционными способами (Диваев, 2004: 231; Соколовский, 1926: 3; Донич, 1928b: 9). Жили они в войлочных юртах, состоящих из трех кереге (т.е. решетчатых основ юрты), рогатого скота не держали, разводили верблюдов, лошадей, овец. Земледелием не занимались, а охота и рыболовство у них играли совсем незначительную роль (Донич, 1928a: 20). Как и до октябрьской революции, первичной и основной формой расселения у чисто кочевого казахского населения был пастушеский аул, состоявший из двух-пяти хозяйств, связанных родством. Несколько пастушеских аулов (2–5), связанные родственными узами и общими хозяйственными целями, образовывали хозяйственный аул («хозаул»). Как пастушеские аулы, так и хозаулы могли находиться друг от друга на значительном расстоянии. В административном отношении несколько хозаулов объединялись в административные аулы («адаул»), который возглавлял общий «аулсовет» (Донич, 1928a: 17). «Адаул» мог состоять из разного количества таких селений, от 5 до 100. По этому поводу иронизировал В.А. Соколовский, указывая, что административные аулы были сформированы так, «как на то была воля советских учреждений» (Соколовский, 1926: 2). Однако, обычно в округах с большой дисперсностью, то есть рассеянностью расселения, таких, как Адаевский округ и в других полупустынных и пустынных зонах, аулсоветы объединяли обычно большое число хозаулов (Донич, 1928a: 20).

Большинство же казахов в тот период занимались полукочевым скотоводством, составляя две третьих всех казахских хозяйств (Донич, 1928b: 10). Полукочевой скотоводческий аул имел постоянную зимовку обычно где-нибудь в приречной долине. Находился он на зимовке, примерно, полгода, с поздней осени и до ранней весны. Здесь имелись зимние постройки для людей и для скота, кроме открытых загоронок, часто еще и крытые хлевы. С наступлением весны полукочевники переселялись в переносные юрты (кибитки) и начинали кочевание на джайлау, пути которого были также определены (Соколовский, 1926: 3). Полукочевые хозяйства сочетали скотоводство с земледелием, с сенокосением или с промысловой разработкой соли, рыбы и горных ископаемых (Донич, 1928b: 9). Для полукочевого и полуседлого населения первичным

населенным пунктом в зимнее время был хозяйственный аул (или аул-кстау), в котором совместно жили несколько пастушеских аулов (Донич, 1928а: 20). Аул-кыстау насчитывал обычно от пяти до пятнадцати хозяйств (Соколовский, 1926: 2). Весной и летом полукочевой хозяйственный аул во время кочеваний обычно распадался на пастушеские аулы, передвигавшиеся в разные сроки и в разных направлениях, в зависимости от мощности своих хозяйств, преобладания тех или иных видов скота (Донич, 1928а: 20).

В то же время имелись полуседлые аулы, в которых земледелие играло значительную роль. Полуседлые казахи занимались переложным поливным земледелием (Донич, 1928а: 20). Стремясь на время удалиться из своих зимних жилищ-полуземлянок с тяжелыми условиями для проживания, весной жатаки-земледельцы выселялись в юрты, которые ставили поблизости. Ими практиковалась отгонно-табунная система животноводства: часть аульных жителей выкочевывала со скотом на небольшое расстояние. При этом за лето они могли менять свои стоянки несколько раз, перемещаясь иногда на расстояние 15–30 верст. Бедняки, не имеющие переносных юрт, строили временные шалаши (*жапта*) из камыша и т.п. материала (Руденко, 1927: 10; Соколовский, 1926: 3). Овец почти не имели, немного разводили лошадей и верблюдов (Руденко, 1927: 8; Донич, 1928а: 21). Новизной было то, что в стадах у казахов на тот период наблюдалось широкое распространение крупного рогатого скота (5 лет Казакстана, 1925: 28). Распространена была только одна, казахская порода этого вида скота (Диваев, 2004: 230). Главным образом разводились коровы для получения молока и на продажу. Коровье мясо, по данным А.А. Диваева, употреблялось редко. Использовались также быки в качестве рабочего скота для полевых работ (Диваев, 2004: 231). На зиму заготавливали сено: траву и солому от пшеницы (Диваев, 2004: 231). По сведениям В.А. Соколовского, были еще и аулы смешанные, часть хозяйств которого были полукочевыми скотоводами, кочевывавшими семьями, а часть земледельцами, отправлявшими скот в отгон. Всю зиму все эти хозяйства находились вместе, весной разделялись, а осенью опять соединялись на зимовке (Соколовский, 1926: 3).

Каждый из этих типов скотоводства: кочевое, полукочевое и полуседлое имело различные подтипы (Донич, 1928b: 10; Руденко, 1927: 10; Соколовский, 1926: 5). При этом шел непрерывный процесс перехода из одной категории хозяйств в другую. В тот период почти каждое хозяйство стремилось обзавестись призимовочной территорией для занятия земледелием, чтобы выращивать кормовые травы для скота и продовольственные культуры для личного потребления. Однако, основой хозяйства оставалось все-таки скотоводство, земледелие же существовало как подсобный вид деятельности (Соколовский, 1926: 5). На упадок скотоводства в Казахстане указывает широкое распространение эпизоотий, которые, по выражению А.М. Брискина, «свили себе в степи прочное гнездо». Ежегодно сап, сибирская язва, ящур уносили сотни тысяч голов. Казахи при этом к ветеринарам обращались мало, в основном, к знахарю – *бақсы* (Брискин, 1931: 17). Уберечь скот от напастей казахские пастухи надеялись также при помощи суеверий. Например, пастух никогда не умывался, чтобы бараны его не худели, не стриг в степи своих ногтей, иначе волки будут гоняться за овцами и т.д. (Диваев, 2004: 231).

Земледелие среди казахов существовало двух видов: случайное земледелие скотоводческих хозяйств и поливное земледелие с использованием ирригационных сооружений – арыков (на юге Казахстана) как основное хозяйство (Диваев, 2004: 217, 220). Состоянием арыков и распределением воды среди членов общины ведали мирабы, а на участках – арык-аксакалы. Все пользующиеся водой из арыка должны были два раза в год, весной и осенью, его очищать (Диваев, 2004: 221). Полив производился в среднем три-четыре раза с помощью водоподъемных сооружений (чигирь, атпа) (Дахшлейгер, 1965: 71). Главной земледельческой культурой в Казахстане была яровая пшеница. Кроме того, сеялись также рожь, ячмень, просо, кормовые травы. На юге, помимо зернового хозяйства, развивалось хлопководство (только в Чимкентском уезде), садоводство, виноградарство, табаководство, производство сахарной свеклы, подсолнечника, каучуконоса-кенафа и др. Технические культуры выращивались исключительно на рынок (Дахшлейгер, 1965: 71; Абылхожин, 1998: 60).

Только зажиточные переселенческие хозяйства имели многолемешные плуги, железные бороны, веялки, сенокосилки, молотилки и т.д. В основном крестьяне-переселенцы пользовались мелким плугом, самодельной бороной, косами. У казахов

же орудиями полеводства были омач, сабан, кетмени, лопаты, деревянная борона или волокуша из пука таловых веток. Жатва производилась вручную, в основном, косой, молотба – при помощи скота, веяли зерно лопатой по ветру (Дахшлейгер, 1965: 71). В целом, техническая обеспеченность труда в те годы была крайне низкой. На 1 жителя Казахстана приходилось лишь около 0,006 лошадиных сил технических мощностей, это было в 4,3 раза меньше, чем в дореволюционной России, и в 25 раз меньше, чем в Соединенных Штатах того времени (Донич, 1928b: 16).

Как уже было указано выше, скотоводческое хозяйство казахов в результате обострения земельного вопроса в Казахстане в эти годы испытывало глубокий кризис, который влиял и на общественно-политическую обстановку в крае в целом. Чтобы заняться земледелием скотоводы стремились укрепиться главным образом в более удобных для этой цели южных районах – местах зимовок. Это создавало земельную тесноту и соперничество за земли между кочевниками центральной и южной части Казахстана. Также, скотоводы во время кочевек часто выходили за пределы не только уездов, но и губерний. Следовательно, столкновения интересов происходили и из-за пастбищ на путях кочевания (Соколовский, 1926: 19).

Советская власть с самого начала проводила политику перевода казахского населения на оседлость, но в 20-х гг. пыталось решить этот вопрос социально-экономическими и разъяснительными методами. Кочевничество представлялось большевикам «примитивным», «отсталым», «варварским» и т.д. Судя по источникам, новая советская власть продолжала политику царского правительства: усилить переселение в Казахстан крестьян из центральных районов теперь уже Советского Союза (Брискин, 1931: 21). Проведенные советским правительством мероприятия по землеустройству кочевого и полукочевого населения (1923–1929 гг.) приводили к оседанию казахского населения в ряде районов и к созданию первых настоящих оседлых поселений (Культура и быт, 1967: 85). Советская власть способствовала также развитию сенокосения среди казахов: поставляла сенокосильные машины, организовывала косьбу (Брискин, 1931: 16).

Однако, в хозяйстве казахов скотоводство продолжало играть главную роль. 75 процентов казахов продолжали заниматься полукочевым скотоводством (Брискин, 1931: 13). К концу 20-х гг. чисто кочевую жизнь вели только 10 % казахов. В процесс оседания в это время вовлекалось ежегодно тысячи хозяйств, 15 процентов казахов на тот момент уже считались осевшими (Брискин, 1931: 20). 130 тыс. оседлых казахских хозяйств в 1930 г. имели общую посевную площадь в 450 тыс. га. Они занимались посевом пшеницы, ржи, хлопка «не хуже других национальностей», и, как отметил работник Госплана республики К.П. Каминский, «по кочевью не тоскуют» (Каминский, 1930: 10). Число полукочевых хозяйств приблизительно составляло две трети всех хозяйств республики (Донич, 1928b: 10). В большинстве регионов Казахстана наметившийся экономический подъем в 1925–1926 гг. привел к увеличению скотоводческих хозяйств (Соколовский, 1926: 5; Донич, 1928b: 3; Ищенко, Казбеков, 1928: 195).

В 20-е гг. процесс оседания происходил главным образом в Северном Казахстане (Абылхожин, 1998: 148), а также и на юге. В хозяйствах осевших казахов первое время сохранялись черты старого кочевого быта. Так же производили рытье неглубоких колодцев традиционного типа (Донич, 1928b: 15), продолжали использовать привычный инвентарь: кетмени, кожаные ведра, «цедилки» для молока из прутьев с фильтром из шерсти или конского волоса и т.д. Еще мало использовались лопаты, пила, неизвестен был рубанок (Донич, 1928b: 15). Затраты на землеустройство, постройку жилища, на обзаведение хозяйственным инвентарем в большинстве своем производились за счет самих оседающих хозяйств (Донич, 1928b: 5).

На севере имелись образцовые оседлые казахские села со школами, где проводились концерты, лекции для населения и демонстрировалось кино (Брискин, 1929: 106). Такое село, расположенное в Карабалыкском районе Кустанайского округа, описывает А.М. Брискин. В них имелись так же детская площадка, читальня и акушерский пункт, которые были расположены рядом с поселком «в чистеньких юртах, тонущих в любовно развешанных гирляндах зелени, в лозунгах, плакатах и диаграммах» (Брискин, 1929: 108). В ауле – райцентре здесь даже имелась «крошечная, но чистенькая столовая, где за недорогую плату можно получить недурной обед» (Брискин, 1929: 102).

Скот разводился и для личных потребностей, и для продажи (Диваев, 2004: 230). Для

обмена на необходимые товары на городские базары и ярмарки из степей выгонялись стада баранов, караваны и обозы везли продукты скотоводства: мясо, сало, кожи, шерсть и даже кишки (Леонов, 1930: 22). Крупную оптовую торговлю скотом, обычно весной и осенью, вели скотоводческие байские хозяйства. Они являлись посредниками (*саудегерами* и *алыпсатарами*) между городскими торговцами и аульным населением, занимаясь перепродажей тканей, железа, чая, сахара, спичек, обуви, мыла, ниток, предметов домашнего обихода и других промышленных товаров, которые пользовались постоянным спросом. Одновременно байы занимались ростовщичеством (Дахшлейгер, 1965: 239). В большинстве случаев продукты степей поступали в руки скупщиков татар, сартов и среднеазиатских евреев (Диваев, 2004: 222). Существовали караванные дороги в среднеазиатские города, по которым товары перевозились на верблюдах. Развитию торговли в крае способствовали и железные дороги (Диваев, 2004: 223).

Среди бытовавших промыслов и ремесел, кроме традиционных, появились и новые (Диваев, 2004: 223). Часть казахского населения, жившая в местностях, прилегающих к рекам и морям, занималась рыболовством. Рыбным промыслом казахи занимались еще и до революции, но только ради продажи, в пищу же рыбу не употребляли (Диваев, 2004: 224). В 20-е гг. в степных районах был широко распространен отлов суслика-песчаника. Шкурки суслика отправлялись на экспорт за валюту, составляя до 3 000 000 штук в год (Брискин, 1929: 76). Отдельные казахи занимались сбором дикорастущих растений: камыша, куги, колочек саксаула, гребеньщика, которые опять же отвозились в города (Диваев, 2004: 222).

По словам А.Н. Донича, традиционные промыслы: ковроделие, кошмоваляние, ткачество, плетение циновки, резьба по кости, камню, дереву, выделка тесьмы, веревок, арканов и т.д. «были не развиты» (Донич, 1928b: 16). С. Руденко же писал, что у чистых кочевников наблюдается «крайняя примитивность и бедность народной техники» (Руденко, 1927: 16, 22). Возможно, причина была в упадке в те годы чисто скотоводческого хозяйства, особенно достигшего критического уровня в западных и центральных районах края, которые и описывали вышеуказанные авторы. К примеру, Б.А. Куфтин, наоборот, отмечает развитость у кочевников Средней Азии и Казахстана «в высшей степени сложного коврового производства» (Куфтин, 1926: 6).

Все виды насаждаемых в 20-е гг. годы производственных кооперативов – коммуны, артели, товарищества по обработке земли, т.н. «тозы» – возникали, как правило, в оседло-земледельческих районах. В полукочевых, и тем более в кочевых аулах, производственной и потребительской кооперации почти не существовало (Дахшлейгер, 1965: 461; Диваев, 2004: 222). Акционерное общество «Овцевод», созданное в 1926 г. с целью разведения тонкорунных, полугрубошерстных и каракулевых видов овец, руководило работой овцеводческих совхозов в некоторых полукочевых и кочевых районах Семипалатинской губернии и Жетысу (Дахшлейгер, 1965: 525). Новая власть стремилась извлечь выгоду из казахского скотоводства. Отличающихся выносливостью лошадей казахской породы предполагалось использовать не только в хозяйственных целях, но и как кавалерийских. Для нужд Красной армии, например, в 1925 г. планировалось закупить 35000 казахских лошадей (5 лет Казакстана, 1925: 29).

Казахское общество в 1920-е гг. фактически продолжало жить по прежним вековым законам. Каждый род возглавлял аксакал – авторитетный старец, знаток обычаев (Диваев, 2004: 193). Обычай и обрядности у казахов вплоть до сплошной коллективизации начала 1930-х гг. продолжали существовать без изменений. У некоторых казахов, к примеру, у кочевого племени адай, продолжала существовать, по утверждению Брискина, даже кровавая месть. Особенно частым явлением оставался обычай угона лошадей (*барымта*) (Брискин, 1929: 35). Несмотря на запреты советской власти, продолжалось использование наемного труда (Диваев, 2004: 224).

Похоже, что в первой половине 20-х гг. еще не все жители казахских степей знали о существовании советской власти. Поэтому по аулам отправлялись Красные Караваны, в составе которых были работники судов, сельского хозяйства, просвещения и здравоохранения, проводившие разъяснительную работу среди населения. (5 лет Казакстана, 1925: 16). На отдаленных кочевьях были организованы красные юрты – аналоги изб-читален. Прикрепленные к ним педагогические, медицинские и другие работники занимались политико-агитационными и культурно-просветительскими работами. Красные юрты были опорными пунктами новой власти в ликвидации неграмотности и привитии

санитарно-гигиенических и оседло-земледельческих навыков среди казахского населения (Культура и быт, 1967: 179).

Среди казахского населения наблюдалось резкое численное преобладание мужчин над женщинами. А.Н. Дониц объясняет этот факт сокрытием молодых женщин при переписи для продажи за калым. Тяжелые бытовые условия тоже приводили к тому, что женщины казашки истощались и умирали гораздо раньше, чем мужчины (Дониц, 1928а: 16). Русские исследователи края с сочувствием писали о том, что казахской женщине приходится в семье зачастую больше выполнять физической работы, чем ее мужу. У уже осевших казахов женщина все так же продолжала нести основную тяжесть хозяйственных работ (Дониц, 1928b: 17; Брискин, 1929: 109). Выданная насильно замуж еще до совершеннолетия, женщина быстро увядала и в 30 лет часто выглядела как старуха (Брискин, 1931: 45). Если большинство авторов пишут о бесправии казашки в семье, то, по мнению А.А. Диваева, благодаря важной ее роли в хозяйстве, она на самом деле является помощницей и советчицей главы семьи (Диваев, 2004: 188). Роды, как правило, производились дома. Хотя к концу 20-х гг. на севере республики открывались родильные пункты, роженицы туда обращались очень редко (Брискин, 1929: 110). Ребенка принимала либо опытная женщина (*кiндiк шеше*), либо мать кого-либо из супругов (Востров, 1956: 88).

Новые законы провозглашали равноправие женщин: при вступлении в брак, равное с мужем право на своих детей, возможность получения образования и т.д. (Культура и быт, 1967: 179). Первый декрет, изданный КЦИКом (т.е. Киргизским Центральным Исполнительным Комитетом – органом власти; до 1925 г. «киргизы» – официальный экзоним казахов) в декабре 1920 г., отменял калым – «унижающий казакскую женщину, делающий ее предметом торговли, как, например, барана или верблюда» (5 лет Казакстана, 1925: 12). Женотделы, органы прокуратуры и суды вели борьбу с калымом, многоженством и аменгерством (т.е. обычаем левирата).

По сообщению А.А. Диваева, в начале 20-х гг. наблюдалось падение уровня грамотности среди населения. Большой грамотностью отличались представители волостной администрации и духовенства «при совершенном отсутствии таковой в низах народа». А.А. Диваев отмечает, что грамотность до революции среди казахов была выше, например, был высоким спрос на газеты (Диваев, 2004: 228). В аулах имелись школы-мектебы, в которые ходили все дети, начиная от 7–8 лет. Занятия начинались с восхода солнца до 12 часов дня и от 2-х часов до заката солнца. Юрты, отведенные под мусульманские школы, выделялись среди других своей конусообразностью. Занятия в мектебах проводились только летом на джайлау (Диваев, 2004: 225–226). В конце 1920-х гг., как известно, медресе и мечети были закрыты, вне закона оказалось мусульманское духовенство: муллы, имамы мечетей и т.д. Существовали новометодные школы, в которых обучение родному языку производилось по методам и учебникам просветителя А. Байтурсынова (Диваев, 2004: 227–228). Согласно источникам, с налаживанием экономической жизни у казахской молодежи стало наблюдаться большое стремление к образованию. Наркомпрос осаждался сотнями людей с просьбами принять их в школу. Во многих местах население собирало средства на содержание школ и постройку новых. Правительством было решено расширить в республике количество начальных школ-интернатов, приспособленных к кочевому быту населения (5 лет Казакстана, 1925: 23).

Весь домашний быт казахов был обусловлен господствующей формой хозяйства – кочевым скотоводством. Это ярко сказывалось в жилище, одежде и пище (Захарова, 1956: 119). Казахские поселения–зимовки обычно имели вид беспорядочно разбросанных отдельных усадеб. Материалы и способы построек зимних жилищ были различны у казахов разных областей и районов Казахстана. (Востров, Захарова, 1989: 68). В Жетысу (Юго-восточный Казахстан) дома на зимовках «представляли собой надземные или наполовину врытые в землю сооружения, разделенные на две части, одна из которых служила хозяйственным, а нередко даже и помещением для скота, а вторая была жилой». Эти сооружения покрывались тальником, травой и засыпались землей. Окна в полуземлянках устраивали в кровле и затягивали бычьим пузырем (Культура и быт, 1967: 95; Захарова, 1956: 116). На Эмбе (Западный Казахстан) казахи возводили наземные саманные землянки на 5–8 семей (Ищенко, Казбеков, 1928: 195). Казахскую землянку А.М. Брискин описывает как «полутемную и душную», «где на земляном полу

ютятся в страшной грязи люди вместе со скотом» (Брискин, 1929: 102). Богатые скотоводы строили более удобные и просторные жилища из саманного кирпича или рубили из дерева. К такому жилому дому примыкали загородки для скота из глины, камня и плетня. Загоны покрывались камышом, землей или оставались открытыми (Культура и быт, 1967: 95; Захарова, 1956: 116). В Адаевском уезде, по сообщениям С.И. Руденко, у зажиточных казахов на зимовке–кстау встречались обширные усадьбы с саманными, хорошо оборудованными постройками, иногда под железными крышами. Во дворах также имелись разнообразные капитальные постройки. Большинство зимних жилищ, принадлежавших жатакам, были примитивнее и беднее, надворные постройки меньше и конструктивно проще. Летом все население зимников переселялось в юрты. Самые бедные семьи лето проводили в жаппа (шалашах) (Руденко, 1927: 10). Остовы юрт изготавливались местными мастерами или приобретались привезенные из Каракалпакской области на Уильской и Темирской ярмарках (Руденко, 1927: 16).

По данным советских казахстанских этнографов В.В. Вострова и И.В. Захаровой, в 1926 г. в республике было создано 8257 оседлых поселков, так называемых точек оседания (Востров, Захарова, 1989: 69). В таких районах строительство домов осуществлялось по русскому образцу. Например, А.М. Брискин описывает оседлое казахское село на севере Казахстана с просторными жилищами с деревянными полами и русской печью. Дворы при этом были огорожены и имели хлевы (Брискин, 1929: 102). В таких селах, которые в обязательном порядке являлись уже коллективными хозяйствами, имелись дома правления, сельсоветы, клубы, склады и другие помещения под общественные и хозяйственные нужды (Культура и быт, 1967: 86).

Одежда казахов в начале 20-х гг. указывала на упадок экономической жизни казахов. Так, А.А. Диваев сообщает: «ввиду отсутствия надлежащих материалов, белье шьется преимущественно из маты (хлопчатобумажная ткань – авт.), а верхняя одежда из армячины (*шекпен*) домашнего приготовления натуральных цветов без окраски» (Диваев, 2004: 214). Еще с конца XIX в. в казахский быт стала проникать одежда русского покроя, в основном, мужская: рубашки, пальто и брюки. Кроме культурных заимствований, распространение типов одежды и обуви во многом было связано с усилением рыночных, торговых отношений. Имели русский покроем шубы и тулупы, появились ушанки и русская обувь. Одежда теперь кроилась со скошенным плечом, вырезной проймой, что не было характерно для традиционного туникообразного покроя, разрез у рубашки отделялся планкой на русский манер (Захарова, Ходжаева, 1964: 168).

Некоторые изменения происходили и в казахском женском костюме. Уже в начале XX в. распространился новый покроем платья, отрезного по талии. Однако, цельнокроеные платья старого типа сохранялись в быту на Мангышлаке, в южном Казахстане и Семиречье (Захарова, Ходжаева, 1964: 81). С начала XX в. входят в быт женские пальто. В обиход казашек начинает входить и швейная машина. Для украшения одежды наряду с ручной вышивкой применяется машинная узорная строчка (Захарова, Ходжаева, 1964: 168). В северных регионах в 1920-х гг. усиливается влияние городского костюма на женскую одежду. Например, девичьи жакеты-бешметы уже шили сильно в талию, с застежками в виде крючков от горла до талии, со стоячим воротником, рукавами, слегка собранными у плеча и сужающимися книзу (Казахская национальная, 1976: 11).

Если в северных регионах оказывали влияние российские фабричные товары, то на юге получила распространение среднеазиатская одежда. По сообщениям А.А. Диваева, казалинские казахи одевали хивинские и бухарские халаты, носили ичиги с калошами – *месі-кебіс*, *чиш-месі*, *калош-кебіс* (Диваев, 2004: 212, 213). На большей же части Казахстана использовались фабричные глубокие резиновые галоши (Казахская национальная, 1976: 12).

Одежда русского покроя перенималась, прежде всего, казахами, связанными с городом, либо осевшими возле русских селений. Среди основного казахского населения, живущего в степях и связанного со скотоводческим хозяйством, русская одежда имела незначительное распространение вплоть до 30-х годов прошлого столетия (Захарова, Ходжаева, 1964: 168). Судя по сообщениям А.А. Диваева, никаких косметических, декоративных средств для украшения лица и тела казашки в этот период не использовали (Диваев, 2004: 214).

По данным В.В. Вострова, казахи в традиционный период белье не стирали и не гладили, носили ее до полной изношенности (Востров, 1956: 83). Однако, известно,

что казашки в домашних условиях изготавливали мыло, о чем сообщают, к примеру, Б.А. Куфтин и С.Е. Толыбеков (Куфтин, 1926: 6; Толыбеков, 1971: 570). Б.А. Куфтин при этом добавляет, что «весь их костюм, женские белые головные уборы рассчитаны на опрятность» (Куфтин, 1926: 6). А А.Н. Дониц с возмущением пишет о том, что белье у кочевников стирается в котле, употребляемом для варки пищи (Дониц, 1928b: 20). Получается, что белье казахи все-таки стирали, хотя зачастую и не разглаживали. Конечно же, многие элементы быта кочевников в те времена были действительно далеки от требований гигиены. К ним А.Н. Дониц относит, к примеру, хранение кож в жилом помещении; курение и жевание табака; прием пищи вместе с больным при его посещении; обычай кормить гостя с руки (*асату*); обычай есть руками из одного блюда и обглаживание одной и той же кости поочередно несколькими людьми; употребление одного и того же полотенца как для здоровых, так и больных, для всех членов семьи и гостей; частое умывание, но без мыла, и т.д. Интересно сообщение А.Н. Доница об обычае у казахов вырывать нежелательные на теле волоски специальными щипцами или их брить. Перед красными юртами – избами-читальнями для кочевников, советская власть ставила задачу приобщить население края к гигиене, в числе которых: поддерживать чистоту тела, рук, лица и полости рта, содержать в чистоте помещения путем влажного подметания, обметания потолка и стен, побелки, проветривания; использовать для естественных надобностей лишь строго определенные места (Дониц, 1928b: 20).

Для конца 20-х гг. для кочевников был характерен общий упадок хозяйства и вместе с тем быта. А.М. Брискин описывает грязь, вонь, духоту и блох в жилище кочевника, его грязную одежду и дырявую обувь (Брискин, 1929: 59). Причем, в сообщениях более раннего периода, например, начала XX в., мы таких сведений не встречаем. Также А.М. Брискин рассказывает о виденных им толпах людей, «босых, невероятно грязных, покрытых болячками и насекомыми, с горящими глазами на исхудалых от голода лицах» (Брискин, 1929: 65). Среди казахов в тот период широко были распространены кожные заболевания: парша, чесотка, экзема, фурункулез (Брискин, 1929: 68). Целые аулы были охвачены оспой (Востров, 1956: 43). О массовой заболеваемости сифилисом, туберкулезом на Мангышлаке, о предрассудках и суевериях, ведущих к антисанитарии и болезням, писал в молодые годы казахский этнограф А.Х. Маргулан (Маргулан, 2012: 363). По данным Наркомздрава республики, число больных сифилисом казахов составляла в те годы около 9% (Брискин, 1929: 69). Очень высока была детская смертность, до 46,8% (Дониц, 1928b: 17).

По свидетельству А.А. Диваева, в 20-х гг. казахи изготавливали все те же традиционные блюда. Из мяса, в основном, из баранины – наиболее распространенные *камыр-ет* (букв. «тесто-мясо»), *куырдақ* (жаркое); из конины – *шұжық*, *қазы*, *жал*, *жая*, *қарта* (различные виды колбас). Зимой употреблялась еще и верблюжатина. Из молока готовились обычные казахские кисломолочные продукты: *айран*, *қатық*, *ірімшік*, *құрт*, *май*, *қымыз*, *шұбат* (Диваев, 2004: 215). Из супов казахи готовили: *көже* – просо или пшеница, разваренная или распаренная в воде, *үзбен* – куски пресного теста, сваренного в воде с молоком, *тұрама (нарын)* – густой суп с мелко покрошенным мясом и тестом, который А.А. Диваев назвал «замечательным вкусным блюдом» (Диваев, 2004: 215).

На упадок в хозяйстве и в быту в 20-х гг. у казахов, указывает, в частности, и пища. Например, едой бедных считался *быламық* – кипяченая в воде мука с небольшим добавлением молока (Диваев, 2004: 215). В начале 20-х гг., вследствие недостатка и дороговизны мяса и хлеба, казахи стали больше употреблять рыбу. Рыбу ели только в вареном виде, приготавливая «на манер *камыр-ет*» (Диваев, 2004: 215).

Также, по сообщениям А.А. Диваева, «дикорастущие растения в сыром виде в пищу не употребляются. Чай употребляется или натуральный или яблочный. Киргизы, занятые скотоводством и кочующие, овощей и плодов в пищу не употребляют. Занимающиеся же земледелием употребляют лук, морковь и красный перец, а из плодов – дыни. Овощи и плоды разводятся в таком ограниченном количестве, что съедаются в свежем виде и в сушку не идут» (Диваев, 2004: 214). Похоже, что в этот период хлеб уже становится одним из основных продуктов питания у казахов. Муку получали, размалывая пшеницу с помощью ручных мельниц (*диірмен*). Хлеб готовили из пресного теста. Выпекали его на углях между двумя сковородами, поэтому хлеб имел плоскую, круглую форму. Из теста также приготавливали ставшие традиционными баураки (Диваев, 2004: 215).

Пищу казахов авторы того времени характеризуют как однообразную и лишенную витаминов (Донич, 1928b: 16). По приведенным А.Н. Доничем сведениям, растительная пища, яйца, мясо птицы и вкусовые приправы казахами употреблялись «в незначительном количестве». Далее следует культуртрегерское замечание автора о том, что пища у казахов «готовится неумело» и «получается невкусной», обладает пониженной питательностью и к тому же «не экономна». Казахи, по утверждению того же автора, едят досыта лишь раз в сутки, один или два раза в день пьют чай (Донич, 1928b: 21).

Заключение. Таким образом, скотоводческое хозяйство казахов в 1920-х гг. в результате обострения земельного вопроса в Казахстане, проводимой советской властью политики продовольственных реквизиций и других мероприятий, отрицательно сказавшихся на состоянии хозяйства казахов, в эти годы испытывало глубокий кризис. В крае, в тех районах, где природные условия располагали к такой возможности, наблюдался переход к земледелию, скотоводы стремились укрепиться главным образом в местах прежних зимовок. Наметившийся экономический подъем в середине 1920-х гг. привел к оживлению торговли в Степи, к большей вовлеченности обедневших казахов в промыслы. В быту кочевников продолжали происходить изменения, имевшие место и в дореволюционный период в ходе контактов с русскими переселенцами и под влиянием проникавших в Степь рыночных отношений. Теперь же эти изменения в хозяйстве и быту носили планомерный характер, так как происходили в результате целенаправленной политики молодого советского государства. Вынужденный отказ от кочевого скотоводства и приобщение к оседло-земледельческому образу жизни не могли не сказаться на условиях быта казахов, на их материальной культуре. Медленные, но верные изменения происходили в формах жилища, в одежде и пище, положении женщины в семье, отношении к получению образования и др. сторонах жизни и быта казахов. Однако, в целом, несмотря на реформаторские усилия новой власти, в этот период в крае среди казахского населения продолжает господствовать традиционное хозяйство и культура.

Благодарности. Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования АР08857659 «Традиционное хозяйство и культура казахов в первые десятилетия советской власти: инерционное развитие, разрушение и последствия (историко-этнологическое исследование)» (Республика Казахстан).

Литература

- Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы, 1998. 360 с.
- Брискин (Восточный) А. Степи казакские. Очерки степного Казакстана. Кзыл-Орда, 1929. 115 с.
- Брискин А.М. Казаки (Казакстан). Москва–Ленинград, 1931. 48 с.
- Востров В.В. Казахи Джаныбекского района Западно-Казахстанской области (Историко-этнографический очерк) // Труды Института истории, археологии и этнографии. Т.3. Этнография. Алма-Ата, 1956. С. 5–104.
- Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. Алма-Ата, 1989. 181 с.
- Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929). Алма-Ата, 1965. 536 с.
- Этнографическое жизнеописание казахов Казалинского уезда // Байтанаев Б.А. А.А. Диваев очерк жизни и деятельности. Шымкент Алматы, 2004. С. 187–232.
- Донич А.Н. (а) Народнонаселение Казакстана. Кзыл-Орда, 1928. 34 с.
- Донич А.Н.(б) Проблема нового казакского аула. Кзыл-Орда, 1928. 28 с.
- Захарова И.В. Материальная культура казахов-колхозников Юго-Восточного Казахстана (По материалам Алма-Атинской и Джамбульской областей) // Труды Института истории, археологии и этнографии. Т. 3. Этнография. Алма-Ата, 1956. С. 105–189.
- Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. XIX начало – XX века. Алма-Ата, 1964. 178 с.
- Ищенко М.М., Казбеков И.С., Ларин И.В., Щелоков Б.К. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Материалы комиссии экспедиционных исследований. Вып. 13. Серия Казакстанская. Ленинград, 1928. 104 с.
- Каминский К.П. Пятилетний план развития и реконструкции сельского хозяйства Казахстана. Алма-Ата, 1930. 16 с.
- Казахская национальная одежда. Алма-Ата, 1976. 112 с.
- Культура и быт казахского колхозного аула. Алма-Ата, 1967. 304 с.
- Куфтин Б.А. Киргиз-казаки: культура и быт. Применительно к обстановочному залу «Уголок кочевого аула в Казакстане» в Центральном музее народоведения. М., 1926. 48 с.

- Леонов Н. В степных просторах. Как живут и промышленяют киргизы (казаки). М., 1930. 63 с.
 Марғұлан Ә.Х. Адайда [У адаев] // Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. [Сочинения]. XIII том. Алматы, 2012. С. 363–368. [На казахском языке].
 5 лет Казакстана. (1920–1925). Юбилейный сборник. Кзыл-Орда, 1925. 65 с.
 Руденко С. Очерк быта казаков бассейна рек Уила и Сагыза // Казаки. Антропологические очерки С.Ф. Баронова, А.Н. Букейхана и С.И. Руденко. Ленинград, 1927. С. 7–32.
 Соколовский В.А. Казакский аул. Ташкент, 1926. 50 с.
 Тольбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII начале – XX века (Политико-экономический анализ). Алма-Ата, 1971. 633 с.

References

- Abylkhozhin Zh.B. Ocherki sotsialno-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty, 1998. [In Russian].
 Briskin (Vostochnyy) A. Stepi kazakskiye. Ocherki stepnogo Kazakhstana. [Kazakh steppes. Sketches of the steppe Kazakhstan]. Kzyl-Orda, 1929. [In Russian].
 Briskin A.M. Kazaki (Kazakstan). [Kazakhs (Kazakhstan)]. Moskva–Leningrad, 1931. [In Russian].
 Vostrov V.V. Kazakhi Dzhanybekskego rayona Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti (Istoriko-etnograficheskiy ocherk). [Kazakhs of Dzhanybek district of West Kazakhstan region (Historical and ethnographic essay)] // Trudy Instituta istorii, arkhologii i etnografii. T.3. Etnografiya. [Proceedings of the Institute of History, archeology and ethnography. V.3. Ethnography]. Alma-Ata, 1956. P. 5–104. [In Russian].
 Vostrov V.V., Zakharova I.V. Kazakhskoye narodnoye zhilishche. [Kazakh folk dwelling]. Alma-Ata, 1989. [In Russian].
 Dakshleyger G.F. Sotsialno-ekonomicheskiye preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929). [Socio-economic reforms in the Kazakh and the Russian village of Kazakhstan (1921–1929)]. Alma-Ata, 1965. [In Russian].
 Divayev A.A. Etnograficheskoye zhizneopisaniye kazakhov Kazalinskogo uyezda Ethnographic biography of the Kazakhs of Kazaly district // Baytanayev B.A. A.A. Divayev ocherk zhizni i deyatelnosti. [A.A. Divayev sketch of life and work]. Shymkent Almaty, 2004. P. 187–232. [In Russian].
 Donich A.N. Narodonaseleniye Kazakstana. [Population of Kazakhstan]. Kzyl-Orda, 1928. [In Russian].
 Donich A.N. Problema novogo kazakskogo aula. [The problem of the new Kazakh village]. Kzyl-Orda, 1928. [In Russian].
 Zakharova I.V. Materialnaya kultura kazakhov-kolkhoznikov Yugo-Vostochnogo Kazakhstana (Po materialam Alma-Atinskoy i Dzhambul'skoy oblastey). [Material culture of Kazakh-collective farmers in South-Eastern Kazakhstan (Based on materials from Almaty and Dzhambul regions)] // Trudy Instituta istorii, arkhologii i etnografii. T.3. Etnografiya. [Proceedings of the Institute of History, archeology and ethnography. V.3. Ethnography]. Alma-Ata, 1956. P. 105–189. [In Russian].
 Zakharova I.V., Khodzhayeva R.D. Kazakhskaya natsionalnaya odezhda. XIX nachalo XX veka. [Kazakh national clothes. XIX the beginning of the XX century]. Alma-Ata, 1964. [In Russian].
 Ishchenko M.M., Kazbekov I.S., Larin I.V., Shchelokov B.K. Osobennosti selskogo khozyaystva Adayevskogo uyezda. Materialy komissii ekspeditsionnykh issledovaniy. Vyp. 13. Seriya Kazakstanskaya. [Features of agriculture Adayevskiy County. Materials of the commission of expeditionary research. Issue 13. Series of Kazakhstan]. Leningrad, 1928. [In Russian].
 Kaminskiy K.P. Pyatiletniy plan razvitiya i rekonstruktsii selskogo khozyaystva Kazakhstana. [Five-year plan for the development and reconstruction of agriculture in Kazakhstan]. Alma-Ata, 1930. [In Russian].
 Kazakhskaya natsionalnaya odezhda. [Kazakh national clothes]. Alma-Ata, 1976. [In Russian].
 Kultura i byt kazakhskogo kolkhoznogo aula. [Culture and life of the Kazakh collective farm village]. Alma-Ata: Nauka. 1967. [In Russian].
 Kuftin B.A. Kirgiz-kazaki: kultura i byt. Primenitelno k obstanovochnomu zalu «Ugolok kochevogo aula v Kazakstane» v Tsentralnom muzeye narodovedeniya. [Kyrgyz-Kazakhs: Culture and Life. In relation to the setting room «Corner of the nomadic aul in Kazakhstan» in the Central Museum of Ethnology]. M., 1926. [In Russian].
 Leonov N. V stepnykh prostorakh. Kak zhivut i promyshlyayut kirgizy (kazaki). [In the steppe expanses. How Kyrgyz (Kazakhs) live and trade]. M., 1930. [In Russian].
 Margulan A.Kh. Adayda [Among the adayans] // Margulan A.Kh. Shygarmalary. [Writings]. XIII tom. Almaty, 2012. P. 363–368. [In Kazakh].
 5 let Kazakstana. (1920–1925). Yubileynyy sbornik. [5 years of Kazakhstan. (1920–1925). Jubilee collection]. Kzyl-Orda, 1925. [In Russian].
 Rudenko S. Ocherk byta kazakov basseyna rek Uila i Sagyza Essay on the life of the Cossacks of the Uila and Sagyz river basin // Kazaki. Antropologicheskiye ocherki S.F. Baronova, A.N. Bukeykhana i S.I. Rudenko. [Kazakhs. Anthropological Essays by S.F. Baronov, A.N. Bukeykhan and S.I. Rudenko]. Leningrad, 1927. P. 7–32. [In Russian].
 Sokolovskiy V.A. Kazakskiy aul. [Kazakh aul]. Tashkent, 1926. [In Russian].
 Tolybekov S.E. Kochevoye obshchestvo kazakhov v XVII nachale XX veka (Politiko-ekonomicheskii analiz). [The nomadic society of the Kazakhs in the XVII early - XX century (Political-economic analysis)]. Alma-Ata, 1971. [In Russian].

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

FTAХР 03.20

**ҚАЗАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ӨНЕРКӘСІПТЕ, КӨЛІК ТАСЫМАЛЫ ЖӘНЕ САУДАДА ЖҰМЫСПЕН
ҚАМТЫЛУЫ**

**Асылбекова Жамиля Малик-Айдарқызы¹,
Султанова Диана Хайроллақызы², Қиясбек Анель Естемесқызы³**

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор Халықаралық Бизнес Университеті
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: asylbekova777@mail.ru

²Халықаралық Бизнес Университетінің магистранты Алматы қ.,
Қазақстан. E-mail: dianasultanwork@gmail.com,

³Халықаралық Бизнес Университетінің магистранты Алматы қ.,
Қазақстан. E-mail: a.kiyasbek@gmail.com

Түйіндеме. Мақала қазан кезеңіне дейін басталған Қазақстандағы ұлттық жұмысшы кадрлардың қалыптасу тарихын зерттеуге арналған. Қазақтың дәстүрлі қоғамының әлеуметтік бөлінуі барысында күнкөріс құралдарын іздеп кедейленген шаруалардың белгілі бір бөлігі өнеркәсіптерде, өнеркәсіптік кәсіпорындарда және теміржол құрылыстарында жұмыс істеді. Олардың көпшілігі уақытша, маусымдық жұмыстарға орналасты. Жалданбалы жұмысшылар арасында қазақтар балық және түз өндірістерінде, сондай-ақ тау-кен кәсіпорындарында басым болды. Өңдеу өнеркәсібінде қазақ жұмысшыларының саны аз болды.

Жергілікті этникалық топтың жұмысшылары негізінен біліктілігі төмен және біліктілігі аз, қосалқы жұмыстарға тартылды, сол үшін олар мардымсыз жалақы алды. Ауыр жұмыс пен қиын тұрмыстық жағдайлар, меншік иелері тарапынан көрсетілген отаршылдықтың ашық көріністері қазақ жұмысшыларын биліктің заңсыздығына қарсы өз құқықтары үшін күреске қосылуға мәжбүр етті.

Кілт сөздер: Қазақстан, отаршыл шеткі аймақ, Ресей империясы, шаруа, кәсіп.

IRSTI 03.20

**EMPLOYMENT OF KAZAKHS IN INDUSTRY, TRANSPORT AND CRAFTS
IN THE PRE-OCTOBER PERIOD**

**Asylbekova Zhamilya Malik-Aidarovna¹,
Sultanova Diana Khairollaevna², Kiyasbek Anel Estemeskyzy³**

¹doktor of historical sciences, professor of University of International BusinessAlmaty,
Kazakhstan. E-mail: asylbekova777@mail.ru

²Master student at University of International Business Almaty,
Kazakhstan.E-mail: dianasultanwork@gmail.com

³Master student at University of International Business Almaty,
Kazakhstan.E-mail: a.kiyasbek@gmail.com

Abstract. The article is devoted to study the history of the formation of national workers in Kazakhstan, which began in the pre-October period. During the social stratification of the Kazakh traditional society, a certain part of the impoverished peasants, in search of livelihoods found jobs in crafts, industrial enterprises and in the construction of railways. Many of them were employed in temporary, seasonal jobs. Among wage laborers, Kazakhs prevailed in the fishing and salt industries, as well as in mining enterprises. In the manufacturing industry, the number of Kazakh workers was insignificant.

Workers from the indigenous ethnic group were engaged mainly in unskilled and low-skilled labor, in auxiliary work, for which they received a meager salary. Difficult conditions of work and life, open manifestations of colonialism on the part of the owners forced the Kazakh workers to engage in a struggle for their rights against the lawlessness of the authorities.

Key words: Kazakhstan, colonial outskirts, Russian Empire, sharua, crafts.

ЗАНЯТОСТЬ КАЗАХОВ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ, НА ТРАНСПОРТЕ И В ПРОМЫСЛАХ В ДООКТЯБРЬСКИЙ ПЕРИОД

Асылбекова Жамиля Малик-Айдаровна¹, Султанова Диана Хайроллаевна²,
Қиясбек Анель Естемесқызы³

¹доктор исторических наук, профессор Университет Международного Бизнеса
г. Алматы, Казахстан. E-mail: asylbekova777@mail.ru

²Магистрант университета Международного Бизнеса
г. Алматы, Казахстан. E-mail: dianasultanwork@gmail.com,

³Магистрант университета Международного Бизнеса
г. Алматы, Казахстан. E-mail: a.kiyasbek@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена изучению истории формирования национальных рабочих кадров в Казахстане, который начался в дооктябрьский период. В ходе социального расслоения казахского традиционного общества, определенная часть обедневших крестьян в поисках средств существования трудоустроивалась на промыслы, промышленные предприятия, на строительство железных дорог. Многие из них были заняты на временных, сезонных работах. Среди наемных рабочих казахи преобладали на рыбных и соляных промыслах, а также на горных предприятиях. В обрабатывающей промышленности численность казахских рабочих была незначительной.

Рабочие из коренного этноса были заняты главным образом неквалифицированным и малоквалифицированным трудом, на подсобных работах, за что получали мизерную зарплату. Тяжелые условия труда и быта, открытые проявления колониализма со стороны хозяев, заставляли казахских рабочих включаться борьбу за свои права, против беззакония властей.

Ключевые слова: Казахстан, колониальная окраина, Российская империя, шаруа, промыслы.

Кіріспе. Белгілі бір ұлттың жан-жақты дамуының анықтаушысы - оның қоғамның әр түрлі салаларында, ең алдымен жеке мемлекетке тән экономиканың жетекші салаларында жұмыс істейтін ұлттық кадрларының жағдайы. Қазақстанға келетін болсақ, өнеркәсіпте, көлікте және құрылыста ұлттық кадрлардың дамыған бөлімі болмаса, қазақ халқының қайта тірілуіне қол жеткізу мүмкін емес. Қазақстан егемендігі жағдайында жұмысшылар мен техникалық мамандардың ұлттық кадрларының жедел өсу қажеттілігі маңызды әлеуметтік-экономикалық қана емес, сонымен бірге орасан зор саяси мәнге ие болады.

Зерттеудің өзектілігі экономиканың жетекші салаларын дамытудың кешенді, ғылыми негізделген индустриалды-инновациялық бағдарламасын іске асырудың шұғыл қажеттілігімен күшейе түседі, оны жүзеге асыру импортталған жұмыс күшіне байланысты емес, Қазақстанның байырғы тұрғындарының жоғары білікті техникалық мамандарына байланысты болып табылады. Сонымен, мақаланың тақырыбы революцияға дейінгі кезеңде аймақ жалпыресейлік экономикалық нарыққа енген кезден басталған Қазақстандағы ұлттық өнеркәсіп кадрларының қалыптасуы мен даму тарихын зерттеумен тікелей байланысты. Мұны түсіну үшін қазақстандық жұмысшылар мен техникалық мамандар кадрларын қалыптастырудың тарихи тәжірибесі маңызды. өнеркәсіптік жұмысшылар мен техникалық мамандар ұлттық отрядының дамуындағы көптеген қазіргі құбылыстардың себептері өткенде, уақытында шешілмеген проблемаларда жатыр және қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-демографиялық және көші-қон саясатының маңызды аспектісіне айналуға.

Әдіс-тәсілдер. Зерттеудің дереккөзі ретінде қазақстандық және ресейлік мұрағаттардың материалдары, сонымен қатар жарияланған құжаттар мен материалдар жинақтары алынады.

Бұл зерттеу әлеуметтік даму заңдылықтарын түсінудің алғышарты болып табылатын историзм принципі негізінде жасалды. Историзм принципінің басты талабы - барлық процестер мен құбылыстарды олардың пайда болуы мен дамуындағы, оларды тудырған нақты жағдайлармен байланыстыра қарастыру. Сонымен, историзм принципі шындықтың объективті көрінісі ретінде қызмет етеді.

Қарастырылып отырған мәселе тарихи зерттеудің негізгі жалпы тарихи әдістерін: тарихи генетикалық, тарихи салыстырмалы, тарихи типологиялық және тарихи жүйені қолдана отырып жасалған.

Ең әмбебап әдіс - бұл дамуды талдауға бағытталған тарихи генетикалық әдіс. Бұл әдістің мәні зерттелетін объектінің тарихи қозғалысы барысында оның қасиеттерін, функцияларын, өзгерістерін дәйекті түрде анықтаудан тұрады. Бұл объектінің нақты тарихын көбейтуге барынша жақындауға мүмкіндік береді. Тарихи-генетикалық әдіс себеп-салдарлық байланыстар мен тарихи дамудың заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Тарихи-типологиялық әдіс белгілі бір қасиеттер мен айырмашылықтардың ұқсастығы негізінде халықтың жеке топтарын бөліп алуға мүмкіндік береді. Тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде жеке демографиялық процестердің (көші-қон, құнарлылық, өлім-жітім) немесе халық топтарының (ерлер, әйелдер, қала, ауыл тұрғындары және т.б.) дамуындағы ортақ және ерекше белгілері анықталды. Тарихи-жүйелік әдіс халықты тиісті тұтас әлеуметтік жүйе ретінде қарастыру үшін қолданылды.

Талқылау. Қазақстанның ұлттық өнеркәсіп кадрларының қалыптасуы мен өсу тарихы кенестік кезеңде жан-жақты дамыды, ал бұл тақырыпты зерттеуге негізгі үлес 1950-1960 жж. қосылды.

Сол жылдардағы басылымдар арасында П.М. Алампиетің монографиясы көрнекті орын алады. Осы сенімді ғылыми жұмыста автор мүмкіндігінше сол тарихи жағдайларда Қазақстанның қазан айына дейінгі экономикалық жағдайын, азаматтық соғыстан кейінгі өнеркәсіптік өндірістің қалпына келтірілуін, аймақты индустрияландыру шараларын жеткілікті түрде жан-жақты қамтыған. Бұл жұмыс біз үшін үлкен ғылыми қызығушылық тудырады, өйткені аймақ өнеркәсібінде ұлттық жұмысшыларды құруға арналған жеке тарау бар (Алампиет, 1951:458).

Б.С. Сүлейменов, А.Б. Тұрсынбаев, П.К. Галузо қазанға дейінгі Қазақстандағы аграрлық қатынастар тарихы туралы еңбегі үлкен қызығушылық тудырды. Сүлейменов Б.С. өзінің монографиясында осы тақырыптың отарлық ауылдың әлеуметтік стратификациясы, салықтық қысым, самодержавиенің және қоныс аудару қозғалысының аграрлық саясаты, шаруа жерлерін жаппай талан-таражға салу, байлардың құлдығы және т.б. сияқты мәселелерін көтереді. Бұл мәселелерді зерттеу қазақ шаруаларының кедейлену дәрежесін нақтылау және ұлттық жұмысшылардың қалыптасуының әлеуметтік көздері мен оларды жалдау арналарын анықтау үшін маңызды. (Сүлейменов, 1963:411)

Бізді ерекше қызықтыратын мәселе - Ф.М. Маликовтың «Ресейдегі империализм кезеңінде Қазақстанның жұмысшы табының қалыптасуы», оның хронологиялық шеңбері 1900-1916 жылдармен шектелген, яғни қазан төңкерісі қарсаңында. (Маликов, 1966:283)

Е.Ділмұхамедов пен Ф. Маликовтың монографиясы да бірқатар мәселелерді қамтиды: тау-кен, балық аулау және өңдеу өнеркәсібінің жағдайы, жұмысшыларды жалдау көздері, жергілікті пролетариаттың қалыптасу процесі мен өзіндік ерекшеліктері, оның экономикалық жағдайы. (Ділмұхамедов, 1963:268)

1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы қарсаңындағы және оның кезеңіндегі Қазақстандағы революциялық қозғалыстың тарихи сипатталған және ақпан буржуазиялық-демократиялық революцияға дейінгі кезеңді қоса алған. Сонымен бірге авторлар қазақ жұмысшыларының бүкілресейлік революциялық процеске қатысуы туралы айтады.

М.Х. Асылбеков өзінің монографиясында бұрын ғылыми айналымға енген көптеген архивтік материалдар негізінде бізді қызықтырған мәселенің қираған қазақ шаруалары арасынан жұмысшылар кадрларын қалыптастыру, қазақтардың жеке теміржол желілерін салуға қатысуы, олардың нақты теміржол желілерін салудағы саны, кәсіптік біліктілік, олардың еңбек жағдайлары, жалақыдағы кемсітушілік, тұрмыстық жағдай жасау, медициналық көмек, революциялық қозғалысқа қатысу және т.б. сияқты аспектілерін ашады (Асылбеков, 1965:182).

1960 жылдардың екінші жартысында монографиялық зерттеу А.Н. Нүсіпбековтің еңбегі жарыққа шықты. Бұл тарихшы өзінің монографиясында 1917 жылдан 1940 жылға дейінгі тарихи кезеңдегі қазақстандық өнеркәсіп жұмысшыларының қалыптасуы мен дамуының негізгі тенденцияларын көрсетуге тырысты. (Нүсіпбеков, 1966:244)

Жоғарыда көтерілген мәселе қарастырылған қазіргі Қазақстан тарихы ғылымының даму кезеңіндегі еңбектерден Ж.М. Асылбекованың монографиясын бөліп қарастыруға болады. (Асылбекова, 2014:416)

Нәтижелері. 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басындағы Қазақстан Ресей империясының артта қалған отарлық шеті болды, оның экономикасының негізі егіншілік болды: мал шаруашылығы - негізінен қазақтар арасында, қоныс аударылған тұрғындар арасында егіншілік. Аймақ метрополияның өнеркәсіп орталықтары үшін тауарлар нарығы және шикізат көзі болды және бұл негізгі өнеркәсіптердің, көлік пен қолөнердің пайда болуын алдын-ала анықтады, олардың дамуы ең алдымен шикізаттың жергілікті жерлерде болуына байланысты болды. Қазақстанда осы факторлармен тығыз байланысты тау-кен өндіру өнеркәсібі дамыды. Біріншісі түсті металдар, көмір және мұнай өндіретін кәсіпорындар болды. Бұл Қарағанды (1915 ж. 627 жұмысшы), Екібастұз (1916 ж. - 760 жұмысшы), Байқоңыр (1915 ж. - 206 адам), Жезқазған (1914 ж. - 389 адам), Успенск (соғысқа дейін - 500 адам), Риддер (1917 ж. - 570 адам) шахталары, Спасск зауыты (соғысқа дейін - 800 адам), Ембі мұнай кен орындары (1916 ж. - 3260 адам) және т.б. Болжам бойынша, 1917 жылы тау-кен өндірісіндегі жұмысшылардың жалпы саны 20 мыңға жетті. Бұл кәсіпорындардың барлығы 20 ғасырдың басында Ресей капиталының әлсіздігінен шетелдік, негізінен ағылшын-француз акционерлік қоғамдарының қолына түсті (Аламшиев, 1958:451).

Ауылшаруашылық және мал шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу өнеркәсібі шағын кәсіпорындардан тұрды, олардың ішінде салыстырмалы түрде ірі кәсіпорындар: Верный қаласы маңындағы Қарғалы мата фабрикасы, Көкшетау ауданындағы ет консервілеу зауыты, Петропавлдағы консерві зауыты, Оралдағы ет тоңазытқыш және бу фабрикасы, Шымкенттегі сантонин зауыты, Семей диірмендері. Зерттеушілер облыстың өңдеу өнеркәсібіндегі жұмысшылардың жалпы саны 1917 жылы 20 мың адамға жеткендігін атап көрсетеді (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270).

Тұз өндірісі 1916-1917 жж. Басқыншақ, Елтон, Іле, Коряков және басқа салаларда 5 мың адамға жетті. Балық шаруашылығы Каспий жағалауында, Арал теңізінде, Жайық, Сырдария, Іле, Шу, Бұқтырма өзендерінде, Зайсан және Балқаш көлдерінде пайда болды, онда 1916-1917 жж. шамамен 15 мың жұмысшы жұмыспен қамтылды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Метрополияның әскери-стратегиялық және экономикалық мақсаттары үшін Қазақстанда теміржолдар салынды, олардың жалпы пайдалану ұзындығы 1917 жылға қарай 2,7 мың верстке және 1 мың шаршы метрге жетті. км. облыс аумағы бір верстке ғана жуық болды. Бұл тұйық бөлімшелер: Покровская Слобода - Орал Рязань-Козловская, Ауыл-Семей Алтай, Арыс-Бурное-Семиреченская, Троицк-Қостанай Самара-Златоустовская теміржолдары. Сібір темір жолының Петропавл бөлігі Солтүстік Қазақстанның шағын аумағын кесіп өтті. Аймақтың негізгі теміржол желісі Орынбор-Ташкент теміржолы болды (1901-1905), оның Қазақстандағы ұзындығы 1600 верстке жетті. Сонымен қатар, тау-кен өнеркәсібінің өндірістік қажеттіліктеріне қызмет ететін жергілікті желілер болды: Риддер, Екібастұз, Қарағанды, Ленгер және т.б. М.Х. Асылбеков санауы бойынша, 1917 жылы облыстық теміржолдарда 30 мыңға жуық адам жұмыспен қамтылды. (Асылбеков, 1965:185)

Сонымен, аймақтың тау-кен және өңдеу өнеркәсібінде, мұнай, тұз және балық аулау салаларында (1917 ж. - 65 мыңнан астам адам), сондай-ақ теміржол (30 мың адам) және су (1 мың адам) көліктерінде, 19-шы жылдардың аяғы - 20-шы ғасырдың басында жұмысшылар кадрларын қалыптастыру процесі жүрді, олардың жалпы саны 1917 ж., зерттеушілердің мәліметтері бойынша 90 мыңнан астам болды. Бұл тұжырым жанама түрде Бүкілресейлік өнеркәсіптік және кәсіптік санақтың (1913-1918 жж.) деректерімен расталады, оған сәйкес 1913 жылы Қазақстанда 51104 жұмысшыдан тұратын 675 зауыттық кәсіпорын болған (бірқатар өндірістерсіз және балық өнеркәсібін есепке алмағанда) (Труды ЦСУ, 1926:80).

Экономиканың өнеркәсіптік салаларының әлсіз дамуына және соның салдарынан жұмысшылар санының аздығына байланысты - 90 мың облыс халқының 6228,3 мың адамы, бұл тек 1,4% құрады, олардың қалыптасу процесі дербес қоғамдық күш - тапқа айналуы, қазанға дейінгі кезеңде, әрине, аяқталған жоқ.

Қазақстандағы жұмысшылардың кадрлары қалыптаса бастағаннан – ақ көпұлтты болды, негізінен олар орыстардан, украиндардан және қазақтардан құралды; олардың білікті бөлігі Ресейдің өнеркәсіптік орталықтарында жұмыс істеді, онда - тиісінше, Қазақстанда фабрикалар, фабрикалар, шахталар мен кеніштер ашу немесе салу үшін қосымша жұмыс күші, мысалы, тау-кен және тау-кен кәсіпорындарына жұмысшылар

Уралдан, Ембі мұнай кен орындарына Бакудан әкелінген, темір ұстасы, ағаш ұсталары және басқалары - Еділ бойы мен Орталық Ресейден әкелген (Алампиев, 1958:451).

Біліктілігі жоқ және біліксіз жұмысшылар жергілікті кедейлерден, колөнершілерден, сондай-ақ жақын маңдағы кәсіпорындарда қосымша табыс іздеп жүрген кедей мигрант шаруалардан және қазақ шаруалардан алынған. 1915-1916 жж. Орталық Қазақстандағы 9 фабрикалардан, көмір шахталарынан және шахталардан кен өндіруші кәсіпорындар тобында 4804 жұмысшы болды, оның 1299-ы орыстар болды, яғни 30,2%, қазақтар - 3005 адам, яғни 69,8%. Сонымен бірге, Қарсақпай зауытында қазақтар 77,9% (499 адамнан 389 адам), Спасский - 67,6% (979 адамнан 662 адам), Қарағанды шахталары - 81,9% (830-дан 719), Екібастұз - 51,3 болды. % (419-дан 215), Байқоңыр - 55,4% (204-тен 113), Успенск шахталарында - 75,6% (336-дан 254). Покровский - 74,7% (245-тен 183), Жезқазған - 68,4% (206-дан 141), Қарсақпай- 47,1% (486-дан 229). (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Жоғарыда келтірілген мәліметтерден көріп отырғанымыздай, облыстың тау-кен кәсіпорындарында қазақтардың жартысынан көбі болды (Екібастұз шахталарында 51,3%) 82% -дың басым көпшілігінде (Қарағанды шахталарында). Тек қана Қарсақпай кенішінде қазақтар оның жұмысшыларының жартысынан сәл аз болды. 1916 жылы 2211 адамнан тұратын қырғыз тау-кен (Екібастұз) қоғамында жұмыс істейтін қазақтар 1547 немесе 70% құрады, Риддер кеніштерінде 1917 жылы 570 адамнан болды. - 200 немесе 35,1%, ал Ембі мұнай кен орындарында 1916 жылы - 2 мың адамнан. 1690 немесе 84,5%. Осылайша, облыстың барлық дерлік тау-кен кәсіпорындары мен мұнай кен орындарында қазақтар сирек жағдайларды қоспағанда басым көпшілікті құрады, ал жоғарыда аталған кәсіпорындар бойынша орташа есеппен 71,6% құрады (9169 адамның 6501-і). (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Өкінішке орай, кейбір жалпыланған мәліметтер ғана емес, сонымен қатар өңдеу өнеркәсібіндегі жұмысшылар құрамындағы қазақтардың саны мен меншікті салмағы туралы үзік-үзік мәліметтер де бар. Осыған қарамастан, бұл саланың барлық дерлік кәсіпорындары қалаларда - облыстық және аудандық орталықтарда орналасқандығын ескеру керек, онда сирек жағдайларды қоспағанда, қазақ халқы елеусіз болды. Мәселен, мысалы, Қазақстанның 27 қаласында 1897 жылғы санақ бойынша 39,9 мың адам ғана өмір сүрген. Халқының 15,6% құраған қазақтар (орыстар 49,5%, ал татарлар - 10,9%). Мәселен, мысалы, 9-да, яғни. Қазақстан қалаларының үштен бірінде қазақтар 1,2% -дан (Жаркент) 8,2-ге (Верный) дейін болды, атап айтқанда: Оралда - 1,4%, Қостанай-3,2%, Ақтөбе-3,4%, Шымкент- 4%, Әулие-Ата-5%, Өскемен-7,5%, Атбасар-7,6%. (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Акмолинская область, 1904:135; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Семипалатинская область, 1905:148)

Әрине, бұл өндіріс салаларындағы жұмысшылардың ұлттық құрамына әсер етті, мұнда қазақтардың үлесі тау-кен өнеркәсібіне қарағанда айтарлықтай төмен болды. В.В. Заорская және К.А. Александер Түркістан өлкесінің өндірістік мекемелеріне зерттеу жүргізген, бұл жерде (Закаспий облысы, Әмудария бөлімі, Жетісу облысының Қапалы, Жаркент және Лепсі аудандарынсыз) 1913 жылы 20925 жұмысшыдан тұратын 792 зауыт-кәсіпорын болған, олардың басым көпшілігі - 83,6% - оның өңдеу өнеркәсібінде жұмыс істеді: ұлттық құрамы бойынша олар келесідей бөлінді: өзбектер - 60,7%, орыстар - 22%, тәжіктер - 5,5%, ұйғырлар - 5,5%, қазақтар - 4,5%, басқалары - 5 , 1%. Өңдеу өнеркәсібі нашар дамыған Сырдария және Жетісу облыстарында, олардың құрамында қазақтар басым болғанымен, ұлттық кадрлардың саны мардымсыз болды: сәйкесінше 10,9% және 25,5%. (Засорская, Александр, 1915:176)

Балықта және, атап айтқанда, тұз өндірісінде, қазақтар, әдетте, жалдамалы жұмысшылар арасында басым болды. 60-70 жж Каспий жағалауы мен Жайық өзенінде ХІХ ғасырда (15 наурыздан 15 мамырға дейін) балықшылардың саны 10 мың адамға дейін жетті, олардың 7 мыңға жуығы қазақтар болды. Кедей қазақтар балық аулаудың барлық кезеңінде, 1 наурыздан қарашаның соңына дейін жұмыс істеді. 1901 жылы Маңғышлақ ауданының балық шаруашылығында 1,3 мың жұмысшы болды, оның 700-і қазақтар, 600-і түрікмендер. 1913 жылы Ембі теңіз аймағында 843 жұмысшы болды, оның 57-сі орыстар, 796-ы қазақтар. 1914 жылы Орал облысының балық аулау өндірісіндегі 1161 жұмысшының (бөлшек жұмысшылар, балықпен жұмыс жасайтын әйелдер, балықшылар - мердігерлер және жергілікті қазақтар) 612-і қазақтар болды. Сыр өңірінің балық шаруашылығында, Арал теңізі мен өзенде жұмысшылар тек қазақтардан тұрды, мұнда

1900 ж. тек 3 мың адам болды. Қазақ жұмысшыларының едәуір бөлігі Семей облысының балық шаруашылығында, көлде болды. Зайсан, Ертіс және Бұқтырма өзендері. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Түз алқаптарында қазақтар, атап өткендей, басым көпшілікті құрады: Басқыншақта олардың үлесі 80%-ға жетті (2 мың адамнан), 1911 жылы Семей облысының тұзды алқаптарында 4624 жұмысшы жұмыс істеді. Зерттеушілер 1914-1915 жылдары 1912-1915 жылдары ірі Коряков кен орындары уақытша жабылған кездегі қазақ жұмысшыларының тұзды алқаптарында 5 мыңнан астам адам болғанын, оның 3 мыңы Орал мен Торғай облыстарында болғанын көрсетеді, Семейде-2 мың. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Еңбекші қазақтарға қатысты мүлдем басқаша жағдай көлікте, әсіресе теміржол желілерінде байқалды. Мұндағы олардың үлесі бірқатар факторларға байланысты өте төмен болды. Теміржолшы мамандықтарының басым көпшілігі осы жұмыс орнында ұзақ уақыт жұмыс істегенде, қазақстандық жұмысшыларда болмаған арнайы техникалық дайындық пен еңбек дағдыларын қажет етті. Екінші жағынан, патшалық «шетелдіктерге» пойыздар қозғалысына байланысты жұмыс істеуге мүмкіндік бермеді, осы мақсатта шектеу шараларын белгіледі. Соған қарамастан, қазақстандық жұмысшылар теміржол желілерін салуға да, оларды пайдалану жұмыстарына да кеңінен тартылды. Олар Орынбор-Ташкент және Жетісу жолдарын салуда, әсіресе жер жұмыстарында басым көпшілік болды. М.Х. Асылбеков Қазақстандағы теміржолшылар арасында қазақтардың саны шамамен 5-6 мың адам болды және олардың үлесі 20% жетті деп санайды. (История рабочего класса Советского Казахстана, 1987:417)

Қазақ жұмысшыларының кадрлары қандай әлеуметтік қайнар көздерден қалыптасты? XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында. Қазақтың дәстүрлі қоғамы феодалдарға, ірі шығанақтарға, ауқатты шаруаларға және қарапайым орта шаруаларға, комбайншыларға, ауылшаруашылық жұмысшыларына және басқа топтарға әлеуметтік стратификация процесін жүріп жатты. Бұл туралы Б.С. Сүлейменов, Е.Бекмаханов, А.Б. Тұрсынбаев, П.Г. Галузо және басқа аграрлық тарихшылар, сондай-ақ Е.Ділмұхамедов, Ф.Маликов, М.Х. Асылбеков және қазанға дейінгі кезеңдегі Қазақстандағы өнеркәсіп пен көліктің дамуы мен жұмысшылардың қалыптасу тарихын зерттеген басқа ғалымдардың монографияларында, еңбектерінде егжей-тегжейлі сипатталған. (Сүлейменов, 1963:412)

Бұл жерде біз тек жұмыс істеп тұрған шаруа қожалығына қосымша табыс немесе азық-түлікке жалғыз табыс ретінде қазақтардың жалдамалы жұмыс іздеуге қалай және қайдан келгенін талдаумен ғана шектелміз. Ең алдымен, комбайндар, шаруа қожалықтары және басқа да кедейленген қазақтар жақын ауылдардан өнеркәсіптік кәсіпорындарға, теміржолдарға бар фермаға қосымша табыс немесе тамақтанудың жалғыз кірісін іздеу үшін барды, олар негізінен маусымдық жұмыс істеді, бұл тек кәсіпорынның немесе сауда-саттықтың уақытша сипатына ғана емес, сонымен қатар жұмысшының жеке шаруашылығының қажеттілігінен (шөп шабу, мал күту және т.б.) тәуелді болды. Сонымен, Өскемен ауданының алтын кеніштеріне қазақ жұмысшылары жақын болыстардан, ал Коряков тұзды алқаптарына - Павлодар мен Қарқаралы уездерінен, Маңғышлақтың балық шаруашылығына ауданның өзінен алынды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Дәл осындай жағдай кен өндіру өнеркәсібі мен теміржол желілерінде де байқалды. Замандастары Орынбор-Ташкент теміржолының құрылысы кезінде атап өтті. «Жаңадан келгендердің саны шамалы», ал жолдың кейбір учаскелерінде, мысалы, Перовск және басқа аудандарда «күрылыс жұмыстары тек жергілікті қырғыз халқына берілді». (История рабочего класса Советского Казахстана, 1987:417)

Ф. Щербинның Омбы, Перовск, Қазалы және басқа аудандарға жасаған экспедициясының «материалдарында» осы аудандардан келген қазақтардың едәуір бөлігі Сібір және Орынбор-Ташкент теміржолдарының жер учаскелерінде жер жұмыстары, қар тазалау, жол жөндеу және вагондарды тиеу жұмыстарында жұмыс жасайтындығы атап көрсетілген, осы жұмыстардың кейбіреулері «жылдың әр мезгілінде және әдетте ұзақ уақыт бойы жүргізілді», бұл қазақ жұмысшыларының өз экономикасы мен ауылынан белгілі бір алшақтықты көрсетеді. (История рабочего класса Советского Казахстана, 1987:417)

Бұған қазақтардың тек Солтүстік Қазақстан арқылы өтетін Батыс Сібір жолын ғана емес, Сібір теміржолының одан да алыс учаскелерін салуға қатысуы дәлел бола алады.

1895 жылы Орталық Сібір темір жолын салу үшін Семей облысының Павлодар ауданынан (Тайга-Ачинск станциясы) 2,5 мыңнан астам қазақ келді.

Өкінішке орай, қазақ жұмысшыларының жас құрамы туралы нақты мәліметтер жоқ, бірақ жалпы өнеркәсіп жұмысшыларына қатысты қолда бар мәліметтер мынаны ұсынады: 1917 жылға қарай тау-кен кәсіпорындарындағы жұмысшылар арасында абсолютті көпшілігі 18-39 жас аралығындағы адамдар болды - 88%, тау-кен кәсіпорындары - 82%, ал қайта өңдеу кезінде - 68%. (Маликов, 1966:265)

Өнеркәсіптік кәсіпорындар мен кәсіптердің көпшілігінің маусымдық сипатына байланысты жұмыс күшінің қатты ауысуы бар қазақстандық жұмысшылардың еңбек өтілі туралы мәліметтердің жоқтығына қарамастан, қазан айына дейінгі кезеңде олардың қатарында тұрақты жұмысшылар кадрларын құру процесі әлсіз болса да басталғанын атап өткен жөн. Мәселен, Орынбор-Ташкент теміржолының қазақ жұмысшылары «жылдың әр түрлі уақытында және әдетте ұзақ уақыт бойы» жүргізілген жер жұмыстары, жол жөндеу және вагондарды тиеу жұмыстарымен айналысады. Өскемен мен Зайсан аудандарының алтын кеніштерінде бірнеше онжылдық тәжірибесі бар көптеген қазақ жұмысшылары болды. Сонау 1887 жылы Зайсан ауданындағы шахталардағы ереуіл мен толқуларға байланысты аудан басшысы: «қырғыз кеншілері... он жылдан астам уақыттан бері тау-кен жұмыстарымен айналысады, тәжірибелі адамдар, көпшілігі орысша сөйлейді» деп атап өтті. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Кейбір кәсіпорындарда, әсіресе тау-кен өнеркәсібінде қазақтар қыста жұмыс істеді. Мәселен, 1791-1904 жылдар аралығында игерілген Зырян кенішінде 500-ге дейін қазақ жұмысшылары қыста өздері салған шағын үйлерде үздіксіз өмір сүрді. Замандастары «қырғыздар - кейбір тау-кен жұмыстарында таптырмайтын жұмысшылар» деп атап өтті. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Екібастұз (Воскресенская) теміржолының құрылысында да сол байқалды. 1898 жылы бір куәгер былай деп жазды: «Қырғыз жұмысшысын көру мүмкін болмаған арнайы шеберліктен басқа ондай жұмыс жоқтың қасы. Ол ағаш кесетін зауытта болған, ол деподағы шеберханаларда болған, ол паровоздарда отын жағушы болған, оны барлық жерде көруге болатын, басқа орыс жұмысшыларымен жұмыс істейтін, сондықтан орыстардың қырғыздармен салыстырғанда пайызы ең аз болған. Сонымен бірге, куәгер мұнда Екібастұз теміржолында деп мәлімдеді. Батыс Сібір теміржолының құрылысында жұмыс істеген көптеген қазақтар болды. (Тургайская газета, 1901)

Алайда, бұл фактілерді асыра айтуға болмайды, өйткені қазан айына дейінгі кезеңде Қазақстанда жұмысшылардың тұрақты кадрларын құру процесі өте әлсіз болды.

Аймақтағы кәсіпкерлердің қызметін зауыттық тексеру мен бақылау болмаған кезде, жұмысшылардың жағдайы Ресей империясының өнеркәсіптік дамыған аймақтарына қарағанда әлдеқайда қиын болды. Бұл кезде қазақ жұмысшылары ерекше қиын жағдайда болды. Оларға қарсы ашық дискриминация әдістері қолданылды, олар барлық жағынан көрінді: жалақы мен еңбек жағдайында, тұрмыс жағдайында, әлеуметтік сақтандыру, медициналық қызметтер және т.б. Қазақстандық жұмысшылар негізінен ауыр жұмыс жасады, ол үшін олар аз жалақы алды. Қазақстандық жұмысшыларға тең жұмыс үшін орыстарға қарағанда аз жалақы төленді. Сонымен, Ембі мұнай кен орындарында қазақстандық шахтер күніне 70, ал орыс шахтеры 85-95 тиын алды. (Нүсіпбеков, 1966:244)

Сол кездегі аймақтың белгілі зерттеушісі М. Красовский: «Бір жұмысты орындайтын орыстар қырғыздардан екі және үш есе көп алады» деп жазды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

Жұмысшылардың қайыршы жалақысы үнемі айыппұлдармен, есеп айырысулармен, оның бір бөлігін өнімдермен және тауарлармен жеткізіп беру кезінде алдау арқылы азаятын. Сауатсыз қазақ жұмысшылары кәсіпкерлер мен дүкеншілердің озбырлығына қарсы қорғансыз болды, олар ашық және жазасыз оларды алдап, тонады. Жұмыс күнін меншік иелері ерікті түрде белгіледі. Ембі мұнай кен орындарында 10-12 сағат, тұзды жерлерде 14-16 сағатқа жетті. Теміржолшылардың басым көпшілігі үшін 12 сағаттық жұмыс күні ресми түрде бекітілді. Маған одан да көп жұмыс істеу керек болды. (Алампиев, 1958:451)

Жұмысшылар арасында білікті кадрлар аз болды. Сонымен, Риддердегі кәсіпорындарда 293 қазақстандық жұмысшының тек 4% -ы ғана білікті жұмыспен қамтылды. Қырғыз акционерлік қоғамының кәсіпорындарында қазақстандық жұмысшылардың жалпы санынан 7% ғана біліктілікке ие болды. (Нүсіпбеков, 1966:244)

Жергілікті жұмысшылар жұмыс істейтін жағдайларға тән ерекшеліктер - тау-кен өндірістеріндегі алғашқы өндіріс құралдары (сына, таңдау және күрек), қарапайым еңбек қауіпсіздігі шараларының болмауы, жарақат алу және өлім жағдайлары жиі болатын жарақат алу және т.б. Жұмысқа кірген кезде қазақстандық жұмысшыларға баспана алу құқығы берілмеді, олар келісімшарт бойынша өз киіз үйлерінде тұруға мәжбүр болды, бірақ олардың көпшілігінде жоқ. (История рабочего класса Советского Казахстана, 1987:417)

Қиын жұмыс жағдайлары, төмен жалақы, көптеген айыппұлдар, алдау, қате есептеу, т.с.с. жол берушілік, билік пен кәсіпорындар әкімшілігінің озбырлығы жергілікті жұмысшыларды экономикалық және саяси жағдайларын жақсарту үшін күресуге итермеледі. 19 ғасырдың екінші жартысында стихиялы, ұйымдаспаған сипатта болған жұмысшы қозғалысына қазақ жұмысшылары да қатысты. 1887 жылы Зайсан уезінің шахталарында көтеріліс және қазақ жұмысшыларының қатысуымен кешіктірілген жалақыға қарсы ереуіл өтті. 1891 жылы маусымда Өскемен уезінің Владимир алтын кенішінің 140 жұмысшысы ереуіл жариялады, оның себебі шахтерлерді «немқұрайлығы» үшін аз ақы төленетін жұмыстарға - күм тасуға және төгуге ауыстыру болды. Ереуілді И.Д. Жағалтаев, О. Жанқазин, Қ. және М.Байжулиндер, У. Төлегенов. Бұл ереуіл де күшпен басылды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

1895 жылы мамырда Ачинск маңындағы Орталық Сібір учаскесіндегі құрылысшылардың наразылық акцияларына 300-ден астам қазақ жұмысшылары қатысты, 2,5 мыңнан астам қазақ жұмыс істеді. Оларды жұмысқа алған мердігерлер жасалған келісімдер бойынша уәделерін орындамады, оларды ең нашар және батпақты жерлерге жұмысқа жіберді. Жалақы төмен болды, көбінесе кешіктірілді, бұның бәріне ашуланған, 1895 жылы 20 мамырда 300-ден астам қазақ жұмысшылары жұмысын тоқтатып, ереуілге шықты. Айта кету керек, қазақстандық жұмысшылар бұрын да, кейін де ресейліктер мен басқа жұмысшылардың көптеген ереуілдеріне куә болған. Бұл оларға меншік иелерімен өз құқықтары үшін қалай күресу керектігін үйретіп, олардың сана-сезімдерін көтерді, идеялық сенімділігі және ереуіл шешуші болды. (Асылбеков, 1965:185)

Ереуілшілер Жолан Шалкеев пен Байғазы Құттықұлов бастаған 8 адамнан тұратын делегациясы арқылы мердігерге қатаң сәйкестік талаптарын, құрылыс жұмыстарын жүргізуге арналған еңбек шарттарын және оларды сулы-батпақты жерлерден жақсы жұмыс орындарына ауыстыруды ұсынды. Бірақ олардың талаптары орындалмай, ереуіл жалғасып, басқа құрылыс алаңдарына қауіп төндірді. Бұдан қорыққан жергілікті билік оны басу үшін барлық шараларды қолдана бастады. Олар тіпті қазақ жұмысшыларын ереуілді тоқтатуға көндірген Ачинск мұсылман дінбасыларының басын пайдалануға тырысты. Бірақ одан ештеңе шықпады. Содан кейін, Енисей губернаторының бұйрығымен оқиға орнына полицияның күшейтілген жасағы келді, ереуілге қатысушыларды жаппай қамауға алу басталды, олар 109 қазақстандық жұмысшыны қамтыды. Биліктің озбырлығы туралы хабар жел бойына тез тарап, жолдың кейбір учаскелеріндегі жұмыс наразылық ретінде тоқтатылды. Жұмысшылар ереуіл жетекшілері Ж.Шалкеев пен Б.Құттықұловқа біраз уақыт полициядан жасырынуға көмектесті. 1895 жылы 1 маусымда Енисей губернаторы күшейтілген конвоймен келді. Көптеген қамау қайтадан басталды. Шалкеев пен Құттықұлов та қамауға алынып, жұмысшылар құрылыс алаңына күшпен айдалды. Бірақ жұмысшылар өздерінің алдыңғы талаптары орындалмайынша және тұтқындалғандар босатылмайынша, олар жұмысқа кіріспейтіндерін үзілді-кесілді мәлімдеді. Теміржол әкімшілігі мен жергілікті билік көнге мәжбүр болды: жұмысшылардың негізгі талаптары орындалды, тұтқындалғандар босатылды. Сонымен, линияның басқа учаскелеріндегі орыс жұмысшыларының көмегімен қырғыз жұмысшыларының ереуілі жеңіспен аяқталды. (Асылбеков, 1965:185)

1903 жылы желтоқсанда Бекбосын Сихымбаев бастаған Қарағанды көмір шахталары кеншілерінің ереуілі өтті. Ереуілге «шахталардың қасында өз қыстауларында» тұратын қазақ шахтерлеріне үйлерін жылыту үшін көмірді тек қоқыс үйінділерінен алуға рұқсат етілді. 20 желтоқсанда жұмысшылар әкімшіліктен «көмір оларға дайын болып, үйінділерден берілсін» деп талап етті, сонымен қатар олар басқа да экономикалық талаптарды қойды. Бұған әкімшілік шахтерларға шахталарды жылыту үшін көмірді өз есебінен өндіруді ұсынды. Алайда жұмысшылар бас тартып, төлемді талап етті. Бұл ереуіл екі күнге созылды. (Бекмаханов, 1957:342)

Әкімшілік еңбек белсенділеріне қысым жасай бастады. Кенші С. Серікбаев пен оның

отбасы қыста жұмысынан қуылып, үйлерінен айырылды. Ол ереуілдің жетекшілерінің бірі болды. Бұған жауап ретінде кеншілер ереуілге шығып, әкімшілікті Серікбаевты қабылдауға мәжбүр етті. Осыдан кейін ереуіл тоқтатылды.

4 шілдеде ереуілге шыққан қазақ жұмысшылары Мейірхан Кемалов бастаған Зайсан ауданындағы Надеждинский алтын кенінде болды. Ереуілге жалақының төленбеуі себеп болды. Жұмысшылар ақша төленбесе, барлығы шахтадан кететіндерін айтты. Алайда олардың талаптары орындалмады. Содан кейін 4 шілдеде таңғы сағат 8-де барлық жұмысшылар шахтадан шықты. Ереуілді ұйымдастырушыларға, оның ішінде Кемаловқа қатысты іс 1907 жылға дейін созылды. (Ділмұхамедов, Маликов, 1963:270)

1905-1907 жылдардағы орыс төңкерісі жылдарындағы Қазақстандағы ең үлкен ереуіл Успенск шахтасында орын алды (Ақмола облысы), онда 300-ден астам жұмысшы, оның ішінде 265 қазақ жұмыс істеді. Шетелдік капиталдың кәсіпорындары болған шахта шахтерлерінің іс-әрекетінің басты себебі - британдықтардың оларға деген әдепсіз және ұятсыз қарым-қатынасына жұмысшылардың ашулануы, сонымен қатар қазіргі кезде зауыт дүкендерінде әлдеқайда жоғарылаған азық-түліктің жоғары бағалары мен жалақының төменділігі.

Оларды И. Топорнин, И. Невзоров, А. Байшағыров, А. Қасқабаев басқарды, олардың бастамасымен шахтада «Орыс-қырғыз одағы» құрылды. Ереуілшілердің талаптары орыс және қазақ жұмысшыларының жалпы жиналысында бірнеше рет талқыланды. «Петицияның» мәтіні ақыры 6 желтоқсанда қабылданды. Барлық шахта жұмысшылары бұл құжатқа қол қойды. Өтініштің орысша мәтінін жұмысшылар Өтемісов, Өмірбеков және Батырбеков қазақ тіліне аударды. 7 желтоқсанда құжат шахта менеджеріне тапсырылды. Соңғысы, сыни жағдайдың одан әрі өрбуінен қорқып, Ақмола уезінің Нелдин болысының губернаторына қазақстандық жұмысшыларды тыныштандыру туралы өтінішімен хат жіберді.

Кәсіпорын әкімшілігі бірде-бір талапты қабылдамады, ал 9 желтоқсанда орыс-қырғыз одағы петицияда белгіленген күнді, 12 желтоқсанды күтпестен, бірден ереуіл бастау туралы шешім қабылдады. Дабыл қағылды. Шахтада жұмыс тоқтады. Келесі күні, 10 желтоқсанда, таңертең казарма мен шахта кеңсесінің төбелерінде қызыл жалаулар пайда болды. Жұмысшылардың қауіпсіздігі менеджердің кәсіпорыннан кетуіне мүмкіндік бермеді. Успенский шахтасы сыртқы әлемнен оқшауланған. 10 желтоқсанда жұмысын тоқтатқан кеншілердің ереуіліне Қарағанды көмір шахталарының жұмысшылары қосылды. Кеншілер мен кеншілердің ереуілі аудан әкімшілігінде үрей туғызды. Ереуілге шыққан жұмысшылар мен менеджер арасында келіссөздер басталды. Әкімшілік кейбір талаптарды қабылдауға келісті. Ереуіл аяқталды. Алайда Успен кенішіне және Қарағандыға жазалаушылар тобы келді. Жұмысшыларды қудалау басталды, олардың тоғыз жетекшісі жұмыстан шығарылып, шахтадан шығарылды. Қарағанды шахталарында жұмыс полицияның қысымымен қайта жанданды.

Өкінішке орай, автор ұлттық жұмысшылардың әлеуметтік белсенділігінің өсуі туралы осы сирек кездесетін үзінді мәліметтерді ғана тапты. Бірақ қолда бар құжаттардан да біз қазақ жұмысшыларының орыс пролетариатының қожайындардың озбырлығына және патшалыққа қарсы күресіне қатысуы туралы айтуға болады.

Қорытынды. Сонымен, Қазақстанда ұлттық жұмысшылардың қалыптасу процесі қазанға дейінгі кезеңде басталды. Қазақтың дәстүрлі қоғамының әлеуметтік стратификациясы барысында кедейленген шаруалардың белгілі бір бөлігі күнкөріс құралдарын іздеп, өнеркәсіптерде, өнеркәсіптік кәсіпорындарда және теміржол құрылыстарында жұмыс тапты. Олардың көпшілігі уақытша, маусымдық жұмыстарға орналасты. Жалдамалы жұмысшылар арасында балықтар мен тұз өндірістерінде, сондай-ақ тау-кен кәсіпорындарында қазақтар басым болды. Өңдеу өнеркәсібінде қазақ жұмысшыларының саны мардымсыз болды.

Жергілікті этнос жұмысшылары негізінен біліктілігі төмен және біліктілігі төмен жұмысшыларға, қосалқы жұмыстарға тартылды, сол үшін олар мардымсыз жалақы алды. Күрделі еңбек және тұрмыстық жағдайлар, меншік иелерінің отаршылдықтың ашық көріністері қазақ жұмысшыларын биліктің заңсыздығына қарсы өз құқықтары үшін күреске қосылуға мәжбүр етті.

Бұл революцияға дейінгі Қазақстандағы ұлттық жұмысшылардың қалыптасуының негізгі бағыттары.

Әдебиет

- Алампиев П.М. Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока и социалистическое размещение промышленности. (Исторический опыт КазССР). 1958. 451 с.
- Асылбеков М.Х. Железнодорожники Казахстана в первой русской революции. 1965. 185 с.
- Асылбекова Ж.М. Казахи в индустриальных отраслях труда в конце XIX - начале XXI вв. 2014 г. 416 с.
- Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. 1957. 342 с.
- Галузо П.К. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. 1965. 346 с.
- Дильмухамедов Е.Ф., Маликов Ф. Очерки истории рабочего класса до революционного Казахстана. 1963. 270 с.
- Засорская В.В., Александр К.А. Промышленные предприятия Туркестанского края. 1915. 176 с.
- История Казахской ССР. 1979.
- История рабочего класса Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1987. 417 с.
- Маликов Ф.М. Формирование рабочего класса Казахстана в период империализма в России / Казахстан накануне Февральской революции. 1966. 265 с.
- Материалы по Киргизскому землепользованию / Акмолинская область. Омский уезд. 1902. 65 с.
- Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие Советского рабочего класса в Казахстане. 1966. 244 с.
- Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Акмолинская область. 1904. 135 с.
- Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Семипалатинская область. 1905. 148 с.
- Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последний третий XIX – нач. XX в. (1867-1907 гг.). 1963. 411 с.
- Труды ЦСУ. М. ЦСУ Союза ССР, 1926. 80 с.
- Тургайская газета. 1901.
- Туркестанские ведомости. 1903, 1904.

References

- Alampiev P.M. Likvidaciya ekonomicheskogo neravenstva narodov Sovetskogo Vostoka i socialisticheskoe razmeshchenie promyshlennosti. (Istoricheskij opyt KazSSR). 1958. 451 p. (in Russian)
- Asylbekov M.H. ZHeleznodorozhniki Kazahstana v pervoj russskoj revolyucii. 1965. 185 p. (in Russian)
- Asylbekova ZH.M. Kazahi v industrial'nyh otraslyah truda v konce XIX - nachale XXI vv. 2014 g. 416 p. (in Russian)
- Dil'muamedov E.F., Malikov F. Ocherki istorii rabocheho klassa do revolyucionnogo Kazahstana. 1963. 270 p. (in Russian)
- Bekmahanov E.B. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. 1957. 342 p. (in Russian)
- Galuzo P.K. Agrarnoe otnosheniya na yuge Kazahstana v 1867-1914 gg. 1965. 346 p. (in Russian)
- Istoriya Kazahskoj SSR. 1979. (in Russian)
- Istoriya rabocheho klassa Sovetskogo Kazahstana. –Alma-Ata: Nauka, 1987. 417 p. (in Russian)
- Malikov F.M. Formirovanie rabocheho klassa Kazahstana v period imperializma v Rossii / Kazahstan nakanune Fevral'skoj revolyucii. 1966. 265 p. (in Russian)
- Materialy po Kirgizskomu zemlepol'zovaniyu / Akmolinskaya oblast'. Omskij uезд. 1902. 65 p. (in Russian)
- Nusupbekov A.N. Formirovanie i razvitie Sovetskogo rabocheho klassa v Kazahstane. 1966. 244 p. (in Russian)
- Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. Akmolinskaya oblast'. 1904. 135 p. (in Russian)
- Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. Semipalatinskaya oblast'. 1905. 148 p. (in Russian)
- Sulejmenov B.S. Agrarnyj vopros v Kazahstane poslednij tretij XIX – nach. HKH v. (1867-1907 gg.). 1963. 411 p. (in Russian)
- Trudy CSU. M. CSU Soyuz SSR, 1926. 80 p. (in Russian)
- Turgajskaya gazeta. 1901. (in Russian)
- Turkestanskie vedomosti. 1903, 1904. (in Russian)
- Zasorskaya V.V., Aleksandr K.A. Promyshlennye predpriyatiya Turkestanskogo kraja. 1915. 176 p. (in Russian)

ҒТАХР 03.20

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТЫ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ОҚЫТУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Қабыл Алғабек Әділбекулы

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің
докторанты, Шымкент қ., Қазақстан.
E-mail: algabek-kabil@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада Қазақстандағы XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстың өзекті мәселелерін ғылыми зерттеудің оқу процесімен тығыз байланысын ашу мәселерері көзделінген. Қазақ мемлекеттілігінің дамуындағы тәуелсіздік, әлеуметтік-экономикалық-саяси және рухани прогресс үшін болған тұтас үдеріс ретіндегі халық қозғалысының, ұлт-азаттық қозғалыстың үлкен тарихи маңызы көпшілікке мәлім. Тәуелсіздікке жетуіміз тарих беттерін жаңадан зерттеуге және біздің мемлекетіміздің өткенін жан-жақты бағалауға кең мүмкіндік берді. Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының жоғары оқу орындарында, колледждер мен мектептерде оқыту мен оқу процесінің ерекшеліктерімен тығыз байланыста зерттелуіне үлкен көңіл бөлінуі тиіс. Сондықтан, мақалада ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы терең зерттелуді, оның тарихнамасы мен әдіснамасы сапалы деңгейде жетілдіруді қажет етеді деп баяндалған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақтар, оқулық, оқу үдерісі, оқыту, Ресей империясы, тәуелсіздік, ұлт-азаттық қозғалыс, халықтық көтерілістер

МРНТИ 03.20

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НА XVIII-XIX ВЕКАХ В КАЗАХСТАНЕ

Қабыл Алғабек Адилбекулы

докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета,
г. Шымкент, Казахстан. E-mail: algabek-kabil@mail.ru

Аннотация. Настоящая статья преследует цель раскрытия взаимосвязи научного изучения актуальных вопросов национально-освободительного движения XVIII-XIX вв. в Казахстане с образовательным процессом. Общеизвестно большое историческое значение национально-освободительного движения как цельного процесса народного движения к независимости, социально-экономическому, политическому и духовному прогрессу в развитии казахской государственности. Независимость дала широкую возможность нам по-новому изучить страницы истории и дать объективную оценку прошлого нашего государства. Большое внимание должно уделяться исследованию национально-освободительного движения казахского народа в тесной связи с особенностями процесса преподавания и обучения по данной тематике в вузах, колледжах и школах. Поэтому в статье утверждается, что тема национально-освободительного движения требует глубокого исследования, усовершенствования методологии и историографии на качественно высоком уровне. В этой связи важно изучить достижения зарубежной теории и практики исследования и преподавания данной проблематики.

Ключевые слова: История Казахстана, казахи, народные восстания, национально-освободительное движение, независимость, обучение, Российская империя, учебник, учебный процесс

TOPICAL ISSUES OF STUDY AND TEACHING OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT FOR THE 18TH-19TH CENTURIES IN KAZAKHSTAN**Kabyl Algabek**doctoral student of South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan E-mail: algabek-kabil@mail.ru

Abstract. The given article attempts to reveal interrelation of scientific study of topical issues of national-liberation movement of XVIII-XIX centuries in Kazakhstan with educational process. It is well known that the great historical significance of the national liberation movement is an integral process of the people's movement towards independence, socio-economic, political and spiritual progress in the development of Kazakh statehood. Independence has given us a wide opportunity to study the pages of history and give an objective assessment of the past of our state. Much attention should be paid to the study of the national liberation movement of the Kazakh people in close connection with the features of the process of teaching and learning of this subject in universities, colleges and schools. Therefore, the article argues that the theme of the national liberation movement requires in-depth research, improvement of methodology and historiography at a qualitatively high level. In this connection it's important to study the achievements of foreign theory and practice of study and teaching the given problem.

Keys words: History of Kazakhstan, the Kazakhs, independence, folk's uprising's, national-liberation movements, studying process, Russian empire, textbook, training

Кіріспе. Отандық тарихтағы жан-жақты зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелер мен «ақтандақтардың» бірі - халықтың тәуелсіздік жолындағы күрес тарихы. Ұлт-азаттық қозғалыстар мен қаһармандық ерлік үлгісін көрсеткен батыр, хандарымыз Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев еңбектерінде ерекше атап көрсетілді. Ол туралы автор «Тәуелсіздік белестері» кітабында: «Халықтың тәуелсіздік жолындағы күресін бастаған Сырым Датов, Жоламан Тіленшіұлы, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов сынды талай-талай көсемдер мен батырлардың айрықша ардақты аттары дәл сол жылдарда елдігіміздің тарихына мәңгі бақи жазылды» дей келіп, «XIX ғасырдың екінші жартысында Кенесары Қасымовтың, басқа да қазақ сұлтандары мен батырларының отаршылдыққа жан аямай қарсыласқаны арқасында Ресей империясының Орталық Азияға қарай жылжуы едәуір кешеуілдеді», - деп баяндайды (Назарбаев, 2003). Ал ұлттық тарихқа стратегиялық тұрғыдағы өзінің көзқарасын білдірген «Тарих толқынында» еңбегіндегі тарихтың шеңберлері және ұлттық зерде атты тарауында «XIX ғасырдың ортасында ұлттың рухани өмірінде бұрын білінбеген, жаңа бір нышандар пайда бола бастады. Қазақ руханиятының өзін-өзі туындатқан осынау күнделікті тыныс-тіршілігі ауық-ауық өзінің тұтастығын, өзінің дүниетанымы мен ұлттық дүние бейнесін қару алып, қорғау қажеттігімен алмасып отырады. Мұның өзі көбінесе рухани талаптан гөрі саяси себептерге негізделеді», - деп жазды (Назарбаев: 2003).

XIX ғасырдағы қазақ жерінде болған ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқарады. Халықтық, әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани қайшылықтардың түйіні болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстардың мазмұны терең. Қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне қайта-қайта назар аударып жүгінгеніміз жөн. Ал ол ұлт-азаттық күрес тарихымыз шынайы болуы тиіс. Сондықтан бүгінгі күні ұлтымыздың ұлт-азаттық күрес тарихы өзекті болып отыр. Бұл жайында көптеген еңбек жазылды, әлденеше ғылыми зерттеулер жүргізілді. Тәуелсіздік жағдайында да әртүрлі кітаптар жарық көрді. Дегенмен бірқатар күрделі мәселелер әлі анықтауды қажет етеді. Академик М.Қ. Қозыбаев «Ұлт-азаттық қозғалысының белестері» атты шығармашылық еңбегінде «Методологиялық маңызы бар мәселенің бірі «ұлт-азаттық қозғалысы», «Отан соғысы», «ұлт-азаттық революциясы», «демократиялық қозғалыс» сияқты ұғымдар, олардың ішкі мазмұны. Ұлт-азаттық қозғалысы отар елдерге тән, ал елде ұлттық езгі барша халықты қанайды, сондықтан да ұлттың әртүрлі әлеуметтік топтарының мүддесі

бір ұлттық арнаға құйылады. Ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі мақсаты ұлтты өзгеден азат ету, оның ұлттық мүддесін қорғайтын мемлекеттілігін, дербестігін қалпына келтіру» дей келіп: «Біз, Қазақстан тарихшылары, осы кезге дейін ұлт-азаттық қозғалысын біріншіден жеке-жеке қарап келдік. Ал шын мәнінде Исатай мен Махамбеттің (1836-1837), Кенесарының (1837-1847) Жанғожаның (1856-1857), Есеттің (1855-1858) көтерілісі Атырауды, Арқаны, Сыр бойын, Қазақ елін тұтас қамтып, бірі бастаса, екіншісі жалғап жатқан жоқ па? Ал осы қозғалыстардың өзара байланысы, негізгі арқауы, шешуші мотиві бір емес деп кім айта алады. Екінші жағынан алсақ, қазақ сахарасындағы ұлт-азаттық қозғалысы сонау Алжирдегі, Польшадағы, Қытайдағы, Үндістандағы ұлт-азаттық қозғалыстарымен астарлас, мұндас, сырлас. Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалысы өлемдік ұлт-азаттық қозғалысының, дүниежүзілік отарлық жүйеге қарсы күрестің құрамды бөлігі. Бұл да бір методологиялық тұғырдан мөлшерлер мәселе», - деп атап өтеді (Қозыбаев, 2013:281). Бүгінгі күні біздің елімізде қазақтардың тәуелсіздік үшін болған күрестері мен отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудің елеулі дәлелдік базасы мен тарихнамалық ғылыми дәстүр қалыптасқанын айтуға болады (Мажитов, 2013:132).

Материалдар мен әдістер. Халқымыздың тәуелсіздік жолындағы азаттық күресінің тарихын зерттеуді тереңдету, оның методологиясы мен тарихнамасы мәселелеріне жоғары деңгейде көңіл аудару өзекті болып қала бермек. Бұл салада пайдаланатын дәстүрлі зерттеу әдістері мен қатар жаңа пәнаралық әдістерді енгізу күн тәртібінде тұрған үлкен және өзекті мәселе.

Тарихи ғылымда қазақтардың ұлт-азаттық күресі тарихын зерттеумен тең келетін тақырып жоқ (Қазақ көтерілістері, 2014). Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық соғыстардың тарихына объективті баға беруге, қайтадан ой елегінен өткізуге мүмкіндік туды. Өзінің мемлекеттік құрылысын өзі шешуі үшін жүргізілген ұлт-азаттық қозғалыстың мақсаты – өзінің алдындағы заңсыз құрылған мемлекеттен біржолата қол үзіп, ұлттық мемлекетті құруға немесе қалпына келтіруге бағытталады. Бұл қажеттілік жерін күшпен қаратқан биліктің отаршылық сипатынан туындайды. Ал қозғалыстың стратегиясы мен әрекет ету жолдары қарсыласудың сипатынан бастау алады. Бұл қарсыласу өзінен әлдеқайда мықты, барлық ресми құралдары қолында болған отарлаушы мемлекетке қарсы бағытталғандықтан, кейінгісінің бар амал-шарғысы дұшпанымен бетпе-бет келуден бас тарту болып табылады. Сондықтан ұлт-азаттық қозғалыс алғашқы кезеңінде отарлаушы мемлекетті барынша әлсіретіп, жағдайын тұрақсыздандырып барып, соңында біржолата жеңіске жету үшін, соғыстың классикалық түріне немесе халық көтерілісіне жүгінеді (Карибаев, Болысбаев, 2016:3).

Пәнаралық әдіс тұрғысынан қарағанда ұлт-азаттық қозғалыс әртүрлі формада болуы мүмкін, атап айтсақ олар:

- ұлттық егемендіктің (ұлттық теңдік) экономикалық және саяси негіздерін құру мақсатындағы парламенттік (заңнамалық) қызметі;
- халықтың білім беру деңгейін арттыруға бағытталған мәдени және білім беру іс-шаралары;
- азаматтық бағынбаудың зорлықсыз іс-шаралары;
- қарулы күрес (<http://ru.history.wikia.com/wiki/>).

Негізгі мақсаты халықты отаршылдық езгісінен азат ету, оның ұлттық мүдделерін қорғайтын тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін қалпына келтіру болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстар көп қырлы құбылыс.

Ұлт-азаттық күрестердің негізгі факторлары және тарихи ретроспективтерін талдау бойынша біздің еліміздің тәуелсіздік алғанға дейін азаттық күрестердің көбінше саяси феномен ретінде қарастырылғанын байқатады. Ұлттық бірегейлікті сақтау мен нығайту контекстінде үлкен орын алатын оның әлеуметтік және нақты-тарихи аспектілері идеологиялық әсерге ұшырады. Олардың мазмұны идеологиялық контекст болып есептелді. Сонымен бірге, ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеудің ғылыми өрісінен шынайы тарихтың жалпы көрінісі түрінде оның қарама-қарсылығы мен қайшылықтары, қиындықтары мен жетістіктері, сондай-ақ ұлттық ерекшеліктері бар ақпараттың үлкен қабаты алынып тасталды.

«Ұлт-азаттық қозғалыс» ұғымы: ғылыми-әдістемелік талдау. Бүгінде әлеуметтік ғылымдар мен қоғамның өзі «тәуелсіздік үшін күрес» және «тәуелсіздік үшін халық-азаттық қозғалыстар» дихотомиясының аралас айғақтарына душар болып отыр.

«Тәуелсіздік үшін күрес» туралы айтқанда көпшілік шын мәнінде Ресей империясынан «тәуелсіздік үшін болған халық-азаттық күрес» деп ұғынады. Бұл жерде тәуелсіз мемлекетті сақтау үшін болатын күрес үрдісі – бұл тарихи замана мен кеңістікте әлдеқайда кең ұғым екені тыс қалуы мүмкін. XVIII - XIX ғасырлардағы тәуелсіздік үшін болған күрес туралы сөз қозғалғанда оның метрополия ретіндегі объективті статусын ешкім жоққа шығармайтын, барлығын тек Ресей империясына ғана қарсылық болғанын келтіре беруге болмайды. Он сегізінші ғасыр қазақтардың жоңғарлармен тәуелсіздік үшін болған күресімен басталады.

Жоғарыда атап өткеніміздей Қазақстандағы XVIII – XX ғасырдың соңындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы ең бастапқы өзінің пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін ғылыми қаламның тақырыбы болып күн тәртібінен түспей келеді. Алғаш рет өзінің «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында» атты еңбегінде қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын зерттеу тарихының теориялық аспектілеріне сипаттама берген профессор Е.Б. Бекмаханов болды (Бекмаханов, 1992). Әйгілі ғалым тұңғыш рет Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеуде қызығушылық тудыратын бірқатар зерттеудің аясын анықтады.

Посткеңестік тәуелсіз мемлекеттердің дамуындағы заманауи қазіргі кезең өз халықтарының тарихи сана-сезімін өзгертуді көрсетіп отыр. Бұл еркін ерік-жігер мен саяси бостандыққа ие болудың арқасында жүзеге асады. Қазіргі заманғы әлеуметтік және саяси тарихтың өзекті мәселелерінің бірі мемлекеттік тәуелсіздіктің қалыптасуы мен даму үдерісін танудың теориялық және әдіснамалық мәселелері, сондай-ақ Қазақстанның әлеуметтік-саяси жүйесінің эволюциясы болып табылады. Зерттеу үдерісінде арнайы ғылыми көзқарасты талап ететін маңызды бір осы мәселе отаршылдық дәуіріндегі азаттық қозғалыстарының тарихы. Әдебиеттерде әдетте, оларды «ұлт-азаттық қозғалыстар» деп атау қабылданған. Сонымен қатар қоғамтанушылар мен тарихшылар «ұлт-азаттық», «халық-азаттық қозғалыстар», «наразылық қозғалыстар», «көтеріліс», «шаруалар соғысы», «төңкеріс» және т.б. түсініктер жөнінде ашық талқылаулар жүргізе бермейді.

Қазіргі заманғы тарихи және тарихнамалық ақпарат нарығында азаттық қозғалыстар тарихы бойынша мифологиялық жағдаяттардың генерациясына ықпал ететін бірқатар кемшіліктер кешені байқалып жатады. Бұл жағдайдың себептері зерттеушілерге кеңес дәуірінің қалыптасқан стереотиптері мен стандарттарының әлі күнге дейін әсер етуіне байланысты болып отыр. Бұл жерде Қазақстандағы халық-азаттық қозғалыс мәселелерін зерттеуді өзектілендіру, кемшіліктер мен деформациялар туралы болғандықтан бар парадигмалардың кейбірін айтып өтейік.

Бірінші. Бұрынғы кеңестік кезеңге дейінгі сияқты кеңестік тарихнама да теріс бағалық шкаланың өсуіне ықпал еткені жасырын емес. Керісінше пропорционалды түрде осы үрдісте тарихты шынайы патриоттық тұрғыдан жазудың шкаласы төмендеді. Тарихшылар өткеннің оң қасиеттерін табудың орнына оның теріс әсерлерін іздеуге көбірек айналысты. Сонымен қатар, отаршылдық кезеңдегі азаттық қозғалыстар тарихын зерттеуде кеңестік кезеңдегі теріс үдерістер негізінде зерттеушілерде қорқыныш синдромы пайда болды, ресми режим идеологиясының нысанасы мен қоғамның аутсайдері болуға қорқыныш ұялатты.

Екінші. Ұлттық тарихнама империялық және тоталитарлық режимдердің екпінді қысымы арқылы тізеге салынды. Мұны қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихы туралы жазылған, дәлірек айтқанда дайын тараулар мен бөлімдердің үлгілері бойынша қайта жазылған оқулықтар дәлелдейді. Отаршылдық дәуірдегі барлық белгілі көтерілістер оларда бөлшектеніп, үзінді ретінде көрсетілген. Көбінде Қазақстандағы азаттық қозғалыстар тарихының хронологиялық шеңберін анықтаудағы келіспеушілік жағдай да зерттеуді күрделендіре түседі. Кейбір авторлар оны Кіші жүзді Ресейге қосып алынған 1731 жылдан, басқалары 1783-1897 жылдардағы Сырым Датұлының көтерілісінен бастайды. Бірқатар оқулықтарда наразылық қозғалысының әртүрлі кезеңдері қозғалыстың формалары болып, ал басқаларында күрес түрлері ретінде аталады және көрсетіледі. Осыдан әрбір кезеңдер аталуларында бірде «көтеріліс», бірде «халықтық қозғалыс», «соғыс», «төңкеріс» және т.б. болып түрліше беріліп жүр.

Үшінші. Іс жүзінде аталған мәселелер бойынша барлық зерттеулердің негізін кеңес дәуірінің стереотиптері құрайды. Жекелей алғанда сөз КСРО Ғылым Академиясының бастамасымен Орта Азияның одақтас республикалары мен Қазақстанның академиялары-

мен бірлесіп өткізілген 1954 жылғы Ташкент сессиясы туралы болып отыр. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы бойынша бірлескен ғылыми сессия қазан төңкерісіне дейінгі кезеңге арналғаны белгілі. Ол Қазақстан мен Орта Азиядағы халық-азаттық қозғалыстың тарихын зерттегендердің бәріне міндетті болып ғылыми ізденіс саласын тереңдету ісінде оң нәтиже берді. Сонымен бірге тарихты баламалы зерттеудің және шындықты іздеудің жолын жауып тастады. Бұл Сессиядағы Қазақстанды Ресейге қосқан кезеңіндегі қозғалыстар тарихын тұжырымдамалық түйсіну эволюциясы туралы пікірлер кейінірек аталған мәселені айқындауда стереотиптердің жасалуына алып келді.

Төртінші. Наразылық қозғалыстар тарихының теориясы мен әдістемесінің жасақталуының жоқтығы. Наразылық қозғалыстарының тарихы бойынша еңбектерді тарихнамалық түйсіну барысы бірүлгілік пен қайталанушылықты тудырады. Мысалы, Кенесары Қасымұлының халықтық соғысы бойынша тарихнамалық жұмыс Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісұлының көтерілісінің тарихнамасы тәсілінде жазылып бірегейлікке айналады. Бұл қазақ халқының тәуелсіздік үшін болған наразылық күресімен байланысты тарихи оқиғалардың әлеуметтік-мәдени көрінісін қалыптастыруға әкеледі.

Бесінші. Көрші елдердің осындай ұқсас еңбектерімен қазақстандық зерттеулер арасындағы азаттық қозғалыстарының тарихы бойынша салыстырмалы және коммуникативтік байланыстардың болмауы елеулі мәселе болып табылады. Бүгінгі таңда қазақтардың ұлт-азаттық қозғалыстарын зерттеудегі нақты базасы мен тарихнамалық дәстүрі оның басқа мемлекеттердің архив материалдарымен салыстырмалы талдау тұрғысынан өзінің теориялық қорытуын талап етеді. Сонымен бірге қазіргі кезеңдегі ұлттық тарихнама дамуының ерекшеліктерін де ескеру керек.

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ жерінде болған ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқарады. Халықтық, әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани қайшылықтардың түйіні болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстардың мазмұны терең. Қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне қайта-қайта назар аударып жүгінгеніміз жөн. Ал ол ұлт-азаттық күрес тарихымыз шынайы болуы тиіс. Сондықтан бүгінгі күні ұлтымыздың ұлт-азаттық күрес тарихы өзекті болып отыр. Бұл жайында отандық ғалымдардың зерттеуі бойынша көптеген еңбек жазылды, әлденеше ғылыми зерттеулер жүргізілді (Мажитов, 2007).

Дегемен, ұлт-азаттық көтерілісті зерттеу тарихы мен тарихнамасындағы осы күнге дейін өзінің толық, тіпті зерттелмей жатқан үлкен ғылыми және білім беру саласы үшін маңызы зор мәселе – ол осы тақырыпта жазылған еңбектердің, жалпы осы тақырыптың күнделікті оқу үдерісімен байланысы мен оқыту кезіндегі ерекшеліктері. Шын мәнінде, бұл салада арнайы зерттеулер жүргізілмеген, яғни ұлт-азаттық көтерілістің толық процесс ретінде бейнелейтін жағдай жасалмағанын жоғары оқу орындарында, колледждер мен мектептерде беріліп жатқан дәрістер барысында байқауға толық мүмкіндік бар. Арине бұл арнайы талдауды қажет ететін үлкен мәселе. Дегенмен, аталған ұлт-азаттық көтерілістің ғылыми-оқыту кеңістігімен тығыз байланысты маңызды мәселелер төменде көрсетілгендей.

Шетелдік тарихнама тәжірибесі. Бүгінгі күні оқу процесіне арнайы енгізуді және оқытуды талап ететін мәселенің бірі – Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілістің шетелдік тарихнамасы. Біздің елімізде қазақтардың тәуелсіздік үшін болған күрестері мен отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудің елеулі дәлелдік базасы мен тарихнамалық ғылыми дәстүр қалыптасқаны анық (Мажитов, 2013:132). Сонымен қатар шетел зерттеушілері де бұл тақырыптарға үлкен назар аударып, ғылыми басым бағытта қарастырған.

АҚШ және Батыс Еуропа елдерінің қазіргі заманғы тарихнамасында Орта Азия мен Қазақстандағы патшалықтың отарлау саясатының әртүрлі аспектілеріне үлкен дәрежеде көңіл бөлінеді.

Қазақ халқының уақыт өте туындаған ұлт-азаттық қозғалыстар тақырыбы шетел тарихнамасында зерттеу пәні болып табылды. 1917 жылдың Қазан революциясына дейінгі тарихнамасы мәселелерінің қатарында айту қажеттілігі туралы мысалы, Есет Көтібарұлының басшылығымен болған көтеріліс деп аталып, Д. Бульджердің жұмысында көрсетілген (Есмағамбетов, 1992:126). Кенесары Қасымұлының қозғалысы жөнінде Г. Крамер жазды. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының басшылықтарымен

болған қозғалыстарға себеп болған әлеуметтік-экономикалық жағдайлар туралы М. Уйфальви, Х. Хэлл, Ю. Скайлер жазады. Сырым Датұлы бастаған көтеріліс туралы Дж. Уилер өз еңбегінде баяндайды. Батысгермандық тарихшы Э. Саркисянц оның 1773-1775 жылдардағы Шаруалар соғысына қатысқандығы жөнінде жазып, қазақтардың отарлық бұғауға қарсы күрестерінің үзіліссіздігін атап өтеді. Осы негізде ол Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының басшылықтарымен Бөкей Ордасында болған көтерілісті қарастырып өткен (Есмагамбетов, 1992:127). Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс туралы айта келіп, Э. Саркисянц: «Кенесары жағында бес орыс, көптеген башқұрттар, татарлар, қарақалпақтар, өзбектер және қырғыздар күрес жүргізді... Кенесары кейін бүкіл Орта Азияда азаттық күрестің ту ұстаушысына айналды», - деп жазады. А. Беннигсен 1947 жылы профессор Ермұқан Бекмахановты қазақ ханы Кенесары Қасымұлын ұлттық батыр ретінде бейнелеген «Қазақстан XIX ғасырдың 20 - 40-жылдарында» еңбегі үшін ҚазКСР ҒА-сы өзінің медалімен марапаттағанын, 1950 жылы 26 желтоқсанда «Правда» газетінде аталған кітаптың авторы - қазақ ғалымы Ермұқан Бекмахановты орыстарға қарсы ретінде буржуазиялық-ұлттық идеяны жарыққа шығарып, Кенесары Қасымұлының тұлғасын жоғарылатқаны үшін кінәлаған мақала жарияланғанын жазған (Есмагамбетов, 1992:128).

1837-1847 жж. халық-азаттық қозғалысы мен Кенесары Қасымұлының жеке тұлғасына арналған маңызды еңбектердің бірі деп «Центральная Азия. Век русского господства» (Нью-Йорк, Лондон, 1967) атты ұжымдық монографияны айтуға болады. Бұл мәселеге Хелен доц. Анкос үлкен көңіл бөліп, Кенесары Қасымовты көреген саясаткер, ал оның басшылығымен болған қозғалысты - отарлауға қарсы деп санады. Ғалымның пікірінше Кенесары егемендік алу мен қазақ халқын Ресейдің отаршылдық қамытынан босатуға ұмтылды. Ол уақыт шеңберін 1836-1846 жылдар деп анықтады. Хелен доц. Анкос және оның әріптестері үшін дереккөздер базасы «Түркістан өлкесінің материалдар жинағы» болып табылды. Қозғалыс талдауы, Кенесары Қасымовтың жеке тұлғасын зерттеу ізденушілерді біржақтылыққа әкеледі.

Кенесары Қасымовтың қозғалыстарына қызығушылық танытқан зерттеушілердің бірі американдық ғалым Марта Брилл Олкотт болды. Ол өзінің «Қазақтар» атты монографиясында көтерілісті «орыс өкіметіне қуатты сынақ» ретінде сипаттайды. М.Б. Олкотт 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалысты Қасым және оның әулетінің патшалықтың Ресейдің отарлаушы саясатына қарсы көп жылғы күресінің нәтижесі ретінде қарастырады. Кенесары Қасымовтың өзін М.Б. Олкотт «үлкен қайраткер және парасатты адам» деп санады. Сонымен бірге ол: «Бүгінгі күні көп қазақтар Кенесарыны алғашқы қазақ ұлтшылы ретінде есептейді», - деп жазады. Оның пікірінше Кенесары Қасымов өзінің атасы Абылайдың «өзін-өзі жариялаған мұрагері» ретінде оның орыстармен келісім жасауға және Қоқан ханының жаулап алу қатерін жою үшін қазақ халқын ұйымдастыра алатынын білдіреді. Ол Кенесарының көпшіліктің қолдауына жету мүмкіндігі бар екенін атап өтеді (Кусаинова, 2017).

XVIII-XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихына қызығушылық танытқан шетел зерттеушілерін атап айтар болсақ, ғалымдар мен олардың еңбектері – Э. Бекон «Центральная Азия под управлением России» (Нью-Йорк, 1966), Э. Олуорд «Центральная Азия: столетия русского правления» (Нью-Йорк, 1967), С. Беккер «Русский протекторат в Центральной Азии» (Лондон, 1968), В. Коларс «Россия и ее колонии» (Лондон, 1953), А. Курат «Царская Россия в Центральной Азии» (Кембридж, 1979) және т.б. (Қан, 2011: 9-10).

Жоғарыда аталған еңбектер мен зерттеулердің тәжірибелік маңызы өте зор. Олар арқылы оқыту барысында ұлт-азаттық көтерілістер тақырыбын кеңінен және жан-жақты бейнелуге мүмкіндік бар. Мысалы, кезінде кеңестік тарихнамада шетелдік тарихнама тек буржуазияшылық идеологиямен күрес тұғысынан қарастырылатын, яғни олардағы мәліметтер біржақты қарастырылатын. Қазақстандық тәуелсіз тарихнамасының үлкен жетістігі – шетелдік зерттеулер нәтижелерін сараптап ғана қоймай, оларда қалыптасқан ғибратты ғылыми айналысқа енгізіп, кеңінен ғылыми тәжірибеде пайдалану. Ал бүгінгі таңда сол жетістіктерді оқыту мен оқу кеңістігіне енгізу – өзекті ғылыми мәселеге айналып отыр.

«Ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбы: оқыту мен оқу үрдістері үшін мазмұны мен мәні. Академик Манаш Қозыбаев айтқандай: «Тарихты оқыту, тоқыту – үлкен проблема» (Қозыбаев, 2009: 378). Сол проблемалардың ішіндегі ең өзектісі, яғни оқу процесінің

өзіне ғана емес, жалпы оқушылардың санасына қатты әсер ететін басты мәселе – киелі тәуелсіздік жолындағы бостандық пен егемендік үшін күрес тарихы. Ол болса кеңестік, яғни тәуелсіздік дәуіріне дейінгі кезеңде бұрмаланып, миф стереотиптеріне айналған болатын. Манаш Қабашұлы айтқандай: «Осындай мифтердің бірі, бірі болса да бірегейі – қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының статусын төмендетіп, қазақ сахарасында пролетариат қозғалысының статусын әсірелеу мифі. Ұлттық мүддені пролетариаттық-таптық мүддеге бағындыру ұлттың өзін-өзі билеу құқын шектеп, ұлттық мемлекет құруды пролетариат диктатурасына табындыру, бір отралық мемлекеттен қуыршақ ұлттық республикаларды өрбітіп, жерін, байлығын, малын-жанын ортаға салып, өз үлесін өзі алу үшін жалындыру В.И. Лениннің, большевиктердің ұлт саясатының негізгі арқауы болды. Шын мәнінде, ұлт қозғалысы жұмысшы қозғалысы жоқ кезде Ресейге бодан болған күннен бастап туындады» (Қозыбаев, 2009: 379).

Аталған «пролетариаттық-таптық мүддеге бағындыру» әдісі кеңінен етек жайып, кеңестік дәуірдегі тарихнамада қатаң қағидаға айналып, ғылым мен білімнің дамуына үлкен нұқсан келтіргені ақиқат. Мұндай жағдайдан Қазақстанның тәуелсіздік алған сәтінен бастап құтыла бастадық. Ең алдымен ол оқулықтар бетінен көрініс таба бастады. Кезінде не бары 70 беттен аспайтын жұқа мұқабадағы «Қазақстан тарихы» пәні бойынша оқулықтардың орнына егемен, тәуелсіз елдің 200-300 беттен тұратын оқулықтары дүниеге келді. 2000-жылдардың басында «жаңа буын» оқулықтары жазыла бастады. Солардың ішінде тәуелсіздік үшін болған күрес тақырыбы, яғни ұлт-азаттық қозғалыс тарихы өзіндік заңды орынын тапты. Сол жылдардағы мемлекеттік стандарт пен оқу бағдарламаларының талаптарына сәйкес «ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбы үш бағытта оқытылатын болды. Біріншісі, жалпы білім беретін мектептің 8-9 сыныптарында. Екіншісі, жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбында. Үшіншісі - жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбында.

Дегенмен, «ұлт-азаттық қозғалыс» дефинициясы бірден оқу үдерісіне енбеді. Мысалы, профессор Жанұзақ Қасымбаев жазған «Қазақстан тарихы (XVIII ғ. – 1914 ж.)» жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулығында ұлт-азаттық қозғалыс тарихына арналған тақырып толық процесс ретінде көрсетілмей, жеке көтерілістер арқылы баяндалды (Қасымбаев, 2004). М.Қ. Қозыбаев, К.Н. Нұрпейіс, Қ.М. Жукешев жазған «История Казахстана (1914-2004 гг.): Учебник для 9 классов общеобразовательных школ» оқулығында «ұлт-азаттық қозғалыс» пайдаланғанымен, ол отарлау үдерісіне қарсы болған қозғалыс ретінде бейнеленді (Қозыбаев, Нурпейс, Жукешев, 2005). Сондай-ақ, хронологиялық қағидаға сәйкес бейнеленуін талап еткеніне, яғни қажет болғанына қарамастан, жаратылыстану-математика және қоғамдық-гуманитарлық бағыттардағы 10-шы сынып оқулықтарынан да бұл тақырып өз көрінісін таппады (Жолдасбаев, 2006).

Алғашқы рет ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы жаратылыстану-математика және қоғамдық-гуманитарлық бағыттардағы 11-сынып оқулықтарында атала бастады. Қоғамдық-гуманитарлық бағытқа арналған 11-сынып оқулығында алғы сөзден кейін басталатын бірінші тарау «Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық күресі» деп аталып, оның бірінші тараушасы «Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстардың даму кезеңдері, ерекшеліктері, тарихы маңызы» деп жазылды (Қойгелдиев, Төлеубаев, Қасымбаев, 2007). Ал жаратылыстану-математика бағытына арналған 11-сынып оқулығында бірінші тараудың бірінші тараушасы «XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күрес» тақырыбынан басталады (Тұрлығұл, Жолдасбаев, Қожакеева, 2007).

Оқулықтар авторларының мұндай ұстанымдары, әрине, мемлекеттік білім беру бағдарламаларымен байланысты. Дегенмен, ғылыми тұрғыдан қарағанда мұндай мәселелер бірқатар пікірталас тудырады. Біріншісі – тәуелсіздік үшін болған ұлт-азаттық күрестің хронологиялық және мазмұндық шеңбері. Егер профессор Ж.Қ. Қасымбаев өз оқулықтарында қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресін дербес тақырып ретінде, яғни XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ хандығының ішкі және сыртқы жағдайымен байланыстырса, жаратылыстану-математика және қоғамдық-гуманитарлық бағыттардағы 11-сынып оқулықтарының авторлары оны жалпы тәуелсіздік үшін болған күреске жатқызады. Бұл жалпы білім алған оқушылардың арасы мен санасында екі түрлі ұғым қалыптастыруы ықтимал. Екінші ірі мәселе – ұлт-азаттық күрес және ұлт-азаттық қозғалыс арасындағы байланыс, ерекшеліктер және олардың

хронологиялық, яғни кезеңдеу шеңберлері. Ғылыми айналымдағы және оқыту үдерісінде пайдаланылатын әдебиеттер мен оқулықтарда ұлт-азаттық қозғалысты кезеңдеу мәселесіне байланысты әртүрлі пікірлер кездеседі. Жоғарыда көрсетілгендей, колледждер мен жалпы білім беру мектептеріндегі ақпаратпен жоғарғы оқу орындарындағы айтылатын мәліметтер сөйкес келмейді.

Ұлт-азаттық қозғалыстарды оқыту: ерекшеліктері және кезеңдеу проблемалары. Қазақстандық ғалымдар Т.Т. Тұрлығұл, С.Ж. Жолдасбаев, Л.Т. Қожакееваның пікірлерінше, Ресей империясының үстемдігіне қарсы қазақ халқының ең қуатты қозғалысы 1837-1847 жылдардағы Кенесары Қасымұлының көтерілісі. «Бұл оқиға өзінің сипаты, қозғаушы күштері, негізгі мақсаты жөнінен отаршылдыққа қарсы болған бұқаралық көтеріліс. Көтерілісшілердің сан жағынан артықшылығы, батылдығы кейде олардың жазалаушыларымен белдесіп күресуі үшін жеткіліксіз болды. Қазақстандағы көтерілістердің бір ерекшелігі, міне, осында» Ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі мақсаты – ұлтты отарлық езгіден азат ету, оның ұлттық мүддесін қорғайтын мемлекеттілігін, тәуелсіздігін қалпына келтіру. Ұлт-азаттық қозғалыс тек ұлтты азат етумен шектелмеуі мүмкін, шаруалардың жер үшін, халықтың демократиялық дамуы үшін болған қозғалысын да осыған қосуға болады. Демек, ұлт-азаттық қозғалыс көп қырлы. Ал ұлт-азаттық көтеріліс - ұлт-азаттық қозғалыстың бір түрі, ол көп халық қатысқан қарулы түрі. Көбіне онша ұзақ болмайтын, белгілі бір нақты аймақты қамтитын бір оқиға аймақтық шеңберден шығып, қамтитын бүкілхалықтық дәрежеге көтерілсе, ол ұлт-азаттық қозғалыс, ұлт-азаттық революция дәрежесіне жетеді (Тұрлығұл, Жолдасбаев, Қожакеева, 2007: 21).

Қазақстан тарихшылары кейінгі уақытта бұған дейін жеке-жеке қарастырып келген ұлт-азаттық көтерілістер мен қозғалыстарды енді тұтас қарастыратын болды. Авторлар: «Шынында да, Ресей патша өкіметінің отаршылық саясатына қарсы алғашқы көтеріліс нышаны XVIII ғасырдың 70-жылдарына байқалса, сондай оқиғалар біріне-бірі жағаласып, бірі басыла бергенде, екіншісі басталып жатпады ма?», - деген пікірге келеді.

Академик М.Қ. Қозыбаев Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстарды төмендегідей кезеңдерге бөлген:

I кезең. Сібір жұртын жаулап алуға қарсы қазақ халқының құрамына кірген тайпалардың азаттық қозғалысы. Оны Ешім даласында Көшім хан басқарды. Сібір халқы шапқыншыларға қарсы 1590-1617 жылдар арасында 30-дан астам қарсылық көрсетті. Көшім хан мен оның балалары Есім, немерелері Абылайкерей, Дәулеткерей орыс мемлекетінің шапқыншыларымен ұзақ жыл арпалысты. Бүкіл түркі тілді қандас халықтар қазақ елінің сұлтаны Мұртазаның баласы Көшімнің әулетін қолдап, қол ұшын берді.

II кезең. Қазақ елінің оңтүстігі – Жетісу, Сыр бойы жоңғарларға, Қоқан, Хиуа хандықтарына тәуелді болды. Ал XVIII ғасырдың бір сәтінде жоңғарлар Сарыарқаның бір бөлігі мен Алтай өңірін, Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісуды басып алып, халқын бодан етті. Жоңғарлармен соғыс Отан соғысына айналып, ұлт-азаттық қозғалыс үш жүзді одан әрі қабыстырды, біріктірді, бүкілхалықтық дәрежеге көтерді.

III кезең. Әбілқайыр ханның Кіші жүздің бір бөлігімен Ресей қол астына өтуінен басталды. Мұны өте тез әрі тиімді пайдаланған патша ғана емес неше түрлі қитұрқы саясатты да пайдаланды. Империяның құрығы қанша ұзын болса да, қазақ даласы тұзаққа тез түспеді. Қазақстанды жаулап алу ұзаққа созылды.

IV кезең. Қазақ даласы таланып, патша өкіметі мен оның қарулы күші – қазақтар жасағы хан, сұлтандармен бірігіп, зорлық-зомбылық мемлекеттік дәрежеде өрбіген кезде ұлт-азаттық қозғалыс та өрши түсті. Бұл кезеңде қазақ сахарасында отарлау саясатты толық қалыптасты. Бүкіл қазақ даласына патша өкіметі өз биілігін үстем етті. Хандық билік жойылды. Ең далада жазалаушы отряд сайрандады. Халық тығырыққа тірелді, қазақ мемлекеттігінің соңғы буындары жойылды, шаруалар жерінен айырылып, құмды, шөлейт далаға ысырылды. Халық басына ауыр күн туды. Сырым Датұлы мен Исатай Тайманұлы көтерілістері осындай жағдайға байланысты шықты. Дауылпаз ақын, парасатты азамат, батыр тұлға Махамбет Өтемісұлы осы кезеңдегі қозғалыстың ғажайып идеолог көсемі болды. Әлемдегі барша шаруалар көтересінде Махамбеттей дауылпаз ақын бейнесі тек мадьярлардың тарихында ғана қайталанды (Ш. Петефи).

V кезең. Хан Кене бастаған ұлт-азаттық қозғалыс лаулады. Он жылдан астам уақытқа созылған бұл қозғалыс үш жүздің басын қосып, Ресейге протекторат негізіне мемлекеттілігі мен аумақтық тұтастығын сақтауға бағытталды, оны халықтың көпшілігі қолдады. Жеңілгеніне қарамастан бұл Еуропаға даңқы жеткен ең ірі қозғалыстардың бірі еді.

VI кезең. XX ғасырдың басында ұлт-азаттық қозғалысын еуропалық бағытпен дамытпақ болған реформатор зиялы қауым бастады. Олар бүкілхалықтық мүддені алға қойды. Федеративті Ресейдің құрамына демократикалық автономия алуды көздеген

Алаш елінің буржуазиялық демократия жолымен даму бағытын ұстады.

1916 жылы Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыс революцияға ұласты, 1917 жылы Ресейде Ақпан революциясы басталған сәтте оның құрамдас бөлігіне айналды. 1916 жылдың екінші жартысында отарлышылдыққа қарсы назарлық Қазақ хандығының негізін қайта қалпына келтіруден көрінді. Қазақ даласында хандар сайланды, сардарбектер тағайындалды, әскер құрылды, хан кеңесі, қызалар алқасы, ел бектері, қазынашылар, басқаша айтқанда, билік жүйесі қалыптасты. Міне, осылай қазақ мемлекеттігінің құрамды белгілері қалпына келтірілді. Бұл – Ресейге бодан болғаннан бергі ең ірі қозғалыс. Халық қаһарына мініп, өз ерлігін көрсеткен 1916 жыл ұлт-азаттық қозғалысының ең жоғары шыңы болды.

VII кезең. Ұлт-азаттық қозғалыстар мен 1917 жылғы Ақпан революциясы және Қазан төңкерісі азаматтық қарама-қарсылықтар кезінде дамыды да, үлкен көтеріліске ұласты. Бұл күшпен ұжымдастыру 370-тен астам шаруалар қарсылығының жеңілісімен аяқталды... (Қозыбаев, 1994: 22-27).

Ұлт-азаттық қозғалыстың теориясы мен әдіснамасын арнайы зерттеген профессор С.Ф. Мәжитов өз еңбектерінде оны «халық-азаттық қозғалыс» деп атайды. Кезеңдеу мәселесі бойынша сан-алуан ұстанымдар бар екендігіне көңіл аударып, халық-азаттық қозғалысты тұтас үдеріс ретінде қарастырып, оны төрт кезеңге бөлуді ұсынады. Жалпы халық-азаттық қозғалысты Ресей империясының құрамына енгеннен бастап, тәуелсіздікке дейінгі кезеңге дейін жалғасты дейді. Яғни кеңестік дәуірге дейінгі қозғалысты бірінше этапқа жатқызып, кеңес дәуіріндегі қозғалысты екінші этапқа жатқызғанды жөн санайды (Мәжитов, 2007).

Жалпы айтқанда, Қазақстан тарихының аса маңызды мәселелеріне жататын ұлт-азаттық қозғалысты кезеңдеу бірізділікті талап етеді. Ол үшін осы мәселені толығынан түсінуге мүмкіндік беретін арнайы зерттеулер қажет.

Қорытынды. Негізгі мақсаты халықты отаршылдық езгісінен азат ету, оның ұлттық мүдделерін қорғайтын тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін қалпына келтіру болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстар көп қырлы құбылыс. Ұлт-азаттық күрестердің негізгі факторлары және тарихи ретроспективтерін талдау бойынша ғылыми зерттеулік жұмыстар өз жалғасын таба беретіні айқын. Қазақстандағы XVIII – XIX ғасырдың соңындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы ең бастапқы өзінің пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін ғылыми қаламның тақырыбы болып күн тәртібінен түспей келеді.

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тарихи ғылымының қазіргі жағдайында ұлттық бірлікті, Қазақстанның аумақтық тұтастығын және қазақ мемлекеттілігінің негіздерін сақтау мақсатында басталған қазақ халқының ұлттық-азаттық қозғалысы туралы зерттеуді дамытуға айтарлықтай мүмкіндік бар. Бұл бағытта сараптап, талдауын күтіп отырған мәселелер баршылық.

Әдебиет

Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20 40-жылдарында (Оқу құралы). Алматы: «Санат», 1994.

Есмағамбетов К.Л. Что писали о нас на Западе? Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1992. 126 Б.

Жолдасбаев С. Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 192 б.

Жолдасбаев С. История Казахстана: Учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ. / Специальный редактор С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 192 с.

Интернет ресурс: <http://ru.history.wikia.com/wiki/>

Қазақ көтерілістері: Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө. Жақып. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. 279 б.

Кан Г.В. История Казахстана: Учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Алматы: «Алматыкітап», 2011. 9-10 ББ.

Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, М. Қойгелдиев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 232 б.

Қазақстан тарихы: Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / М. Қойгелдиев, Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2007. 304 б.

Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихы (XVIII ғ. 1914 ж.): Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мәжитов. Алматы: «Мектеп», 2004. 248 б.

Кусаинова Ж.Д. Национально-освободительное движение казахского народа 1837-1847 годов в зарубежной историографии (2-я половина XX века) // Интернет-ресурс: <https://articlekz.com/article/18062>.

Карибаев С.Ө., Болысбаев Д.С. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың өзекті мәселелері.

Қазақстанның тәуелсіздігінің 25 жылдығы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың 100 жылдығына арналған «Қазақ халқының Тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық күрестері» атты аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция еңбектері. Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2016. 3 б.

Қозыбаев М., Нурпеис К., Жукешев К. История Казахстана (1914-2004 гг.): Учебник для 9 классов общеобразовательных школ. / Специальный редактор С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2005. 240 с.

Қозыбаев М. Жауға шаптым, ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.

Қозыбаев Манаш. Киелі тәуелсіздік / Құрст. Ш.М. Қозыбаев. Алматы: Баспалар үйі, 2009. 448 б.

Қозыбаев Манаш. Шығармалары. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. Т.3. 281 б.

Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития: Монография. Алматы: Ассоциация издателей и книготорговцев Казахстана, 2013. 262 с.

Мажитов С.Ф. Проблемы истории, теории и историографии народно-освободительного движения XVIII начала XX вв. в Казахстане: Монография. Алматы: Мектеп, 2007. 350 с.

Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. Алматы: Атамұра, 2003. 192 б.

Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2003. 278 б.

Тұрлығұл Т., Жолдасбаев С., Қожакеева Л. Қазақстан тарихы. Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2007. 192 б.

References

Bekmahanov E.B. (1994). Bekmahanov E.B. Kazakstan XIX gasyrdyn 20 40-zhyldarynda (Oku kuraly). Almaty: «Sanat», 1994. [in Kazakh].

Esmagambetov K.L. Chto pisali o nas na Zapade? Alma-Ata: «Qazaq universiteti», 1992. 126 B. [in Russian].

Kan G.V. Istoriya Kazahstana: Uchebnik. 4-e izd., pererab. i dop. Almaty: «Almaty kitap», 2011. 9-10 pp. [in Russian].

Kazakstan tarihy: Zhalpy bilim беретін мектептің қогамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / А. Төлеубаев, Ж. Касымбаев, М. Қоңғалдиев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 232 p. [in Kazakh].

Kazakstan tarihy: Aса manyzdy kezenderi мен gylimi маселелери. Zhalpy bilim беретін мектептің қогамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / М. Қоңғалдиев, А. Төлеубаев, Ж. Касымбаев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2007. 304 p. [in Kazakh].

Kasymbaev Zh. Kazakstan tarihy (XVIII ғ. 1914 zh.): Zhalpy bilim беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2004. 248 p. [in Kazakh].

Kusainova ZH.D. Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie kazahskogo naroda 1837-1847 godov v zarubezhnoj istoriografii (2-ya polovina HKH veka) // Internet-resurs: <https://articlekz.com/article/18062>. [in Russian].

Karibaev S.O., Bolysbaev D.S. 1916 zhyly ult-azattyk kozgalystyn ozekti маселелери. Kazakstannyn taulsizdiginin 25 zhyldygy мен 1916 zhyly ult-azattyk qozgalystyn 100 zhyldygyна арналған «Kazak halhynyn Taulsizdik zholyndagy ult-azattyk kurestery» atty ajmaktyk gylimi-tazhiribelik konferenciya еnbekteri. Shymkent: M. Auezov atyndagy OKMU, 2016. 3 p. [in Kazakh].

Қозыбаев М. Зхауга шаптым, ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.

Kozybaev M., Nurpeis K., Zhukeshev K. Istoriya Kazahstana (1914-2004 gg.): Uchebnik dlya 9 klasssov obshcheobrazovatel'nyh shkol. / Special'nyj redaktor S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2005. 240 p. [in Russian].

Kozybaev Manash. Kieli taulsizdik / Kurast. Sh.M. Kozybaev. Almaty: Baspalar yji, 2009. 448 p. [in Kazakh].

Қозыбаев Манаш. Шығармалары. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. Т.3. 281 p. [in Kazakh].

Mazhitov S.F. Istoricheskaya nauka Kazahstana: sovremennoe sostoyanie i tendencii razvitiya: Monografiya. Almaty: Associaciya izdatelej i knigorasprostranitelej Kazahstana, 2013. 262 p. [in Russian].

Mazhitov S.F. Problemy istorii, teorii i istoriografii narodno-osvoboditel'nogo dvizheniya XVIII nachala XX vv. v Kazahstane: Monografiya. Almaty: Mektep, 2007. 350 p. [in Russian].

Назарбаев Н.А. (2003). Назарбаев Н.А. Тәуелсіздік белестері. Алматы: Атамұра, 2003. 192 p. [in Kazakh].

Назарбаев Н.А. (2003). Назарбаев Н.А. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2003. 278 p. [in Kazakh].

Kazakh koterilisteri: Enciklopediya. / Bas red. B.O. Zhakyp. Almaty: «Qazaq enciklopediyasy», 2014. 279 p. [in Kazakh].

Turlygul T., Zholdasbaev S., Kozhakeeva L. Kazakstan tarihy. Aса manyzdy kezenderi мен gylimi маселелери: Zhalpy bilim беретін мектептің zharatylstanu-matematika бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: Мектеп, 2007. 192 p. [in Kazakh].

Zholdasbaev S. Kazakstan tarihy: Zhalpy bilim беретін мектептің zharatylstanu-matematika бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 192 p. [in Kazakh].

Zholdasbaev S. Istoriya Kazahstana: Uchebnik dlya 10 klassov estestvenno-matematicheskogo napravleniya obshcheobrazovatel'nyh shkol. / Special'nyj redaktor S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2006. 192 p. [in Russian].

Internet resurs: <http://ru.history.wikia.com/wiki/> [in Russian].

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

ФТАХР 03.21.00., 03.24.00., 03.25.00., 03.26.00.

**XX ғ. 20-50 жж. ОРТА АЗИЯДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ
ТАРИХЫНДАҒЫ САЯСИ - ӘЛЕУМЕТТІК ФАКТОРЛАР**

Бибизия Қалшабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессор м.а., т.ғ.д.,
Қазақстан, Алматы қаласы, E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

Түйіндеме. Автор мақалада XX ғ. 20-50 жж. Орта Азиядағы қазақтардың қалыптасуындағы саяси әлеуметтік факторларды сараптап, жүйелі түрде қарастырады. Мақалада қазақтардың тарихи Отанынан тыс жерлерде қалыптасуының объективті және субъективті себептерін көрсетіліп, сол кезеңдегі Кеңес өкіметі жүргізген солақай саясаттың нәтижесіндегі қазақтардың тағдыры, саяси әлеуметтік жағдайы айқындалды. Кеңес өкіметінің бастапқы жылдарында жүргізілген саясат: Орта Азия республикаларының этникалық шекараларын межелеу, ұжымдастыру шаралары, ашаршылық, сталиндік саяси қуғын сүргін, т.б. мәселелер қазақтардың Орта Азияда қалыптасуына ықпалын тигізді. Мәселен, шекара бөлу кезеңінде қазақтар қоныстанған Болат болыстығындағы және Ташкентті қоршап тұрған 6 болыстықтың Өзбекстанға енуі. Сондай ақ, мақалада қазақтардың Орта Азияда қалыптасуының бір себебі шекараны межелеу барысындағы жерге қатысты дау-дамай, ашаршылық, қуғындауға байланысты қоныс аудару мәселелері деректермен дәлелденіп беріледі. Автор мақалада қазақтардың қалыптасуындағы тарихи жағдайды көрсету мақсатында Өзбекстан және Қырғызстан республикаларының мұрағат қорларынан алынған деректерді кеңінен пайдалана білген.

Кілт сөздер: Орта Азия, қазақтар, қалыптасу тарихы, саяси-әлеуметтік факторлар, шекара межелеу, ұжымдастыру, ашаршылық, саяси қуғын сүргін.

МРНТИ 03.21.00., 03.24.00., 03.25.00., 03.26.00.

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ В ИСТОРИИ
ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХОВ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В 20–50 ГГ. XX В.**

Бибизия Қалшабаева

д.и.н., и.о. профессор Казахского национального университета им.
әл-Фараби. Казахстан, г. Алматы, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

Аннотация. Автор статьи анализирует и систематизирует политические и социальные факторы в истории формирования казахских диаспор в Средней Азии. В статье показаны объективные и субъективные причины образования этнических групп казахов за пределами их исторической родины, выявленный в последствии применения советской властью неправомерной политики в отношении казахов, и определены особенности политической и социальной ситуации того времени.

В результате определены последствия политики, проводимой в первые годы советской власти: демаркация этнических границ республик Средней Азии, коллективизация, голод, сталинские политические репрессии и т.д. Например, во время демаркации границы населенный казахами волость Болат и 6 волостей окружающих Ташкента вошли в состав Узбекистан. В статье также приведены документы, свидетельствующие, что одной из причин образования казахских диаспор в Средней Азии были земельные споры в связи с демаркацией границы, голодом и репрессиями и др. проблемы. Для того, чтобы показать в статье историческую ситуацию формирования казахских диаспор, автор широко использует данные архивов республик Узбекистан и Кыргызстан.

Ключевые слова: Средняя Азия, казахи, история образования, политические и социальные факторы, демаркация границ, коллективизация, голод, политические репрессии.

IRSTI 03.21.00., 03.24.00., 03.25.00., 03.26.00.

**POLITICAL AND SOCIAL FACTORS IN THE HISTORY OF THE FORMATION
OF KAZAKHS IN CENTRAL ASIA 20-50 YEARS, XX CENTURY**

Bibiziya Kalshabayeva

Doctor of history science, al-Farabi Kazakh National University
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

Abstract. The author of the article analyzes and organizes the political and social factors of the history of the formation of Kazakhs in Central Asia. The aim is to show the objective and subjective reasons for the emigration of Kazakhs abroad, to determine the fate of kazakhs, the political and social situation as a result of the left policy of the Soviet government at that time. The aim is to show the objective and subjective reasons for the formation of Kazakhs outside their historical homeland, to identify the consequences of the illegal policies of the Soviet government and the political and social situation and the fate of the Kazakhs. The consequences of the policies of the early years of Soviet rule will be defined: demarcation of ethnic borders of Central Asian republics, collectivization measures, famine, Stalin's political repressions, etc. in the formation of Kazakhs in Central Asia. For example, during the demarcation of the border, the Bolat volost inhabited by Kazakhs and 6 volosts surrounding Tashkent became part of Uzbekistan. The article also provides evidence that one of the reasons for the formation of Kazakhs in Central Asia were land disputes in connection with border demarcation, famine and repression, etc. problems. In order to show in the article, the historical situation of the formation of Kazakhs, the author managed to use widely the data of the archives of the republics of Uzbekistan and Kyrgyzstan.

Key words: Central Asia, Kazakhs, education history, political and social factors, demarcation of borders, collectivization, famine, political repression.

Кіріспе. Бүгіндегі әлемдік өркениет жағдайында болып жатқан түбегейлі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени үдерістер Орта Азия аймағындағы елдерге де тікелей қатысты. Ерте кезеңнен ақ көршілес мемлекеттермен тарихи, геосаяси, этносаяси және геозкономикалық өзара байланыста болған Қазақстан Республикасы сырттағы қазақтардың да тарихи тағдырын, этникалық даму мүмкіндігін, саяси статусын, әлеуметтік және мәдени сұраныстарының орындалуын өзінің ішкі және сыртқы саясатында назардан тыс қалдырмайды. Шет жерлердегі қандастарымыздың тарихи тағдыры да, этникалық даму эволюциясы да қазақ этносы дамуының ажырамас бір бөлігі. Сонау XX ғ. 20-30 жж. Кеңес өкіметінің қитұрқы саясатының нәтижесінде орын алған әр түрлі тарихи зобаландардың зардабынан қазақтар әлемдегі диаспораның үлкен бір қауымын құрайтындығы белгілі. Соның ішінде саяси-экономикалық құрылымы әртүрлі елдерде өз қандастарынан бөлек ортада өмір сүріп отырған қазақтардың үлкен бір қауымын Орта Азиядағы қазақтар құрайды. Мәселен, 2000 ж. қарсаңында Өзбекстанда 990022 қазақ саны көрсетілсе (Қалшабаева, 2011:4), 2017 ж. мәлімет бойынша 803400 (<https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika>, 2018), Түркіменстанда 98 мың (2000 ж.) қазақ болса, 2020 ж. мәлімет бойынша Түркіменстанда 19 мыңға тарта этникалық қазақ тұрды (<http://meteojournal.ru>, 2020), Қырғызстанда 42657 мың (2000 ж.), 2019 ж. қарсаңында 36396 қазақ болған (www.stat.kg, 2019). Тәжікстанда 1989 ж. 11376 қазақ болса, 2019 жж. 595 қазақ болған (<https://asiaplustj.info/news>, 2019). Бұл аумақтағы қазақтардың қалыптасуындағы бір айырмашылығы ата-баба жерінде отырып, тарихи Отанынан ажырап қалған «ирредентті» құраса, ендігі бір тобы сонау жоңғар шыпқыншылығынан Кеңес дәуіріндегі ұжымдастыру, ашаршылық, репрессия т.б. қиындықтармен қоныс аударған диаспораны құрайды. Сондықтан да қандастарымыздың тарихи тағдыры, шет жерлерге ығысуының объективті және субъективті факторлары, Орта Азияға таралу, орналасу аясы, саны, басқа этникалық қауымдағы проблемалары, сондай ақ болашағы туралы мәселе қазақ зиялыларын, саясаткерлерін, ғалымдарын қызықтыратындығы айқын.

Қандастарымыздың шет жерлерге таралу тарихын сонау XVII-XVIII ғғ. халқымызға жасаған қыспақ жоңғар шапқыншылығынан бастап, XIX және XX ғ. басындағы патшалық Ресейдің отаршылық саясаты, 1916 жылғы ұлт азаттық көтеріліс, 1917-1918 жж. кеңес өкіметінің орнауы, саяси экономикалық дағдарыс, онан кейінгі кезеңдердегі

ауыртпашылықтағы қоғамдық саяси жағдайлар, күштеп ұжымдастыру барысындағы асыра сілтеу, ашаршылық, сталиндік қуғын-сүргін т.б. байланыстырамыз. Кеңес Одағы тұсында коммунистік партияның және жергілікті жерлердегі қайраткерлердің солақай саясаты т.б. себептерден де халқымыз шет жерлерге ауа көшіп, шығынға ұшырағаны тарихтан белгілі. Елбасы Н.Ә. Назарбаев қазақ халқының басынан өткізген қиын да ауыр тағдыры жөнінде былай дейді: «...өз жерімізде өзіміз қуғынға түстік. Мындаған жандар қырылып, мындаған жандар ата жұртын тастап кетуге мәжбүр болды. 1932-1933 жылдарда қазақ даласында болған адам айтса нанғысыз ашаршылық, 6 миллиондай халықтың 2,2 миллионы айдың күні аманында опат болғаны, сталиндік репрессия жылдарында аяулы да абзал азаматтарымыздың жойылғаны-большевизмнің бетіне басылар қара таңба, біздің ғасырлар бойы ұмытпайтын қасіретіміз», - деп көрсетті (Назарбаев, 2001:8). Олай болса, біз сол шет жерлерде жүрген қандастарымыздың тарихи тағдырындағы саяси әлеуметтік факторларды саралап, Кеңес өкіметінің солақай саясатынан жазықсыз жапа шеккен қандастарымыздың ақиқатын айқындап, жарқын есімдерін елге таныту біздің зерттеуіміздің арқауы болмақ.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің методологиясы қазіргі тарих ғылымдарындағы негізгі концептуальды тәсілдердің қалыптасуы мен дамуында үлкен үлес қосқан Қазақстан және шетелдік тарихшылардың теориялық тұжырымдары мен концептуальды қағидаларына сүйенеді.

Мақаланың жалпы ғылыми бағыты тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және эксперименталды талдауға негізделді. Сондай ақ, методологиялық кеңістікте мынадай ғылыми-қолданбалы әдістер: этносоциологиялық, этнопсихологиялық және далалық этнографиялық зерттеу әдістері, зерттеудің пәнаралық принциптерін қолдану негізге алынады. Мәселен, тарихи-салыстырмалы әдіс барысында Орта Азия республикаларындағы саяси әлеуметтік факторлардың қазақтардың қоныстануындағы аумақтық ерекшелігін, корреляциялық талдау әдісі арқылы қазақтардың шет жерлерге таралуының тарихи, саяси әлеуметтік себептері, жергілікті ортадағы мәртебесі мен сіңісуі анықталады.

Этносоциологиялық және этнопсихологиялық зерттеу әдістерін қолдану арқылы Орта Азиядағы қандастарымыздың қалыптасу тарихындағы әлеуметтік саяси факторлар айқындалып, қазақтардың жергілікті ортада даму мүмкіндігі мен белсенділігі анықталады.

Талдау. Мәселенің зерттелуі. Орта Азиядағы қазақтардың қалыптасуындағы саяси әлеуметтік факторлар, оның ішінде Кеңес өкіметі тұсында қандастарымыз басынан өткізген ашаршылық, сталиндік репрессия, оның зардаптары мен қандастарымыздың ақталуы, т.б. мәселелер Орта Азия республикалары ғалымдарының назарынан тыс қалып келді.

Мақаланың негізіне Кеңес өкіметі тұсында мемлекеттік деңгейде жүргізілген әртүрлі құжаттар, зерттеулер және мұрағат қорлары арқау болды. Мәселен, «Отчет Сырдаринского экономического Совещания за 1921-1922 гг. хоз. год.» (Отчет Сырдаринского экономического, 1925:36), «Материалы комиссии экспедиционных исследований АН СССР. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда» (Материалы комиссий, 1927:214), «Материалы по районированию Узбекистана» (Материалы по районированию, 1926:56), мемлекеттік құжаттар, Н.И. Балашевтың «Узбекистан и сопредельные Республики и области» (Балашев, 1925:97), Н.Б. Архипов «Средне-Азиатские республики» (Архипов, 1930:159), Орта Азияның ұлттық-мемлекеттік шекарасын межелеу нәтижесі жөнінде Т.А. Жданконың «Национально-государственное размежевание и процессы этнического развития у народов Средней Азии» (Жданко, 1967:120), т.б. еңбектерді атауға болады. Орта Азиядағы қазақтардың сандық құрылымын зерттеуде Н.Е. Бекмаханованың Қазақстан, Орта Азия, Батыс Сібір халықтарының тарихын зерттей отырып, қазақтардың сандық құрылымының динамикасын, өзгерісін зерттеген «Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии (последняя четверть XVIII-60-е годы XIX в.)» (Бекмаханова, 1980:243) ғылыми зерттеу болып табылады. Еңбекте 1890-1917 жж. Сырдария, Жетісу және т.б. облыстардағы халықтардың туу, өлу, табиғи өсімі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуына ықпал ететін Орта Азия мен Қазақстандағы миграциялық ағындар не механикалық өсімі жөнінде талданған, сарапталған тұжырымдар жасалынады. Сондай ақ, Қарақалпақстанда мекендейтін қазақтардың қалыптасу тарихының себептері жөнінде У.Х. Шалекеновтың «Казахи низовьев Аму-Дарьи. К истории взаимоотношения народов Каракалпакии в XVIII

- XX вв» (Шалекенов, 1966:336) еңбегінің маңызы зор. Отандық тарихшылардың ішінде біздің зерттеу жұмысымыздың кейбір тұстарын ашуда С. Мадуановтың қазақ-өзбек қатынастарына арналған еңбегі, (Мадуанов, 1990:160), С. Мадуанов пен М. Шалекеновтың «История взаимоотношений народов Туркестана в XVIII-начале XX вв.» (Мадуанов, 2000:436) және т.б. еңбектерінде Сырдария мен Әмудария өзендері бойында орналасқан халықтардың тарихы, этнографиясы, шаруашылығымен қоса жергілікті халықтар арасындағы өзара байланыс пен ықпалдылық мәселелерін де қарастырады. К.И. Кобыландин мен Г.М. Меңдіқұлованың «Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы» атты еңбектерінің маңызы зор (Кобыландин, 2009: 296). Сондай ақ, Түркіменстандағы қазақтардың қалыптасуындағы кейбір мәселелер Ш. Кадыровтың «Народонаселение Туркменистана: история и современность» (Кадыров, 1986: 223), А. Оразовтың Хозяйство и культура населения северо-западной Туркмении в конце XIX-нач. XX в.» (Оразов, 1972:129), т.б. еңбектерінде қарастырылады. Тәжікстандағы қазақтар жөнінде Т. Мирхаликовтың «Таджикская ССР» (Мирхаликов, 1984:62), деген еңбектерден мәліметтер алынды.

Орта Азиядағы қазақтардың қалыптасуындағы саяси әлеуметтік факторларды Өзбекстан және Қырғызстан республикалары мұрағат қорынан алған деректерден зерделеуге болады. Мәселен, шекара бөлу нәтижесіндегі қандастарымыздың тарихи отанынан бөлініп қалуындағы мәліметтер Өзбекстанның, Қырғызстанның Орталық Мемлекеттік архивінен жиналған деректерде кездеседі. Олар: ӨРОМА 34 қор, (Положение о землеустройстве кочевников, переселенческих поселков и казачьих станиц) (ӨРОМА, 421:54) мұнда отырықшылыққа көшкендер, казак станицалары мен қоныс аударушылар поселоктарындағы халықтардың орнығуы, 1916-1918 жж. оқиғалардан қашып, жерінен айырылған халықтарды қайта өз жеріне орналастыру жөніндегі мәліметтер ҚырРОМА 847 қор (н/ф Особая комиссия ВИК по землеустройству) (ҚырРОМА, 27:136-141). 1916 ж. оқиғаға байланысты Жетісу облысынан Қытайға үдере көшкен қазақтардың қайта Қырғызстан жеріне қоныстануы жөніндегі деректер ҚырРОМА 20 қор (ҚырРОМА, 187:23), 21 қорынан кездестіреміз (ҚырРОМА, 5:25,92).

Аталған қорларда Қырғызстан халықтарының саны округтер, болыстықтар бойынша көрсетілсе, осы қордың 6 ісінде Қазақстанмен Қырғызстан арасындағы шекарадағы жайлауларға байланысты деректер, 116 істе (ҚырРОМА, 116:27-29) шекара мәселесі қарастырылады. Сол сияқты ҚырРОМА 105 қор, 33 тізбе, 4066 істе де халықтың саны жөнінде мағлұматтар (ҚырРОМА, 4066:87) және т.б. деректерді атауға болады. Көрсетілген зерттеулер мен мұрағат құжаттарынан арнайы Орта Азия қазақтарының қалыптасуындағы саяси әлеуметтік факторлар арнайы қарастырылмаса, олардың аталған елдерде тұрақтауының себептерін анықтайды.

Нәтижелер. 1920-1933 жж. аралығында қазақтардың Орта Азияда қалыптасуының саяси-әлеуметтік факторлары. 1916 ж тарихи оқиғалармен шет аймақтарға кеткен қазақтарды елге қайтару шаралары да жүргізілді. Бүкіл ресейлік Орталық атқару комитеті мен РСФСР-дің Халық комиссариаты Кеңесі қаулы қабылдап, белгілі оқиғаларға байланысты шет жаққа ауған қазақтарды Түркіменстан, Қырғызстан, т.б. территориясынан жер бөліп, жерге құқығын қалпына келтіру керек, иеленбеген жер қалдырмай сол маңайға экономикалық себептермен күштеп отырықшы ету және ол үшін материалдық көмек беру керек деп шешеді, Бүкілресейлік Орталық Атқару Кеңесі комитеті президиумының 1924 ж 25 ақпан, № 6 хаттамасында Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің хатшысы (ВЦИК) А. Кисилев оған қол қояды (ӨРОМА, 181:33). Аталған шара бойынша қазақтар елге оралу барысында Қырғызстан, Тәжікстан елдерінде қалып қояды. Ол жөнінде төменде айтылады.

Өзбекстандағы қазақтардың қалыптасуындағы саяси факторлардың бірі ол 1924-1926 жж. Орта Азия республикаларын ұлттық-территориалдық жағынан межелеу саясатымен байланысты болды. 1924 жылы 23-24 наурызда өткен Түркістан Компартия Комитеті Орталық пленумы Түркістан республикасын ұлттық-территориалдық жағынан межелеу мәселесін қойды. Бұл әсіресе көршілес халықтармен ежелден жаз жайлауы, қыс қыстауы ортақ қазақтарға қиындау тиді. Сондықтан да қазақтардың Орта Азияда қалыптасуының саяси бір факторы Орта Азия және Қазақстан республикаларының этникалық территориясын межелеумен байланысты. Ол әрине республикалар арасында жерге қатысты дау-дамайсыз өткен жоқ. Осы кезеңде 1924 ж. жаңадан құрылған Өзбекстандағы халықтың жалпы саны 3.963285, оның 1.319498 - Бұхарада, 320023 -

Хорезм республикасында, 170682- адам даулы жер аудандарындағы халықты құрады (ӨРОМА, 2550:431). Түркістан республикасынан Өзбекстанға Сырдария облысының оңтүстік-шығысындағы Ташкент және Мырзашөлдің бір бөлігі, даулы аймақ Зеңгіата және Ниазбек болыстықтары өтті. Мұнан басқа Бұхарада қазақтар басым жеке Кенимех ауданы құрылып, ол Орталық өкіметке бағынды (Балашев, 1925:97) БКХР қазақ тұрғындары РКП (б) (Ресей коммунистік партиясы, (б- большевиктік) ОК (Орталық Комитеті) Саяси бюросына, КСРО, ОАК (Орталық Атқару Комитеті) төрағасы М.И. Калининге, БКХР ОАК мүшелері мен БКХР қазақ делегаттарына өтініш жазып, қазақ автономиялы облысын құруды сұрайды (ӨРОМА, 67а:41). Қазақтардың арыз тілегін РКП (б)-ның қазақ облыстық комитеті талқылап, шешім шығарғандығы жөнінде К.И. Қобыландиннің мақаласында көрініс тапқан. Онда: РКП(б)-ның Киробком (Қазобком-К.Б.) мүшелері Бұхара республикасындағы қазақтардың тұрмысын жақсартуды, өзбек республикасынан Бұхарадан қазақтарға жеке автономиялы облысты бөлуді және Бұхара қазақтарымен Өзбекстан Республикасының тең құқықтағы қарым-қатынасты орнатуды, қазақтардың өзіндік ұлттық дербестігін сақтауды, өзбектердің қазақтарды ассимиляциялау бағытын тоқтатуды сұраған талаптары мұрағат құжаттарымен дәлелденіп, жазылған (Кобландин, 2008:62-67). Бірақ қазақтардың талап тілегіне қарамастан Бұхара республикасының Халық Нәзірі (комиссар) кеңесінің төрағасы Ф. Ходжаев БКХР –да тек 40 мың қазақ бар деп көрсетуіне байланысты, бір ғана Кенимех ауданы құрылады (ӨРОМА, 506:42). Сонымен, Бұхара Кеңестік халық республикасындағы қазақтар Өзбекстан қазақтарының санын толықтырды. Ал, 1924 жылы 20 қазанда БКХР территориясы ӨКСР-ның құрамына қосылады.

Өзбекстандағы қазақтардың қалыптасуындағы тағы бір саяси жағдай Ташкент уезі болыстықтарымен байланысты болды. Себебі, Ташкент уезі аумағындағы болыстықтарының басым бөлігінде қазақтар өмір сүрді. Кеңес өкіметінің Орта Азия республикаларының этникалық территориялық шекарасын айқындау, бөлу нәтижесі қазақтарды қанағаттандырмады. Сондықтан да олардың өздері тұрған аумақты Қазақстан иелігіне беруді өтінген арыз, талап тілектері көп болды. Мәселен, Ташкент уезінің олат, Зеңгіата, Ниазбек болыстықтары төңірегінде дау болды. Себебі, Ташкент қаласында негізінен өзбектер тұрғаныменде, қаланы жоғарыда аталған үш болыстық: солтүстік шығысында Ниазбек болыстығы, батысын Болат болыстығы, Оңтүстігін Зеңгіата болыстығы қоршады. Бұл үш болыстықта Шыршық өзенінің батысына қарай жатса, шығысында Шыршықтың арғы бетіндегі Ташкентке қарай күрішті аудандарды құрайтын алты отырықшы қазақ болыстықтары орналасқан. Қазақстан республикасына өткен өзбектер мен олар мекендеген шұрайлы жерлердің төлемі ретінде жоғарыдағы 6 отырықшы қазақ болыстықтары Өзбекстан территориясына енгізіледі (ӨРОМА, 454:20-24). Міне, осы аудандардағы қазақтар Шыршық өңіріндегі жоғарыдағы болыстықтармен қосып Ташкент қаласын да Қазақстанға қосуды талап етті. Ақиқатында да ел арасынан жиналған материалдарға қарағанда, соғысқа дейін Ташкент аумағында өзбек қоныстарына қарағанда қазақ елді-мекендерінің көп болған. Тарату комиссиясы (Ликвидком) мен ОКРКП (ЦКРКП Орталық Азия елдері бюросының арнаулы комиссиясы қараған осы үш болыстықтың төңірегіндегі дау-дамай Ташкенттің оңтүстігіне қарай Шыршық болыстықтарының арғы жағындағы Өзбекстанға өткен қазақтар бірыңғай қоныстанған (59200 адамы бар) алғашқы станция - Қауыншы тағдырына байланысты болды. Бұл станция қазақтардың селолық қауымдастығында болатын. Егер станцияны қазақтарға яғни Қазақстанға берсе, жалғыз темір жол магистралі бойынша өзбек территориясынан Ташкент бөлініп қалар еді. Ал, Холдарма селолық қауымдастығы Қазақстан территориясын Шыршықтың арғы бетіндегі болыстықтармен байланыстыратын дәліз болар еді. Қазақтар осы станцияны алу арқылы Ташкент уезі қазақтарын біріктіретін ірі Орталық Қауыншы уезін құруды көздеді. Осы жағдайлардың барлығын зерттей отырып, комиссия мүшелері мынандай тұжырым жасады. Егер бұл станция қазақтарға берілсе, Ташкент барлық жағынан Қазақстан территориясымен қоршалады. Сөйтіп, Ташкент қаласының өзі Қазақстан республикасына қосылу мәселесіне, не еркін қала болып жариялануы күн тәртібіне кезекке қойылады да, осы уақытқа дейінгі шекараны белгілеу бойынша істелінген ұзаққа әрі күрделі жұмыстар қайта қаралады. Сондықтан Қауыншы станциясын Қазақстанға беру Өзбекстан үшін де саяси да экономикалық жағынан да тиімсіз деп саналды (ӨРОМА, 454:20-24).

1925 ж. 17 наурызда Орта Азия елдері комиссиясы президиумы мәжілісінде қаралған

10 версткалық картадағы әкімшілік-бөліну тізімі қосымшасында Орта Азия елдерінің шекарасы дәлелденіп, бекітілді (ӨРОМА, 706:63-74,105-106).

1925 ж. 17 наурыздағы Орта Азия елдерінің Тарату комитеті комиссиясы президиумы шешімімен, КСРО-ның Орталық Атқару комитеті мәжілісінің № 11 хаттамасымен, 1925 ж. 5 маусымда КСРО-ның Орталық Атқару комитетінің президиумы бекіткен қаулысымен Ташкент уезінің үш даулы ауданы Шурахан уезі мәселесі былай шешіледі: 1. Зеңгіата болыстығымен барлық елді-мекендері суландыру иеліктерімен Қауыншы, Халдарма селолық қауымымен ӨзКСР-на (Өзбекстан Кеңестік Социалистік Республикасына) кіреді. 2. Өзбекстанға Болат болыстығынан Кенсай, селолық қауымдастығы түгелімен (Хиован, Чуваши, Яуелді-мекендері) ал Көктерек базары Қазақстанға қалады. 3. Ниязбек болыстығы түгелімен дерлік Өзбекстанға кіреді деп шешілді.

17 наурызда 1925 ж. Орта Азия елдері мен облыстарынан өкілдер қатысқан Орта Азия елдерінің Тарату комиссиясы (Средазликвидком) бекіткен шекара межелеу жұмыстарының көптеген пункттеріне, оның ішінде РФКСР (РСФСР), ТКСР (Түркмения Кеңестік Социалистік Республикасы) және ӨзКСР (УзССР) шекараларына байланысты республикалар мен облыстардан 50-ге тарта шекараны қайта қарау шағым қағаздары түсті. Соның бірі тағы да жоғарыдағы үш болыстыққа, оның Аққабак, Тройцкое, Ниязбек селолық қауымдастығы мен Ташкент темір жолының Келес станциясына, Мырзашөл уезінің Сырдария шаруа болыстықтарына да қатысты болды. 10 IX—1926 ж. КСРО-ның Орталық Атқару комитетінің шешімімен бұл өтінішті де қабылдамады.

Осы тығырықтан шығудағы комиссияның әртүрлі шаралары яғни шекараны шартты түрде белгілеу екі жақ Өзбекстан мен Қазақстан тарапынан да сондай ақ саяси жағынан да тиімді емес еді. Мұндай жағдайларда шекара тек қана болыстықтарды ғана емес, селолық қауымдастықтармен кейбір қишлоқтардың үй-жай, саяжай жерлерін де бөлшектейді. Тәжірибеде мұндай межелеулер шексіз соқтығыстарға әкеліп соғады делінді. Осындай пікірлерден кейін мынандай шешімдер қабылданады. Олар: 1925 ж. 24 шілдедегі Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Орталық атқару комитеті Президиумы шешімімен Ташкент қаласы, оған қоса қала маңындағы барлық болыстықтар, Ниязбек болыстығы түгелімен, Ниязбек болыстығының солтүстік-шығыс селолық қауымдастығы, Тройцк, Кенсай елді-мекендері Болат, Зеңгіата болыстығы өзіне қарайтын барлық қоныстарымен пайдаланатын жер, суландыру иеліктерімен Қауыншы және Халдарма селолық қауымдастығымен түгелдей үзілді-кесілді Өзбек КСР-не берілсін (ӨРОМА, 454:20-24). Міне бұл жерде де, қазақтар басым тұрған (Ниязбек, Болат, Зеңгіата және Ташкентті қоршаған 6 болыс) болыстықтардан басқа бір ғана 60 мың қазақ мекендеген Қауыншы станциясы да Өзбекстан республикасының құрамына енді. Әрине бұл жерде де Өзбекстандағы қазақтардың саны арта түсті. Мәселен, бір ғана Ниязбек болыстығынан (6265 қожалығы бар) Қазақстанға 1217 қожалық өтіп, оның 919 қазақ болса, Өзбек КСР-не 5048 қожалық еніп, оның 987 қазақ қожалығын құрады (ӨРОМА, 704:18-21). Келтірілген деректерге қарағанда өзбектердің қазақтарға кеткен қожалығымен (саны-919) салыстырғанда қазақтардың өзбектерге кеткен қожалығы (987 қожалық), 68 қожалыққа көп.

Даулы аймақтың бірі Болат болыстығы., ондағы қожалықтың жалпы саны-7273 оның ішінде 2803 өзбек, 4464 қазақ, 6 орыс. 7273 қожалықтың 4826 қожалығы (3968 қазақ, 858 өзбек) Қазақстанға, 2447 қожалық Өзбекстанға (оның 1730 өзбек, 717-қазақ) өтті (ӨРОМА, 704:18-21). Зеңгіата болыстығы бойынша 6939 қожалықтың 4169 өзбек, 2650 қазақ, 120 орыс болды. 6939 қожалықтан Қазақстанға кеткені-2985, оның 1783 қазақ, 1082 өзбек, 120 орыс, Өзбекстанға өткен 3954 қожалықтың 3097 өзбек, 857 қазақ (ӨРОМА, 706:63-74,105-106). Көрсетілген осы үш болыстықтың өзінен 2561 қазақ қожалығы Өзбекстан аумағына енеді. Осы жерде айта кету керек, жоғарыдағы даудамайды барынша Қазақстанның мүддесіне шешуге тырысқан сталиндік қуғын сүргіннің құрбанына айналған С. Ходжанов, С. Асфендияров т.б. қайраткерлердің еңбектері зор. Мәселен, осы 3 болыстық бойынша 20477 барлық қожалықтың 10547-і өзбек, 9020-і қазақ, 810-і орыс, қожалық санына еңбегені- 100 болды. Осы бойынша комиссия мүшесі С. Манжара ұсынған межелеуде Өзбекстанға өзбектердің 8790, қазақтардың 3718 қожалығы, Қазақстанға қазақтардың 3638, өзбектердің 1880 қожалығы енеді делінген мәлімдемесіне (ӨРОМА, 704:18-21). С. Асфендияров, Қазақстанға өзбектердің 2012 қожалығы, Өзбекстанға қазақтардың-2561 қожалығы қалатын қарсы жобаны яғни,

Өзбекстанға өтетін қазақтардың қожалығын 1157 қожалыққа азайтып ұсынады (ӨРОМА, 721:314-315, 349-356). Нәтижеде С. Асфендияровтың ұсынысы өтіп, Манжараның ұсынған 3718 қазақ қожалығы емес, 2561 қожалығы өтеді.

Сонымен, Орта Азия елдерінің шекараларын межелеу жұмысына қатысты Петровскийдің төрағалығындағы КСРО-ның Орталық атқару комитеті комиссиясының жұмысы 1926 ж. 27 наурызда өз жұмысын аяқтады. Межелеу нәтижесінде Өзбекстан республикасы Жызак, Қаттақорған облыстарының және Ходжент уездерінің - 41 елді-мекенінен, Ташкент және Мырзашөл уездерінің-24, Әндіжан, Қоқан, Наманган, Ферғана уездерінің-70 болыстығымен, 7 селолық қауымдастығынан құралады. Ал, Ташкент уезінің - 9, Мырзашөл уезінің - 2, Самарқанд облысы Жызак уезінің 6 көшпелі болыстығы Қазақстанға енді. Олар қазақтар шоғырланған әрі қазіргі Өзбекстанмен шекаралас аймақтардағы қазақ елді мекендері еді. Дегенмен де (қазіргі Өзбекстандағы миллионға жуық кейбір мәліметтерде 1,5 млн.) қазақтардың біршама бөлігі жоғарыдағы даулы аудандарда өзбек халқымен бірге қоян-қолтық өмір сүруде.

1929 ж. 6 сәуірде ұлттық- мемлекеттік межелеу ӨзКСР-і ОАК Президиумы мәжілісінде аз санды ұлттардың және аралас аудандардың мәселелерін қарап, мына аудандарда аз санды ұлттардың бар екендігін, оның ішінде қазақтар Ташкенттің Жоғары Шыршық ауданында 82 % қазақ, Ташкенттің Ангрен округінде- Құрамада (72,3%), Кенимех жеке ауданы – Қазақ-қарақалпақ (41,7% қазақтар, 26,2 % қарақалпақ), 2. Аралас аудандар: Ташкенттің Орта Шыршық ауданы - қазақ-өзбек (44,4 % қазақ, 33,8 % өзбек) халықтары өмір сүрді (ӨРОМА, 5266:6). Осы көрсетілген аумақтағы қазақтар Өзбекстанның ертеден келе жатқан «ирредент» тобын құрайды.

1924 ж. Ферғана облысының Өзбекстанға өтуімен бірге ауыл халқының 8 пайызын құрайтын 90 мың қырғыз-қазақтың енуі де қазақтардың Ферғана облысындағы санын толықтырды. (Бұл аймақта негізінен қырғыздар болғанмен, қазақтардың да өмір сүргендігін келесі бөлімдегі статистикалық мәліметтерден байқаймыз). Мұнан басқа мыңдаған қырғыз-қазақ отбасы 1920 жылдан 1924 жылға дейін Шөл-дала (Мырзашөл) ауданына еңбек миграциясымен барғандығын архив құжаттары дәлелдейді. Онда былай деп жазылған: «Хорезм қазақтары мен қарақалпақтары Хорезм облысының солтүстік батыс бөлігіне (“шуро” Хтай мен Қыпшақ топтары) жылжыды. Ал, Қызылқұм қазақтары Қаракөл және Бұхара оазистеріне тиіп жатқан далалы аудандарға жылжыды. Сөйтіп, қазақтар біртіндеп өзінің көші-қонымен орталық далаға (Қаршыға), Орталық Бұхараға, Байсын ауданындағы бос жайылым кеңістіктерге, тіпті Оңтүстік Тәжікстандағы Қорған төбе уәлаяты жерлеріне дейін жетті. Қазақтардың осы аудандарға таралуы бір жағынан жайылым жерлердің сапасымен байланысты болса, екінші жағынан оазистерге тиіп жатқан кәсіпорындарға жалдануға құлшыныстың артуы еді. Сонымен бірге қандай да болмасын ирригациялық не темір жол құрылыстарында бүкіл ауыл-аймағымен, мал-жанымен келген қазақтарды көруге болады» (ӨРОМА, 721: 349-356). Мұнда қазақтардың Орта Азия елдеріне таралуын көрсетсе, осы құжатта онан әрі мынандай мәліметтер беріледі: «Орталық Бұхарадағы 86 мың қоңыраттың 70 мыңы көшпелі қазақтар сияқты, олардың қысқы тұрағы далада, көктем мен жазда ауыл болып малдарымен тау биіктеріне, кейде Альпі жайылымына дейін шығып кетеді. Бұлардан басқа 6,5 мың сарай (белгісіз ру-К.Б.), 5,5 мың қатаған, 1 мыңнан аса юз, барлық көшпелі өзбектер саны 90 мыңға жетеді»,- деп көрсетеді (ӨРОМА, 721:349-356). Бұл құжатта да қазақтардың Бұхара аумағында да мекен еткендігін көрсетеді. Оны келесі құжат дәлелдей түседі, онда БКХР - Керменин, Нұрата және Қаршы уәлаяттарында қазақтардың тұратындығы, оның ішінде Керменин уәлаятында – 160 мың, Қаршыда 100 – мың, Гузарда – 100 мың, Бұхарада – 80 мың, Нұратада – 5 мың қазақтың бар екендігі көрсетілген (ӨРОМА, 670:7).

Өзбекстандағы қазақтардың қалыптасуындағы келесі бір саяси әлеуметтік фактор ол ұжымдастыру, ашаршылық және саяси қуғын сүргін. Мәселен, Шыршық қаласы мен Бостандық ауданындағы, Ангрен, Ахангаран аумағын мекендеген орта жүз қазақтары (бүгінде олардың негізгі бөлігі тарихи Отанға оралған) 1931-1933 жж. ашаршылық жылдары келгендігін айтады. Ашаршылықтан аман қалуды ойлаған олар Өзбекстанға келген. Олар сонау Қоқан, Марғұлан қалалары мен Ташкент аралығында кірешілікпен (1-2 түйемен жүк тасу) айналысып, күн көргендігін айтады. Бұл жылдары келген қазақтар жергілікті халықтан бөлек қоныстанды.

Өзбекстандағы қазақ санының көбеюінің тағы бір себебі, Өзбекстанның жерін кеңейтуге байланысты ұйымдастырған іс-әрекеттері еді. 1930 жылдары Өзбекстан

басшылары өзбек – қазақ шекарасын анықтау жөніндегі мәселені тағы да көтеріп, келісімсіз КСРО (СССР) БОАК-не тікелей кепілдеме жазып, Қазақстанмен шекаралас аудандары Бостандық ауданын Өзбекстанның иелігіне беруді сұрайды. Оған әрине Қазақстан басшылары да үзілді-кесілді қарсы шығып, Қазақстан Орталық Атқару комитетінің төрағасы Е. Ерназаров, 1934 жылы КСРО БОАК-нің төрағасы М.И. Калининге хат жолдап, өздерінің қарсылығын білдіреді. Бұл жолы КСРО БОАК президиумының әкімшілік комиссиясы да аталған аймақта қазақтардың басым тұратындығын айтады, бірақ ұсынысты қабылдамайды (Правда о государственной границе, 2006:228).

Өзбекстан тарапынан Қазақстаннан жер сұрау онан кейін де тоқтаған жоқ. 1942 жылы Өзбекстан өкіметі Қазақстан мемлекетіне кепілдеме жазып, Қазақстанның Сарыағаш ауданы, Ташкенттің Солтүстік каналымен суландырылуына байланысты оның 34.000 га жерін беруді сұрайды. Қазақстан өкіметі бұл тілекті ішінара қанағаттандырып, шекараны өзгеріссіз 3 жыл мерзімге 6.397 га. Жерді беруге келіседі. Көрсетілген 6.397 га жер мына иеліктерден құралады: 1) Сарыағаш ауданының 1 май, Құрама колхоздарының жер иелігіндегі жерлерден 2051 га, 2) Келес ауданының 4.346 га. Жері, олар мына колхоздар иелігіндегі жерлер : Бірлесу-145 га., К. Маркс-920 га., Ворошилов-670 га., Унтустык-335 га., Қызыл-Әскер 636 га., және ГЗФ – 1640 гектардан құрылды (ӨРОМА, 248:31-39). Бұл жерлердің кейін қайтарылғандығы жөнінде мәліметтер жоқ. Осы сияқты 1947 жылы тағы да Ташкент қаласы мен осы облыстағы өнеркәсіптерге Қазақ КСР-нен Ташкенттің солтүстік каналы бойы күшімен суландырылған жерлер Өзбекстанға уақытша берілгендігін мына құжаттан көруге болады (ӨРОМА, 248:31-39).

Көрсетілген бұл жерлердің де Өзбекстанның иелігінде қалғандығын мына архив құжаты дәлелдейді. Онда: «1947 жылы Ташкент қаласының өнеркәсіп кәсіпорындарына Солтүстік Ташкент каналы бойындағы жерлерді бекітіп беру туралы Өзбекстан КСР-нің Министрлер Кеңесінің қаулысы: 1. Ташкент қаласының өнеркәсіп кәсіпорындарына №1-1089 қосымшаға сәйкес Жанажол ауданы мен Ташкенттің ауылдық жерінің жер құрамынан колхоздарға мемлекеттік актімен бекітілген, бірақ колхоздар пайдаланбаған, ол жерлерді 1942 жылдан бері өнеркәсіп кәсіпорындары күшімен, құралымен суландырылған жерлер өнеркәсіптерге бекітілсін. 2. 1947 жылғы қаулының №2 қосымшасына сәйкес Қазақстаннан Өзбекстанға уақытша берілген қазіргі кезеңде Өзбекстан республикасының күшімен суландырылған 843 га. жер Өзбекстанға қалдырылсын. Өзбекстан КСР Министрлер Кеңесінің төраға орынбасары П. Кабанов қол қойған (ӨРОМА, 248:31-39). Яғни, бұл жерлердегі халықтардың да үлкен бір бөлігін қазақтар құраған бұл жер қазіргі кезеңде Өзбекстан территориясы әкімшілік бірлігіне қарайды. Мәселен, Өзбекстанның мақталы аудандары ұлттық межеленуге дейін ақ көршілес көшпелі жерлердегі кедейленген қазақтардың тартылатын ірі орталықтарына айналды.

Қазақтардың Қырғызстанға қоныстануының бір себебі, XIX ғасырдың аяғындағы әлеуметтік факторлармен байланысты болды. Осы кезеңде қазақтар Қарағандының Шет, Қарқара аумағынан ашаршылықтан және малдың жайылымына қарай 10-15 үйден жақын туысқандар бірнеше мезгіл Қырғызстанға жылжыған (Әбдібаев Кәсен, 2001). Міне, сол Қырғызстандағы қазақтардың бір тобы әлеуметтік-экономикалық жағдаймен келіп тұрақтап қалғандар болса, енді бір тобы Қытайға өте алмай қалғандар, ендігі бір тобы ол жаққа өтіп, кейін ел тыныштала бастағанда мемлекет көмегімен туған жерге қайта оралу жолында Қазақстанға қайтқысы келмей Қырғызстанда қалып қойғандарды құрайды. Сондай ақ, 1916 жылғы көтеріліс, Қазан төңкерісі, ұжымдастыру, ашаршылық және саяси қуғын сүргінмен Алматы облысы аумағынан келгендер де бар. 1916 жылғы елдегі оқиғалар қазақ, қырғыздың жаппай шетелдерге, көршілес елдерге оның ішінде Қытай мемлекетіне қашуына мәжбүр еткендігі мына архив материалында: «...Қаракөл уезінің барлығы, Нарыннан 5 болыстықтың жартысынан астамы, Пішпек уезінен Сарыбағыш болыстығы және көрші Шансы және Тыковскі халқының үлкен бөлігі Қытайға қашты. Сондай ақ Алматы, Жаркент, Лепсі және Қапал уезінен де көптеген қазақтар ауды. 1916 ж оқиға зардабынан қашқан адам саны шамамен 100 мыңға жеткен», - деп көрсетеді (ҚырРОМА, 27:135-137). Яғни, бұл жағдайда қазақтардың шет жерлерге ығуына ықпал еткен бір саяси оқиға деуге болады. Сол сияқты Кеңес өкіметінен, яғни 1917-1918 жж. партизандардың қызыл отрядтары террорынан, дүние мүлкін алып қояды деген қауіппен, тағы да халықтардың Қытайға қашуы кең етек алды. Қытай елінде қазақтардың жағдайы өте ауыр болды. Уәкіл Салтанаевтың есебі бойынша

600 адам бір үзім нанға баласын, әйелін сатқан. Әртүрлі қарызды мойынға ілгендер саны- 500 дей болған. Қытайларды дүнген мұсылмандар деп, көп әйелдер күйеуге шықты, ал кейін алданғанын біліп, олардан кетемін деген әйелдердің тілін кесті. Тіпті олармен бірге еріп келген жас қыздарын әйелдікке алды. Кейбіреулерін жезөкше үйлерінде ұстады», - деп көрсетеді (ҚырРОМА, 27:135-137). Міне, Кеңес өкіметінің басында ақ, оларды қайтарып алуға Кеңес өкіметінен көмек сұралып, оған ақша бөлінеді (ӨРОМА, 335:32-38). Соның нәтижесінде олардың елге оралуы 1917 ж., әсіресе 1921-1922 жж. жер реформасына байланысты біршама тез әрі бірнеше жылдар жүрді. Осы кезеңдерде де елге қайтқысы келмеген қазақтардың 2300 қожалығы Қырғызстанда қалып қойды. Олардың ұрпақтары бүгінде Бішкектің төңірегінде, Ыстықкөлде тұрақтаған. 2000-2001 жж. Қырғызстандағы қазақтар арасынан жиналған деректерде бірнеше ақпарат берушілер өздерінің Қытайдан оралу жолында елде жазалауға ұшырауы мүмкін деген қауіптен аталған аймақтарда қалып қойғандығын оның үстіне қырғыздардың бай, манаптары алдымызға мал, жер беріп көп көмек жасағандығын олардан көп жақсылық көргенін еске алады (Қалиев Бұғыбай, 2002).

Қазақтардың Қырғызстанда қалыптасуының ендігі бір саяси факторы 1924-1926 жж. Орта Азия республикаларының этникалық-территориясын межелеумен байланысты. Қырғызстан республикасы алғашқыда Қырғызстан автономиялы облысы болып құрылғандығы белгілі. Осы кезеңде құрылған Қырғызстан автономиялы облысы халқының саны барлығы - 798770 адам болса, оның 505775 - қырғыздар, 123133-өзбектер, 14324-қазақтар, 135892 - орыстар және 19646 басқа халықтар болды (Қалшабаева, 2011:64). Бірақ бұл кезеңдегі мәліметтер әр деректе әртүрлі болып кездеседі. Мәселен, жоғарыда сол кезеңдегі Қырғызстанның барлық халқы 798770 деп көрсетілсе, Облыстық статбюроның мәліметінде - 834000 деген дерек беріледі (Вся Средняя Азия, 1926:654). Берілген мәліметтерден байқағанымыз Қырғызстанда қазақтар санының басқа көршілес республикалармен салыстырғанда аз екендігін байқатады. Қазақстан мен Қырғызстан шекараларын межелеудің әсіресе Әулиеата территориясы иелігіндегі шекараны анықтаудың бірнеше нұсқасы болды. Осыған байланысты мына архив құжатында: «Құрамында К. Абдрахманов, И. Зулфибаев, А. Сенгибаев, А. Иманов және Т. Жүргеновтер бар комиссия 1924 жылы 2 қарашадағы хаттамамен шекараны бекітеді (ҚырРОМА, 116:62-68). Бірақ бұл белгіленген шекаралық аймақтар кейін тағы да қаралып, территорияны бөлу комиссиясының төрағасы Н.И. Зеленскийдің басшылығымен екі жақта шекараны нақтылап, бекітеді. Қазақстан өкіметі тарапынан Сырдария, Жетісу облыстарына сарапшы болып С. Мендешов, С. Қожанов, А. Сергазиев, Т. Жүргеновтер қатысады. Бірақ, екі жақ келісіп, шекара бекітілсе де, шекараларға, әсіресе жайлауларға қатысты қазақтар тарапынан қайта қарау жөнінде ұсыныстар түседі. Мәселен, Сусамыр, Қанжайлау, Қарқара, Көкойрақ, т.б. жайлауларға байланысты шекараларды нақтылау үшін Қырғызстанға Қазақстаннан Н.Бураев келеді. 1925 ж. 17 наурызда Орта Азия Ликвидкомының шешімімен аталған жайылымдар Қазақстан мен Қырғызстан халықтарының ортақ иелігінде қалады да, пайдалану барысында өзара келісім шарт жасалынуы мүмкін деп көрсетеді (ӨРОМА, 706:63-74,105-106). Екі елге жайлауларды ортақ иелену 1930 жылға дейін жалғасқан.1926 жылы 27 қыркүйекте БОАК-нің (ВЦИК) төрағасы М. Калинин, БОАК-нің хатшысының қызметін атқарушы С. Асфендиаров қол қойған мына құжатта: «Сусамыр, Қырық Айрек, Шелек, Қарқара жайлаулары Қазақ АКСР мен Қырғыз АО. малшыларының жалпы иелігінде қалдырылады. Екі халықтың бірдей жайлауды пайдалануын қадағалау және малдың екі асудан өтуін реттеу үшін Қазақстан АКСР-нен де өкіл кіргізіп, екі жақтың басқару мекемесін ұйымдастыру керек», - деп көрсетілген (ҚырРОМА, 5:25,92). Дегенмен де 3 мамыр 1927 жылғы Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің шешімімен Сусамыр және т.б. жайылымдар Қырғызстанға енеді.

1928 жылы 21 ақпанда шекараларды нақтылау келісім комиссиясы Фрунзе қаласында мәжіліс өткізіп, оған Қазақстан өкіметі тарапынан өкіл болып, С. Арынғазынов, Әулиеата жер бөлушісі (землеустройтель) К. Бердышев қатысады. Комиссия төрағасы Шнейдер мен С. Арынғазынов Қазақстанмен Қырғызстан арасындағы Қанжайлау шатқалына байланысты шекараны дәл қазір анықтап шеше алмайтындықтарын мәлімдеді. Себебі, бұл кезеңде осы жайлауларды не қазақтың, не қырғыздың иеленіп отырғандығы (қыс мерзіміне байланысты) жөнінде нақты мағлұмат жоқ болатын. Сондықтан 1 мамырға дейін бұл мәселені ашық қалдырып, оны 1928 жылдың 1 маусымына дейін шешуді Қырғызстан тарапынан Чукинге, Қазақстаннан өкіл К. Бердышевке жүктейді.

С Арынгазынов Грозное селосы шекарасына байланысты да мәселе көтеріп, егер сол белгіленген шекарада қалдыратын болса, көші-қон кезеңінде қазақтарға малдарын жаятын орынның болмайтындығын айтады. Келісім нәтижесінде шекара Грозное селосының оңтүстігіне дейін келіп, батысқа қарай Қырғызстан жыртпалы жерінен 100 сажындық арақашықтықта өтеді. Ал, Бешағаш, Гродеково елді мекендері Қырғызстаннан қайта Қазақстанға беріледі. Оған келісім комиссиясының төрағасы Шнейдер, Қазақстан өкіметі өкілінен С Арынгазынов, Қырғызстаннан Тоқбаев қол қояды (ҚырРОМА, 26:40). Ал, Қанжайлауға байланысты 1926 ж. 27 қыркүйек (№ 73 Хаттама §21) және 1928 ж. 28 шілде (№67 Хаттама §26) Бүкіл Одақтық Орталық Атқару Комитетінің Президиумы шешімі дұрыс, Қазақстанның осы шатқалға байланысты өтініші негізсіз делінеді (ҚырРОМА, 26:40). Аталған жайлауларда қырғыздармен қоса қазақтардың да иеленгендігін еске алсақ, онда жайлаумен қоса қазақтарда Қырғызстанға өткендігін жоққа шығара алмаймыз. Қазақстанмен Қырғызстан автономиялы облысы аралығында шекараны межелеуге қатысты архив құжатында: «Орталық Азия елдерін таратушы комитет (Средазликвидком) Пленумы бекіткен қазақтармен қырғыздар арасындағы шекара ең алдымен қазақтардың мүддесін толығымен қанағаттандырады. Қазақтар басым бірде-бір елді мекендер Қырғыз автономиялы облысына енген жоқ. 1920 ж. санақ бойынша Талас аумағының Үшқорған болыстығының 9 елді мекенінің 5-і өзбек, 2-і дұнған, 1-і татар және 1 шалақазақ болды», - деп көрсетеді (ӨРОМА, 706:63-74,105-106). Бұл көрсеткіш қазақтар үшін ұтымды бөлінгендігін байқатады. Дегенмен де қазақтардың өздерін Қырғызстанда қалдыру жөніндегі өтініштердің болғандығын жоққа шығара алмаймыз. Мәселен, Атбашы бөлімшесінің 42 арғын-қазақ отбасының өтінішінде: «Біздер 40 жыл бұрын Ақмола және Қарқара уездерінен Пішпек уезінің Атбашы бөлімшесіне малшы, жалшы болып келіп, орныққанбыз. Жер кодексінің мағынасына қарай жерді кім өндесе, өндеген адам сол жерді иелену керек. Біз осы бөлімшеден ешжаққа көшіп-қонбай иеленудеміз. Сондықтан бізді осы жерге қалдырып, бұл жерді Қырғызстан автономиялы облысына қосуды өтінеміз», - деп жазады (ҚырРОМА, 6:69,71-72,102-102а). Шекараны бөлу кезеңінде бұл арғын селосы негізінен Қазақ АКСР-нің Георгиевск аудандық атқару комитетіне қараған болатын. Бірақ арғын елінің 42 отбасы өздерін Қырғызстанға қосып, солардың азаматтығына өтуді және несие беруді сұраған. Олардың 1929 ж. 25 наурыз - 23 сәуірде өздерін Қырғызстанда қалдыру жөнінде жазылған өтініштеріне орай 1929 ж. 3 тамыздағы Қырғызстан халықтық жер комиссариатының №1598 бұйрығымен және 1929 ж. 10 маусымдағы Қырғызстан халық комиссариаты Кеңесінің шешімімен «Көктеу», «күзеу» бөлімшесінде жер бөлу жүргізіліп, қауымның нағыз пайдаланған жері сол шешіммен Шу Кендір совхозына беріледі. 1929 ж. 16 қыркүйекте Халықтық жер комиссариатының жер бөлуші бөлімінің № 48 - 21003 шешімімен өтініш иелері «көктеу» «күзеуге» орналастырылады. Арғын ауылының азаматтары өздерінен алынған жерге қарсылық білдірмейді, қайта Қырғыз территориясының жерімен өтеуді сұрайды.

Сонымен комиссия мынадай шешім қабылдады.

1) Қазір Кендір совхозына қарайтын бұрынғы Арғын бөлімшесін Қырғызстан АКСР-не бекіту;

2) Арғын бөлімшесіндегі 42 қожалықты адам санымен түгел Қазақстаннан Қырғызстанға өткізу және өздерінің өтінішіне орай, әкімшілік жағынан Аламеддин ауданына бекіту;

3) Ұзақ мерзімге несие беру және БОАК-нің 16 шілде 1926 ж. № 52 қаулысына орай әл ауқаты төмен еңбекші халықтарға жер бөлуде көмек пен жеңілдіктер беру керек деп шешті (ҚырРОМА, 6:71-72,102-102а). Көріп отырғанымыздай, 42 отбасы яғни әр отбасында 5 адам десек, 200-ге тарта қазақтар Қырғызстан республикасындағы қазақ санын көбейтті. Сонымен Қазақстан мен Қырғызстанның этникалық территориялдық шекараларын межелеу барысы 1924 жылдан 1929 жылға дейін жүргізіліп, даулы жайлаулар Сусамыр, Қанжайлау, Қарқара т.б. қазақ пен қырғыздың ежелден қатар еншілескен жайлауларына қарамастан Қырғызстанның пайдасына шешіліп отырды. Оған бір жағынан даулы территориялардағы халық есебі қыс мезгілдерінде жүргізілуіне байланысты қазақтардың болмауы болса, екінші жағынан бұл аймақтардың қазақтар шоғырланған жерлерден шалғайлау болуы деп айтуға болады (ҚырРОМА, 26:40). Осындай жағдайларға байланысты 1926 жылдарда Қырғызстан территориясында 14324 қазақ саны көрсетілсе, 1927 ж. мамырда Қырғызстанда 1766 қазақ болғандығын архив құжаты көрсетеді (ҚырРОМА, 105:6). Дегенменде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы

этникалық-мемлекеттік территорияны межелеудің Өзбекстан Қазақстан шекарасын белгілеумен салыстырғанда екі жаққа да оң, әрі тиімді жүргізілгендігін көрсетсе керек.

Ал, енді Түркіменстан және Қарақалпақстандағы қазақтардың қалыптасуына келетін болсақ, олардың да бір бөлегі ертеден ата-баба жерінде отырса, ендігі бір тобы сол этникалық территорияны межелеумен байланысты. Орталық Азия елдерінің қазақтарындағы әкімшілік жүйенің ерекшелігі әрбір болыстық бір ру атынан құрылды. Мәселен, Ұлысай болыстығы табын руының 3000 қожалығынан, сондай ақ тама, курке руларынан тұратын 4 әкімшілік ауыл және 2 болыстықтан тұрды. Барлығы көшпелі мал шаруашылығымен және егіншілікпен айналысты. Қыста Үстірттің оңтүстігі Қортпай сор, Қосбұлақ, Бессексеуіл, Бесқала, Білеулі аудандарын мекендеді. Екінші адай болыстығы Қоңырат жақта шегелі руының 785 қожалығынан құралса, үшінші адай болыстығы 9 әкімшілік ауылдан, 1078 қожалықтан тұрып, Хиуа Қоңыратқа дейінгі жерлерді алып жатты. Оның Хиуа қаласында 10 қожалығы, 12 отырықшы қожалығы болды. 1920 жылға дейін Красноводск уезіне қараған 6 - шы адай болыстығы осы жылдан Адай уезіне еніп, қожалық саны 1000 - ға дейін жететін 5 әкімшілік ауылдан тұрды. Мұнан басқа адайлардың 200 қожалығы Красноводск уезінде тұрақты мекендеді. 7 - ші Адай болыстығындағы 5 әкімшілік ауылдың 773 қожалығы Красноводск уезінің бір шетіне дейін жетеді. Мұнда негізінен Сүйіндік, Қосай рулары тұрды. 1920 ж. барлық қожалықтың 68% Қоңыратта көшіп қонып жүрді (АН СССР Материалы комиссия, 1928:220). Сонымен құжаттан көріп отырғанымыздай, Түркіменстан, Қарақалпақстанмен шекаралас және осы елдер иелігі территориясы аумағында мекен еткен 2, 5, 7 адай болыстықтарындағы қазақтардың осы аймақтарда тұрақтауын көрсетеді. Дегенмен де қазақтардың ертеден жаз жайлауы, қыс қыстауы еткен аймақтарға деген көшіп-қонуы қазақтармен түрікмен халқына шекараны нақтылауды қажет етті. Мәселен, 1921 ж. 1-9 тамызда Красноводск қаласында өткен 2-ші казак, иомуд (түрікмен) делегаттары мәжілісінің күн тәртібіндегі мәселе Қазақстан мен Түркіменстан республикаларының шекарасын айқындау. Шекараны анықтауда Қырғыз республикасы (қазақ-К.Б.) мен Түркістан республикасы мынандай шешім қабылдады: құдықтан құдыққа көшуге тиым салынғанмен, бір уезден екінші уезге көшуге тиым салынбайды және көшерде уездік өкімет орындарынан рұқсат алу, т.с.с көрсетіледі (ӨРОМА, 9:39-41,45). Сөйтіп, осы жылдары екі халық арасындағы дау-жанжалды реттеу барысында оңтайлы шешімдер қабылданды. Осы кезеңдерде қазақтардың қоныстарының көбеюі жөнінде: «Полторацк округінің Қарабұғаз шығанағы аймағында бұрынғы Маңқыстау уезінен оңтүстікке ондаған жылдар бойы біртіндеп жылжыған қазақ қырғыздарды көруге болады. 1917 ж. қазақтардың біраз тобы Красноводскінің өзіне қоныстана отырып, одан ары қарай шығысқа Орта Азияның темір жолын бойлай орналасады. 1930 ж. түрікмен өкіметі мен адай ревкомының арасында келісім жасалып, қазақтардың оңтүстікке қарай жылжуына шек қояды. Себебі, Красноводскінің солтүстік шекара аудандарында екі халықтың арасында үнемі қақтығыстар болып тұрды. (ӨРОМА, 721:314-315, 349-356). Көрсетілген деректер қазақтардың түркімен аумағында қоныстанғанын көрсетеді. Дегенмен де екі ел арасында шекараға байланысты дау-дамай көп кездеспейді. Сондай ақ, Қарақалпақстан мен Түркіменстандағы қазақтардың да бір бөлігі ашаршылық жылдары келгендерді құрайды. Қуан Тілектестің айтуына қарағанда оның нағашы жұрты Түркіменстанға 1932 ж. Ақтөбе жақтан келеді, оның бір тобы Иранға өтеді де қалған бір бөлігі Түркіменстанда қалып қояды. Сондықтан да оның шешесі Иранға өткен төркінін сол күйі көрмей кетті дейді (Тілектес Қуан, 2001). Сол сияқты 1929-1930 жж. ұжымдастыру, 1932 ж. ашаршылық кезеңінде Маңқыстаудың Бейнеу ауданынан Түркіменстанның Тахта ауданына 30 үй көшкендігі жөнінде Нұрғалиев Абат ақсақал әңгімелейді. Ұжымдастыру кезінде Түркіменстанға 22 түйе, 4 атпен барғанымызда малымызды 2 күнде талап кетті, дейді ол. Олар туысқан 5 қожалықпен көшкен, олардың отбасында 15 адам болған. Ал, 1937 ж. бай, құлақ дей берген соң Өзбекстанның Шабад ауданына көшіп келіп отын тасумен айналысады, ал 1947 жылы қайтадан Ташауызға келеді (Нұрғалиев Абат, 2002).

Тәжікстандағы қазақтардың да қоныстану тарихы көбіне ұжымдастырумен байланысты. Себебі, ел арасынан жинаған деректерде олар 1928 ж. Өзбекстанның Газли (Бұхара) деген жеріне келеді, ол жерді орыстар алған соң (кенес өкіметі кезінде) балаларымызды армияға бермейміз деп, елдің жартысы Ауғанстанға, жартысы Тәжікстанның Қорғантөбе облысы, Октябрь ауданы, Пашрабад деген ауылдың советінде 11 колхоз жайғасқандығын әңгімелейді. Олардың барлығы адайлар болды. Әрбір ру бір

колхоз болып орналасты. Мәселен, алаша, шеркеш, қосқұлақ, құнанырыс, балықшы бір колхоз, есенбет, түрікмен, адай бір колхоз, т.с.с. Құрама бір колхоз, қазақ, өзбек, лақай бір колхоз болып кете береді. Әр колхоздың 60-80 га. жері, 40-80 үй болды. Қорғантөбенің өзінде де қазақтар болды. Тәжікстандағы сүт өнімінің министрі Кенжеев Әбдірхан деген қазақ болған. Қорғантөбе облысы Пархар ауданында да қазақтар басым тұрды. Куляб облысында да қазақтар болды. 1960 ж. таудағы тәжіктерді тегістікке көшірген соң қазақтар Өзбекстанға т.б. жерлерге қоныс аударды, дейді (Қаленов Ахмет, 2001).

Қорытынды. Сонымен қазақтардың XX ғ. 20-50 жж. Орта Азия республикаларында қалыптасуының тарихы елдегі саяси әлеуметтік факторлар: 1916 жылғы көтерілістен басталып, 1917-1918 жж. қызыл террордан қауіптену, 1924-1926 жж Орта Азия республикаларының этникалық территориясын межелеу, 1928 ж. ұжымдастыру, 1931-1932 жж. ашаршылық, саяси қуғын-сүргін, 1942-1947 жж. Қазақстаннан Өзбекстанға жалға берілген жерлер. Міне, осы оқиғалармен байланысты жермен бірге қазақ халқы бірге кетіп, бүгінде шетте жүрген Отандастарымызды құрауда.

Мақала «XX ғасырдың 20–50 жылдарындағы Орта Азия республикаларының аумағындағы қазақтар арасындағы саяси қуғын-сүргін (жаңа мұрағаттық деректер негізінде)» гранты бойынша жазылған.

Әдебиет

- Архипов Н.Б. Средне-Азиатские республики. М.-Л., 1930. 159 с.
- АН СССР материалы комиссии экспедиционных исследований. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Л.: Изд-во.АН СССР,1928. Вып. VI.-220 с.
- Әбдібаев Кәсен 1918 жылы туған, руы арғын. Қырғызстан. Манас селосы./Далалық этнографиялық экспедиция материалдарынан. 2001.
- Балашев Н.И. Узбекистан и сопредельные Республики и области. Ташкент: Узгосиздат, 1925. 97 с.
- Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии (последняя четверть XVIII-60-е годы XIX в.). М.: Наука, 1980. 243 с.
- Ведомости Верховного Совета и правительства Казахской ССР. 1963. №6(425).
- Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. 1956. №2 (156).
- Вся Средняя Азия 1926 год. Ташкент: ЦСУ, 1926. 654 с.
- Жданко Т.А. Национально-государственное размежевание и процессы этнического развития у народов Средней Азии. Ташкент: Фан, 1967. 120 с.
- Қадыров Ш. Народнонаселение Туркменистана: история и современность. Ашхабад, 1986. 223 с.
- Қаленов Ахмет. 1920 ж. ту-н. Жызақ облысы, руы-адай. Өзбекстан /Далалық этнографиялық экспедиция материалдарынан, 2002.
- Қалиев Бұғыбай. 1927 жылы туған, руы арғын. Манас селосы, Қырғызстан. /Далалық этнографиялық экспедиция материалдарынан, 2001.
- Қалшабаева Б.К. Орталық Азия казактары (тарихи этнографиялық зерттеу). Алматы: Қазақ университеті, 2011. 406 б.
- Қуан Тілектес. 1948 жылы туылған, руы адай. Ашхабад қаласы, станция Анау, улица Магистральная 21. /Далалық этнографиялық экспедиция материалдарынан, 2001.
- Қобыландин К.И., Мендикулова Г.М. Өзбекстандағы казактардың тарихы және бүгінгі дамуы. Алматы: Реиз, 2009. 296 б.
- Кобландин К.И. Участие казахов в процессе нацистроительства в Бухарской народной советской республике // Вестник НАН РК. 2008. №5. С. 62-67.
- Қырғызстан республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚырРОМА). 20 қор. 1 тізбе. 116 іс. 62-68 пп.
- ҚырРОМА. 21 қор. 1 тізбе. 5 іс. 25, 92 пп.
- ҚырРОМА. 21-қор. 1 тізбе 45 іс. 8, 8 а п.
- ҚырРОМА. 21-қор. 3 тізбе. 26 іс. 40 п.
- ҚырРОМА. 21-қор. 2 тізбе. 6 іс. 69, 71-72, 102-102 а.
- ҚырРОМА. 847-қор. 1 тізбе. 27 іс. 135-137 пп.
- Мадуанов С. История казахско-узбекских отношений в XIX-начале XX в. Алма-Ата: Кайнар, 1990. 160.
- Мадуанов С.М., Шалекенов М.У. История взаимоотношений народов Туркестана в XVIII-начале XX вв. Туркестан: Международный Казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, 2000. 436 с.
- Материалы комиссий экспедиционных исследований АН СССР. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Исследование 1926 г. Ташкент, 1927. Вып. VI. 214 с.
- Материалы по районированию Узбекистана. Самарканд, 1926. Вып. 1. 56 с.
- Мирхаликов Т. Таджикиская ССР. Ташкент: Фан, 1984. 92 с.
- Назарбаев Н.Ә. Дүние жүзі казактарының II құрылтайында жасаған баяндама // Дүние жүзі казактарының шежіресі. Алматы: Дүние жүзі казактарының қауымдастығы, 2005. II кітап. 71 б.
- Нұрғалиев Абат 1926 жылы туған, руы адай, Ташауыз облысы, Такта ауданы, Ызмықшиер селосы // ДЭЭМ, 2002.

- Оразов «Хозяйство и культура населения северо-западной Туркмений в конце XIX - нач. XX в.» Ашхабад: Ылым, 1972. 129 с.
- Отчет Сырдаринского экономического Сопения за 1921-1922 гг. хоз. год. Ташкент, 1925. 36 с.
- Правда о государственной границе Республики Казахстан. Алматы: Жібек жолы, 2006. 228 с.
- Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Аму-Дарьи. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII - XX вв. Ташкент: Фан, 1966. 336 с.
- Ўзбекистан республикасы Орталык Мемлекеттик Архиви (ӨРОМА) Р-1 қор. 1 тізбе. 704 іс. 18-21 пп.
- ӨРОМА. Р-1 қор. 1 тізбе. 706.-іс. 63-74,105-106 пп.
- ӨРОМА. Р-1 қор. 1 тізбе. 707-іс. 20-21 пп., 158-159 пп.
- ӨРОМА Р-1 қор. 1 тізбе. 721 іс. 314-315, 349-356 пп.
- ӨРОМА. Р-5 қор, 5 тізбе, 670 іс, 7 п.
- ӨРОМА. Р-5 қор, 5 тізбе, 67а іс, 41 п.
- ӨРОМА. 12 қор. 1 тізбе. 9 іс. 39-41,45 пп.
- ӨРОМА. 17 қор. 1 тізбе. 335 іс. 32-38 пп.
- ӨРОМА. Р-30 қор, 4 тізбе, 506 іс, 42 п .
- ӨРОМА. 34 қор. 1 тізбе. 421 іс. 54 п.
- ӨРОМА. 39 қор. 2 тізбе. 211 іс. 50 п.
- ӨРОМА. р 39 қор. 2 тізбе. 454 іс. 20-24 пп.
- ӨРОМА. 86 қор. 1 тізбе. 2550 іс. 431 п.
- ӨРОМА. Р-86 қор. 1-тізбе. 5266 іс. 6 п.
- ӨРОМА. 90 қор. 9 тізбе. 248 іс. 31-39 пп.
- ӨРОМА. 215 қор. 2 тізбе. 181 іс. 33 п.
- Информация о национальном составе постоянного населения Республики Узбекистан /<https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/demografiya-i-trud/demograficheskie-pokazateli/433-analiticheskie-materialy-ru/2055-demograficheskaya-situatsiya-v-respublike-uzbekistan> (дата обращения: 29 июня 2018).
- Население Туркменистана и его состав в 2020 году (оценка) / <http://meteojournal.ru/stati/naselenie-turkmenistana-i-ego-naczionalnyj-sostav-v-2020-godu-ocenka/> (дата обращения: 29.10.2020).
- <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/society/20190124/natsionalnie-menshinstva-tadzhikistana-skolko-ih-i-kto-unas-zhivet.24.01.2019>.
- Население - Официальная статистика. Статистика Кыргызстана / www.stat.kg. (Дата обращения: 2 апреля 2019).

References

- Arkhipov N.B. Central Asian republics. M.-L., 1930. 159 p.
- Abdibayev Kasen was born in 1918, his family is Argyn. Kyrgyzstan. Manas village / From the materials of the field ethnographic expedition, 2001
- Balashov N.I. Uzbekistan and neighboring republics and regions. Tashkent: Uzgosizdat, 1925. 97 p.
- Bekmakhanova N.E. Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan (last quarter of the XVIII-60s of the XIX century). M.: Nauka, 1980. 243 p.
- Bulletin of the Supreme Council and the government of the Kazakh SSR. 1963. №.6 (425).
- Bulletin of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR. 1956. №2 (156).
- All Central Asia 1926. Tashkent: CSO, 1926. 654 p.
- Zhdanko T.A. National-state delimitation and processes of ethnic development among the peoples of Central Asia. Tashkent: Fan, 1967. 120 p.
- Kadyrov Sh. Population of Turkmenistan: history and modernity. Ashgabat, 1986. 223 p.
- Kalenov Akhmet 1920 Zhyzak region, Adai tribe. Uzbekistan / From the materials of the field ethnographic expedition, 2002
- Kaliyev Bugybay was born in 1927, his family is Argyn. Manas village, Kyrgyzstan. / From the materials of the field ethnographic expedition, 2001.
- Kuan Tlektas was born in 1948, his family is Adai. Ashgabat, Anau station, Magistralnaya street 21./ From the materials of the field ethnographic expedition, 2001
- Kalshabaeva BK Kazakhs of Central Asia (historical ethnographic research). Almaty: Kazakh University, 2011. 406 p.
- Khobylandin K.I., Mendikulova G.M. Ozbekstandagy Kazakhtardyk tarikhy zhane bogingi damuy. Almaty: Reiz, 2009 . 296 b.
- Koblandin K.I. Participation of Kazakhs in the process of nation-building in Bukhara People's Soviet Republic // Bulletin of NAS RK. 2008. №5. S. 62-67.
- Central State Archive of the Kyrgyz Republic (CSAKR) 20 fund. 1 list. 116 cases. 62-68 pp.
- CSAKR. 21 funds. 1 list. 5 case. 25. 92 pp.
- CSAKR. Fund 21. 1 list of 45 cases. 8,8 p
- CSAKR. Fund 21. 3 lists. 26 cases. 40 p.
- CSAKR Fund 21. 2 list. 6 cases. 69, 71-72, 102-102 a.
- CSAKR Fund 847. 1 list. 27 cases. 135-137 pp.
- Maduanov S. History of Kazakh-Uzbek relations in the XIX-early XX centuries. Alma-Ata: Kainar, 1990. 160 p.

- Maduanov SM, Shalekenov MU History of mutual relations of the peoples of Turkestan in the XVIII-early XX centuries. Turkestan: Международный Казахско - Турецкий университет им. Н.А. Yasavi, 2000. 436 p.
- Materials of the expeditionary research commissions of the USSR Academy of Sciences. Features agricultural economy of Adaev district. Research 1926 Tashkent, 1927. - Issue. VI. - 214 p.
- Materials on zoning of Uzbekistan. Samarkand, 1926. Issue. 1. 56 p.
- Мирхаликов Т. Tajik SSR. Tashkent: Fan, 1984. 92 p. 62
- Nazarbayev N.A. Speech at the II Congress of Kazakhs of the World // Chronicle of the Kazakhs of the World. Almaty: World Association of Kazakhs, 2005. Book II. 71 p.
- Nurgaliv Abat was born in 1926, tribe Adai, Tashauz region, Takta district, Izmykshier village. // From the materials of the field ethnographic expedition, 2002
- Orazov "Economy and culture of the population of north-western Turkmenistan at the end of the XIX century - nach. XX c. ». Ashgabat: Ylym, 1972. 129 p.
- Report of the Syrdarya Economic Council for 1921-1922 hoz. year. Tashkent, 1925. 36 p.
- Truth about the state border of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Silk Road, 2006. 228 p.
- Shalekenov UH Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya. To the history of mutual relations peoples of Karakalpakstan in the XVIII - XX centuries. Tashkent: Fan, 1966. 336 p.
- Central State Archive of the Republic of Uzbekistan (CSARPU). P-1 fund. 1 list. 704 cases. 18-21 pp.
- CSARPU. P-1 fund. 1 list. 706.- case. 63-74,105-106 pp.
- CSARPU. R-1 fund. 1 list. Case 707. 20-21 pp., 158-159 pp
- CSARPU -R-1 fund. 1 list. 721 cases. 314-315, 349-356 pp.
- CSARPU. P-5 fund, 5 lists, 670 cases, 7 items
- CSARPU. P 5 fund, 5 list, 67a case, 41 p.
- CSARPU. 12 funds. 1 list. 9 cases. 39-41.45 pp
- CSARPU. 17 funds. 1 list. 335 cases. 32-38 pp
- CSARPU. P 30 fund, 4 list, 506 cases, 42 p
- CSARPU 34 funds. 1 list. 421 cases. 54 p.
- CSARPU. 39 funds. 2 list. 211 cases. 50 p
- CSARPU. p 39 fund. 2 list. 454 cases. 20-24 pp.
- CSARPU. - 86 funds. 1 list. 2550 cases. 431 p.
- CSARPU. R-86 fund. 1-list. 5266 - case. 6 p.
- CSARPU 90 funds. 9 lists. 248 cases. - 31-39 pp.
- CSARPU. 215 funds. 2 list. 181 cases. 33 p.
- USSR Academy of Sciences materials of the commission of expeditionary research. - Peculiarities of agriculture in Adaevsky district. L .: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR, 1928. Issue. VI.220 p.
- <https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/demografiya-i-trud/demograficheskie-pokazateli/433-analiticheskie-materialy-ru/2055-demograficheskaya-situatsiya-v-respublike-uzbekistan> / Information on the national composition of the resident population of the Republic of Uzbekistan Date of treatment: June 29, 2018.
- <http://meteojournal.ru/stati/naselenie-turkmenistana-i-ego-sostav-v-2020-godu-ocenka/> Население Туркменистана и его состав в 2020 году (оценка). 29.10.2020.
- <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/society/20190124/natsionalnie-menshinstva-tadzhikistana-skolko-ih-i-kto-unas-zhivet>. 24.01. 2019.
- www.stat.kg. Population – Oficialnaya statistika - Statistics of Kyrgyzstan. Date of application: April 2, 2019.

FTAXP 03.20

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «БЕС МАСАҚ» ЗАҢЫ: 1932-33 ЖЖ. СОТ ОРГАНДАРЫНЫҢ
ЖАЗАЛАУ ШАРАЛАРЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ (ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСТЫҚ
МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ МЫСАЛЫНДА)**

Саурыкова Жанар Сансызбаевна

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы,
Алматы, Қазақстан. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада 1932 ж. 7 тамызда Ортатком мен КСРО ХКК «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздардың және кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті қорғау туралы» қабылдаған қаулысының негізінде сталиндік репрессиялық саясаттың ауылдық жерлерде шаруаларға қарсы жаппай жүргізілгендігі қарастырылады. «Социалистік меншікті қорғау туралы» заң немесе халық арасында «Бес масақ» атанған Заңның аясында колхоз меншігін талан-таражға салғаны үшін,

алқапта жасырын егін бастырғандарға ату жазасына дейін жазалау шаралары кеңінен қолданылды. Автор Қарағанды облыстық мемлекеттік архивінің жарияланбаған және құпия грифі бар құжаттары негізінде осы заңды талдай отырып, ашық бұрмаланушылықпен шаруаларды, бай-кулақтарды қудалап, тәркіленген мүлікті иемдену ең үлкен алапатқа алып келгенін көрсетеді. «Бес масақ заңына» сәйкес «Социалистік меншікті ұрлаушының» ісін қарауда және орындауда арнайы «Жәрдем топтары» құрылғандығы қамтылады.

Кілт сөздер: Бес масақ заңы, меншік, саяси науқан, колхоз, орта шаруа, бай-кулак, репрессия, тергеу, тәркілеу

МРНТИ 03.20

**ЗАКОН «О ПЯТИ КОЛОСКАХ» В КАЗАХСТАНЕ: 1932-1933 ГГ.
ОПЫТ МЕРЫ НАКАЗАНИЯ СУДАМИ (НА ПРИМЕРЕ АРХИВНЫХ
ДОКУМЕНТОВ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ)**

Саурыкова Жанар Сансызбаевна

Старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая. Алматы, Казахстан. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается, что на основе принятого постановление от 7 августа 1932 года ЦИК и СНК СССР «О защите собственности государственных предприятий, колхозов и кооперативов и охране общественной (социалистической) собственности» репрессивная политика Сталина проводилась в массовом порядке против крестьян в сельской местности. В рамках закона «О защите социалистической собственности» или закона «О пяти колосках» среди населения широко применялись меры наказания за хищение колхозной собственности, за тайное земледелие, вплоть до расстрела. Анализируя этот закон на основе документов, которые ранее не были опубликованы и имеют секретный гриф Карагандинского областного госархива, автор рассматривает преследование крестьян, бай-кулаков и изъятие конфискованного имущества как одно из решений, приведших к величайшему катастрофу из-за проведения массовых репрессий в регионе. В соответствии с законом «О пяти колосках», при рассмотрении и исполнении дела «Хищника социалистической собственности» следователями создаются специальные «Группы поддержки».

Ключевые слова: закон о пяти колосках, собственность, политическая кампания, колхоз, средний крестьянин, бай-кулак, репрессия, следствие, конфискация

IRSTI 03.20

**THE “FIVE WHEAT SPIKES” LAW IN KAZAKHSTAN: 1932-1933 EXPERIENCE
OF PUNISHMENT BY THE COURTS (ON THE EXAMPLE OF ARCHIVAL
DOCUMENTS OF THE KARAGANDA REGION)**

Saurykova Zhanar

Senior lecturer at Abay Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

Abstract. The article says that on August 7, 1932, the Central Executive Committee and the Council of People’s Commissars of the USSR adopted a resolution “On the protection of the property of state enterprises, collective farms and cooperatives and the protection of public (socialist) property”. On the basis of the adopted resolution, it is stated that Stalin’s repressive policy was carried out en masse against the peasants in the countryside. Within the framework of the Law «On the Protection of Socialist Property» or the “Five wheat spikes” Law, punishment measures were widely applied among the population for theft of collective farm property, especially for secret farming, up to execution.

Analyzing this law on the basis of archival documents, the author considers the persecution of peasants, the rich and the seizure of confiscated property as one of the solutions that led to the greatest catastrophic famine due to the massive repression in the region. Also,

for the first time, documents of the Karaganda regional state archive on excessive abuse and abuse of punishments by the judicial authorities carried out in connection with this law are being introduced into scientific circulation. In accordance with the "Five wheat spikes" Law, when considering and executing the case of the «predator of socialist property», investigators set up special «support groups» for a faster investigation.

The article was written on the basis of archival documents that have not been previously published and are classified.

Key words: revolutionary law, law on five spikelets, decree, public property, political campaign, collective farm, peasant, middle peasant, rich kulak, repression, investigation, confiscation.

Кіріспе. Кеңестер Одағында жаппай ұжымдастыру үрдісі басталған кезде көшпелі және жартылай көшпелі шаруалар қожалықтарын жаппай отырықшыландыру мәселесі күн тәртібіне қойылды. Жаңадан ұйымдастырылған ірі колхоздар көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық бола алмайтын болғандықтан Қазақстандағы отырықшыландыру ісін қолға алған Ф.И. Голощекин бұл іске бірден саяси мазмұн беруге тырысты. Мұның өзі жаңа экономикалық саясат жылдары саяси тұрақтылық орныққан қазақ ауылына саяси дүрбелең туғызатын қауіп еді. Қазақ үкіметі отырықшыландыру аудандарындағы колхоздардың бастапқы түрі жерді бірігіп өңдейтін серіктіктер және малды қауымдастыратын серіктіктер болу қажеттігін көрсетті. Сондықтан қасіретке толы ХХ ғасырдың 20-жылдарының соңы мен 30-жылдардың басында республикалық БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті ауылшаруашылық саласында «Ауылдағы партияның саясаты - бай-кулактарды тап ретінде жою және ұжымдастыру» деген саяс ұранды басшылыққа ала отырып, небір заңсыздықтарға жол берді. Дәстүрлі көшпелі шаруашылыққа бейімделген қазақ даласы, ең алдымен, көп сатылы кешенді және отырықшылыққа бейімделген ұжымдастыру үдерісіне дайын болмады. Жергілікті ауыл шаруашылығының өзіндік ерешеліктерін есепке алмастан астық дайындау науқанын қарқынмен жүгізу мақсатында көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына пайдаланылатын жерлерді күшпен тартып алу кеңінен етек алды. Осыған орай 1931 ж. қыркүйекте БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің шешіміне сәйкес мал шаруашылықты аудандарға «ұжымдастыруды барынша жеделдету» және ТОЗ-ды айналып өту арқылы ауыл шаруашылығы артелдерін құру міндеттері жүктелді. Міне, осылайша қарқынды ұжымдастыру науқаны нәтижесінде 1930 ж. республикадағы колхоздар саны 7 мыңға жетті. Ал, оның 2 мыңнан астамы шұрайлы жайылымдық жерлерге орналасты да, мал басының күрт азаюына әкелді. Бұл көрсеткіш 1931 ж. 1 маусымында республикадағы мал өсіретін шаруа қожалықтары бойынша оның жалпы саны 44,1 пайызға өскенін байқатады. Республикадағы жаппай күштеп отырықшылыққа көшіру, ұжымдастыру үдерісінің салдарынан дәстүрлі халық шаруашылығының бұзылуына, әсіресе өндірісті ұйымдастыру барысында мал жайылымдарының тарылуы, көп жерлерде олардың қаңырап бос қалуы және оған үстеме ретінде қуаңшылықтың кеңінен өрістеуі секілді табиғи апаттардың орын алуы т.б., оның түбегейлі өзгеруіне әкеліп соқтырды.

Саяси науқанмен қатар қазақ халқы ХХ ғасырдың 20-жылдарынан бастап 30-жылдарына дейін бірнеше жүт пен ашаршылықты басынан өткізді. Соның салдарынан дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығы барынша қатты күйзелді. Дала дәулеттілері мен ауқаттылары мыңғырған малынан, қарапайым қара халық күнделікті күн көрісінен айырылды. Оның арты жаппай аштыққа ұласып, адам шығыны көбейді. ХХ ғасырдың 20-30 жылдардағы қазақ тарихының қасіретті беттерінің бірі саналатын ашаршылық тұсында қатардағы орта шаруалар, байларды, кулактарды тәркілеу саясатын жүзеге асыруға кеңестік билік барынша күш алды. Кулак шаруашылықтарын жою, тәркіленген мүліктерді иемдену, талан-таражға салу, жала жабу, т.б. заңсыздықтар барысында «асыра сілтеу, шектен шығу» орын алды. Кулактарды тәркілеу саясатын жүргізу нәтижесінде Қазақстан Кеңес Одағының басқа аймақтарына қарағанда көп зардап шекті, шаруалардың неғұрлым белсенді іс-әрекетке қабілетті бөлігі жойылды. 1932 жылы 7 тамызда Орталық Атқару комитеті мен КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздардың және кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті қорғау туралы» қабылдаған қаулысының негізінде сталиндік репрессиялық саясаттың ауылдық жерлерде шаруаларға қарсы жаппай жүргізілгендігі баяндалады. «Социалистік меншікті қорғау туралы» заң немесе халық арасында

«Бес масақ» атанған Заңның аясында колхоз меншігін талан-таражға салғаны үшін, әсіресе алқапта жасырын егін бастырғандарға ату жазасына дейін жазалау шаралары кеңінен қолданылды.

Сондықтан отандық тарихтың бұл кезеңі айтарлықтай күрделі және қарыстырылып отырған тақырып тарих ғылымы үшін аса өзекті.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы дайындау барысында архив құжаттары мен материалдары, оның ішінде «құпия» грифі бар Қарағанды облыстық мемлекеттік архивінің қорларындағы құжаттар ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Ал зерттеу және жұмысты жазу барысында объективтілік, тарихилық, жүйелілік және салыстырмалы талдау қағидаттары басшылыққа алынды. Берілген материалдар хронологиялық бірізділікпен пайдаланылды. Архив құжаттарын орынды қолдану барысында объективтілік принципіне баса назар аударылды. Сондай-ақ жұмысты жазу барысында нақты-тарихи, мәселелі-хронологиялық әдістермен қатар, суреттеу-баяндау әдісі де қолданылып, зерттеуге алынып отырған мәселенің мәні мен сипатын ашуға талпыныс жасалды.

Талқылау. Кеңестік биліктің ауылшаруашылық саласындағы солақай саясатына қатысты объективті алғашқы зерттеулер ХХ ғ. 80-ші жылдарының аяғында орын алған қайта құру кезеңінде жариялана бастады. Мысалға, Қазақстандағы ашаршылықтың ақиқаты туралы академик М. Қозыбаев (Қозыбаев, 1992:272) және алаштанушы ғалымдар К. Нұрпейісов (Нұрпейісов, 1995:256), М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 1995:368), Қ. Алдажұмановтың (Алдажұманов, 2013:176-183) еңбектері алғашқылардың қатарында тарихи құжаттарды ғылыми айналымға енгізумен күнды болса, мәселенің біраз тұстарын ашуға С. Смағұлованың (Смағұлова, 1999:144) еңбектері септігін тигізді. Сондай еңбектердің біріне тарихшы, ғалым Т. Омарбековтың (Омарбеков, 1994:272) зерттеулерін жатқызуға болады. Бұл ғылыми зерттеулерде күрделі әрі ауыр сталиншіл-кеңестік кезеңнің қайшылықты тұстарының кейбір көлеңкелі, бірақ тарихымызда ұзақ жылдар «жабық» болып келген мәселелері жаңа, егемен елдің тарихы тұрғысынан қарастырылған. Сондай-ақ Т. Омарбековтің «20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты монографиясында ХХ ғасырдың 20-30-жылдарында республикада кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген «Кіші Қазан», байларды төркілеу, шаруаларды күштеп ұжымдастыру сияқты төтенше саяси-шаруашылық науқандарын архив құжаттары мен материалдары негізінде талдау жасалып, ғылыми тұжырымдар түйінделген (Омарбеков, 1997:320). Ал, тарихшы О.Х. Мұхатованың еңбегінде аграрлық тарихнамаға сипаттама жасалса (Мұхатова, 1999:287), Е. Қуандықов өз зерттеуінде ұжымдастыру кезіндегі солақай саясатты көрсеткен (Қуандықов, 2002:120). Сол жылдардағы ел басына төнген ауыр демографиялық ахуал, өндірісті модернизациялау, саяси қуғын-сүргін мәселелері көптеген зерттеушілердің М. Асылбеков, Ж. Әбілғожин, Е. Сыдықов, В. Шепель, Қ. Атабаев, Ә. Ғали, демограф-ғалым М. Тәтім, жазушылар Б. Қойшыбаев С. Елубай, В. Михайлов, және т.б. ғалымдардың іргелі еңбектерінде жан-жақты сараптала бастады.

Сондай-ақ тақырыпты салыстырмалы зерттеу мақсатында ашаршылық тақырыбы аясында қалам тартқан ресейлік ғалымдар В. Кондрашин, Орта Азиялық зерттеушілер З. Урманов, А. Раджабовтардың еңбектері де қарастырылды. Сонымен қатар кеңестік саясат пен ондағы ашаршылық мәселесіне зерттеу жүргізіп келе жатқан шетелдік ғалымдар Роберт Конквест, Марта Брилл Олкотт, Стивен Уиткрофт, Изабель Огайон, Пианчиола және неміс ғалымы Роберт Киндлердің зерттеулері де мәселенің кейбір тұстарын ашуға септігін тигізді. Қазақстандағы ахуалға жақын келетін Украина және Қырымдағы ашаршылық тақырыбын зерттеушілер С.В. Кульчицкий, А.А. Форманчук, В.М. Брошеван, В.Г. Зарубин, А.В. Ишиндер оның басты себептерін РК(б)П-ның партияшілік күресі және жаңа экономикалық саясат, халық толқуларына қарсы күрес пен әскери коммунизм аясында қарастырады (Кондрашин, 2011:471; Конквест, 1988:621; Олкотт, 1987, 2-ое изд. 1995; Камэрэн, 2010 және т.б.).

Аталған отандық және шетелдік зерттеулердің әдіснамалық қағидалары мен тәсілдері әртүрлі болғандығына қарамастан, тақырып аясындағы зерттеушілердің тұжырымдары бір-бірімен тоғысып, сабақтасып жатқандығын байқауға болады. Олардың барлығында дерлік ортақ тұжырым – Қазақстандағы ғасыр қасіреті саналған алапат ашаршылықтың басты себебі кеңестік басқарудағы қателіктер; дәстүрлі шаруашылық жүргізудің ерекшеліктерінің есепке алынбауы; қоғамдық-экономикалық, әлеуметтік заңдылықтардың, ең бастысы адам тағдырының есепке алынбауы айтылады.

Нәтижесі. Мақалада талқылауға алынып отырған заңға дейін Қазақстандағы, тіпті

жалпы алғанда КСРО-дағы ауыр жағдайға әкелген бірнеше заңдар қабылданды. Қысқаша соларға тоқталар болсақ, 1927 ж. соңында ірі бай шаруашылығын тәркілеу жөніндегі заң жобасын әзірлейтін арнайы комиссия құрылса, 1928 ж. көктемде Қазақстан Өлкелік комитетінің бюросы жаңа заң жобасын бірнеше рет қарап, бекітеді де, тамызда Өлкелік комитет кәмпескелеу науқанына тікелей басшылық жасайтын комиссия құрды. Оның төрағалығына Е. Ерназаров тағайындалып, құрамына О. Исаев, Н. Нұрмақов, Ғ. Тоғжанов, О. Жандосов және т.б. қайраткерлер мен белсенділер кірді. Көп ұзамай осы шараларды заңдастыру мақсатында Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі кәмпескелеу жөніндегі заң жобасын қабылдайды. Жаңа қабылданған Заң бойынша ірі байлардың малы мен дүние-мүлкі кәмпескеленіп, өздері жер аударылуға тиісті болды (Омарбеков, 1994:35). Бұл заңның соңынан іле-шала 30 тамызда қабылданған Қазақ АКСР ХКК-нің «Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын белгілеу туралы» арнайы қаулысына сәйкес аудандар анықталып, оның мерзімі бірнеше дүркін ұзартылып барып, жүзеге асырыла бастады. Көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандармен қатар кәмпескеленгендерді жер аударуға тиісті аудандар да белгіленді. Кәмпескелеу ережесі бойынша жер аударылғандардың толықтай сайлау құқығынан айырылды. Аталмыш шараны жүзеге асыру үшін құрылған комиссиялар мен оладың мүшелері кәмпескелеу барысында ережені барынша бұрмалады. Сөйтіп байлардан кәмпескеленген малдардың негізінде жаңадан кеңестік шаруашылықтар (кеңшар/колхоздар) құрылып, ауыл шаруашылығын модернизациялаудың нәтижесі ретінде дәріптелді. Сонымен, ХХ ғ. 20-жылдарының соңында жүргізілген қазақ байларын кәмпескелеу науқаны Қазақстандағы күшпен ұжымдастыру саясатының бастамасы болды. Байлардың байлардың малын тәркілеу ауыл халқының өсуіне ықпал етсе, ал керісінше ауқатты шаруа қожалықтарын кәмпескелеу мал шаруашылығының дамуына кедергі болды. Осы олқылықтардың орнын толтыру үшін БК(б)П Орталық Комитеті 1930 ж. 5 қаңтарда «Ұжымдастыру қарқыны және мемлекеттің колхоз құрылысына көмек шаралары туралы» қаулы қабылдады. Онда көрсетілгендей ОК жаппай ұжымдастыруды жүзеге асыру үшін КСРО аудандарын үш топқа бөлуге мәжбүр болды: 1-топқа ұжымдастыруға неғұрлым дайын деген таза астықты аудандар - Орта және төменгі Еділ, Солтүстік Кавказ аудандарын жатқыза; 2-топқа - Украина, Орталық қара топырақты облыстар, Сібір, Орал және Қазақстанның астықты аудандары; ал 3-топқа көшпелі қазақ ауылдары деп анықталды. Осылайша бірін-бірі толықтыра түскен, бірінің сорақылығынан екіншісі асып түсетін қаулылар жауыннан кейінгі саңырауқұлақтардай қабылданып жатты. Солардың бірі БК(б)П ОК Саяси бюросының 1930 ж. 15 қаңтардағы шешімімен құрылған арнаулы комиссия кулақтарды кәмпескелеу жөнінде бірқатар нақты шаралардың ең бастысы ретінде олардың иеліктерінен жер, мал, шаруашылық және тұрғын-үй құрылыстары, азық-түлік, жем мен астық қорлары кәмпескеге алатын болды.

Жоғарыда көрсетілгендей ұжымдастыру аудандары үш топқа бөлінсе, ендігі жерде кәмпескелеу науқанына да большевиктік және жоспарлы сипат беру үшін оның құрбандығына ілінетіндер де төмендегідей үш санатқа бөлінді және санатына қарай жазалау шарасы белгіленді:

- 1-санатқа жатқызылған контрреволюциялық белсенділер, көтерілістер мен террорлық әрекеттерді ұйымдастырушылар үшін қылмысына қарай азапты лагерьлер немесе ату жазасы;

- 2-санатқа - ірі бай-кулақтар жатқызылып, оларға КСРО-ның жекелеген аудандарына жер аудару жазасы;

- 3-санатқа - кулақ шаруашылығының орта және төменгі бөлігі саналатындар үшін тұрғылықты жерімен шекаралас, бірақ өз колхозынан тыс жерлерге қоныстандыру көзделді. Бірақ ұжымдастыру науқанын жеделдету барысында колхоздар санының күрт өсуінің салдарынан олардың аумақтары өзара енісіп кеткендіктен, іс жүзінде соңғы екі санат бір-біріне қосылып кетті (Ивницкий, 1994:267).

Осылайша мақсатты және жоспарлы түрде сатылай жүргізілген науқандық шаралар нәтижесінде 1932 жылы 7 тамызда Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті (БОАК) мен КСРО Халық комиссарлар кеңесі (ХКК) «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздардың және кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті қорғау туралы» қаулы қабылдады (Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР, 1932: 62, ст. 360). Қаулыға колхоз мүлкін ұрлағандарға «әлеуметтік

қорғаудың жоғарғы шарасы» – барлық мүлкін тәркілеу, ату жазасына кесу немесе 10 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы енгізілді. Тіпті, адамдар колхоз алқабынан аш балаларын тамақтандыру үшін уыс бидай ұрлауға маманданды. Сөйтіп бұл заң ел арасында «Бес масақ заңы» деп аталып кетті.

Халық арасында «Бес масақ заңы» немесе «Төңкеріс заңы» аталып кеткен Орталық Атқару Комитеті (ОАК) мен КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің (ХКК) «Социалистік меншікті қорғау туралы» 1932 жылы 7 тамызда қабылдаған қаулысы ауылдық жерлерде жүргізілген сталиндік репрессиялық саясаттың ең қасіретті көрінісі болып табылады.

Осы заңның мазмұны мен оның негізінде жүргізілген іс-ашараларға, қарапайым халықты қан жылатып, бай-қулақтарды, шаруа қожалықтарының мал-мүлкін талан-таражға салып қана қоймай, оларды жергілікті сот органдары арқылы қудалауға ұшыратып, жер аудару, соттау арқылы қуғын-сүргінге ұшыратқанын мақала барысында әзірге бір облыс – Қарағанды облыстық мемлекеттік архиві қорындағы құжаттар негізінде саралап, оның жергілікті жерлерде қалай орындалғанына талдау жасап көрейік.

Кеңестер Одағы құрылған күннен бастап мемлекеттік меншікті пайдакүнемдердің қолсұғушылығынан қорғау мәселелері кеңестік қылмыстық істер заңнамасының басым міндеттерінің бірі болды. «Социалистік меншікті ұрлау» ұғымының өзі Кеңес заңына 1932 жылы енгізілді. Ұжымдастыру, индустрияландыру және 1932-1933 жж. өздері туғызған аштық жағдайында колхоздарда жем-шөп пен азық-түліктердің ұсақ ұрлықтары үлкен көлемде орын алды. Осы жағдайға байланысты Кеңес үкіметі әлеуметтік меншікті қорғау бойынша төтенше қадамдарға барды. Сөйтіп 1932 ж. 7 тамызда ОАК мен КСРО ХКК бірлескен шешімімен «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздардың және кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті қорғау туралы» Заңы қолданысқа енгізілген күннен бастап сот органдары оның тікелей орындаушысына және бақылаушысына айналды.

Осы Заңға сәйкес кез келген социалистік меншікті заңсыз иелену заңда ұрлық, тонау, қастандық ретінде сараланды. Жаза ретінде өлім жазасы немесе жеңілдететін мән – жайлар болған кезде еңбекпен түзеу лагерлерінде 10 жылға дейін отырғызу көзделді. 1932 жылғы 7 тамыз Заңы бойынша сотталушының іс-әрекетін саралау үшін оның әрекеттерінің пайдакүнемдік және қастандық сипатын дәлелдеу талап етілді. «Бес масақ заңының» жеткілікті деңгейде кеңінен түсіндірілуіне байланысты (егер қылмыс кезінде, онда ұрлық, иемдену және басқа да социалистік меншікке қол сұғушылықтар белгілері болмаған жағдайда осы Заң бойынша емес, Қылмыстық кодекстің тиісті баптары бойынша жазаланған) оны іс жүзінде қолдану биліктің утилитарлық мұқтаждықтарынан туындады. Аталған Заң 1932-1934 жж. ұжымдастыру кезеңінде шаруаларды бағындырудың негізгі құралдарының бір түрі болып табылды. Бұл заңды негізінен колхозда астық, картоп және тағы басқа ұсақ азық ұрлықтары үшін ұсталған колхозшыларды жазалау үшін қолданылған (ірі және ұйымдасқан тонау контрреволюциялық қылмыс ретінде сараланып, анықтау үшін ОГПУ-ге берілді).

Мәселен, барлық өлке, облыс прокурорларына Республика прокуроры Вышинскийдің 1932 ж. 18 желтоқсан айында «ОАК мен ХКК-нің 1932 жылғы 7 тамыздағы жарлығында қарастырылған ұрлық істерін тергеу туралы» жолдаған әдістемелік хатына сәйкес, «1932 жылы 7 тамызда ОАК мен КСРО ХКК бірлескен шешімімен «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздардың және кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті қорғау туралы» қаулысы әділет органдары мен тергеу органдарына өте маңызды және жауапты міндеттерді жүктеді, атап айтқанда, маңызды және қол сұғылмайтын социалистік меншікке қол сұғушылықты, таптық дұшпандық пен қоғамға қарсы элементтерден қатаң қорғауды талап етті.

Мемлекеттік және колхоздық мүлікті ұрлау - бұл мүмкін болған жерде социализм құрылысына соққы жасауға тырысатын тап жауының араздық белсенділігінің көрінісі. Еңбекшілер ортасынан ыдыраған және қоғамға қарсы элементтер мен тұрақсыз элементті ұрлауды ұжымдастыру және осы жолға тарту - қазіргі кезде таптық жаудың тактикасы. Оларға қулақтар, алыпсатарлар және зиянкестер жатады. Колхоз бен совхоз егістерінен нан ұрлау, кооператив ұйымдарының тауарларын ұрлау, зауыттар мен фабрикалардың өнімдерін ұрлау - бұл құбылыстардың бәрі бірдей және оларда әр түрлі формадағы таптық жаудың талпыныстары көрінеді. Олар қай жерде болмасын социалистік құрылысқа қалай зиянын тигізуге тырысады немесе оның дамуына бөгет жасайды. Сондықтан қоғамдық меншікті ұрлауға қарсы күрес - социализмнің құрылуы үшін таптық жауға қарсы күрес болып табылады.

Барлық сотталғандардың істеріндегі немесе оларды жазалаудағы ортақ қылмыс ретінде көбіне колхоз есепшісінің, бригадирдің және шаруалардың ауылшаруашылық жабдықтарына ұқыпсыз қарағандығы: айыр, күрек, тырма, соқалардың сынып қалуы, жөндеуден кейін ашық далада қалуы, қойма есігінің жабылмауы секілді айыптар тағылып, ондай адамдар 10 жыл ерзімге сотталған. Ал егерде егістік даласының мағайына жайылған мал, үй құстары байқалған жағдайда олардың иесі тап жауы ретінде іс қозғалып, қудалуға ұшырап, жер аударылған. Сот істері бойынша мұндай мысалдарды өте көп келтіруге болады.

1932 жылғы 7 тамыздағы заң социалистік меншікті тонағандарға қатал шараларды қодануды белгілейді: оларға қарсы аяусыз күрес, репрессияның басты шарасы ретінде ең жоғарғы шараны (высшая мера – ату жазасын) әлеуметтік қорғау шараларын қолдану – әділет органдарының осы саладағы жұмыстарының негізгі бағыты осы» (ҚОМА, 47:168), – деп көрсетеді.

Репрессияның жылдамдығы және оның қатыгездігі - қоғамдық меншікті тонауға қарсы күрестің сәтті болуының басты шарты. Ол тергеу органдары мен соттың барынша белсенділігін талап етеді. Тергеу органдарының жұмысының сапасына сот шығарған үкімдердің сапасына көп дәрежеде байланысты болады.

Тергеу сапасы, әсіресе осы істер бойынша, ең жоғары биіктікке көтерілуге тиіс еді, өйткені тек бұл жағдайда ғана әділет органдары сот репрессиясының соққысының барлық күшін елеулі қолайсыздық бар учаскелерде және шын мәнінде дұшпандық жұмыс істейтін адамдарға қатысты қарсы қолдана алады.

Барлық еңбекшілердің 7 тамыздағы декреттің жалпыға бірдей сезілуі мен Пролетар және колхоз қоғамдастығының осы декретті іске асыру жөніндегі әділет органдарының жұмысына деген қызу назары тергеу органдары тарапынан өзінің жауапкершілігін және олардың күш-қуатын барынша көрсетуін ерекше талап етті.

Алайда, Республика прокуратурасының қарамағында бар деректер тергеу органдары осы сәтке дейін өз жұмысын толық көлемде ұйымдастыра алмай, жұмыстың қажетті және орынды әдістерін игере алмағанын атап көрсетеді (ҚОМА, 47:168).

Барлық күрделі қылмыстық істер бойынша атап өтілетін тергеу сапасының артта қалуы (Республика Прокуратурасының № 1 этикалық хатын қараңыз), ұрлық туралы істер сияқты маңызды істерді тергеу саласында да әсер етеді. Осыдан - сотқа жіберілетін сапасыз тергеу материалы, дәлелдемелерді жинау бөлігі бойынша тергеу сапасының төмендігі байқалады. Осыдан істің сәйкессіздігі бойынша үкімдердің күшін жоюдың жоғары пайызы (Верхудтың қассасы бойынша 30%/қассалық тәртіптегі барлық қаралған істер туралы), мен социалистік меншікті ұрлау сияқты аса маңызды қылмыстарға қарсы күрестің тиімділігін төмендету болып табылады. Қылмысқа қарсы күрестің осындай жағдайына жол берілмегенін арнайы атап өту керек, тергеу органдарының осы жұмыс учаскесін тергеу тәжірибесінен қателіктері бар жұмыстарды дереу жою бағытында батыл іс-әрекеттер жасау қажеттігі көрсетілді.

Әдістемелік нұсқау хат Үкіметтің 7 тамыздағы қаулысына сәйкес, осы хаттағы барлық ұрлықты тергеу әдістеріне қатысты нұсқауларды тергеу органдарының қызметкерлері мұқият білуі керек болды, олар қылмыстық істердің осы ең маңызды санатын тергеудегі елеулі кемшілікті істерді жүзеге асыруға кедергі келтіретінін есте ұстауы керек. Әділет органдарына партия мен үкімет жүктеген социалистік меншікті қорғауды міндеттеді. Бұл хат прокуратураның камералық отырыстарында әзірленіп, аудандарға шығарылып, әр тергеушіге жеткізіліп, тергеу органдарының барлық қызметкерлерімен бірге талқылану қажеттігі қатаң ескертілді (ҚОМА, 47:177).

Мәселен, осы 7 тамыз қаулысына сәйкес сотталғандарды кәмпескелеу керектігі туралы түсіндірме берілген. Қаулының анық түсіндірілуі бойынша қоғам мүлкін ұрлаушыларға қосымша қоғам қорғау қажетінде кәмпеске қолданылады.

Барлық аудандық прокурорлар мен соттарға берілген нұсқаулықтар бойынша берілген тапсырмаларда мына жайттарға баса назар аудару қажеттілігі тапсырылды: сотталған адамның қараған мал-мүлкімен қатар үй мүліктерінің барлығы кәмпескеленеді, бірақта өз басында тұрған (егер оның отбасы еңбек кәсібімен күн көріп жүрсе) адамдарындағы онымен қатар сотталған адамға оның үй ішіне тіпті өте қажетті заттардан киім-кешек, көрпе, жастық, ыдыс-аяқ және осылар кәмпескеленбейдігін, мұның ішіне заттық нәрселер кірмейді, басқа заттар ғана кәмпескеленеді.

Сотталған еңбекшілердің мәселен (кедей, колхоз мүшесі жұмыскер, қызметкерлердің)

бұларға кәмпеске қолданылады, бірақта бұлар турасында айырма бар, бұлар туралы нақты сотталған адамның өзіне қарайтын мал-мүлкі ғана кәмпескеленеді, бірақта сотталған адамның мал-мүлкі басқа адамдармен бірлескен болса, одан сол адамның өзіне қарағаны ғана ақшалай, үй мүлікіндей кесіп істейтін амалдары тағы-тағылары болуы мүмкін (ҚОМА, 47:26).

Осындай мазмұнда берілген келесі 1932 жылғы №193 нұсқаулық хатта берілген талаптардың 7 тамыздағы «Бес масақ заңының» негізінде күшейтілетіндігі қатаң ескертілді. Хаттай жазылғандай қалың көпшілікті кеңес орындарының күнделік жұмысына тарту төңкеріс заңын нығайту социалдық (қоғам) мүлкін шашып жоғалтушыларға саудагершілікпен аяусыз түрде күрес жұмысын ұйымдастыруындағы партия мен үкіметтің деректемелері автономиялы республикалық және облыстық прокурор орындарынан еңбекшілердің прокурор орындарының ұсыныстарына күнбе күн қатынасып отыруды қамтамасыз етуі жайында тыянақты шаралар қолдануы айтылды.

Сонымен қатар жұмыскер колхозшылар және басқа еңбекшіл жұртшылығының прокурор орындарының жұмысына қатынасу түрлерінің бірі прокурор орындары қасындағы ұйымдастырылатын жәрдем топтары құрылды.

Осының нәтижесінде 10 қыркүйекте заң комиссариатының алқасы жергілікті прокурор орындарының жәрдем топтарының жұмысын ұйымдастыру жөніндегі тәжірибе жұмысының қорытындысын жасады.

Прокуратура мекемелерінің жәрдем топтары туралы жалпы республикаға бірдей шығарылған жер жерлерде Ереже бекітіп жәрдем топтарын ұйымдастыру жөнінде көпшілік заңы жүргізіліп барлық еңбектер, төңкеріс заңы үшін күрес жұмысына жегілсін деген қаулы шығарды.

10 қыркүйек күні өткен заң комиссариаты алқасы жәрдем топтарын ұйымдастыру жұмысын дұрыс жолға қою аса маңызы зор іс екендігіне көңіл аударды. Онда заң орындарына социалистік тұрмысқа түрлі жаңа әдістер, түрлі жолдар мен шаруа жасап зиянкестік істеуші тап дұшпандарының қалдықтарымен аяусыз түрде күресіп, тап жолын дұрыс қолданып, дұшпандарға мезгілінде соққы беріп оларға қатаң шаралар қолдана білуге және еңбекшілерге дұрыс көз қарас қалыптастыратындығы айтылады.

Заң орындары өздеріне жүктелген бұл саяси терең жауапты міндетті атқарып шығуы үшін жәрдем топтары арқылы әрбір өндіріс орны мен колхоздар, МТС және жол қатынас орындарымен тығыз байланыста жүргізулері қажет делінді.

Сондай-ақ хатта жәрдем топтары прокурорларға ең жақын көмекшісі болып табылатындығы, әсіресе олар құрылыс, пароход, совхоз, колхоз және МТС- шұғыл қызмет атқарушы жәрдем топтарысыз және белсенді жақсы іскерлер колхозшыларды, кеңес заңдарының дұрыс орындалуы үшін іс жұмысына қатынастыра отыры, оларды бұл іске тартпай, прокурорлар өздеріне жүктелген барлық міндеттерді көңілдегідей толық орындай алмайтындығы ашық жазылды.

Аталған хатта Республика прокуроры:

«1. Облыстық (өлкелік) партия комитеттері мен келісіп жәрдем топтарын ұйымдастыру, олардың жұмысын өркендету туралы науқан жүргізіліп, бұл туралы істеген істің жинағын 1/1-33 заң комиссариатына тапсыруға;

2. Өндіріс орындарында колхоз, совхоздар және заңға орындарда прокурор орындарының міндеттері туралы баяндамалар қоюға партия және үкіметтің төңкеріс заңы туралы шығарған қаулысы және затты мүлікті сақтау, саудагершілікпен күресу жөнінде шығарылған бойынша баяндамалар қоюды мақсат қалың көпшілікті тамыз заңын бұзушылармен белсене күрес жұмысына шығу прокурор орындарының беделін күшейту керектігі айтылды

3. Сайланылған жәрдем топтарының құрамасын жұмысқа кірісер алдында түрлі нұсқаулармен қамтамасыз ету үшін қысқа мезгілде үйренушілер өткізілсін төмендегі прокурорлармен: Ұйымдастырылу құрылысы прокурор орындары, сот және еңбек туралы заңдарының негізгі міндеттері. Заң орындарының жұмысына көпшіліктің қатынасы: «Жәрдем топтарын» ұйымдастыру және олардың жұмысы жәрдем топтарының жайы туралы баяндамалар бойынша шыққан заң комиссариатының 10/9 – дегі қаулысын талқылау. Аудандық және қалалық прокурорлардың 33 - жылғы жұмыс жоспары Орталық партия комитетінің сентябрь пленумының және қараларын және 25/VI – 7/VIII - 22/VIII – дағы қаулыларды жүзеге асыру үшін жәрдем топтарын құру ісіне өте-мөте көңіл бөлінсін.

4. Жәрдем топтарының істеріне күнбе-күн тоқтаусыз жол бастап отыру қамтамасыздандырылсын олармен кең түрде жиналыстар өткізіп, жол жоба нұсқаулар беріп топтар болмаса аудандық жиындар шақыру сот саясаты туралы жалпы мәселелер жайында ағымдағы сот тергеу, прокурор тәжірибелері жайында оларға нұсқау жолдары мен жол басшылық істеп отырылсын, - деген нұсқайлықтар берілді (ҚОМА, 47: 30-31).

Құжатта көрсетілгендей «Бес масақ заңына» сәйкес «Социалистік меншікті ұрлаушының» ісін қарауда және орындауда тергеушілер барынша жылдам тергеу жұмыстарын жүргізу үшін жәрдем арнайы «Жәрдем топтары» құрылды.

Осыған орай қылмыстық іс бойынша сот ісін жүргізу кезінде жаппай қолдануға ие болды және тергеушілерден істі мейлінше тез жүргізуін талап етті. Мысалға, Қарағанды облысының прокуроры Абдолиннің Есіл ауданының тергеушісі Әбенұлы мен прокурор тергеуші Ақжжанұлына және басқа барлық прокурор тергеушілерге жолдаған хатында былай делінген: «Сіздің 33 жылдың 31/1-ндегі 7/VIII август законы бойынша берген мәліметтеріңізден төмендегі көрінеді: 20/1-30/1 арасында 7/VIII август законы бойынша милиция орнынан 11 жұмыс түскен, оның 3 бітіп, 8 бітпей қалған, ал тергеушіден бірде жұмыс түспеген. Бұл жұмыстарды тергеудегі болған уақытын қарағанда алды 40 күнде бітірілген. Осы жағдайды қарағанда аудандық тергеушінің прокурордың 7/VIII август заңына жататын жұмысқа басшылығының жоқтығы көрінеді, тек қолға келген жұмысқа ғана ие болып мәліметін берумен қанағат етілген, 15 күнде тергеу бітіріліп отырылсын делінген дерек аяқ асты болған. Екіншіден тергеуші өз бетімен жұмыс бітіріп тергеуін бітіріп сотқа тарту жұмысы болған, оған дәлел 10 күнде бір жұмыс бітірмеген тек қолды қосырып бітірмей отырған 8 жұмысты бітіруді міндетім деп санамаған. Тергеуші Әбенұлы мен прокурор Ақжжанұлының бұл ісіне ілгеріде шыдауға тіптен мүмкіндік жоқ. Сондықтан облыстық прокурор сіздерге қатты сөгіс жариялау мен қабат төмендегіні бұйырады:

1. Алдымен милиция орнының қолында бітірілмей отырған 8 жұмысты тезінен алып тергеу жүргізіп қоймай 208 статьясы мен сотқа түсіруге, бұдан былай тек жұмысты милиция арқылы тексерумен қанағат етпей алдын ала тергеу жүргізіп отыруға.

2. 7/VIII август заңына жататын жұмыстардың тергеуін милицияға тергеу орны сот орындарында қылмыс айтылғаннан бастап 15 күн ішінде бітіріп отыруға.

3. 10/11-қарсы тергеу орнында, милиция орнында, сот орнында қаралған тергеуі анықтамасы бітірілмей отырылған жұмыстардың тізімін жіберуге, қашан басталған, айыпкер қанша, ұрланған бүлінген соманың мөлшері қанша, бітірілмеген себебі не, айыпкерлердің қал- ауқаты, жұмыс саны осылар түгел көрсетілсін.

4. Жұмыстың тергеуін жүргізгендері ат үсті қараушылардың болау тергеуінің сапасы көбі жағдайы, түгел тергелуіне өте назар аударылсын.

5. Осы көрсетілген жағдайлар орындалмаса болған қателік қайталанатын болса ілгеріде аяусыз сотқа тартуға дейін шара қолданатындығымды ескертемін», - деген (ҚОМА, 28:47:58).

Байқап отырғанымыздай 1932 жылғы 7 тамыз Заңына сәйкес, «Социалистік меншікті ұрлаушының» ісін тергеушілер барынша жылдам тергеу жүргізуі, ал олай болмаған күнде олардың өзі де жауапқа тартылатындығы туралы қатаң ескертілген.

Архив құжаттарына терең үңілген сайын «Бес масақ заңы» қысқа мерзім аралығында одақтық, республикалық, өлкелік, облыстық, аудандық рокуратураның қылмыстық сот істерінде бірден жаппай қолданысқа ие болғандығына және олардың өрескел бұрмалаушылықпен жүргізілгендігін байқаймыз.

Егер осы заңның орындалуын салыстырмалы түрде қарастырар болсақ, ресейлік зерттеуші В.П. Поповтың көрсетуі бойынша тек қана РСФСР-де «Бес бидай масағы туралы» (оның ресми емес атауы «о пяти колосах») Заң бойынша 1932 жылдың бес айында 22,4 мың адам, 1933 ж. – 103,4 мың адам, 1934 ж. – 37,7 мың адам, 1935 ж. – 12,8 мың адам сотталған екен (Попов, 1992:26).

Қазақстандағы ахуалды болжау мақсатында «Социалистік меншікті қорғау және күрес туралы Әділет органдарының жұмысы туралы баяндамасының тезисінде берілген «7 Тамыз Заңы бойынша аудандық соттар мен Халық соттарының жазалау саясаттарының сараптамасы» мәліметтеріне талдау жасау барысында республикада бұл процестің жоспардан тыс орындалғанын байқау қиын емес. Айтылған мәліметке толық көз жеткізу және талдау үшін мына кестеге көз жүгіртейік.

Кесте 1 – Облыстық халық соттарының 7 тамыз заңы бойынша жазалау саясатының сараптамасы (ҚОМА, 47:15).

Облыс атауы	Барлық сотталғандар	Оның ішінде кулактар мен басқада тап элементтері және т.б.		Ең қатаң жазалау шарасы бойынша сотталғандар		10 жылға сотталғандар		10 жылдан аз мерзімге сотталғандар		Мәжбүліенбе кпен өтеу және шартты түрде сотталғандар		Ескертулер
		барлығы	%	барлығы	%	барлығы	%	барлығы	%	барлығы	%	
Алматы обл. соты	147	52	35,3	37	25	98	68	-	-	-	-	
Халық соты	103	502	23,8	-	-	253	12	1129	53,6	475	22,5	
ШҚО соты	146	14	9,5	33	22,5	57	39	14	9,5	7	4,7	
Халық соты	1582	92	5,8	-	-	632	39,9	628	41,5	78	4,8	
Ақтөбе обл. соты	78	16	20,5	28	36	18	23	9	18,5	-	-	
Халық соты	1199	125	10,4	-	-	622	51,8	398	33	157	13	
Қарағанды обл. соты	222	74	62	81	36,5	93	41,9	47	21,6	-	-	
Халық соты	2447	248	7,4	-	-	1062	42,5	651	30,5	550	25,7	
БҚО соты	178	28	15,7	26	14,6	36	20,2	76	42,7	26	14,6	
Халық соты	655	86	13,1	-	-	15	2,2	411	62,7	189	28,8	
ОҚО соты	96	36	37,5	34	35,4	23	24	7	7,2	1	1	
Халық соты	691	160	23,1	-	-	125	18	311	47,9	101	14,6	
Обл. соттар	764	220	28,7	217	28,4	232	30,3	123	16	34	4,4	
Халық Соттары	8366	1125	13,4	-	-	1891	22,6	3578	42,7	1550	18,6	
Өлке бойынша барлығы	9130	1345	14,7	217	2,3	2123	23,2	3701	40,5	1584	17	

Кестедей көрсетілгендей небәрі Қазақстанның 6 облысы бойынша сотталғандардың саны – 9130, оның ішінде кулактар мен өзге тап элементтері – 1345, ең жоғарғы жаза бойынша сотталғандар (ату жазасы - С.Ж.) – 217, 10 жылға сотталғандар – 2123, 10 жылдан аз жылға сотталғандар – 3701, мәжбүрлі еңбекпен өтеу жұмысына және шартты түрде сотталғандар – 1584 адам.

Ендігі кезекте осы сотталғандардың тергеу ісінің сипатына қарай берілген мәліметтерге тоқтала кеткеніміз жөн болар.

Осы кестеде берілген мәліметке сәйкес, сотталғандардың басым көпшілігі колхоз мүшелері яғни шаруалар екенін көруге болады.

Себебі, оларға колхоздың әбден тұралаған мініс немесе жұмыс аттары мен өгіздерінің өлгені, трактордың жарамсыз болып қалуы, егістіктің уақытында орылмауы және т.б. болмашы себеп-салдарлар үшін жауап беруге, тіптен нақақтан жала жабылуы да өте оңай еді де, сол үшін жазасын өтеуге кесіліп жатты.

«Бес масақ заңы» бойынша жазаланғандардың арасында астық тасымалдауға қатысқан арбакеш, тракторшы, жүргізушілер мен жүкшілер, астық қоймаларының қызметкерлері, саудагерлер және т.б. астықты тасымалдау барысында ұрлық жасады, социалистік меншікті талан-таражға салды деген айыппен сотталды. Ал солардың ісіне дұрыстап үнілсең, жауапқа тартылардай қылмыс таппайсың. Астық жинау, орақ ору науқанында сотталғандардың басым бөлігі үйдегі бала-шағасына бір уыс масақ, бидай, тары, арпа алғандар. Сондықтан қырағылықты күшейту мақсатында арнайы нұсқаулықтар мен

Кесте 2 – 1932 жылғы 7 тамыз заңы бойынша сотталғандардың істері бойынша іс сипаттамасы туралы мәліметтер (ҚОМА, 47:16).

Облыс атауы	Өндірістік меншікті талан-таражға салғаны үшін сотталғандар	Совхоз меншігін талан-таражға салғаны үшін сотталғандар	Мемлекет меншігін	Колхоз меншігін	Су көліктерін	Кооперация меншігін	Т.ж. көлігін	Авто көлікті
Алматы обл. соты	4	1	-	25	-	3	-	-
Халық соты	-	120	31	249	-	17	3	2
ШҚО соты	225	117	29	878	9	92	33	9
Халық соты	-	11	-	-	-	-	-	-
Ақтөбе обл. соты	-	11	-	-	-	-	-	-
	-	14	1	118	-	18	-	7
Қарағанды обл. соты	17	117	12	1356	-	56	5	3
Халық соты								
БҚО соты	Мәліметтер жоқ							
Халық соты	-	-	-	2	-	-	-	-
ОҚО соты	-	1	-	19	-	-	-	-
Халық соты	236	381	73	2647	9	186	45	21
Обл. соттар	236	381	73	2647	9	186	45	21
Халық соттары								
Өлке бойынша барлығы	236	381	73	2647	9	186	45	21

қосымша бұйрықтар қардай жауып, үсті-үстіне тапсырмалар беріліп жатты. Мәселен, 31/III. 33 ж. Қарағанды облысының прокуроры Подаренконың барлық аудардың, оның ішінде Қарағанды ауданының сот прокурорларына «Егістік туралы» жолдаған хатында көрсетілгендей жергілікті орындардан түскен мәліметтерге қарағанда тракторды сындыру, жылқы малын өлтіру, мертіктіру туралы қылмыстар бойынша соттар қылмыстық заңның 128-статьясын қолданып, қоғам қорғау шарасын бұл статьямен берілетін қ.қ. шарасынан артық қолданып 10 жыл тұтқын жазасын берілетіндігін айтып, облыстық сот прокурорына мынадай түсіндірме береді:

2. СССР Орталық атқару комитетінің осы жылғы 30/1- дегі қаулысы бойынша, ауыл шаруашылық жұмысын біле тұра орындамаушылар тұқым қорды сақтамай зиянкестік істеу мақсатымен жерге тиісті нормасынан кем сеуіп, жерді зиянкестік ретінде дұрыстап жыртып алушылар, трактор және жылқы малын дұрыс сақтамай сындырып, мертіктіріп өлтіріп кемітушілер немесе арықтатып өлмендей қылып тастаушылар, осылардың салдарынан егістік шығымы кем болмақшы. Бұл сияқтылардың қылмысы үкіметтің 7/VIII - 32 жылғы қаулысы бойынша қаралады;

3. Жоғарғы аталғандай қылмыстарды егістікке дайындық жұмысына кедергі келтіруден машина, трактор оңдау жұмысына кедергі келтіруден, онымен қатар оңдаған машина тракторлар егіске алғашқы шығуда, сынып қалуда, жылқы, қыс көлігін оған азық дайындауда кедергі істеушілер туралы сот прокурор орындары қылмыстарды үкіметтің 7/VIII-32 жылғы қаулысымен қарау керек. Бұл сияқты істерді, жоғарғы соттың

нұсқау және 7/VIII - 32 жылғы үкімет қаулысының негізі бойынша тиісті сотқа берілсін» (ҚОМА, 47:62).

Мұндай мәліметтер академик М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» еңбегінің екінші томында 1932-33 жылдарға қатысты құжаттық материалдар көптеп берілген. Монографияда келтірілген сол кезеңнің тірі куәгерлерінің естеліктерінде де республика шаруашылықтарындағы барлық саяси науқандарды 100% орындалғанша жалғастырып, оған дейін колхоз саудасын бастамау туралы шешім қабылданғандығы және қазақ жұрты Кеңес билігінен зорлық, тонаудан басқа ешқандай жақсылық көріп отырмағандығы айтылады. Жаңа биліктің мұндай ұстанымы жағдайында қазақтар халық ретінде қырылып бітіп, жоқ болатындығы, аштық туралы, жер жерде өліп жатқан еліп жатқан қазақтар кездестіретіндіктері жөнінде айта бастаса болғаны оларды сағқын, оппортунист атайды, шаруашылықтағы саяси науқанға кедергі келтіруші ретінде айыптайтындығы жөнінде нақтылы дәйектермен берілген (Қойгелдиев, 2017:556-557).

Сонымен, берілген деректер негізінде Кеңес үкіметінің 1932 жылғы 7 тамызда «Бес масақ» немесе «Төңкеріс заңының» жүзеге асырылуы барысында жергілікті сот орындарының социалистік мүлікті қорғау бағытында атқарған науқандық жұмыстары ауыл шаруашылығының құлдыратып 1932-33 жылдардағы аштыққа, одан кейін кезекті саяси қуғын-сүргінге алып келгеніндігі туралы пайымдау жасауымызға болады.

Кеңестік биліктің жергілікті жерлердегі зобалаңға толы істері туралы сот орындарының құжаттарымен танысқан сайын жаныңды түршіктіре түсері анық. Мысалға, 1932 жылғы қарашадағы «Өлкелік және аудандық соттар мен жоғары соттарға» келген шұғыл хатында 7 тамыздағы ОАК мен КСРО ХКК бірлескен шешімімен қоғамдық/социалистік меншікті қорғау туралы қаулысына сәйкес, колхозды және колхозшыларды кулак және тағыда басқа қоғамға қарсы элементтердің зорлығынан қорғау міндеті қойылды. Тамыз қаулысы кулак және т.б. қоғамға қарсы элементтердің жасаған қылмыстарын мемлекеттік қылмыстармен теңестіріп, оларға концентрациялық лагерьлерге 5 жылдан 10 жылға дейін бас бостандықтарынан айыру туралы соттау репрессияларының шарасы қолдану міндеттелді. Сондай-ақ РСФСР Жоғарғы соты Сот органдарының материалдарына қарап колхоздарды қорғау және нығайтуда қылмыстармен күрес кезінде 7/VIII-32 ж. Заңның талап ететін барлық мүмкіншіліктерді қолданбағанын айқындап, Жоғарғы сот Сот төрағаларының жеке жауапкершілігіне қылмыстармен күрес кезінде сот тәжірибесін қоғамдық (социалистік) меншікті қорғауда және күресуде нақты күрес жүргізу керектігін талап етті. Біріншіден, шұғыл түрде колхоздар мен колхозшыларға қатысты зорлық-зомбылық қатері туралы істерді жедел түрде арнайы есепке алуды, бұл қылмыстардың квалификациясына қарамастан, 7/VIII-32 ж. Қаулысына сәйкес немесе ҚК-58-8, 58-10, 3-І б, 1 және 2 баптары бойынша және екіншіден 7/VIII Заңына сәйкес істер бойынша сот практикасын жүргізуді үйрету және РСФСР Жоғарғы Сотына Шығыс - Сібір өлкесі, Моңғолия – Бурят, Қазақстан, Қырғызстан және Якутия І/ІІ-33 ж. кешіктірмей қорытындылары туралы баяндау керектігі айтылды (ҚОМА, 47:73).

Осылайша ауыл шаруашылық саласында ұрлықпен қатаң, аяусыз күрес жүргізу өз нәтижесін бермей қоймады. Сондықтан, 1933 жылы 8 мамырда КСРО ХКК мен БКП ОК ауылдарда ұйымдастырылған саяси қуғындау органдардың өкілеттілігін айқын шектейтін «Ауылдардағы өткір түрдегі репрессиялар мен жаппай жер аударуды тоқтату туралы» № П-6028 нұсқауын шығарып, оны «күпия» белгісімен облыстарға таратып, жаңа тапсырмалар берді.

Солардың бірі, 1933 жылғы 3 маусымдағы РСФСР комиссары Киреленконың «Өлкелік, облыстық және бастық соттар ағаларына» және «Өлкелік, облыстық жаңа автономиялы республика прокурорларына» - деп жолдаған №36/с. күпия нұсқауында былай делінген. «Халық Комиссарлар Кеңесі мен Орталық партия комитетінің тараптарынан берілген қаулыда егінді ұрлаудан сақтау мәселесіне зор көңіл бөлінген. Орталық партия комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесі барлық жазалау-сот орындарын колхоз бен совхоздың егінін барлық ұрлаушылар мен жоюшылардан қоғам мүлкін қорыту туралы 1932 жыл 7 августтағы заңды қатаң түрде қолданып отыруға міндеттеді» (ҚОМА, 47:154).

Заң орындарының қызметкерлеріне арналған бұл дерективтік құжат үкімет пен партияның қатаң бұйрығы ретінде бұлжытпай ең қатаң түрде орындалуға тиіс болды. Бірақ Заң орындарының егінді аман сақтау күресіндегі міндет-мақсаты, егінді ұрлап-жоюшыларды жауапқа тартып соттаумен ғана бітпейтіндігі де назардан тыс қалдырылған жоқ.

Социалистік меншікті, әсіресе егінді қорғау жолындағы «күрес партияның ОК мен ХКК-нің – колхоз бен совхоздың егінін тік тұрғанда да, орып жинауда да, бастыруда да,

тасуда да ұрылардың, жалқаулардың, кулактардың және олардың құйыршықтарының ұрлауынан қатты күзетіп қорғауды ұйымдастыру туралы қойған шартының орындалуы» барысында жалғасын табатындығы қатаң тапсырылды.

Келешекте жиын-терім, орақ т.б. науқандарда жүргізгенде Заң орындарының ОК мен ХКК 8-ші мамырдағы нұсқауында көрсетілген қателіктерді, одан кейінгі 7 тамыз заңын іс жүзіне асыруда жіберілген қателіктерін қайталамас үшін Заң комиссариаты төмендегідей шараларды қолдануды бұйырды:

1 Ұйымдастырушылар және қатысушылар міндетті түрде 7 тамыз заңы бойынша жауапқа тартылуға тиіс:

- а/ Қару жарак пенен ұрлаушылыққа,
- б/ Ірі яки үнемі жасалған ұрлықтарға,
- в/ Бандалардың яки ұйымдасқан топты адамдардың жасаған ұрлықтарына,
- г/ Кулак және т.б. элементтердің ұйымдастырған ұрлықтарына,
- д/ Колхоздардың яки совхоздардың қызмет адамдарының қатысулары мен ұйымдастырылған ұрлықтарын да;
- е/ Ірі ақша жоюшыларға ұрлаған қоғам мүлкімен алып сатушылық кәсіп қылушыларға, сәудагерлерге, - деп нақты жіктеп көрсетілді.

Бұйрықта көрсетілген адамдарға жаза толығымен қолданылуға тиіс болды. Сонымен қатар жою және ұрлауға қатысты басқа істерді қылмыс заңының 162-статьясының «г» және «д» тармақтарымен жүргізілуі, оның ішінде осы тармақтарда көрсетілген ауырлататын белгілер болмасада сол санатқа жатқызылды.

Бұйрықта екіншіден, егінді қоруды дұрыс ұйымдастырмағандар мен оны жоюға, ұрлауға көмектескен қызмет адамдарына 7 тамыз заңы тек мына жағдайда ғана, егер нашар жалпы яки ірі ұрлаушылық болғанда қолданылуы тиіс, ал басқа жағдайларда қызмет бабындағы қылмыстардың баптары қолданылуы айтылды.

Үшіншіден, Одақтық ХКК мен ОК-тің қаулысы астықты тікелей қору міндетін колхоздың даладағы бірігушілері осы маңызды міндетті орындауда толық жауапкер болатындығы айтылды. Көрсетілген адамдарды міндетін орындауды қамтамасыз етпеген деп тауып, оларды жауапқа тартқанда қызмет басындағы қылмыстар туралы баптар бойынша тергелді. 7 тамыз заңына сай тек зұлымдылық істі күнде яки колхоз-совхоздарға кіріп алып онда бірігушілер қызметіне тапшылық дәлелімен қарсылық етуші кулактарға қолданылды.

Орташа кедейлер қызмет қылмыстарымен жауапқа тартқанда еркінен айырып, дүниеге қорлық іспен ауыр қылмыс жасаған адамдарға ғана қолдануға тиіс болды.

Аталмыш бұйрықта көрсетілгендей, дүние қоңыздықпен, жауыздықпен бірге ұрлау жұртшылыққа ақтардың әскерлері /белогвардеец/, бұрынғы помещиктер және кулактар бәріне қол сұғумен ұйымдастырылған, кеңеске қарсы үгіт жүздесуімен істелген ұрлыққа 7 тамыз Заңы қолданылуымен қатаң жаза қолданылуы керек. Сот және прокурор бақылау қызметкерлері әрбір күндегі іске жеке жағдайымен санаса отырып бітірулері керектігі, соққыны қалай тәуір жұмсауын білулері және сот пен прокурор бір өздеріне келіп түскен жеке істерді айыра білулері керектігі де тапсырылды (ҚОМА, 47:155-156)

Айтылғандармен қатар Одақтық ХКК мен ОК тағайындаған - астықты орып жинау мерзімдерін қолданбау қызмет адамдарының былықтықтарынан болмаса, көбіне қызметін істемей отырғандығынан науқанды ақсату үшін жауыздық ниеті болғандығынан, не болмаса еш жұмыс жүргізбегендігінің салдарынан жұмысты ақсатқандығын сот пен прокурор көрсетулері тиіс болды. Бұл жағдайда қылмыс заңның -58-14-баптарымен, яғни төңкеріске қарсы саватаждық қолданылуы керек, екіншісінде қызмет қылмыстарының 111-112-баптары қолданылды.

Осы архив қорында сақталған Республика прокурорының ат көліктерді сақтау жайындағы 5 ақпандағы № 26 және 28 наурыздағы №132 дерективтерінің негізі бойынша тракторларды жөндеу және ору жұмысына жұмыс көліктерін әзірлеу үшін күрес туралы мәселеде тура жоғарыдағы талаптармен орындалуға тиісті болғанын байқаймыз. Жазалау шаралары қалай болса солай есепсіз қолданылмай жұмыстар тамыздың және пар айдау егін аралықтарындағы есептерді күту яки кейбір жерлердегі ору науқандарының дұрыс жүру-жүрмеуіне себепкер болатын қылмыстарға қолданылатын қылып, онысын Заң орындарының ұйымдастыруы шаруашылық жайларында тапқан кемшіліктері жайында тиісті орындарға дереу дабыл қағып отыруларын қамтамасыз ететін қылып, Заң орындарының өздерінің жұмыстарында дұрыс жолға қоюларын қамтамасыз етуге баса назар аударылды. Заң орындары МТС-тар мен совхоздардың саяси бөлімдерімен тығыз байланыс жасауына да көгіл бөлді.

Заң орындары ауылдық қоғам, колхоз соттарын өндірістік жолдастық соттарды, прокурорлардың жәрдемші топтарын, сот еместілерін, төңкеріс заңы ісінен тағы басқаларын жоғарыда айтылған нұсқаулықты басшылыққа алды (ҚОМА, 47:157).

Қорытынды. Мақаланы жазу барысында байқағанымыздай «Бес масақ заңы» және

оның орындалуы барысындағы жазалаушы міндетін атқарған сот орындарының қызметіне күні бүгінге дейін қазақстандық тарихнамада ғалымдар тарапынан толықтай назар аударылмаған тақырып. Тіпті кешегі Одақтас республикалар арасында алғашқылардың бірі болып 1992 жылы 9 желтоқсанда ҚазОАК мен ҚАКСР ХКК-нің 1928 жылғы 29 тамыздағы «Бай шаруашылықтарды тәркілеу туралы», 1928 жылғы 35 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу және жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы», 1930 жылғы 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларын зерттеу жөніндегі академик М.Қ. Қозыбаев төрағалық жасаған ҚР Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы комиссиясының қорытындылары мен ұсыныстары туралы 5 пункттен тұратын Қаулысы және баспасөз беттерінде жарық көрген Комиссияның қорытындысында да (Егеменді Қазақстан. 22 желтоқсан 1992) бұл заң туралы айтылмаған. Сол Қорытындыда «XX ғасырды тітіреткен сұмдық қасіреттердің жан түршігер тізімінде большевиктердің шаруаларды жазалау шаралары, украиндық «аштан қыру», халықтарды Сталиндік жер аудару, маолық – «мәдени революция», полпотшылдық сияқты адамзатқа қарсы қылмыстармен қатар қисапсыз қасіретті бастан кешірген Қазақстан халқы жөніндегі қырып-жою әрекеттері де ешқашан естен шықпайтына» баса назар аударылды. Осы уақыт аралығында Қазақстан қасіреті туралы қаншама зерттеулер жарық көргенімен, оның кейбір тұстары әлі де болса тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Мәселеге тікелей және жанама қатысы бар тарихи әдебиеттер мен архив құжаттарын сараптай келе XX ғ. 30-жылдары Кеңестік билік байлар мен кулактарды тап ретінде жою және социалистік меншікті талан-таражға салды, ұрлады деген қисынсыз жазалауда қылмыстық жауапкершілікті күшейту бағытында барынша қуғындау саясатын аяусыз жүргізді. Бұл шаралар сталиндік жүйенің жазалау саясатының құрамдас бөлігі ретінде социалистік мемлекет мүдделерін қорғауға бағытталғанымен халық үшін көптеген ауыртпалықтар туғызғандығы ашық шындық. Халық арасында «Бес масақ» атанған 1932 жылғы 7 тамыздағы Орталық Атқару комитеті мен КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздардың және кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті қорғау туралы» қабылдаған қаулысының негізінде қазақ даласында жаппай қуғындаудың кезекті толқынын туғызғаны анық. Сондықтан бұл тақырып әлі де толықтырулар мен зерттеулерді қажет ететіні анық.

Әдебиеттер

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. №7. С. 53-71.

Алдажұманов К.С. Қазақстандағы 20-30 жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін тарихынан // Отан тарихы. 2013. №4. 176-183 бб.

Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті (БОАК) мен КСРО Халық комиссарлар кеңесі (ХКК) «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздардың және кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті қорғау туралы» қаулысы // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. 1932 г. № 62, ст. 360.

Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов) / Н.А. Ивницкий. М. : Интерпракс, 1994. 267 с.

Нүрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. - 256 б.

Қарағанды Облысының Мемлекеттік Архиві (бұдан былай: ҚОМА), 28-қ., 2-т., 47-іс. 168 - 177 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 177 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 26 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 30–31 пп.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 58 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 15 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 16 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 62 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 73 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 154 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 155 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 156 п.

ҚОМА, 28-қ., 2-т., 47-іс. 157 п.

Қозыбаев М.Қ. Ақтандақтар ақиқаты: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 272 б.

Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілғожин Ж.Б. Қазақстандағы күштеп коллективтендіру: корлық пен зорлық. Алматы, 1992. 36 б.

Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Екінші кітап. Алматы: «Мектеп», 2017. 656 б.

- Қуандықов Е. Сүркия саясат. Алматы: Санат, 2002. 120 б.
- Мұхатова О.Х. Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. XX ғ. 20-90-жж. Алматы: Ғылым, 1999. - 287 б.
- Омарбеков Т. Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-31 жылдары болған халық наразылығы [Текст]: оқу құралы / Омарбеков Т. Алматы: Санат, 1994. 272 б. Алматы, 1995.
- Омарбеков Т.О. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. - 320 б.
- Омарбеков Т.О. Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы: т.ғ.д. ... дисс. Алматы, 1994. 35 б.
- Омарбеков Т.О. Қолдан жасалған қасірет // Егеменді Қазақстан. 1992. 22 желтоқсан.
- Попов В.П. Государственный террор в Советской России. 1923–1953 гг. // Отечественные архивы. 1992. № 2. С. 26.
- Роберт Конквест. Жатва скорби (Советская коллективизация и террор голодом). Лондон: ОРУ, 1988. 621 с.; Олкотт М.Б. Казахи. Гуверовский институт, 1987, 2-ое изд. 1995; Сара Камэрон. Голодные степи: советский Казахстан и казахский голод, 1921-1934 гг.: докт. дисс., Университет Йэля, 2010 г. и др.
- Смағұлова С.О. Ұлттық интеллигенция және XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық мәселе: т.ғ.к. ... дисс. Алматы, 1999. 144 б.

References

- Abylhojin J.B., Kozybaev M., Tatimov M.B. Kazhstanskaya tragediya // Voprosy istorii. 1989. №7. S. 53-71.
- Aldajumanov K.S. Qazaqstandagy 20-30 jylardagy asharyshlyq pen sayasi qwgyn-surgin tarihyan // Otan tarihy. 2013. №4. 176-183 bb. [in Kazakh]
- Bukilreseylik Ortalyq atqarw komiteti (BOAK) men KSRO Halyq komissarlar kenesi (HKK) «Memlekettyk kdsiporyndardyn, kolhozardyn jдне kooperaciyalardyn mulkin qorgaw jдне qogamdyq (socialistik) menshikti qorgaw twraly» qawlycy // Sobranie zakonov i rasporyajeniy Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva SSSR. 1932 g. № 62, st. 360. [in Russian]
- Yvnickiy N.A. Kollektivizaciya i raskwlachivanie (nachalo 30-h godov) / N. A. Yvnickiy. M. : Ynterpraks, 1994. 267 s. [in Russian]
- Nurpeyisov K. Alash hdm Alashorda. Almaty: Atatek, 1995. 256 b. [in Kazakh]
- Karagandy Oblysynyn Memlekettik Arhivi (budan bylay: KOMA), 28-K., 2-t., 47-is. 168 - 177 p. [in Russian]
- KOMA, 28-K., 2-t., 47-is. 177 p. [in Russian]
- KOMA, 28-K., 2-t., 47-is. 26 p. [in Kazakh]
- KOMA, 28-K., 2-t., 47-is. 30–31 pp. [in Kazakh]
- KOMA, 28-K., 2-t., 47-is. 58 p. [in Kazakh]
- KOMA, 28-K., 2-t., 47-is. 15 p. [in Russian]
- KOMA, 28-K., 2-t., 47-is. 16 p. [in Russian]
- KOMA, 28-K., 2-t., 47-is. 62 p. [in Kazakh]
- KOMA, 28-K., 2-t., 47-is. 73 p. [in Russian]
- KOMA, 28-K., 2-t., 47-is. 154-157 pp. [in Kazakh]
- Kozybaev M.K. Aktandaktar akikaty: Okw kuraly. Almaty: Kazak wniversiteti, 1992. 272 b.
- Kozybaev M.K., Aldajumanov K.S., Dбилgojin J.B. Kazakhstandagy kushtep kollektivtendiru: korlyk pen zorlyk. Almaty, 1992. 36 b. [in Kazakh/Russian]
- Koygeldiev M.K. Alash kozgalysy. Almaty: Sanat, 1995. 368 b. [in Kazakh]
- Koygeldiev M. Alash kozgalysy. Ekinshi kitap Almaty: «Mektep», 2017. 656 b. [in Kazakh]
- Koldan jasalgan kasiret // Egemendi Qazaqstan. 1992. 22 jeltoksan. [in Kazakh]
- Kwandykov E. Surkiya sayasat. Almaty: Sanat, 2002. 120 b. [in Kazakh]
- Muhatova O.H. Kazakhstandagy agrarlyk uzgerister tarihnamasy. XX g. 20-90-jj. Almaty: Gylym, 1999. 287 b. [in Kazakh]
- Omarbekov T. Zobalan (Kushtep ujymdastyrwga karsylyk. 1929-31 jylдары болған халық наразылығы [Текст]: okw kuraly / Omarbekov T. Almaty: Sanat, 1994. 272 b. Алматы, 1995. [in Kazakh]
- Omarbekov T.O. 20-30-jyldardagy Kazakstan kasireti. Almaty: Sanat, 1997. 320 b. [in Kazakh]
- Omarbekov T.O. Kazak sharwalaryn jeke menshik kojalyktarynan ayurw jдне ujymdastyrw: tarihy men tagylymy: t.g.d. diss. Almaty, 1994. 35 b. [in Kazakh]
- Omarbekov T.O. Koldan jasalgan kasiret // Egemendi Kazakstan. 1992. 22 jeltoksan. [in Kazakh]
- Popov V.P. Goswdarstvennyy terror v Sovetskoy Rossii. 1923–1953 gg. // Otechestvennyye arhivy. 1992. № 2. S. 26. [in Russian]
- Robert Konkvest. Jatva skorbi (Sovetskaya kollektivizaciya i terror golodom). London: OPU, 1988. 621 s.
- Olkott M.B. Kazahi. Gwverovskiy institwt, 1987, 2-oe izd. 1995.
- Sara Kamiyon. Golodnye stepi: sovetskiy Kazakhstan i kazhskiy golod, 1921-1934 gg.: dokt. diss., Wniversitet Yйlya, 2010 g. i dr. [in Russian]
- Smagulova S.O. Ultytk intelligenciya jдне XIX gasyrdyn ayagy men XX gasyrdyn basyndagy Kazakhstandagy agrarlyk mдsele: t.g.k. ... diss. Almaty, 1999. 144 b. [in Kazakh]

**ҰЛЫ ЖЕҢІСКЕ 75 ЖЫЛ
75 ЛЕТ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЕ
75 YEARS OF GREAT VICTORY**

FTAХР 03.20

**ЖҰМАБАЙ ШАЯХМЕТОВТЫҢ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК
СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ**

Талғатбек Әминов¹, Әділет Талғатбеков²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының аға ғылыми қызметкері,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, E-mail: aminovtm@mail.ru

²гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Л.Н Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, E-mail: adlettalgatbek@gmail.com

Түйіндеме: Мақалада «Жұмабай Шаяхметовтың өмірі мен қызметі туралы жаңа құжаттар» атты онлайн режимінде 2020 ж. қарашада өткен республикалық дөңгелек үстелдің қорытындысы және көрнекті мемлекет қайраткерінің Екінші дүниежүзілік соғысы жылдарындағы еңбегіне қысқаша шолу жасалды. Сол жылдары Қазақстанның экономикасын, мәдениетін, білім ошақтары мен ғылыми мекемелерін дамытуға Ж. Шаяхметовтың қосқан үлесі сипатталды.

Дөңгелек үстелге қатысушылар Қазақстан тарихының кеңестік дәуірін зерттеуде және әртүрлі ұлтқа жататын сол кезеңде басшы қызметтерде болған дарынды тұлғалардың, әртүрлі бағыттағы қоғамдық-саяси қайраткерлердің ролін көрсетуде жаңа ғылыми тәсілдер мен теориялық-әдістемелік негіздемелер әзірлеу қажеттігін атап көрсетті. Әкімшілдік-өміршілдік жүйесінің қалыптасқан және орныққан кезеңіндегі тұлғалардың ролін зерттеу өзекті, өйткені бұл идеологиясыздандыру, тоталитарлық жүйенің мұрасын бұзу және одан бас тарту, отаршылдықтан кейінгі кеңестік сипаттағы синдромды еңсеру, сондай-ақ кеңестік және кеңестен кейінгі қоғамдарды зерттеу процестеріне тығыз байланысты.

Кілт сөздер: Шаяхметов, Кеңес Одағы, Қазақ КСР, соғыс, эвакуация, өміршіл жүйе, экономика, зауыт, академия, мал шаруашылығы.

Мақала «Көрнекті мемлекет қайраткері Жұмабай Шаяхметовтың өмірі мен қызметінің белгісіз беттері» жобасының аясында дайындалды.

МРНТИ 03.20

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖУМАБАЯ ШАЯХМЕТОВА В ГОДЫ
ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Талғатбек Аминов¹, Адлет Талғатбеков²

¹Старший научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК,
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
Нур-Султан, Казахстан E-mail: aminovtm@mail.ru

² магистр гуманитарных наук, докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан, E-mail: adlettalgatbek@gmail.com

Аннотация: В статье сделан краткий обзор итогом Республиканского круглого стола «Новые документы о жизни и деятельности Жумабая Шаяхметова», проведенного в онлайн режиме в ноябре 2020 года и деятельности выдающегося государственного деятеля Казахстана в годы Второй мировой войны. Отмечаются заслуги Ж. Шаяхметова в военный период, внесенные в развитие экономики, культуры, образования и сферы образования Казахстана.

Участники круглого стола отмечали необходимость разработки новых научных подходов в изучении советского периода истории Казахстана и роли личностей, которые были руководителями различного уровня и общественно-политических деятелей разной направленности. Исследования роли личностей в период становления и утверждения командно-административной системы приобретает особую значимость для современного

казахстанского общества и науки в связи с процессами деидеологизации, слома и отказа от наследия тоталитарного режима, преодоления постколониального синдрома в его советской версии и выработки новых научных парадигм в изучении советских и постсоветских обществ.

Ключевые слова: Шаяхметов, Советский Союз, Казахская ССР, война, эвакуация, командная система, экономика, академия, сельское хозяйство.

IRSTI 03.20

THE ACTIVITIES OF ZHUMABAY SHAYAKHMETOV IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR

Talgatbek Aminov¹, Talgatbekov Adlet²

¹candidate of Historical Sciences, Associate Professor, senior Researcher of the Institute of State History of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: aminovtm@mail.ru

²master of humanitarian Sciences, ENU doctoral student, Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail:adlettalgatbek@gmail.com

Abstract. This article summarizes the results of the online republican round table in November 2020 «New documents on the life and work of Zhumabay Shayakhmetov» and a brief overview of the work of a prominent statesman during the Second World War. In those years, the development of the economy, culture, educational institutions and research institutions of Kazakhstan Zh. Shayakhmetov's contribution was described.

Participants of the round table noted the need to develop new scientific approaches and theoretical and methodological frameworks in the study of the Soviet era in the history of Kazakhstan and the role of talented people of different nationalities, leaders of different nationalities. The study of the role of individuals in the formation and establishment of the administrative-command system is relevant, as it is closely linked with the processes of de-ideology, dismantling and abandoning the legacy of the totalitarian system, overcoming the syndrome of post-colonial Soviet nature, and Soviet and post-Soviet societies.

Key words: Shayakhmetov, Soviet Union, Kazakh SSR, war, evacuation, authoritarian system, economy, plant, academy, animal husbandry.

Кіріспе: Әлемдегі әрбір халықтың жүріп өткен жолы, ерте заманнан бүгінге дейінгі өзіндік тарихы бар. Қазақ халқының тарихында аттары алтын әріппен жазылған, лайықты орынды иеленген ірі-ірі тұлғалар бар. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаев XX ғасырдағы белгілі тұлғалар жөнінде былай деген болатын: «Егер жиырмасыншы ғасырдың тарихына зер салатын болсақ, оның алғашқы отыз жылында-ақ қазақ зиялыларының аса көрнекті қайраткерлерінің тұлға танытып үлгергенін байқаймыз. Сол айтулы есімдердің білімдарлық һәм азаматтық тәлімдері кейде көріне бермейтін де арналар бар. Оның бағасын ұрпақтары, бүгінгі қазақ зиялалары беруге тиіс. XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды» (Назарбаев, 2003:156). Сол дәуірдегі қазақ зиялыларының жалғасы, көрнекті мемлекет қайраткері Жұмабай Шаяхметов еді.

Жұмабай Шаяхметов отан тарихында лайықты орны бар, өткен ғасырда кеңестік Қазақстанның экономикасы мен әлеуметтік-мәдени дамуына елеулі үлес қосқан белгілі мемлекет қайраткері. Оның ұзақ жылдары бойы республикамыздың ең жоғарғы басқару жүйесінде еңбек етіп, сегіз жыл Қазақстанның бірінші басшысы қызметін атқарғаны жұртшылыққа мәлім.

2020 жылғы 6 қарашада Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «Жұмабай Шаяхметовтың өмірі мен қызметі туралы жаңа құжаттар» атты онлайн режимінде республикалық дөңгелек үстел өтті. Дөңгелек үстел Қазақ КСР-інің экономикалық және мәдени дамуына елеулі үлес қосқан еліміздің белгілі мемлекет және партия қайраткері Жұмабай Шаяхметовтың (1902–1966 жж.) өмірі мен қызметінің негізгі тұстарын талқылауға арналды. Соның ішінде оның Қазақстан тарихы кеңестік дәуірінің белгілі тұлғасы және мемлекет қайраткері ретіндегі өмірі мен қызметінің негізгі

кезеңдері қарастырылды. Атап көрсеткендей, Ж. Шаяхметовтың өмірінің көп бөлігі И.В. Сталин мен Н.С. Хрущевтің әміршіл-әкімшілдік жүйесінің қалыптасуы мен орнығуына байланысты аса күрделі және қайшылықты кезеңіне түспа-түс келді.

Өкінішке орай, Ж. Шаяхметовтың өмірі мен қызметі кеңестік және кеңестен кейінгі Қазақстанда бірқатар себептер бойынша академиялық зерттеулер нысанына жатқызылмады, солардың қатарында қолданбалы сипатындағы архивтік құжаттарды зерттеуге қол жеткізу және оларды ғылыми айналымға енгізу мәселелері де көпке дейін шешілмей келді. Бұрынғы кеңестік заманның зерттелмеген беттері ашылмаған жағдайда тарихи сана мен ұжымдық тарихи зердені, азаматтық келісім мен қазақстандық патриотизмді қалыптастыру тіптен мүмкін емес. Осыған орай, Қазақстан тарихының беймәлім кезеңінің едәуір бөлігі әкімшіл-әміршілдік жүйесінің қалыптасқан мерзімі – 1920 және 1950-шы жылдарға тиесілі. Сол себепті өткен кезеңдегі Қазақ КСР-інің басқарушы лауазымдарында болған қазақ халқы өкілдерінің қызметін және олардың қоғамды жаңғырту жөніндегі кеңестік жобаларды іске асырудағы рөлін зерттеу қазіргі кезде де өзекті.

Дөңгелек үстелдің жұмысына Қазақстан тарихының кеңестік дәуірінің мәселелерімен айналасып жүрген ғалымдар қатысты. Олар өз сөздерінде Ж. Шаяхметовтың өмір жолы мен қызметінің негізгі кезеңдерін, оның ішкі істер және мемлекеттік қауіпсіздік органдарының жұмысын ұйымдастырудағы, соғыс және соғыстан кейінгі жылдарындағы республикалық билік органдарын басқарудағы, сондай-ақ орталық билік органдарының алдында республиканың мүддесін табанды түрде, қажет болған жағдайда қарсы пікір білдіре отырып, қорғағандағы рөлін тілге тиек етті.

Зерттеу әдістері және талқылау. Мақаланы әзірлеу кезінде негізінен жинақтау, салыстырмалы зерттеу және синтез әдістемелері, Ж. Шаяхметов туралы жазған белгілі ғалымдар Д. Әшімбаев, М. Қозыбаев, Ш. Шөкин, З. Қабылдиновтың және т.б. еңбектері, сондай-ақ кейбір архив құжаттары пайдаланылды. Осы мақаламызда Ж. Шаяхметовтың Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қызметіне қысқаша шолу жасауды жөн көрдік.

Жұмабай Шаяхметовтың республикалық деңгейдегі саяси және мемлекеттік қызметі Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуына небәрі бір жыл қалғанда, яғни 1938 жылғы шілде айында, Алматыға келгеннен кейін басталады. Ол сол жылы, 36 жасында, Қазақстан Коммунистік (большевиктер) партиясының II съезінде Орталық комитеттің мүшелігіне, ал сол Орталық Комитеттің бірінші ұйымдастыру пленумында ОК-ның үшінші хатшысы болып сайланады. Бірінші хатшы - Николай Скворцов, екінші хатшы болып Сәлкен Дәуленов сайланады. Ж. Шаяхметовке негізгі қызметіне қоса, Тамақ өнеркәсібі, Қаржы, Денсаулық сақтау, Коммуналдық шаруашылық наркоматтарының (министрліктерінің) және ЛКЖО – Лениндік Коммунистік жастар одағының жұмысына жауап беру міндеті жүктеледі (Ашимбаев, Хлюпин, 2008: 407).

Осы қызметті атқару барысында ол қысқа мерзім ішінде партия қызметінің стилі мен әдістерін жылдам меңгеріп алып, өзін дарынды, әрі мықты ұйымдастырушы ретінде таныта білді.

1939 жылғы маусымда Ж. Шаяхметов Қазақстан КП (б) Орталық Комитетінің екінші хатшысы болып сайланып, тікелей ауыл шаруашылығы, атап айтқанда, мал шаруашылығы мәселелерімен айналысады. Соғыс басталар алдындағы жылдары республиканың ауыл шаруашылығында елеулі табыстарға қол жеткізіледі: егіс алқаптары кеңейіп, дөңді дақылдардың өнімділігі жоғарылайды, мал басы едәуір көбейеді (РМЖЗТА, 38987:14).

1941 жылғы ақпанда Ж. Шаяхметов шешуші дауыспен Бүкілодақтық КП(б) XVIII партия конференциясына қатысады. Сол мерзімде Екінші дүниежүзілік соғыс жүріп жатқан. И.В. Сталин осыған байланысты елдің қорғанысын күшейту мақсатында КСРО-ның шығыс өңірлерінің, соның ішінде Қазақстанның өнеркәсіп базасын нығайтуға назарын аударады, кейін бұл шара Ұлы Отан соғысы барысында маңызды рөл атқарады. Сол кезеңде одақтас республикалардың орталық партия комиттері мен облыстық комиттердің өнеркәсіп пен көлік салаларына жетекшілік ететін хатшылар институты құрылған болатын.

Ұлы Отан соғысы еліміз үшін өте күрделі кезең болды. Бұл жылдары Жұмабай Шаяхметовтың мықты ұйымдастырушылық қабілеті ашылды. Ол соғыстың нақ алғашқы күні 1941 жылғы 22 маусымда Алматыдағы А.М.Горький атындағы саябақта 25 мың адам жиналған митингіде сөз сөйлеп, бүкіл қазақстандықтарға арнап мынадай үндеу жасады: «Бүгінгі таңда біздің барлық кәсіпорындарымыз – зауыттар, фабрикалар, кен ошақтары

мен кәсіпшілік орындары жұмыстарын соғыс жағдайына орай қайта құруға тиіс. Олардың әрқайсысы мықты қорғаныс қамалына айналуы керек. Біздің әрқайсымыз Отан алдында өзімізге үлкен жауапкершілік міндеттеп, жоғары сана-сезім, қырағылық, жанқиярлық, ерлік пен батырлық, жауынгершілік пен жинақылық таныта білуіміз қажет» (Шаяхметов, 1941).

1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы Кеңес Одағы халықтарына ең ауыр сын болды. Бұл соғыста 27 миллион адам қаза тапты. Республиканың әрбір 4-ші тұрғыны майданға және өнеркәсіптік жұмысқа тартылды. Олардың көпшілігі туған жеріне қайтпады. Сонымен қатар, соғыс кезіндегі Н.А. Скворцов Ж. Шаяхметов, Н. Оңдасынов, А. Қазақбаев, т.б. сияқты Қазақстан басшылары, осынау күрделі кезеңде, әскери-мобилизациялық жұмыстарда, республиканың экономикалық және басқа да салаларын басқаруда жоғары ұйымдастырушылық қабілеттерін көрсете білді.

Соғыстың алғашқы кезеңі өте ауыр соқты. Осындай жағдайда Қазақстанның рөлі біршама өсті. Соғыс қара, сирек кездесетін және түсті металлургия, көмір және мұнай өнеркәсібінің өнімдерін көптеп шығаруды талап етті. Қазақстан эвакуацияланған мекемелерді қабылдады. 1941-1942 жылдары республикаға 220-дан астам зауыттар мен фабрикалар, цехтар мен артельдер көшірілді. Бұған қоса, Қазақстанда 1941-1945 жылдары 240 өнеркәсіп орындары салынды. Қазақстан 85% қорғасын, 35% қалайы, 75% полиметалл рудаларын беріп отырды. Соғыс жылдары Қарағанды шахтерлары 34 миллион тонна көмір өндірді. Мұнай өндіру 39%-ға өсті (Қазақстан тарихы, 2006).

Соғыс жылдарында Қазақстанның қара металлургиясы ойдағыдай дамыды. Донбасты фашистер басып алғанда Қарағанды көмір бассейні майданға қажетті отынның 65 пайызын өндірген. Қарағанды шахтерлері төрт жыл ішінде 34 млн тонна көмір қазды. Елімізде соғыс жылдарында 19 жаңа шахта, жылдық қуаты алты миллион тонналық үш көмір разрезі салынып, пайдалануға берілді. Өлкеде көмір өндіру 1940 жылғы 6,6 млн тоннадан 1944 жылы 11,2 млн тоннаға жетті. Осы жылдары 4 жаңа мұнай кәсіпшілігі ашылды. Атырауда мұнай айыратын зауыт салынды. Соғыстың 4 жылында алдыңғы жылдармен салыстырғанда 887,9 мың тонна мұнай жөнелтілген. Ал республика жеңіл өнеркәсіп өнімдері бойынша одақта РКФСР-ден кейін екінші орынға шықты. Қызыл Армия жауынгерлерін киім-кешекпен, азық-түлікпен қамтамасыз етуде республиканың жеңіл және тамақ өнеркәсібінің кәсіпорындары қыруар жұмыстар атқарды. Ер-азаматтары майданға алынып, бар ауыртпалық егде адамдардың, әйелдер мен балалардың мойнына түсті. Олардың еңбегінің арқасында соғыс жылдары Қазақстан колхоздары мен совхоздары елімізге 56 млн пұт астық, 733,9 мың тонна ет, 1142 мың тонна сүт, 62,4 мың тонна жүн өткізді. Бұған қоса, майданға 14,1 мың жүк және жеңіл автомашина 110,4 мың жылқы және 16,2 мыңарба жіберді (Әминов, 2016:257).

Жалпы айтқанда, республиканың ауыл шаруашылығы соғыс қажетіне бейімделді. Соғысқа шақырылғандардың үштен екісі ауыл шаруашылығы еңбекшілері екендігіне қарамастан, көптеген колхоздарда еңбекшілердің 80%-ын әйелдер құрады. Қолхозшылар еңбекте ерлік көрсетті. Осылайша, Ақтөбе облысындағы «Құрман» колхозының звено жетекшісі Ш. Берсиев тары өсіруден әлемдік рекорд жасап, әр гектардан – 202 центнер, Қызылорда облысындағы «Қызыл ту» колхозының звено жетекшісі Ы. Жақаев күріш өсіруден әлемдік рекорд жасап, әр гектардан – 172 центнер, осы облыстағы көрші «Авангард» колхозының звено жетекшісі Ким Ман Сам әр гектардан 150 центнер күріш алды. Қазақстанның ауыл шаруашылық еңбекшілері майданға нан, ет, шикізат өнімдерін беріп қана қоймай, 370 мыңға жуық эвакуацияланған мал басын сақтап қалды. Осылайша майданға ет, сүт, жүн, тері өнімдерін көптеп жіберді.

Қазақстан тұрғындары танкілер, самолеттер, сонымен қатар тұтас эскадрилья құрастыру үшін қаражат жинады. Қазақстандықтардың майдан мұқтажы үшін өз еріктерімен өткізген қаражаты 4700 миллион сомды құрады. Бұдан басқа, майданға 2,5 миллионға жуық жылы киімдер, 1600 вагон сыйлықтар жөнелтілді.

Сонымен қатар, Қазақстанға ғылыми және шығармашылық коллективтері эвакуацияландырылды. Алматыға Москва және Ленинград киностудиялары, 20-ға жуық ғылыми мекемелер және аттары әлемге әйгілі И.П. Вернадский, В.А. Обручев, А.М. Панкратова, А.А. Скочинский, т.б. сияқты академик-ғалымдар көшірілді (Козыбаев, 1970: 283-284).

Соғыстың бірінші күндерінен-ақ Қазақстан территориясында әскери құрамалар мен бөлімдер жасақталды. Қазақстанда алғашқылардың бірі болып 316-шы атқыштар дивизиясы құрылды. Соғыс барысында барлығы 12 атқыштар, 4 кавалериялық дивизиясы, 7 атқыштар

бригадасы, 50-ге жуық жеке полктар мен батальондар, әртүрлі әскери жасақтар құрылды.

Соғыс жылдары 1196 164 қазақстандық әскер қатарына шақырылды. Жасақталған әскери құрамалар мен бөлімдер құрамы жағынан көп ұлтты болды. Өнеркәсіп орындарында жұмыс істеу үшін 670 мың адам мобилизацияланды. Осы атқарылған жұмыстардың ұйымдастырылуын республика басшылары Н.А. Скворцов Ж. Шаяхметов, Н. Оңдасынов және т.б. мүлтіксіз, үлкен абыроймен жүзеге асырды. Нәтижесінде, Қазақстан Ұлы Отан соғысы майдандарының берік арсеналына айналып қана қоймай, оның жеңіспен аяқталуына орасон зор үлес қосты.

Мәселен, Москва түбіндегі шайқаста генерал-майор И.В. Панфилов басқарған даңқты 316-атқыштар дивизиясы шешуші рөл атқарды. Ол жаудың танкілеріне қарсы табандылықпен қарсы тұра білді. 1941 жылдың 16 қарашасында Дубосеково разьезінде фашистердің 18 танкісін жойып, жауды Москваға өткізбеген 1075-атқыштар полкінің 28 жауынгерінің өшпес ерлігі бүкіл әлемге белгілі. Осы топтың құрамында болған политрук В.Г. Клочковтың: «Россия кең-байтақ, бірақ шегінерге жер жоқ! Артымызда, Москва!» деген қанатты сөздері бүкіл майданға тарады. Барлық жиырма сегіз панфиловшыларға Кеңес Одағының батыры атағы берілді. Генерал И.В. Панфилов 1941 жылғы 18 қарашада ерлікпен қаза тапты. Москва үшін шайқаста, Батыр атағын 1990 жылы ғана алған, аға-лейтенант Бауыржан Момышұлы басқарған батальон табандылық көрсетті. Сол шайқаста Кеңес Одағының батырлары Төлеген Токтаров, Мәлік Ғабдуллин, т.б. ерлік көрсетті. П.Б. Вихревке Кеңес Одағының батыры атағы ерлікпен қаза тапқаннан кейін берілді. Сонымен қатар, Кеңес Одағының батырлары – қарағандылық ұшқыш Н. Әбдіров, минометші Қ. Сатпаев, лейтенант Г. Рамаев Отан үшін ерлікпен қаза тапты.

Қазақстанда құралған басқа дивизиялар, бригадалар мен полктер Ұлы Отан соғысы майдандарына 1942 жылы кіргізілді. Бұл кезде Ақтөбеде жасақталған 312-ші дивизия Малоярославль түбінде жаудың үш-төрт дивизиясына қарсы бір жеті бойы қасарысқан қорғаныс ұрысын жүргізді. Шымкент қаласында құрылған 102-ші дивизия Украинаның солтүстік-шығысында қорғаныс шебін ұстап тұрды.

Ұлы Отан соғысы барысында Сталинград шайқасы бетбұрыс кезең болды. Бұл сұрапыл шайқасқа қатысқан құрамалардың арасында Қазақстанда жасақталған *38-атқыштар дивизиясы* бар еді. Ол әр кезде 62-армия (қолбасшысы В.И. Чуйков), 57-армия (қолбасшысы Ф.И. Толбухин), сондай-ақ Сталинград үшін болған шайқастың негізгі ауыртпалығын көтерген 64-армияның (қолбасшысы М.С. Шумилов) құрамында соғысты. Сталинград түбіндегі ұрыстарда Жамбыл қаласында жасақталған 81-атқыштар дивизиясы жауды талқандауда салмақты үлес қосты. 1942 жылғы қарашаның аяғы – желтоқсанның басында бұл дивизия Котельниково қаласын алуға, сөйтіп Сталинград қаласында қоршауда қалған Паулюстің армиясын босату үшін әрекет жасаған неміс-фашист әскерлеріне қарсы шайқастарға қатысты. Сондай-ақ Орал қаласында жасақталған 152-ші атқыштар бригадасының батальондары Элиста-Астрахань жолы арқылы Еділ өзенінің төменгі сағасына өтуге тырысқан неміс, румын әскер бөлімдерінің жолын бөгеді. Қызыл әскер бөлімдерімен шайқастарда көптеген шығындарға ұшыраған неміс-фашист әскерлері Астраханьға шабуыл жасауға тырысқан әрекеттерінен бас тартты.

Қазақстандық жауынгерлер тек Сталинград түбінде ғана емес, сонымен қатар Курск иінінде, Днепр, Ленинград үшін шайқастарда жанқиярлықпен соғысты. Ленинград қоршауындағы әскери бөлімдерде қызмет еткен жауынгерлердің арасында Д. Шыныбековтың, алысқа ататын зеңбірекке бекітілген аэростат командирі С. Жылқышиевтің есімдері мақтанышпен аталды. 1942 жылғы шайқастардың бірінде Батыс Қазақстан облысындағы Жаңақала ауданының түлегі Арыстан Ахметов өз есімін өшпес даңққа бөледі. Ол 19 жауынгермен әскери маңызы бар бір төбені жаудан қорғап, соңғы адамы қалғанша соғысты. Жаралы болып ес-түссіз жау қолына түскен одан жау солдаттары әскери мағлұмат алмақ болып азапқа салды. Тістерін сындырып, құлағын кесті. Осындай азапта жау офицерінің бетіне түкіріп, қайсарлық пен қаһармандық үлгісін көрсеткен А. Ахметовты қанішерлер үстіне жанармай құйып өртеп жіберді. Батыр жігіт жау алдында дес бермей, өмірден өтті. Елге оның ерлігі туралы хабар майдангер жазушы Павел Кузнецовтың очерктері арқылы жетті (Әминов. 2016:259).

Қуатты жарылғыш минамен жау танкісінің астына түскен Қарсыбай Сыпатаев, жаудың пулеметтен оқ шашып тұрған дзотының аузын өз кеудесімен жапқан Ленинград қорғаушысы Сұлтан Баймағамбетов қазақ жауынгерлерін ерлікке рухтандырды.

Соңғы жылдарға дейін тарихи оқулықтарда қазақ ұшқышы Кеңес Одағының батыры

Нүркен Әбдіровтің ерлігі жөнінде, атақты ұшқыш капитан Н. Гастеллоның отқа оранған ұшағын жаудың танк колоннасының үстіне шүйілдіре құлатып, тас-талқан еткен көзсіз ерлігін қайталаушы адам ретінде жазылып келді. Нүркен де 1942 жылы 19 желтоқсанда Ростов облысы Боков-Понамаревка ауданында жау оғы тиіп, жана бастаған өзінің «Ил-12» ұшағын неміс танктерінің шоғырланған калың ортасына бағыттап, оларды көп шығынға ұшыратып, қаза тапқан.

Бұл ерен ерлікті соғыстың алғашқы 5-ші күні капитан Масловтың экипажының құрамында (капитан Гастеллоның экипажынан сәл бұрын) қазақ ұшқышы, Алматы облысы Балқаш ауданының түлегі Бақтыораз Бейсекбаев та жасаған еді. Бұл тарихи әділеттікарада 56 жыл өткенде орнап, Б. Бейсекбаевқа Ресейдің батыры және Қазақстанның Халық Қаһарманы атағы берілді. Сталинград түбіндегі жеңістен кейін 1943 жылдың жазында қызыл әскер бөлімдері бірнеше жүздеген шақырым ілгері жылжып, Белгород-Орел шебіне шықты. Мұнда сол жылдың шілде айында Курск иінінде орасан зор шайқас жүрді. Курск шайқасына қатысқан әскери бөлімдердің қатарында қазақстандық 72-ші және 8-ші атқыштар дивизиялары да болды. 72-ші дивизияның жауынгерлері Белгородтың оңтүстік-шығысына қарай өңірдегі неміс әскерлерінің шабуылына қарсы қорғаныс шебінде қимыл жасады.

Сонымен бірге қазақстандық 8-ші атқыштар дивизиясы да Орел-Курск иінінде жау әскерлерімен жойқын ұрыстар жүргізді. Сөйтіп, гитлершілдердің бұл майдан шебінде шабуыл жасау әрекетінен ештеме шықпады. 1943 жылы 5 тамызда 72-ші және 8-ші дивизия жауынгерлері қатысқан Батыс және Брянск майдандарының әскерлері Орел және Белгородты немістерден азат етті. Сол жылғы күзде 100-ші Қазақ ұлттық атқыштар бригадасы Калинин майданындағы 3-ші екпінді армия құрамында Невель қаласын азат ету операциясына қатысты. 1943 жылы 17-ші қыркүйек – 10-қазан аралығында 101-ші қазақ ұлттық атқыштар бригадасы 4-ші екпінді армия құрамында Демидово қаласы маңындағы жаудың бекінісін бұзып өтіп, Смоленск және Витевск облыстарының 158 селосы мен деревнясын жаудан тазартты. Батыс майдан әскерлерінің құрамында сондай-ақ қазақстандық 30-ші гвардиялық және 8-ші атқыштар дивизиялары да болды.

Курск иініндегі жеңістен кейін Қызыл армия бөлімдерінің кеңінен етек алған шабуылы барысында Днепр өзенінен өтіп, туысқан Украин жерін азат ету айрықша орын алды. Украинаның ұлы өзенін кесіп өтудегі жанқиярлық ерлігі үшін 123 қазақстандық жауынгерге Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. 1944 ж. басында Ресей Федерациясының солтүстік-батыс аудандарын азат етуге Ленинград майданы әскерлерінің құрамында қазақстандық 314-ші атқыштар дивизиясы, 219-шы атқыштар полкі белсенділік көрсетті. Волхов майданындағы басқа да құрамалармен бірлесе қимыл жасай отырып, қазақстандық 31-ші атқыштар дивизиясы Новгородты жаудан босатты, сол үшін оған «Новгородтық дивизия» деген құрметті атақ берілді. 2-Прибалтика майданы құрамында жауға қарсы шабуылға сондай-ақ 319-ші атқыштар, 8-ші және 30-шы гвардиялық атқыштар дивизиялары мен 756-шы атқыштар полкі қатысты.

1944 ж. күзі - 1945 ж. көктемінде қазақстандықтар Еуропа халықтарын немістік езгіден азат ету ісіне де үлкен үлес қосты. Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа елдерін азат ету жорығында ерекше көзге түскен Қызыл Армия бөлімшелері мен құрамдары арасында қазақстандық 72-ші және 73-ші гвардиялық атқыштар дивизиялары ерлікпен шайқасты. Варшава-Берлин бағытында 1-ші Белорус майданының құрамында 27-Қызыл Тулы Новгородтық гвардиялық атқыштар дивизиясы шабуылға шығып, 1945 ж. 23 ақпанда Познань қаласын азат етті. Фашистік Германияның мызғымас қамалы Померанияда қазақстандық 456-шы және 209-шы атқыштар, 173-ші артиллерия полктері шайқасты. Мұндағы әскери операцияның табысты болуына Қазақстанда жасақталған 310-шы Новгородтық атқыштар дивизиясы елеулі үлес қосты. 1945 жылдың 16 сәуірінен бастап – 2 мамырға дейін қазақстандық жауынгерлер Германияның астанасы Берлинді алуға қатысты. Лейтенант Рақымжан Қошқарбаев қатардағы жауынгер Булатовпен бірге алғашқылардың бірі болып, Рейхстаг қабырғасына қызыл жалау тікті (Әминов. 2016:261).

Қорытып айтқанда, ақиқат-шындыққа жүгінсек, Ұлы соғысында біздің қазақ жауынгерлеріміз нағыз ерліктің үлгілерін көрсетіп отырған. Белгілі орыс жазушысы Илья Эренбург Мәскеуді ерлікпен қорғап жатқан қазақстандық 316-шы дивизия жауынгерлерге қатысты 1942 ж. қазан айында «Красная звезда» газетінде «Қазақтар» деген мақаласында мынадай факті келтірген. Тұтқынға түскен бір фриц өз жауабында: «Бізге

қарай дауылдай дүркіреп, өлген-тірілгендеріне, біздің қарша боратқан оғымызға қарамай бір азиаттар жүгіріп келе жатты. Олардың қазақ деген ұлт екенін енді білдім» - дейді. Ал жазушы бұл жауапты өз ойымен ары қарай былай жалғастырады: «Қазақтар далада жел жетпес жүйрік аттарын мініп дағдыланған халық, олар қажет болса, батпақты жерлерде саз балшықты белуардан кешіп жүре береді» (Илья Эренбург, 1942).

Алайда қазақтардың кейбір ерліктері дер кезінде әділ бағасын ала алмады. Бұл мәселені сол кеңестік кезеңдегі Қазақстан басшылары бірнеше рет көтергенімен, олар оны түбегейлі шеше алмады. Мәселен, 1941 ж. Панфиловтың тірі кезінде Бауыржан Момышұлы Ленин орденімен марапатталуға ұсынылған, ал генерал И. Серебряков 1942 ж. оған «Кеңес Одағының батыры» атағын беруді ұсынған. Өкінішке орай, белгісіз себептерге байланысты бұл екі награда да Баукеңе бұйырмаған. Жазушы Александр Бек соғыс тақырыбына алғаш жазған «Волокалам тас жолы» романының бас кейіпкері етіп осы Бауыржан ағамызды алған болатын.

Жоғарыда айтқанымыздай, соғыс аяқталар қарсаңында Рейхстагқа жеңіс туын алғаш тіккендердің ішінде Рахымжан Қошқарбаев та болды. Кеңес Одағының батырлары, Рейхстагтың орталық күмбезіне Жеңіс туын желбіреткен жауынгерлер Михаил Егоров пен Мелитон Кантарияның ерлігіне өз бағасын бере отырып, шындығында бұл қаһармандық ерлікті алғашқы рет 1945 жылғы 30 сәуірдің 1 мамырына қараған түні өзге де жауынгер барлаушылар жасағанын, солардың ішінде біздің Рахымжан Қошқарбаев пен Григорий Болатов боғанын қалай ұмытамыз.

Олар Рейхстагқа дейінгі 300 метр қашықтықты 7,5 сағат бойы еңбектеп жеткен. Өйткені фашистер олардың басын көтертпей оқты қарша боратқан. Рахымжан аман-есен Жеңіс туын тігіп қайтіп келгенде дивизия командирі оны құшағына алып құттықтаған. Бұл туралы ол дереу майдан қолбасшысы Г.К. Жуковке хабарлайды, олардың кімдер екенін естіген қолбасшы ашу шақырып, бүкіл майданда ту тігетін орыс табылмаған ба, неге азиаттарды жібердің деп бұлқан-талқан болыпты. Қайтадан жеңіс туын тіктіріңдер біреуі – орыс, екіншісі – ұлы көсеміміз Сталиннің жерлесі болсын деп бұйырады. Мұны осы дивизияның байланыс бөлімінің командирі аға лейтенант Ә. Тәшкенбаев естіп, тұрған. Ертеңінде орыс Егоров пен грузин Кантария екінші рет «Жеңіс» туын тіккен. Ал қазақтардың ерлігі сөйтіп атаусыз қалған (Жылқышыбаева, 2005). Сөйтіп Қазақстан соғыс майданының сенімді арсеналына айналып, жеңіс күнін жақындатуға аянбастан барлық күшін жұмсады.

Жұмабай Шаяхметов КСРО Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің Қазақ КСР-і бойынша Уәкілетті өкілі болып тағайындалып, оған қорғаныс іс-шараларын үйлестіру, соның ішінде Гурьев-Орск мұнай құбырын салуды, металл сынықтарын жинауды қадағалау міндеті жүктелді. Бұған қоса. Ол Қызыл армия жауынгерлеріне жылы киім-кешек жинау жөнінде Республикалық комиссияның төрағасы міндетін атқарды. Сонымен қатар ол Қазақстанға соғыс кезінде КСРО-ның батыс өңірлерінен көшіріліп әкелінген азаматтарды, эвакуацияланған қорғаныс кәсіпорындарын, ғылыми-зерттеу институттары мен мәдени-ағарту кәсіпорындарын, олардың жұмысшылары мен қызметкерлерін, отбасы мүшелерін республика аумағында орналыстыруды ұйымдастырды.

Соғыс Қазақстанның ауыр өнеркәсібінің дамуына жақсы әсер етті. «Қазақстанда екі жүзден астам көшіріліп әкелінген кәсіпорындар индустрияның: машина жасау, станоктар шығару, оқ-дәрі өндірісі, химия өнеркәсібі және қара металлургия сияқты жаңа салаларының пайда болуына негіз болды. Ал республиканың жеңіл, тоқыма және тамақ өнеркәсібі 50-ден астам эвакуацияланған кәсіпорындармен толықты. Сонымен қатар республиканың жеңіл және тамақ өнеркәсібінің жаңа салалары: кондитерлік, ет-консервісі, балық-консервісі, тоқыма, мақта тоқу, тон тігу өндірістері іске қосылды. Жеңіл өнеркәсібінің тігін, тоқыма, тері илеу, аяқ киім шығару салалары едәуір дамыды» (Козыбаев, 1970: 283-284).

Жауға атылған 10 оқтың 9-ы қазақстандық қорғасын мен мыстан жасалды. Танктердің, ұшақтар мен кемелердің бронды (болат) сауыттарының құрамында қазақстандық марганец болды. Соғыс жылдары Өскемен қорғасын-мырыш зауыты, Балқаш түсті прокат зауыты, Жезқазған марганец комбинаты, Шығыс Қоңырат молибден руднигі және т.б. кәсіпорындар мен кен байыту фабрикалары іске қосылды. Осылардың барлығының өндіріске енгізілуіне Ж. Шаяхметов көп еңбек сіңірді.

Көрнекті қоғам қайраткері, дарынды қаламгер Қамал Смайыловтың жазуынша: «Жүмекең майданның арсеналына айналған Қазақстанның тізгінін ұстағандардың бірі

болды.Еліміздің батыс аймақтарынан жүздеген зауыт-фабрикалар көшіріліп әкелінді, миллионға жуық адам қоныс аударды. Солардың бәрі орныға келе майданға қажет қару-жарақты тасқындалып шығара бастады. Орал, Сібір, Қазақстан үшеуі соғыс басталғанда Кеңес Одағының қару қуаты екі есе көп болған Германияны артқа тастаған күш болды. Сол соғыс кезінде жауға атылған он оқтың тоғызын берген Қазақстанның түсті металлургиясы еді. Осының бел ортасында Жұмабай Шаяхметов жүрді... Қазақстан майдан шебіндегі аймақ болмаса да майдан мұқтажын мойнына алған сарқылмас арнал-қоймаға айналды. Қазақстан бәрінен бұрын өзінің тандаулы ержүрек ұлдарын майданға аттандырды» (Смайылов, 2002:14).

Сол жылдары Кеңес Одағының орталық газеті «Правда» өзінің бас мақаласында былай деп жазды: «Хорошо бьются казахи на фронте, хорошо работают для фронта их отцы, матери, жены в тылу. Казахстан могуче подпирает фронт всеми богатствами своей земли, всеми сокровищами своих гор» (Қуандық, 2009),

Ұлы Отан соғысының өте ауыр жылдарында Жұмабай Шаяхметов үлкен түсіністікпен және тығыз байланыста Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Николай Александрович Скворцовпен бірге жемісті жұмыс істеді. Бұл жөнінде Шаяхметовтардың отбасылық архивінде сақталған Н.А.Скворцовтың Қазақстанның бірінші басшысы қызметінен босатылғаннан кейін Жүмекеңе 1945 жылғы 5 тамызда жазған хатында жазылған. Онда былай деп айтылған: «Привет, дорогой товарищ Шаяхметов! Почти 1/6 всей своей не многолетней жизни я прожил в Казахстане, а какие это были годы, это могут понять и почувствовать только такие мои друзья и товарищи как Вы, с которыми я руку об руку добросовестно, не считаясь со здоровьем боролся и трудился на благо нашей Родины, для родного казахского народа, для его дальнейшего благосостояния и счастья. А сколько было трудностей и невзгод, особенно в годы войны. Да, есть чем вспомнить нашу совместную работу и дружбу. Где бы мне не пришлось работать, куда бы не забросила меня судьба, я всегда и всюду буду с благодарностью и с чувством гордости вспоминать наш родной и близкий моему сердцу Казахстан и казахский народ, Вас, моих друзей и товарищей, и прежде всего тех, которые все эти долгие семь лет плечом к плечу работали со мной» (Письмо Скворцова, 1945).

Соғыс жылдарының қиындығына қарамай, республиканың үкімет пен партия басшылары мәдениет саласына назар аударуды да ұмытпады. Мәселен, 1941 жылғы қараша айында Ж. Шаяхметовтың қолдауымен Алматы қаласында бірегей архитектурасымен және акустикасымен ерекшеленген Абай атындағы Опера және балет театры ашылды. Ал 1942 ж. республиканың көркем фильмдер шығаратын дербес киностудиясы құрылды. Соғыстың нағыз арпалыс кезінде, 1943 ж. желтоқсанда халықтың отансүйгіштік рухын көтеруге арналған республикалық ақындар айтысы өтті. Алматыда 1944 ж. Жас көрермендердің театры ашылды.

Сол қиын-қыстау кезеңнің өзінде Ж.Шаяхметов Қазақстан әйелдерінің күнделікті өндірістік, шаруашылық, ғылыми және мәдени тұрмыстағы қыруар еңбегі мен орасан зор әлеуетін жақсы түсінетін, бірақ олардың, әсіресе шалғайдағы қыз-келіншектердің республиканың жетекші жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндіктері жетіспейтін. Бұл мәселені одақтық мемлекеттік деңгейде шешу мақсатында ол И.В. Сталинді Алматыда Қазақ мемлекеттік педагогикалық қыздар институтын ашуға көндіреді. Сөйтіп. 1944 ж. сәуір айында құрылған институтта мыңдаған қазақ қыздарының тегін жоғары білім алуына жол ашылады.

Ж. Шаяхметовтың бастамашылығымен сол жылдары Алматыда Шет тілдер институты, Дене шынықтыру және спорт институты, Мемлекеттік консерватория, Қарағанды тау-кен институты, Шымкент химиялық-технология институты, бірқатар педагогикалық техникумдар құрылады. Ұлттық кадрлар үшін КСРО-ның жетекші жоғары оқу орындарына квота бөлінеді. Сол квота бойынша жыл сайын республика мектептерінің екі мыңға жуық түлектері негізінен Мәскеу мен Ленинградтың жоғары оқу орындарында білім алды. Студенттерге оқу орындарына барып отыруға жолақысын өтеуге және басқадай материалдық көмек көрсетуге назар аударылды.

Ж. Шаяхметов Қазақ КСР Ғылым академиясын құрушылардың бірі болып табылады. Оның ұсынысы бойынша 1941 ж. Қаныш Сәтбаев Қарсақбай мыс балқыту комбинатының бас геологы болып істеп жүрген қызметінен Алматыға Геология ғылымдары институтының директоры лауазымына ауыстырылады, ал 1943 ж. бастап бір мезгілде КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалының директоры болып істейді.

Республика басшыларының қатысуымен 1946 ж. 1 маусымда Абай атындағы Опера және балет театрының ғимаратында Қазақ КСР Ғылым академиясының ресми түрде ашылуы өткізілді. Екі күннен кейін 3 маусымда Академияның бірінші жалпы жиналысында Қ.И. Сәтбаев оның алғашқы президенті болып сайланады.

1964-1967 жж. Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті болған Шапық Шөкіұлы Шөкиннің жазуынша: «Әділеттігін айту керек, сол кезде ғылымға зор мән берілетін, тіптен соғыс кезінде аспиранттар әскерге шақырылудан босатылатын, ал олардың майданда жүргендері үйлеріне қайтарылатын. Ал 1946-1950 жж. барлық академиктерге мемлекет есебінен ғылымға сіңірген еңбектері үшін тегін дербес саябақтар сыйлыққа берілген болатын. Алматыда Горький (қазіргі Жібек жолы) атындағы көшеде ғалымдарға арналған үлкен тұрғын үй салынған еді (Чокин, 1996:21).

Ж. Шаяхметов соғыс жылдарының өзінде Қазақстанның индустриялық әлеуетінің дамуына көп мән берді. 1944 ж. ол бір топ жастарды майданнан қайтарып алу мүмкіндігіне қол жеткізіп, оларды Теміртау қара металлургия зауытын салуға аттандырды. Жүмекеңнің бастамашылығымен еліміздің солтүстігі мен оңтүстігін жалғастырған Мойынты-Шу темір жолы іске қосылады. Қазақстан басшыларының ұсынысы бойынша БКП (б) Орталық Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 1940 ж. қазандағы қаулысымен Омбы темір жолының құрамынан дербес Қарағанды темір жолы бөлініп шығарылып, оған сол кезде салынып жатқан Қарталы-Ақмола магистралі қоса беріледі. Жалпы Қарағанды темір жолының құрамына Бурабай, Ақмола, Қарағанды, Ағадыр, Атбасар, Құшмұрын және Жезқазған бөлімшелері кіргізіледі. Жол жұмыскерлерінің саны 20 мың адамнан тұрады, олардың көпшілігі жергілікті тұрғындар болатын (Исингарин, 2004:253).

Сол жылдары Өскемен Су электр станциясы, Қаратау таукен-химия зауыты, Жамбыл суперфосфат зауыты, Екібастұз көмір разрезі, Састөбе және Қарағанды цемент зауыттары, Шымкент мақта-мата комбинаты, Алматы тоқыма фабрикасы және көптеген т.б. салынады. Бұған қоса, Ж.Шаяхметов соғыс жылдары эвакуацияланған кәсіпорындар негізінде өнеркәсіптің жаңа салаларын құруды қолдады, бұл үшін Қазақстанға сол мезгілде қоныс аударған КСРО ғалымдарының, академиктері мен профессорларының, конструкторлары мен жетекші университеттері оқытушыларының ғылыми және интеллектуалдық әлеуеті барынша пайдаланылды.

Ж. Шаяхметовтың тікелей араласуымен соғыс жылдары Қазақстанның мұнай өндірісі саласы да дами бастады. Жұмыс істеп тұрған «Эмбімұнай» тресіне 4 жаңа мұнай кәсіпшілігі, ондаған бұрғылау скважиналары қосылды. Гурьев мұнай өңдеу зауыты жұмыс істей бастады. Соғыс жылдары республика мұнай өндіруді 40%-ға дейін арттырды. Жұмыс істеп тұрған электрстанциялар жүйесі Солтүстік Қазақстан мен Қарағанды облыстарындағы энергетиканың жаңа ірі және орташа нысандарымен толықты. Соғыс жылдары жалпы 460 зауыт, фабрика, кеніш, шахталар мен жеке өндіріс орындары, оның ішінде 300-дей эвакуацияланған кәсіпорындар салынды. Темір жол құрылысы жалғасты.

Ұлы Отан соғысы қарсаңында Қазақстанның экономикалық проблемаларын шешуге байланысты Ж. Шаяхметов КСРО басшыларына Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті атынан бірнеше хат жолдайды. Мәселен, 1940 жылғы 26 қазанда И.В. Сталиннің атына Мойынты-Шу темір жолын және Алматыда Үкімет үйін салу жұмыстарын 1941 жылдың жоспарына енгізу туралы өтініш жасап, көсемнің келісімін алады (ҚР ПА, 10:68-69).

Ал бұдан сәл бұрынырақ, 1940 ж. 3 тамызда Жүмекең КСРО Жол қатынастары халық комиссары Л.М. Кагановичке ресми хат жолдап, Түркістан-Сібір жолында орын алған, тозығы жеткен рельстерді ауыстыру қажеттігі туралы мәселе көтеріп, оның да шешімін табады (ҚР ПА, 15:12-13). Ал 1942-1943 жж. Жүмекеңнің араласуымен Мақат-Орск, Ақмола-Магнитогорск желісінің құрылысы аяқталады.

Ж. Шаяхметов 1940 ж. 8 тамызда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің атынан КСРО Халық Комиссарлары төрағасының орынбасары М.Г. Первухинге ресми баяндамалық хат жолдап, Қарағанды көмір кешенінің жағдайын жақсарту үшін оны білікті кадрлармен қамтамасыз ету мәселесін көтеріп, жуық арада Қарағандыға кем дегенде 30 инженер және 70 техник мамандарын жіберуді сұрайды. Сонымен бірге жергілікті мамандарды даярлау және олардың біліктілігін арттыру мақсатында Қарағандыда кешкі техникум ашып, оның жұмысын сол жылдың күзінен бастау керектігін

ұсынады. Ол кейін осы талаптарының орындалуын бақылап отрады (ҚР ПА, 15:14-17).

Жоғарыда айтылғандай, соғыс басталысымен республикада танкілер мен ұшақтар жасау үшін ақша жинау қозғалысы жүргізілді. 1941 жылы күзде БЛКЖО (Бүкілодақтық Лениндік Коммунистік Жастар Одағы) атындағы танк колоннасын құруға қаржы жинау басталды. Қазақтың белгілі балуаны, әлем чемпионы Қажымұқан Мұңайтпасов жеке қаражатынан қорға 100 мың сом өткізді. Нәтижесінде 1942 ж. армия қазақстандық комсомолдардан 45 жаңа танк алды. 1942-1943 жж. халықтан жиналған қаржыға 10 танк колоннасы, бірнеше авиация эскадрильясы, торпедальық катерлер мен жеке ұшақтар жасалды. Соғыс жылдары Қазақстан халқы әскери техника жасауға 480,3 млн сом қаржы косты (Қуандық, 2009).

1945 жылы мамырда Скворцовтың орнына БКП (б) Орталық Комитеті Хабаровск өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Геннадий Андреевич Борковты жібереді. Ол Ж. Шаяхметовпен ортақ тіл табысып, өз қызметіндегі көп мәселелерді шешкенде Жүмекеңмен ақылдасып отырады. Ол өзіне дейін Ж. Шаяхметовтың жеті жылдай Орталық Комитеттің хатшысы болып істеген кезде үлкен тәжірибе жинағанына және оның республикада да, одан тысқары жерлерде де зор беделге ие болғанына, оның үстіне Ж. Шаяхметовке Кеңес Одағы басшылығының үлкен сенім артқанына көзі жеткенін мынадан білуге болады. Г. Борков бір жыл өткен соң Мәскеуде болған кезінде: «Онда мен не істеуге тиіспін? Барлық мәселені Шаяхметовтың өзі шешіп жатыр», - деген көрінеді (Кабульдинов, Шаяхметов, 2020).

1946 ж. сәуірде Жұмабай Шаяхметов Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болып тағайындалып, сол жылғы маусым айында Қазақстан Компартиясының XV пленумында осы қызметке сайланады. Республиканың бірінші басшысы қызметін сегіз жыл бойы зор абыроймен атқарып, еліміздің экономикасы мен әлеуметтік-мәдени дамуына үлкен үлес қосады. Оның үстіне Қазақстан одақтас республика болған кезде сол ең жоғарғы қызметке сайланған қазақ ұлтының алғашқы өкілі Жұмабай Шаяхметов болатын. Өкінішке орай, Н.С. Хрущевтің әділетсіздігінен 1954 ж. сәуірде Жүмекең төмендетіліп, Қазақстан Компартиясы Оңтүстік Қазақстан облыстық комитетінің бірінші хатшысы қызметіне жіберіледі (ҚР ПА 4315:32-33). Ал бұл біздің ғылыми жобамыздың келесі тақырыбына жатады.

Дегенмен, белгілі тарихшы Қайдар Алдажұманов айтқандай: «Қалай болғанда да Жұмабай Шаяхметов өз заманының тұлғасы. Оның тағдырына 30-шы жылдардағы зобалаң, 1941-1945 жж. жойқын соғыс, одан кейінгі ел еңсесін енді ғана көтеріп келе жатқан кездегі күрделі де қиын кезеңде қызмет етіп, республика басшылығында болу үлесі тиді. Сондықтан оның қызмет еткен жылдарында Қазақстанның қол жеткізген табыстары да, қиын-қыстау күндері де барша халқымыздың тарихынан өз орнын алады. Жұмабай Шаяхметов те сол күрделі заманның қайсар қайраткеріретінде халық жадында мәңгі сақталады (Алдажұманов, 2002:12).

Қорытынды. Дөңгелек үстелге қатысушылар баяндамаларында Жұмабай Шаяхметовтың өмірі мен қызметінің басқа да аспектілеріне жан-жақты сипаттама берді. Сонымен бірге олар өз сөздерінде Қазақстан тарихының кеңестік дәуірін зерттеуде және әртүрлі ұлтқа жататын сол кезеңде басшы қызметтерде болған дарынды тұлғалардың, әртүрлі бағыттағы қоғамдық-саяси қайраткерлердің рөлін көрсетуде жаңа ғылыми тәсілдер мен теориялық-әдістемелік негіздемелер әзірлеу қажеттігін атап көрсетті. Әкімшіл-өміршілдік жүйесінің қалыптасқан және орныққан кезеңіндегі тұлғалардың рөлін зерттеудің қазіргі қазақстандық қоғам мен ғылымға ерекше маңызы бар, өйткені бұл идеологиясыздандыру, тоталитарлық жүйенің мұрасын бұзу және одан бас тарту, отаршылдықтан кейінгі кеңестік сипаттағы синдромды еңсеру, сондай-ақ кеңестік және кеңестен кейінгі қоғамдарды зерттеу процестеріне тығыз байланысты болып отыр. Кеңестік республикалар халықтары өкілдерінің мемлекет пен қоғамды басқарудың кеңестік жобаларын іске асыруға әртүрлі қатысу үлгілері, олардың ұлттық мүдделерді алға тартудағы рөлі мен орны пәнаралық зерттеулердің нысанына айналуға тиіс.

Осы бас қосуда көтерілген ғылыми зерттеуге байланысты проблемаларының маңыздылығын ескере отырып, кеңестік Қазақстандағы өміршіл-әкімшілдік жүйесінің қалыптасуы мен орнығу кезеңінің ерекшеліктеріне байланысты мәселелер кешенінің күрделілігін назарға ала келе, Жұмабай Шаяхметовтың Қазақстан тарихының аса күрделі кезеңіндегі Қазақ КСР-інің басшысы болған ерекше тұлға ретіндегі орнының

маңыздылығын көрсете отырып, сондай-ақ Қазақстан тарихының жалпы бейнесі мен Қазақстан халқының ұжымдық зердесін қалыптастыру үшін сталиндік және сталиндіктен кейінгі кезеңдер тарихының күнгірт беттерін толықтыру және түсіндіру қажеттігін алға тарта отырып, дөңгелек үстелге қатысушылар төмендегі ұсыныстарды қабылдады:

1. Қазақ КСР-інің көрнекті басшысы Жұмабай Шаяхметовтың 120-жылдық мерейтойының (2022 ж.) жақындап қалуына байланысты кеңестік кезеңдегі басқару аппаратын қалыптастыру тарихы және Ж. Шаяхметовтың ұлттық кадрларды даярлаудағы рөлі бойынша республикалық деңгейде тиісті іс-шараларды жүзеге асыру – деректі фильмдер шығару, тақырыптық хабарлар ұйымдастыру, тарихшылармен сұхбаттар өткізу.

2. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтына кеңестік дәуірді, әсіресе 1930-1960 жж. (Ж. Шаяхметов белсенді қызмет атқарған кезең) зерттеу бойынша дүниежүзілік жетекші орталықтармен бірлескен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді күшейту.

3. Ғылыми қауымдастыққа Ж. Шаяхметовтың кеңестік Қазақстан тарихындағы рөлі туралы отандық басылымдарда, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында жариялымдар әзірлеуге қызу кірісу.

4. Магистрлік және докторлық диссертациялар деңгейінде кеңестік әміршілдік-әкімшілдік жүйесінің қалыптасу, орнығу және бұзылу тарихын зерттеуді жалғастыру, Ж. Шаяхметовтың өмірі мен қызметі туралы және жалпы Қазақ КСР-інің 1920-1960 жж. тарихы бойынша құжаттар шығаруды күшейту ұйғарылды.

Осы қарарды басшылыққа ала отырып, қазіргі уақытта ғылыми зерттеушілер тобы Қазақстанның көрнекті мемлекет және партия қайраткері Жұмабай Шаяхметовтың өмірі мен қызметінің беймәлім беттерін ашып, жұртшылықтың назарына ұсыну мақсатында тиісті жұмыстар тындыруда.

Әдебиеттер

- Алдажұманов Қ. Өз заманының өр тұлғасы. Күрделі заманның қайсар қайраткері. Астана: Аударма, 2002 – 216 б
- Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы: Credos, 2008. 407 с.
- Әминов Т.М. Қазақстан тарихы. Оқу құралы. Алматы. 2016 ж., 448 б.
- Жылқышыбаева Қ. Қазақстандықтардың қаһармандық ерліктері // «Қазақ тарихы». 2005, №5.
- Илья Эренбург: Казахи // Красная звезда, 18 октября 1942 года.
- Исингарин Н.К. Железные дороги Казахстана. Становление. Алматы, ТОО «Экономтранс консалтинг», 2004. - С. 253.
- Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында, Алматы: Атамұра, 2003.
- Кабульдинов З.Е., Шаяхметов Р. Первый Национальный секретарь // *Вечерний Алматы*. 13 августа 2020 г.
- Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, «Аруна» баспасы, 2006.
- Козыбаев М. Казахстан-арсенал фронта. Алма-Ата: «Қазақстан», 1970. С. 283-284.
- ҚР Президентінің архиві (бұдан былай - ҚРПА). Қор 708, Т. 4/2. Іс 10. 68-69 пп
- ҚРПА. Қор 708. Т. 4/2. Іс 15. 12-13 пп.
- ҚРПА. Қор 708. Т. 4/2. Іс 15. 1417 пп.
- ҚРПА. Қор 708. Т. 39. Іс 4315. 32-33 пп.
- Қуандық Е. Қазақстан тарихы. Алматы, 2009.
- Письмо Н. Скворцова Ж. Шаяхметову (Из личного архива Шаяхметовых. 5 августа 1945 года)
- Ресей Мемлекеттік Жаңа заман тарихы архиві (РМЖЗТА). Қор 5, Тізімдеме 98, Іс. 38987, Б.14.
- Смайылов Қ. Тарихта өзіндік орны бар. Күрделі заманның қайсар қайраткері. Астана: Аударма, 2002 – 216 б.).
- Чокін Ш.Ч. Путь национальной академии наук: (воспоминания и размышления). Алматы: Ғылым, 1996, С. 21.
- Шаяхметов Ж. Выступление на митинге // Казахстанская правда, 22 июня 1941 года, экстренный выпуск.

References

- Aldazhumanov K. Oz zamanynynor tulgasy. Kurdeli zamannynkajsar kajratkeri. Astana: Audarma, 2002 – 216 b
- Ashimbaev D., Hlyupin V. Kazahstan: istoriya vlasti. Opyt rekonstrukcii. Almaty: Credos, 2008. 407 s.
- Aminov T.M. Kazakstan tarihy. Oku kuraly. Almaty. 2016. 448 b.
- Zhylkyshybaeva K. Kazakstandyktardyn kaharmandyk erlikteri // «Kazak tarihy». 2005, №5.
- Il'ya Erenburg: Kazahi // Krasnaya zvezda. 18 oktyabrya 1942 goda.
- Isingarin N.K. «Zheleznye dorogi Kazahstana. Stanovlenie». Almaty, TOO «Economtranskonsalting»,

2004. - S. 253.

Nazarbaev N.A. Tarih tolkynynda, Almaty: Atamura, 2003.

Kabul'dinov Z.E., Shayahmetov R. Pervyj Nacional'nyj sekretar' // Vechernij Almaty. 13 avgusta 2020 g. Kazakstan tarihy. Enciklopediyalyk anyktamalyk. Almaty, «Aruna» baspasy, 2006.

Kozybaev M. Kazahstan-arsenal fronta. Alma-Ata: Kazahstan, 1970. S. 283-284.

KR Prezidentinin arhivi (budan bylaj - KRPA). Kor 708, T. 4/2. Is 10. 68-69 pp.

KRPA. Kor 708. T. 4/2. Is 15. 12-13 pp.

KRPA. Kor 708. T. 4/2. Is 15. 14-17 pp.

KRPA. Kor 708. T. 39. Is 4315. 32-33 pp.

Kuandyk E. Kazakstan tarihy. Almaty, 2009.

Pis'mo N. Skvorcova Zh. SHayahmetovu (Iz lichnogo arhiva SHayahmetovyh. 5 avgusta 1945 goda)

Resej Memlektetik Zhana zaman tarihy arhivi (RMZHSTA). Kor 5, Tizimdeme 98, Is. 38987, B.14.

Smajylov K. Tarihta ozindik orny bar. Kurdeli zamannynkajsar kajratkeri. Astana: Audarma, 2002 – 216 b.).

Chokin Sh.CH. Put' nacional'noj akademii nauk: (vospominaniya i razmyshleniya). Almaty: Gylym, 1996. S. 21.

Shayahmetov Zh. Vystuplenie na mitinge // Kazahstanskaya pravda, 22 iyunya 1941 goda, ekstrennyj vypusk.

FTAXP- 03.20.00

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНА МАЙДАННАН ТҮРҒЫНДАРДЫ ЖАППАЙ КӨШІРУ ТАРИХЫНАН (1941-1942 ЖЖ)

Апашева Сабира Нурбаевна¹, Токмұрзаев Бақыт Салманович²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Сырдария университетінің кафедра меңгерушісі, Қазақстан, Жетісай қ. sabira66_66@mail.ru

²философия докторы (PhD), Сырдария университетінің ЖОО кейінгі білім беру бөлімі басшысы, Қазақстан, Жетісай қ. b.tokmurza@gmail.com

Түйіндеме. Ұлы Отан соғыс жылдарында Қазақстан мен Орта Азия аумағы соғысты жан-жақты жабдықтаушы тыл аумағына айналумен қатар, көшіріліп келген адамдардың уақытша, тіпті тұрақты тұрағына айналды. Соғыстың арпалыс сәттерінде көшірілу шаралары көптеген қиындықтарға да тап болып отырды. Ұлы Отан соғысы аяқталған соң дәл осы тарихи шешімнің табысты болғандығына қатысты көптеген оң пікірлер білдірілгенімен, майдан аумағындағы тұрғындарды жаппай көшіру қалай жүргізілгендігі, қандай біріншілікке ұйымдастырылғандығы, Қазақстан аумағына қанша тұрғындардың жаппай көшірілгендігі туралы зерттеулер өте аз.

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан аумағына тұрғындардың жаппай көшіру шарасының жүргізілу бағыттары мен статистикалық көрсеткіштері, осы шараның тарихи маңыздылығы зерттелуіне қатысты информацияны талдау, жүйелеу тәсілдері қарастырылған.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, майдан, тыл, жаппай көшіру, депортациялау, зерттеу, архив, орналастыру.

МРНТПИ 03.20.00

ИЗ ИСТОРИИ МАССОВОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ С ФРОНТА НА ТЕРРИТОРИЮ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВОЙНЫ (1941-1942 ГГ)

Апашева Сабира Нурбаевна¹, Токмурзаев Бақыт Салманович²

¹ кандидат исторических наук, заведующий кафедрой университета Сырдария, Казахстан, г. Жетысай. sabira66_66@mail.ru

² доктор философии (PhD), руководитель отдела послевузовского образования университета Сырдария, Казахстан, г. Жетысай. b.tokmurza@gmail.com

Аннотация. В годы Великой Отечественной войны территория Казахстана и Средней Азии стала не только истерзанной войной родиной, но и временным и даже постоянным домом для вынужденных переселенцев. В разгар войны эвакуационные мероприятия столкнулись с множеством трудностей. Несмотря на то, что после окончания Великой Отечественной

войны было высказано много положительных отзывов об успешности этого исторического решения, очень мало исследований о том, как велась массовая эвакуация населения из территории фронта, какая последовательность была организована, сколько жителей было эвакуировано на территорию Казахстана.

В статье рассмотрены статистические показатели и направления проведения мероприятий по массовому переселению населения на территорию Казахстана в годы Великой Отечественной войны, анализ и систематизация информации, касающейся исторической значимости данного мероприятия.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, фронт, тыл, массовое переселение, депортация, исследование, архив, размещение.

IRSTI 03.20.00

FROM THE HISTORY OF MASS MIGRATION OF THE POPULATION FROM THE FRONT TO THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN DURING THE WAR (1941-1942)

Apasheva Sabira Nurbayevna¹, Tokmurzaev Bakhyt Salmanovich²

¹candidate of historical Sciences, head of the Department at Syrdarya University, Kazakhstan, Zhetysai. sabira66_66@mail.ru

²doctor of philosophy (PhD), head of the Department of postgraduate education at Syrdarya University, Kazakhstan, Zhetysay. b.tokmurza@gmail.com

Abstract. During the great Patriotic war, the territory of Kazakhstan and Central Asia became not only a war-torn homeland, but also a temporary and even permanent home for internally displaced persons. At the height of the war, evacuation measures faced many difficulties. Despite the fact that after the end of the great Patriotic war, many positive reviews were expressed about the success of this historic decision, there is very little research on how the mass evacuation of the population from the front was conducted, what sequence was organized, and how many residents were evacuated to the territory of Kazakhstan.

The article considers statistical indicators and directions of carrying out measures for mass population relocation to the territory of Kazakhstan during the great Patriotic war, analysis and systematization of information concerning the historical significance of this event.

Key word: Great Patriotic war, front, rear, mass relocation, deportation, research, archive, placement.

Кіріспе. Ұлы Отан соғысын зерттеу тарихы қазірге дейін көптеген өзгерістерге ұшырап, құбылып отырды. Соңғы екі он жылдықтағы көптеген зерттеулер, оның ішінде Қазақстан, Ресей және ТМД аумағындағы архив құжаттарының қол жетімділік дәрежесіне иеленуі осы аталғандардың барлығы ескі мәселелерге жаңаша көзқараспен қарауға, әрі зерттеу алаңының кеңеюіне түрткі болды. Сол мәселелердің бірі - соғыс майдан алаңынан жаппай көшіру мәселесі. Жаппай көшіру мәселесінің өзектілігі сонда - бұл мәселе төңірегінде қазіргі күнге дейін бірізді, дәл анық зерттеулер табуын қиындығында болса керек. Тарихи және тарихи-әскери әдебиет көздерінде көшіру шарасының тарихи себептері, маңыздығы туралы ой-пікірлер айтылғанымен сол шараның барысы, біздің жағдайымызда Қазақстан аумағына көшірілгендердің орналастырылуы, облыстар бойынша орналастыру ерекшеліктері, сандық көрсеткіштері туралы мағлұматтар аз кездеседі.

Кеңестер Одағының кең спектрлі қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін соғыс жылдарында соғыс майданы мен тыл аумағындағы жұмыс күшін тепе-теңдікте сақтау мен ел экономикасын сақтап қалу мәселелерін көздейтін мемлекеттік басқару жүйесін қайта құру қажет болды. Басқару жүйесіндегі осындай бір мекеменің бірі КСРО Халық комиссарлары кеңесінің бюросының жанында 1941 жылдың 30 шілдесінде құрылған Жұмыс күшін есепке алу және орналастыру комитеті болатын. аталмыш комитетті Еңбек резервтерін басқару басқармасының басшысы ретінде П.Г. Москатов тағайындалды. Мекеменің басты мақсаты-ел аумағындағы жекелеген кәсіпорындарды орналастыру және қажеттілік балансы негізінде жұмыс күші мен еңбек ресурстарын тепе-теңдікте ұстау. Бұл мақсатты жүзеге асыру соғыс жағдайында өте қиын шараға айналды. Соғыс жылдарында неміс әскерлерінің жаулап алған аумағында Кеңестер Одағының 45 %-ы,

яғни 88 млн адам өмір сүргендігі белгілі. Сол үшін бүкіл адамды тыл аумағына көшіру, барлық құнды заттарды сақтап қалудың мүмкіндігі болмағандығы да анық. Осы іспеттес күрделі жағдайда тыл аумағына тұрғындарды көшіруде рационалды шешімдер қабылдаудың маңыздылығы басым болатын.

1941-1942 жылдары жүргізілген тұрғындарды Орта Азия мемлекеттеріне, оның ішінде Қазақстан аумағына жаппай көшіру өзінің тездігімен, қарқындылығымен, ауқымдылығымен, ең бастысы Ұлы Отан соғысында жеңіске жетудегі ролімен ерекшеленеді. Сонымен бірге Қазақстанның қазіргі демографиялық ахуалына, этностардың көптілігіне де дәл осы эвакуациялану шараларының үлесі жоқ емес. Адамзат тарихында осы іспеттес өндіріс орындары мен тұрғындарды «жаппай көшіру» оқиғалары өте сирек кездеседі. Ұлы Отан соғысы аяқталған соң дәл осы тарихи шешімнің табысты болғандығына қатысты көптеген оң пікірлер білдірілгенімен, көшіру шарасының қалай жүргізілгендігі, қандай бірізділікті ұйымдастырылғандығы, Қазақстан аумағына қанша тұрғындардың эвакуацияланғандығы туралы зерттеулер өте аз.

Кеңестер Одағы тұсында шығарылған тарихи энциклопедиялар мен жекелеген тарихшылар эвакуацияланудың тарихи маңыздылығы жөнінде атап өтілсе де, эвакуацияланудың статистикалық көрсеткіштері жөнінде мәліметтерде түрлі қарама-қайшы көрсеткіштерді бізге жеткізуі осыған дәлел бола алады.

Соғыс басталған алғашқы күндерінде-ақ Германия әскерлерінің соғысқа дайын емес Кеңестер Одағының еуропалық бөлігін қуаттылықпен қиратып, басуынан КСРО басшылары соғыс болып жатқан аумақтағы өндіріс орындарын, оқу орындарын, материалдық және мәдени құндылық көздерін тылға, яғни Орта Азия аумағына көшіру туралы шешімі қабылданды. Атап айтар болсақ Ұлы Отан соғысы басталған алғашқы күндерінің өзінде КСРО ОК «Адам контингенті мен құнды мүлікті көшіру және орналастыру тәртібі туралы» жарлығы шығарылды, бұл жарлықты қолдаушы, әрі жалғастырушы құжаттардың бірі ретінде 1941 жылғы Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің «ҚазКСР эвакуацияланған тұрғындарды қабылдау және орналастыруды ұйымдастыру туралы» арнайы жарғысы қабылданды.

Соғыс жылдарындағы КСРО-ның еуропалық бөлігінен өнеркәсіп орындары мен материалдық-мәдени құндылықтардың көшірілуі, оқу орындарының, білікті мамандардың, зиялы тұрғындардың эвакуациялануы туралы мағлұматтардың көптігіне қарамастан, «жай», «қарапайым» тұрғындардың елімізге көшірілуі іспеттес тарихи шараға қатысты ғылыми жариялымдарға тарихнамалық шолу жасау-мақаланың өзектілігін айқындайды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Ғылыми жариялымның мақсаты-соғыс жылдарындағы Қазақстан аумағына майданнан тұрғындарды жаппай көшіру шарасының жүргізілу бағыттары, еліміздегі облыстар бойынша көшірілген тұрғындарды орналастыру мен статистикалық көрсеткіштері, осы шараның тарихи маңыздылығы, зерттелуіне қатысты информацияны талдау, жүйелеу болып табылады.

Мақаланы жазу барысында келесідей ғылыми әдістер қолданылды:

1) зерттеудің жалпы-логикалық әдістері: анализ және синтез, жүйелілік, аналогия;

2) эмпирикалық зерттеу әдістері: салыстыру, бақылау, сипаттама жасау. Сонымен қатар мақалада тарихи әдістерде қолданылды: мұрағат құжаттары мен сол сәттегі жарлықтардың орындалуын зерттеуде салыстырмалы-тарихилылық әдісі қолданылса, 1941-1943 жж. Қазақстанда болып жатқан көшу үдерісін қоғамдық, жалпылама көлемде анықтау үшін макро-тарихилылық әдістері, мемлекеттің ішіндегі көшіру іс-шараларын анықтауда микро-тарихилылық әдісі қолданылды.

Зерттеу жұмысында ғылыми әдебиеттерге талдау әдісі, анализ жасау әдісі, салыстыру, байыту әдістері де қолданылды.

Соғыс жылдарындағы Қазақстан аумағына майданнан тұрғындарды жаппай көшіру тарихы тақырыбын талдауда тақырып аясындағы ғылыми зерттеу жұмыстарын, мақалалар мен жариялымдарды, мұрағат құжаттары мен соғыс жылдарындағы жарлықтар мен заңнамаларды, тақырып шеңберіндегі отандық, ТМД аумағындағы, шетелдік зерттеушілердің еңбектерін негізгі алдық.

Талқылау. Соғыс жылдарындағы Қазақстан аумағына майданнан тұрғындарды жаппай көшіру мәселесі өте аз мөлшерде зерттелген тақырыптардың бірі.

М.П. Беленко еңбектерінде майдан тұрғындарын жаппай көшіруде неліктен Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттері таңдап алынуын, эвакуацияланушылардың санына қатысты шиеленістер мәселелері қарастырылды.

Л.Н. Игнатьева соғыс жылдарындағы Қазақстан аумағына майданнан тұрғындарды

жаппай көшіру мен депортацияланғандардың тағдырына қатысты зерттеу жүргізгендердің бірі болатын. Автор «эвакуацияланған» және «депортацияланған» тұрғындарды ұғым ретінде жеке-жеке ажыратып алып, екеуінің құқығы екі бөлек болғанымен дәл сол соғыс жылдарында (1941-1942 жж) күнделікті өмір тіршілігіндегі ахуалының бірдей болғандығын соғыс жылдарындағы Қазақстанға депортацияланғандардың түрлі өтініш, арыз-шағымдармен дәлелдейді.

Соғыс жылдарындағы Қазақстан аумағына майданнан тұрғындарды жаппай көшіру мәселелерін зерттеушілердің қатарына Айсфельд А., Земсков В., Абылхожин Ж., Потемкина М., Снегирева Л., Белоносов И атап өтуімізге болады.

Земсков өз зерттеуінде соғыстың басталуынан КСРО еуропалық бөлігіндегі өнеркәсіп орындары, мәдениет құндылықтарын, оқу орындарын, ең бастысы тұрғындарды Орта Азия елдеріне және Қазақстанға жаппай көшірілуіне қандай тарихи алғышарт ретінде көрсетеді. Неміс әскерлері өзінің жаулап алған жерлерін толық тонап қана қоймай, сол жерлерді «бос», «еш жарамсыз» аудандарға айналдыруды мақсат тұтты. Бұл жойтты дәлелдейтін фашистік рейхтің құпия құжаттары қазіргі таңда ашық ақпарат құралы ретінде таралып та кеткені мәлім. Мысал келтірер болсақ Гиммлердің Украинадағы полиция өкілеттілігіне жіберген жарлығында: «Украинадан шығып кетерде ауданда бірде бір адам, бір де бір қара мал тірі қалмауы керек, құдық сулары уланып, бірде бір үй сау күйінде қалмасын, темір жол рельстері мен шахталар толық жойылсын, бидайдан бірде бір центнер сақталмасын. Қарсылас өзінің елін қайта алар болса толық өртелген, қиратылған, бұзылған мемлекетке иеленуі керек», - деген бұйрығымен фашистік Германия өзінің жаулап алған территорияларын бос, «жарамсыз» өлкелерге айналдыруды көздеді (Земсков, 1986: 70).

Германия билік өкілдері Кеңестер Одағының экономикасын толық жоюды мақсат етті, бұған мына фактілер дәлел бола алады: КСРО аумағында соғыс барысында 1500 аса қалалар мен елді мекендер қиратылды 70 мыңға жуық ауылды мекендер жоққа айналды, 31850 ірі және орта өнеркәсіп орындары, 1000 аса көмір шақталары, 750 машина жасау зауыттары, көптеген мекемелер мен ғимараттар жойылды. Осындай қиын-қыстау шақта еуропалық бөліктегі құндылығы басым өнеркәсіп орындары мен оқу орындарын, тұрғындарды Қазақстанға және басқа да тыл мемлекеттеріне көшіру мәселесі Кеңестер Одағы экономикасының бір жолы күйреуіне тосқауыл болды десек қателеспейміз. Сондықтан Орта Азия, оның ішінде Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында Кеңестер Одағының маңызды тыл аудандарының біріне айналды. Тек тыл ауданы ролімен бір қатарда Қазақстан эвакуацияланған халықтардың уақытша (кей жағдайда ұзақ жылдарға) баспанасына, тұрақты мекеніне де айналды (Чадаев, 1985: 107).

А.И. Исмаилов 1939-1945 жылдардағы Қазақстандағы көші-қон үдерісі мәселесінің шеңберінде эвакуациялау мен реэвакуациялаудың сандық көрсеткішін зерттеушілердің бірі. Автор соғыс жылдарындағы Қазақстан аумағына майданнан тұрғындарды жаппай көшіру барысын, нәтижелерін, ауқымдылығын сандық немесе пайыздық көрсеткіште жеткізген. Сонымен қатар депортацияланғандардың саны, соғыс жылдарындағы Қазақстан аумағындағы көші-қон шараларының «қатыгездікпен жүргізілгендігін», ең бастысы бұл үдерістердің «шұғылдығына» назар аударады.

Тағы бір ғалым Б.О. Жангуттин өз зерттеулерінде еліміздің аумағына эвакуациялану тарихының барысын қарастырған. Ғалым эвакуацияланған тұрғындардың Қазақстандағы алғашқы кезеңдегі хал-ахуалын соғыс жылдарында жарияланған басылым беттеріндегі мақалалар мен жариялымдарға сүйеніп анықтауға тырысты.

Нәтижелер. Ғалым, әскери тарихшы Исупов Л «Эвакуацияланған азаматтар» мен «өз еркімен көшкен тұрғындар», «депортацияланған тұрғындар» ұғымдарын ашып беруге тырысты. Соғыс жылдарында «эвакуацияланған азаматтар» статусын иелену көптеген артықшылықтармен, льготалармен теңдестірілді. Мәселен эвакуацияланған азаматтарға материалдық көмек көрсету құқығы, еңбекпен қамтамасыз етілу мәселелері қарастырылатын. «Эвакуация» термині «миграция, «көшу» ұғымдарымен егіз болғанымен, эвакуацияланған азаматтарға арнайы белгіленген заңнамалық жарғы негізінде регламенттелген статус берілді. Сонымен эвакуацияланған азаматтар статусын: 1) тыл аудандарына көшірілген; 2) соғыс жылдарында майдан аумағынан келгендер; 3) территориялары тұрақты түрде дұшпандардың тұрағына (мекеніне) айналған тұлғалар иеленді (Исупов, 2016: 12).

Соғыс майданы қалаларындағы орналасқан түрмелердегі тұтқындар да «эвакуациялан-

ған азамат» статусын иеленді, дегенмен бұл тұлғалар көптеген материалдық льготаларға, артықшылықтарға иелену құқығынан айырылды. Сонымен бірге депортацияланған этнос өкілдері (мысалы поляктар) де эвакуацияланушы статусынан айырылды.

Келесі бір ерекшелік-әскери госпиталь, әскери оқу орындарының оқушылары, курсанттар, бір сөзбен айтқанда әскери қызметкерлер тыл ауданына көшірілетін болса бұл тұлғалар «эвакуацияланушы» статусын иелене алмады, бірақ әскери қызметкерлердің отбасы мүшелері аталмыш статусты иеленуге құқылы болатын.

Құжаттарға негізделген статистикалық дерек көздерін келтіретін болсақ біз ол деректерде тек осы арнайы «эвакуацияланған азаматтарға» назар аударатын боламыз. Дегенімен де ғалым, тарихшы Беленко М.П. эвакуацияланған тұрғындарды шартты түрде «бірізділікпен көшірілген тұрғындар» және «босқын тұрғындар» деп ажыратып алуды ұсынады, әрі осы ажыратылған ұғымдарды былай сипаттайды (Беленко, 2019: 81).

Бірізділікпен көшірілгендер түрлі мекеменің қызметкерлері, ғалымдар, жұмысшылар, мемлекеттік қызметкерлер мен осы аталғандардың отбасы болып, бұл топтағылар тыл аудандарына көшіру шаралары негізінде ресми түрде көшірілді. «Босқындарға» өз еркімен алдын ала көшкендер немесе зорлықпен көшірілгендер. Біз мақала барысында дәл бірінші топтағы ресми эвакуацияланған туралы мәліметтерге ғана қол жеткізе алдық. Соғыс жылдарында статистикалық мәліметтердің өз деңгейінде жүргілуіне мүмкіндіктер болмағанын да ескеретін болсақ, қанша адамның өз еркімен көшкені, қанша адамның ресми эвакуацияланғанына жалпылама көрсеткіштерде айырмашылықтар байқалады.

Тағы да атап өтетін жәйт эвакуацияланған тұрғындар-бұл белгілі бір мекеменің, өнеркәсіп орындарының қызметкерлері (отбасы мүшелерімен бірге) болатын, өнеркәсіп орындары, оқу орындары Қазақстанға көшірілгендіктен, сол мекеменің қызметкерлері (жұмысшылары) де өз өнеркәсібімен бірге көшірілді. Ал, босқындар кәсіпорындарға, ғылыми оқу орындары мен мәдени мекемелерге еш қатысы жоқ адамдардан құралды да, бұл топтағы адамдарды көшірудің себебі неміс басқыншылығы алдында қалалар мен селоларда артықша адамдан тазалау болса керек деген болжам ғана айта аламыз.

Ресми түрде көшірілген халық негізінен Қазақстанның ірі қалаларында орналастырылды, өйткені бұл тұрғындармен бірге көшірілген өнеркәсіп орындары мен мекемелер қалаларға шоғырланатындығына байланысты. Ең бастысы көшірілген тұрғындар ерекше бір «әлеуметтік топқа» айналды, бұл топтың құқығын қорғауда арнайы жарлықтар шығарылып, ресми билік өз құзыреттілігінде қадағалап отырды.

Кеңестер Одағы тұсындағы демография зерттеулерде, демография саласындағы әдебиеттерде 1941-1942 жылдардағы көшірілу шаралары туралы анық статистикалық көрсеткіштерге қол жеткізу өте күрделі мәселе. Статистикалық көрсеткіштерді саралағанда көптеген қарама-қайшылықтар мен сәйкессіздіктерге тап боламыз. КСРО тарихына қатысты әдебиеттерде соғыс алаңынан эвакуацияланғандар санын 12 млн деп көрсетіледі. Кеңестер одағының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тарихына арналған ғылыми әдебиеттерде көшірілгендер саны 12-13 млн аралығында деп көрсетілсе, көптеген жеке зерттеушілер өзгеше пікірде, мысалы, И.И. Белоносов өзінің «1941-1942 жылдардағы майдан ендігінен тұрғындарды эвакуациялау» атты ғылыми жариялымында ресми эвакуацияланғандар мен майдан линиясынан бірнеше ондаған километрге ғана көшірілгендердің санын біріктіріп бұл көрсеткішті 25 млн адам деп бізге жеткізеді (Белоносов, 1966: 70).

Потемкина М.Н.өзінің «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы эвакуациялау шаралары» атты ғылыми мақаласында бүкіл көшірілгендер санын 20 млн-ға жетті деп мәлімет береді. Ғалым өз мақаласында көшірілгендердің көпшілік жекелеген тұрғындардың өмірін, тағдырын архив құжаттары негізінде мәліметтер келтіре отырып, ресми көшірілгендердің санын жоғарылатады (Потемкина, 2002: 89).

Ұлы Отан соғысы жылдарында тұрғындарды көшіру аймағы ретінде Қазақстан мен Орта Азия аумағының таңдалуы да бекерден емес еді. Соғыс басталғанға дейін депортацияланған, яғни күшпен көшірілгендердің көпшілігі Сібірге Транс-Сібір магистралі арқылы жіберілетін. Ал, Орта Азия мен Қазақстанға жету үшін бір емес 3-4 жолдың біреуін таңдап алудың қол жетімділігі осы өлкеге деген таңдауға негіз болды.

Қазақстан аумағына көшірілгендердің статистикалық мөлшеріне өтерден алдын сол статистикалық мәліметтер қаншалықты шынайылыққа жақын деген сұрақ туындайды. Статистикалық мәліметтерді біз Орталық Статистикалық Басқарманың мәліметтеріне сүйенеміз. Аталмыш мекеме сол жылдары, яғни 1941-1942 жыл аралығындағы соғыс

майданы линиясындағы жергілікті тұрғындардың Орта Азия мемлекеттеріне бағытталған қозғалысы жөніндегі есептерді жинақтау арқылы бізге статистикалық мәліметтерді жеткіздіреді. Соғыстың басталуымен алдын болмаған деңгейдегі қозғалыс, миграциялық процестердің қарқындылығы күшейді, нәтижесінде аталмыш Басқарма азаматтардың қозғалыс динамикасын дәлдікпен тіркеп отыру мүмкіндігінен айырылды. Сонымен бірге соғыс жылдарында соғыс жылдарында құжат айналымы ережелерін өз деңгейін сақтап отыру да мүмкін емеске айналды, көптеген азаматтар ешбір құжатсыз да, тіркелусіз де көшіп-қону шаралары жүргізілген болатын. Ұйымдастырылған эшелондарда эшелон тізімі мен белгілі бір жетіп келу орны (қала, село) жоқ эвакуацияланушы тұрғындар да кездесіп жатты. Ең бастысы 1941 жылдың қыркүйегіне дейін «эвакуацияланушы азаматтар» ұғымының өзі анық белгіленген ұғым емес еді. Сондықтан 1941 жылдың күзіне дейінгі эвакуацияланған азаматтар туралы анық статистикалық мәліметтерге қол жеткізудің мүмкіндігі мүлдем жоқ (Стрижков, 1988: 47).

Статистикалық мәліметтердің толық шынайылығы мүмкін емес екендігін дәлелдейтін тағы бір жәйт-өз еркімен көшіп келген «босқындардың» көпшілігі өзінің «эвакуацияланған тұрғын» екендігін жариялауға дайын емес болатын. «Эвакуацияланушы тұрғын» статусы көптеген жеңілдіктер берсе де, «эвакуация» шаралары белгілі бір шектеулі мекеме, кәсіпорынды көшіруге бағытталған болып, өнеркәсіп орны көшсе сол мекеменің жұмысшылары мен қызметкерлері бірге көшірілді. Мақсат: соғыс жылдарында Кеңестер Одағының экономикалық ахуалын қалай да болса белгілі бір деңгейде сақтап қалу (Барабаш, 1985:113).

1941 ж. 5 шілде КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі «Соғыс кезеңінде тұрғындарды эвакуациялау тәртібі туралы» арнайы жарлығы бойынша Қазақстан мен Орта Азия аумағында ірі темір жол тораптары мен өзен порттарында эвакуациялық пункттер ұйымдастырылды. Эвакуациялық пункттер эвакуацияланушы тұрғындарды тамақпен, медициналық көмек және орналасуын қадағалау міндеткерлігі берілді. Көшіру шаралары барысында «эвакуацияланушы тұрғындарды» орналастыру, баспанамен қамтамасыз ету мәселесін туындатты. Қазақстандағы ірі қалалар адамдарға толды. Мысал келтірер болсақ Петропавловск қаласында (станциясында) эвакуациялық пункт №49 және №45 мектептері мен Ленин атындағы клуб базасында ұйымдастырылды. Петропавловск асханалары мен ресторандары трестіне эвакуациялық пунктті тамақпен қамтамасыз ету тапсырылды, эвакуациялық пункттің көлікті қолдану шараларын жүзеге асыру үшін қаланың автобасқармасы қала бойынша автобус қозғалысын тоқтатты. 1941 ж. 10 шілдесіне Солтүстік-Қазақстан обкомы Алматыға Қазақстан КП ОК Қазақстанның Халық Комиссарлары Кеңесіне эвакуацияланушы тұрғындарды қабылдауда эвакуациялық пункттердің дайындығы жөнінде телеграмма жіберіледі. «қалада эвакуациялық пункт ұйымдастырылды, пункт басшысы ретінде Молостов тағайындалды (СҚО МА, 64:480). Штатта 3 саяси қызметкерлер, 7 медициналық қызметкерлер жұмыс жасайды, Эвакуациялық пункт арнайы көлік, 100 мың рубль ажыратылып, азық-түлікпен жабдықталған. Көшірілген тұрғындарды қабылдау мақсатында ең жақсы колхоз, совхоздар тағайындалған» (СҚО МА, 983:51).

Көшірілген тұрғындардың алдында туындаған ең бірінші мәселесі-ол орналасу мәселесі. Көшірілген тұрғындар ірі қалаларда орналасуды қалады, пункттер адамдарға толды. Осы мәселені арнайы тұрғындық мақсаттағы емес мекемелерді баспанаға айналдыру, жаңа құрылыстармен, адамдардың орналасуын одан әрі тығыздау шараларымен шешуге талпынды. Дегенмен де бұл мәселе көп жағдайда эвакуацияланушы тұрғындарды селолық жерлерге көшірумен нәтижеленгендіктен тылға өз еркімен, өз күшімен келген азаматтар өзінің «эвакуацияланушы тұрғын» статусын ашық білдіруден бас тартып отырды. Нәтижесінде Орталық статистикалық басқарма эвакуацияланған тұрғындардың статистикалық көрсеткіші туралы анық бір мәліметті жеткізуде үлкен қателіктерге жол берді, соның салдарынан қазіргі күнге дейін Қазақстанға соғыс жылдарында көшірілген тұрғындардың анық саны туралы көптеген қарама-қайшы пікірлер мен тұжырымдар бар (Кропивницкий, 2009: 21).

Орталық статистикалық басқарма көшірілген тұрғындардың көрсеткішін есептеуде мынадай тәсілді қолданды: 1941 жылдың бірінші жарты жылдығында қаламен қала арасында қозғалған адамдардың орта есебі дәл сол жылдың екінші жартысындағы көрсеткіштей шамада болды деп, сол болжам негізінде статистикалық мәліметті бізге жеткізеді. Ал, 1941 ж. бірінші жарты жылдығына қарағанда екінші жарты жылдығында

козғалыс, көшудің интенсивтілігі жоғары болды, өйткені соғыс арпалыс кезеңде адамдар майдан линиясынан кетуді жөн санағандығы анық. Енді, сол жылдың бірінші жарты жылдығындағы көрсеткіш екінші жарты жылдығындағы көрсеткішпен теңестірілу объективті шара ма деген сұрақ туындайды?

Көшірілгендердің санын анықтауда эвакуациялық пункттерге келіп жайғастырылғандардың сандық көрсеткіші негізінде шығару тәсілі де бар. Осылайша, Орталық статистикалық басқарма соғыс жылдарында КСРО еуропалық бөлігінен көшірілген тұрғындардың сандық көрсеткіштерін шыққан және жетіп барғандардың мөлшерін теңестіру арқылы ортақ жуықталған шаманы шығару негізінде көшірілген халық санын ұсынады.

Белоносов И.И. көшірілген тұрғындардың санына қатысты көптеген кемшіліктерді өзінің «Эвакуация населения из прифронтовой полосы в 1941–1942 гг. эшелоны идут на Восток» атты еңбегінде жан-жақты қамтып, тыл аудандарына келген азаматтардың сандық мәліметтеріндегі қателіктер 25 %-ға жуықтайды деп мәлімдейді (Белоносов, 1966:81). Автор бұл қателіктерге мысал ретінде Орта Азия мемлекеттеріндегі статистикалық басқармалардың 1942 жылдың басында берген есептерін алға тартады. Онда эвакуацияланғандардың келу саны мен тіркелу сандарында бірқатар айырмашылықтарға назарды аудартады. Осындай кемшіліктерді жою мақсатында 1942 ж. 1-5 қаңтары аралығында эвакуацияланған азаматтар арасында қайта санақ (есеп) жүргізу шаралары жүргізілді. дегенмен, Орта Азия мемлекеттеріндегі қызмет етуші статистикалық органдар бұл шараны өз деңгейінде жүргізуге ресурстарының жеткіліксіздігінен көшірілгендердің 25%-н ғана қайта тіркелді (Снегирева, 2005:103).

Нәтижесінде ҚазақССР аумағындағы көшірілген тұрғындарды қайта есептеу (қайта тіркеу) шарасы 15 наурызға дейін созылды. Дегенмен де соғыс жылдарындағы тыл аудандарының өзіндегі ішкі қозғалыстың жоғары қарқында болуы эвакуацияланған тұрғындардың дәл, анық көрсеткішін беруде қиындықтар туындатады. Сонда да біз ресейлік архив құжаттары мен қазақстандық архив құжаттарын салыстыра отырып, Қазақстан аумағына эвакуацияланған халықтың сандық мөлшерін анықтауды жөн санадық.

Ендігі тұста соғыс аудандарынан қанша азаматтар көшірілді? Оның ішінде Қазақстанға қанша адам көшірілді? Статистикалық көрсеткіштер қандай? осы салада қандай зерттеулер жүргізілді? сияқты сұрақтарға жауап іздестірдік.

1941 ж. 1 қыркүйегіне қарай жалпы көшірілген адамның саны-24 258 адамға жетті.

Көшірілгендердің ең көбі Қырым мен РСФСР екені байқалады. Кейінгі орындарда Украина, Белорусь адам саны бойынша көптігімен көзге түседі. Молдава мен Эстониядан көшірілгендердің саны ең соңғы орындарда екендігі де байқалады.

Қазақстанға көшірілгендердің мемлекеттік және сандық көрсеткіші (1941 ж. 1 қыркүйегі): РСФСР - 10 941 адам, Украина (УКР) - 6 620 адам, Беларусь (БКСР)- 5 159 адам, Карело-Фин КСР - 550 адам, Литва-231 адам, Латвия-294 адам, Эстония-158 адам, Молдава-113 адам, Қырым-11 181 адам, басқа да аумақтар -181 адам.

Соғыс майданынан Қазақстанға көшірілгендердің этностық құрамын талдасак: орыстар - 10 968 адам, украиндықтар - 2 695 адам, белорус - 1 259 адам, еврейлер - 8 218 адам, поляктар - 159 адам, немістер - 32 адам, литвалықтар - 39 адам, латыштар-159 адам, эстондықтар - 160 адам, басқа да этностар өкілдерінен - 569 адам.

1941 ж. 2 қазанына таман көшірілгендердің саны күрт өсті. Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің мәліметтері бойынша Қазақстанға 65 691 адам көшірілген, оның ішінде балалардың саны-25 547, әйелдердің саны-28 213, ер адамдардың саны 11 931 адамды құраған. Осы құрамдағы адамдардың Қазақстанның түрлі аудандарына орналасу көрсеткішін келесідей: Оңтүстік Қазақстан аумағына (Алматы, Оңтүстік-Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда) -13 728 адам; Батыс Қазақстан аумағы (Ақтөбе облысы, Гурьев, Батыс-Қазақстан облысы) - 14 257 адам; Орталық Қазақстан (Қарағанды) - 1 105 адам; Солтүстік Қазақстан (Солтүстік Қазақстан облысы, Павлодар, Қостанай облысы, Ақмола облысы) - 22 524 адам; Шығыс Қазақстан аумағы (Семей облысы, Шығыс Қазақстан облысы) - 11 443 адам; Алматы қаласы - 2 634 адам.

Жоғарыда көріп отырғанымыздай географиялық орналасу ерекшелігінің ыңғайлылығына байланысты ең көп эвакуацияланған аймақ Солтүстік Қазақстан аумағы болып, 1941 ж. 2 қазандағы статистикалық көрсеткіш бойынша Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай, Ақмола облыстарының еншісіне тиесілі болып, 22 524 адамды құраған.

1941 ж. тамызынан 1942 ж. қаңтары аралығында жалпы көшірілгендердің саны - 386 492

адамды құраған. 1942 ж. қаңтары мен шілдесінің арасында Қазақстанға экшпірілген адам саны күрт төмендеген, республикаға бар-жоғы 31 911 адам көшірілген.

1942 ж. 1 ақпанында МҚК (Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті) бұйрығы бойынша Орталық анықтамалық бюросы майданнан көшірілгендердің арасында санақ жүргізілді.

Жоғарыда аталған статистикалық көрсеткіштер ресейлік архив құжаттарына сүйеніп жасалған көрсеткіштер болса, ендігі кезекте Қазақстан Орталық архивіндегі Қазақстанға көшірілгендерге қатысты дерек көздері бойынша көшірілгендердің статистикалық мөлшерін анықтасақ. 1941 ж. 25 қазанында ҚазКСР бойынша көшірілгендер бойынша басқарманың мәліметтерінде республикаға 137 900 адам көшірілген.

Сонымен бірге мәліметтердің жетіспеуіне байланысты Семей облысынан -2695 адам, Жамбыл облысынан - 2300 адам статистикаға енгізілмеген. Шығыс Қазақстан мен Гурьев облыстары бойынша мәліметтер 1941 ж. 15 қазанында алынған болса, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша мәліметтер 1941 ж. 20 қазанына тиесілі. Аталған ерекшеліктердің барлығын ескеріп, жинақтайтын болсақ 1941 ж. 25 қазанында көшірілгендердің жалпы саны - 142 895 адам.

1941 ж. басталған көшірілу үдерісі 1942 ж. да жалғасын тапты, бір кезеңде жоғары қарқынмен жүргізілсе, бірде бөсеңдеумен көзге де түсті. Бұған дәлел ретінде келесі мәліметтерді алға тарта аламыз: 1941 ж. 15 қазаны - 97 969 адам; 25 қазан - 142 895 адам; 1 қарашада - 156 720 адам; 1942 ж. 1 қаңтарында-386 492 адам; 1943 ж. 1 қаңтарында-484 149 адам.

Көшірілгендердің Қазақстан облыстары бойынша жайғастырылу көрсеткіші де біркелкі емес, мысалы Оңтүстік Қазақстан облысына - 47 038 адам, Алматы - 64 879 адам, Жамбыл облысына - 44 988 адам, Батыс Қазақстан облысына - 40 487 адам, Қызылорда облысына - 44 594. Аталған облыстарда көшірілгендердің басым бөлігі орналастырылды.

Жергілікті билік өкілдері ресми көшірілгендер тұрғындарды орналастырумен бірқатарда жұмыспен қамтамасыз етуге де міндеттелді. 1943 ж. 1 қаңтарындағы мәліметтер бойынша Қазақстанның түпкір-түпкіріне орналастырылған 484149 адамның 245754-і жұмыспен қамтамасыз етілген, яғни көшірілгендердің елу пайыздан астамы. Жұмыспен қамтамасыз етілу көлемін, көшіріліп келгендерді орналастыру мәселесі бойынша Павлодар және Қызылорда облыстарында жақсы көрсеткіштерге қол жеткізілген, ал Алматы облысы бойынша көшірілгендер тұрғындардың көптеген шағым-арыздары жарияланған құжаттарды архив қорларынан әлі де кездестіре аламыз, сонымен қатар бұл шағымдар жергілікті басылым беттерінде де көрініс тапқан.

1943 ж. басында Қазақстанға көшіп көшірілгендер саны - 484149, олардың басым көпшілігі Мәскеуден - 32638, Беларусь КСР - 24684 адам, Украина КСР-155206, Ленинград-16632 адам.

1943 ж. 1 желтоқсандағы Халық Комиссарлары Кеңесі бөлім басшысының орынбасары Бигужановтың мәліметтері бойынша Қазақстанға осы мерзімде 417 582 адам көшірілген, оның 272523 - ауылды жерлерге, 145059 - қалаларға орналастырылған, бүкіл көшірілгендердің ішінен 198 411 адам жұмыспен қамтамасыз етілген (Барон, 2017: 125).

Ұлы Отан соғысы жылдарында уақытша жаулап алынған Кеңестер Одағының батыс аймақтарынан Қазақстанға 1,5 млн адам көшірілді.

Соғыс жылдарында майдан линиясындағы тұрғындармен эвакуациялаумен қатар өзекті өнеркәсіп орындарын Қазақстан мен Орта Азия аумағына көшіру шаралары жүргізілді.

Соғыстың басталуына байланысты ел экономикасын соғыс жағдайына бейімдеу басталды. Өскемен қорғасын-мырыш комбинаты, Қарағанды кемір шахталары сияқты соғысқа қажетті өнімдер шығаратын өнеркәсіп құрылыстарын салып аяқтады. Соғыс жүріп жатқан жерлерден және майданға жақын аймақтардан 220 зауыт пен фабриканы, кәсіпорынды Қазақстанға көшіру жүргізілді.

Өнеркәсіптерді Қазақстан жеріне көшіру екі рет жүргізілді:

1. 1941 жылдың аяғы мен 1942 жылдың басы; 2. 1942 жылдың күзінде.

Өнеркәсіп орындары, кәсіпорындар, негізінен, Москва, Ленинград облыстарынан, Украина, Беларусь жерлерінен әкелінді.

Москва қаласы және Москва облысынан көшірілген кәсіпорындар: Москва авиация жасау зауыты, Урюпа ет консерв зауыты, Дзержинский атындағы электротехника зауыты, Москва рентген зауыты, №3 Александр радио зауыты, С. Орджоникидзе атындағы механика зауыты т.б. Жалпы, Қазақстанда Москва қаласы мен облысынан көшірілген 40 зауыт орналастырылды (Беленко, 1966: 74).

Украинадан Қазақстанға көшіріліп әкелінген кәсіпорындар:

Харьков электротехника зауыты, Подольск механика зауыты, Запорожье феррокорытпа зауыты, Днепропетровск вагон жөндеу зауыты т.б. Украина КСР-інен Қазақстанға 70 өнеркәсіп орны мен жабдығы әкелінді.

Майданға жақын өңірлерден Қазақстанға әкелінген жеңіл тоқыма кәсіпорындарының саны 53 болды. Мысалы, Киев аяқкиім фабрикасы, Володарский атындағы тігін фабрикасы, Ивантеев тоқыма фабрикасы т.б.

Қазақ КСР-не әкелінген өнеркәсіптер мен фабрикалар, кәсіпорындар Алматы, Қарағанды, Шымкент, Петропавл, Семей, Ақтөбе, Орал қалаларында орналастырылды.

Әрине, Қазақстанға әкелінген кәсіпорындар өте қиын жағдайда жұмыс істеді. Өнеркәсіп орындарымен бірге Қазақстанға майдан өңірінен көптеген мамандар да көшірілді. Мысалы, тек қана Донбасстан 3200-ге жуық шахтер, 2000-дай құрылысшы келді. Майдан өңірлерінен келген инженер-техниктер саны 7000-дай болды (Чадаев, 1985: 301).

Соғыс уақытында жұмысшылардың белсенділігі де артты. Олардың соғыс қажетіне аянбай жұмыс істеуі жеңіске алғышарт жасады. Көптеген еңбек орындарында жұмысшылар аянбай жұмыс істеді. Мысалы, Павлодар кеме жөндеу кәсіпорнының, Шымкент жөндеу кәсіпорнының жұмысшылары.

Соғыс жылдарында Қазақстан майданды шикізатпен қамтамасыз ететін негізгі әскери өнеркәсіп базасы болды.

1942 жылы Қазақстан КСРО-да өндірілген көмірдің 13%-ын, қорғасынның 85%-ын, молибденнің 60%-ын берді. «Шығыс Қоңырат» кеніші елімізде өндірілген молибденнің 60%-ын берді. Жезқазған мыс кенішінің қуаты өсті (Беленко, 2009: 31).

Қазақстанның қазіргі демографиялық келбетіне, қазіргі таңда көп этносты мемлекетке айналуына де дәл осы көшіру шараларының үлесі жоқ емес. Ұлы Отан соғысы аяқталған соң дәл осы тарихи шешімнің табысты болғандығына қатысты көптеген оң пікірлер білдірілгенімен, көшіру шарасының қалай жүргізілгендігі, қандай бірізділікті ұйымдастырылғандығы, Қазақстан аумағына қанша тұрғындардың көшірілгендігі туралы зерттеулер өте аз. Кеңестер Одағы тұсында шығарылған тарихи энциклопедиялар мен жекелеген тарихшылар көшірілу шарасының тарихи маңыздылығы жөнінде атап өтілсе де, эвакуацияланудың статистикалық көрсеткіштері жөнінде мәліметтерде түрлі қарама-қайшы көрсеткіштерді бізге жеткізуі осыған дәлел бола алады. Эвакуацияланушы тұрғындарды тасымалдау, есепке алу тәртібі, азық-түлікпен, баспанамен, ең бастысы жұмыспен қамтамасыз ету шараларын мемлекеттік билік органдары толық қадағалады.

Көшіру шаралары тек демографиялық үдерістерге ғана әсер етуімен ғана байланыстыруымыз дұрыс болмас. Соғысы жылдарында көптеген азаматтар өз туыстарынан айырылды, көбісі өз туған жерінен алыс жерлерге көшуге мәжбүр болды. Көшірілген тұрғындар үшін бұл тарихи шара үлкен сынақтармен есінде сақталды десек қателеспейміз.

Қорытынды. Біріншіден, Қазақстан аумағына тұрғындарды көшіру шараларын мемлекеттік органдар басқарды, арнайы жарлықтар шығарылып, көшірудің барысы жөнінде жыл сайын есеп беріліп отырды. Эвакуацияланушы тұрғындарды тасымалдау, есепке алу тәртібі, азық-түлікпен, баспанамен, ең бастысы жұмыспен қамтамасыз ету шараларын мемлекеттік билік органдары толық қадағалады. Десек те, Ұлы Отан соғысының алғашқы жылдарындағы миграцияның алдын болмағандай көлемдегі қарқындылықпен жүруіне байланысты кейбір тұастарда мемлекеттің өзі көшіру шараларында қателіктерге жол берді. Бұл қателіктердің бірі-эвакуацияланушы тұрғындарды есепке алу мәселесі. Осы мәселе қазірге дейін көптеген талас туындатуда. Біз өз мақаламызда келесідей ұсыныс берер едік: 1941-1942 жж. Қазақстанға эвакуацияланғандардың санын жол-тасымалдау көлігіндегі жолаушылардың санымен емес, Қазақстанға келгендердің санымен мигранттардың жуық сандық шамасын шығару. Біз өз кезегімізде ғылыми жұмыс барысында эвакуацияланғандарды есептеу тәсілі ретінде осы жолды қолдандық.

Екіншіден, майдан линиясынан Орта Азия мен Қазақстан аумағына тұрғындарды көшіру шарасы-күрделі саяси шара екені сөзсіз. Осы тарихи шараның нәтижесінде Кеңестер Одағын соғыс жылдарында экономикалық қуатын сақтауына біршама әсер етті. Өнеркәсіп орындарының сақталуымен бірқатарда, мәдени, ғылыми орталықтарын көшірудің де тарихи маңыздылығы да басым.

Үшіншіден, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанға тұрғындарды көшіру шарасы-қазіргі еліміздің демографиялық келбетінің қалыптасуына түрткі болды.

Республиканың инфрақұрылымдық потенциалы да артты.

Әдебиет

Барон А.И., Чиликова Е.В. История. История. Память. Люди – проект по истории эвакуации и беженства / Материалы Международного форума в рамках проекта «Память во имя будущего», посвященного Дню памяти жертв политических репрессий и голода. Жезказган, 2016; Кызылорда, 2017. С.125–129.

Беленко М.П. Источники по численности гражданского населения, Белоносов И.И. Эвакуация населения из прифронтовой полосы в 1941–1942 гг. // Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производственных сил СССР в 1941–1942 гг. Сборник статей и воспоминаний. М.: Наука, 1966.

Беленко М.П. Источники по численности гражданского населения, эвакуированного в Западную Сибирь в годы Великой Отечественной войны // Гуманитарные науки в Сибири, 2019. № 2. С. 81–85.

Беленко М.П. Эвакуация гражданского населения в среднеазиатские республики СССР в годы Великой Отечественной войны // Исторический курьер. 2019. № 4 (6).

Беленко М.П. Эвакуированное гражданское население в Западной Сибири: социально-демографический аспект (1941–1943 гг.), [Текст]: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02: защищена 10.10.11: утв. 20.07.1

Белоносов И.И. Эвакуация населения из прифронтовой полосы в 1941–1942 гг. // Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производственных сил СССР в 1941–1942 гг. Сборник статей и воспоминаний. М.: Наука, 1966.

Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. Редакция: Ю.Я. Барабаш, П.А. Жилин, В.И. Канатов и др. / М.: Сов. энциклопедия, 1985. С.801.

Земсков В.Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941 -1944 гг.). М., 1986. С. 203.

Исторический курьер. 2019. № 4 (6). Статья 9.

Исупов В.А. К вопросу о типах миграций и их соотношении в годы Великой Отечественной войны // Гуманитарные науки в Сибири. 2016. № 1. С. 12–17.

Козыбаев М.К. Братская помощь трудящихся Казахстана и республик Средней Азии районам, освобожденным от фашистской оккупации // Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР. С. 155-156, 161.

Кропивницкий Н. Документы Центрального государственного архива Казахстана об эвакуации населения (1941-1943 гг.) // Эвакуация: Воскрешая прошлое. Материалы Международной научной конференции. Алматы, 2009, С. 21

ҚРПА. 708 қ., 5/1 оп., 561 і., 51 п.

ҚРПА. 725 қ., 4 оп., 227 і., 27 п.

Потемкина, М.Н. Эвакуация в годы Великой Отечественной войны на Урале: люди и судьбы. Магнитогорск: Изд-во Магнитогор. гос. ун-та, 2002. 264 с.

РФ Мемлекеттік архиві, 327 қ., 2 т. 165 іс. 194, 309-325 қайтарма пп.

СҚО МА. 1189 қ., 1 т. 983 іс. 51 п.

СҚО МА. 22 қ., 3 т. 64 іс. 480 п.

Снегирева Л.И. К вопросу об учете эвакуированного населения в Западной Сибири и его численности // Актуальные проблемы истории Великой Отечественной войны. Томск, 2005. С. 103-108.

Стрижков Ю.К. Деятельность СНК СССР по организации восстановления народного хозяйства на освобожденной территории в первый период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.) // Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. М., 1986. С. 47.

Чадаев Я.Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). М., 1985. С. 301.

References

Baron A.I., Chilikova E.V. History. History. Memory. People - project on the history of evacuation and refugees / Materials of the International forum in the framework of the project «Memory for the future», dedicated To the day of memory of victims of political repression and famine. Zhezkazgan, 2016; Kyzylorda, 2017. P. 125-129.

Belenko M.P. Sources on the number of civilian population, Belonosov I.I. Evacuation of the population from the front line in 1941-1942. // Echelons go to the East. From the history of the relocation of the production forces of the USSR in 1941-1942. Collection of articles and memoirs, Moscow: Nauka, 1966.

Belenko M.P. Istochniki po chislennosti grazhdanskogo naseleniya, evakuirovannogo v Zapadnyuyu Sibir v godi Velikoy Otechestvennoy voyny [Sources on the number of civilians evacuated to Western Siberia during the Great Patriotic War] // Gumanitarnye nauki v Sibiri, 2019, № 2. P. 81–85.

Belenko M.P. Evacuation of the civilian population in the Central Asian republics of the USSR during the great Patriotic war // Historical courier. 2019. № 4 (6).

Belenko M.P. Evacuated civilian population in Western Siberia: socio-demographic aspect (1941-1943),

[Text]: Diss. ... candidate of historical Sciences: 07.00.02: protected 10.10.11: approved 20.07.1

Belonosov I.I. Evacuation of the population from the front line in 1941-1942. // Echelons go to the East. From the history of the relocation of the production forces of the USSR in 1941-1942. Collection of articles and memoirs, Moscow: Nauka, 1966.

The great Patriotic war of 1941-1945: encyclopedia- / editor-in-Chief M. M. Kozlov. Editorial Board: Yu.Ya. Barabash, P.A. Zhilin, V.I. Kanatov, etc. / Moscow: Sov. encyclopedia, 1985-P. 801

Zemskov V.N. the Leading force of national struggle: The struggle of the Soviet working class on the territory of the USSR temporarily occupied by the Nazis (1941-1944). Moscow, 1986. P. 203.

Historical courier. 2019. №. 4 (6). Article 9.

Isupov V.A. K voprosu o tipah migratsiy i ih sootnoshenii v gody Velikoy Otechestvennoy voyny [On the issue of migration types and their correlation during the Great Patriotic War] // Gumanitarnye nauki v Sibiri, 2016, № 1. P. 12–17.

Kozybayev M.K. Fraternal aid to the workers of Kazakhstan and the republics of Central Asia to the areas liberated from the fascist occupation // Revival of frontline and liberated areas of the USSR. Pp. 155-156; 161.

Kropivnitsky N. Documents of the Central state archive of Kazakhstan on the evacuation of the population (1941-1943) // Evacuation: Resurrecting the past. Proceedings of the International scientific conference. Almaty, 2009, P. 21

PA RK . F. 708. 5/1 op. 561 is. 51 p.

PA RK. F. 725, Op. 4, 227 is. 27 p.

Potemkina M.N. Evakuatsiya v gody Velikoy Otechestvennoy voyny na Urale: lyudi i sud'by [Evacuation during the Great Patriotic War in the Urals: people and destinies]. Magnitogorsk: Magnitogorsk State University, 2002. 264 p.

State Archive of the Russian Federation, F. 327. op. 2. D. 165. pages 194, 309-325ob.

State Archive of the north Kazakhstan. F. 1189, Op. 1 983 Is, 51 p.

SANK. F. 22, Op. 3 64 is, 480 P.

Snegireva L.I. K voprosu ob uchete evakuirovannogo naseleniya v Zapadnoy Sibiri i ego chislennosti [On accounting the evacuated population in West Siberia and its number] // Aktualnye problem istorii Velikoy Otechestvennoy voyny. Tomsk, 2005.P. 103–108.

Strizhkov Yu.K. Activities of the SNK of the USSR to organize the restoration of the national economy on the liberated territory in the first period of the great Patriotic war (1941-1942) // Revival of the frontline and liberated areas of the USSR during the great Patriotic war of 1941-1945. M., 1986. P. 47.

Chadaev Ya.E. Economy of the USSR during the great Patriotic war (1941-1945). M., 1985. P. 301.

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

МРНТИ 10.87.51

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ**

Найманбаев Б.Р.¹, Базаров К.Т.²

¹доктор исторических наук, и.о. профессора международный университет Silkway.
г. Шымкент, Казахстан. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

²кандидат исторических наук, доцент КГУ. им. Ш. Уалиханова
г. Кокшетау, Казахстан. E-mail: kanat_bazarov.1957@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена казахстанско-китайским отношениям с момента их установления и до настоящего времени.

В статье подробно изучены современное состояние широкого спектра взаимоотношений двух стран в политике, экономике, финансово-инвестиционной, научно-технической и культурной сферах. Особое внимание уделяется общим усилиям в вопросах сохранения мира и безопасности в регионе, борьбы с проявлениями терроризма и экстремизма. На сегодня КНР является не только приоритетным стратегическим партнером во внешнеполитической деятельности Казахстана, но и одним из крупнейших инвесторов.

В статье рассматривается реализация инициированного Пекином масштабного проекта «Экономический пояс Шелкового пути», активно развивается сотрудничество в культурно-гуманитарной сфере.

Ключевые слова: стратегическое партнерство, вторая экономика мира, экономический пояс Шелкового пути, Шанхайская организация сотрудничества, Всемирная торговая организация, прямые иностранные инвестиции, финансово-кредитные ресурсы, торговый оборот, «мягкая сила», институты Конфуция.

ҒТАХР 10.87.51

**ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

Найманбаев Б.Р.¹, Базаров К.Т.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор қыз. атқар. Silkway халықаралық университеті. Шымкент қаласы, Қазақстан. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Ш. Уәлиханов ат. КМУ,
Көкшетау қаласы, Қазақстан., E-mail: kanat_bazarov.1957@mail.ru

Түйіндеме. Мақала қазақстан-қытай қарым-қатынастары құрылған сәттен бастап қазіргі дейінгі дамуына арналған.

Мақалада екі елдің саясат, экономика, инвестициялық-қаржы, ғылыми-техникалық және мәдени салалардағы өзара қарым-қатынастарының кең спектрінің қазіргі жай-күйі егжей-тегжейлі зерделенді. Өңірдегі бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау, терроризм мен экстремизм көріністеріне қарсы күрес мәселелерінде жалпы күш-жігерге ерекше көңіл бөлінеді. Бүгінгі таңда ҚХР Қазақстанның сыртқы саяси қызметіндегі басым стратегиялық әріптес қана емес, сонымен қатар ірі инвесторлардың бірі болып табылады.

Мақалада екі мемлекет үшін Бейжің бастамашылық еткен «Жібек жолының экономикалық белдеуі» аукымды жобасын іске асыру аса маңызды екені көрсетілген, сондай-ақ, мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастығы белсенді дамуда.

Кілт сөздер: стратегиялық әріптестік, әлемнің екінші экономикасы, Жібек жолының экономикалық белдеуі, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы, Дүниежүзілік сауда ұйымы, тікелей шетелдік инвестициялар, қаржы-кредит ресурстары, сауда айналымы, «жұмсақ күш», Конфуций институттары.

CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN-CHINESE RELATIONS

Naimanbayev B.R.¹, Bazarov K.T.²

¹doktor of historical sciences, acting professor at Silkway International University. Shymkent, Kazakhstan. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

²candidate of historical sciences, associate professor at Sh.Ualikhanov KSU, Kokshetau, Kazakhstan. E-mail: kanat_bazarov.1957@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the Kazakh-Chinese relations from the moment of their establishment to the present.

The article examines in detail the current state of a wide range of relations between the two countries in politics, economics, financial and investment, scientific, technical and cultural spheres. Particular attention is paid to common efforts to preserve peace and security in the region, to combat manifestations of terrorism and extremism. Today, China is not only a priority strategic partner in the foreign policy of Kazakhstan, but also one of the largest investors.

The article also deals with “Silk Road Economic Belt” initiated by Beijing, actively developing cooperation in the cultural and humanitarian sphere.

Key words: strategic partnership, the world’s second economy, Silk Road economic belt, Shanghai Cooperation Organization, World Trade Organization, foreign direct investment, financial and credit resources, trade turnover, soft power, Confucius institutions.

Введение. Предмет исследования представляют основные аспекты казахстанско-китайского сотрудничества в различных сферах.

Цель статьи заключается в выявлении особенностей и перспектив развития широкомасштабного и взаимовыгодного сотрудничества между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой.

Гипотеза заключается в определении общих и частных интересов каждой страны в развитии полномасштабного сотрудничества по всем направлениям во имя сохранения мира и стабильности в регионе.

Полноценного формата отношения между двумя странами достигли с образованием независимой Республики Казахстан. Китай стал одним из первых государств в мире, признавших РК и установившим с ним дипломатические отношения.

3 января 1992 года состоялось установление Казахстанско-китайских дипломатических отношений. Сегодня сотрудничество Казахстана и Китая находится на высоком уровне развития, имеет устойчивую динамику и характеризуется широким спектром взаимодействия в различных областях.

Договорно-правовая база двух стран исчисляется сотнями документов. Основными из них являются: заключенный в 2002 году «Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой», подписанная в 2014 году «Совместная Декларация РК и КНР о дальнейшем углублении всестороннего стратегического партнерства» и «Совместная Декларация глав государств о новом этапе отношений всестороннего стратегического партнерства» от 2015 года.

Взаимодействие КНР и РК осуществляется, как на двусторонней основе, так и в рамках Шанхайской организации Сотрудничества (ШОС), а также в формате амбициозного проекта Экономический пояс Шелкового пути (ЭПШП).

Материалы и методы исследования. При написании статьи помимо общенаучных методов в исследовании общественных явлений, таких как системный, историко-сравнительный, были применены специальные методологические подходы, используемые для изучения основных направлений сотрудничества между Китайской Народной Республикой и Республикой Казахстан.

Основной метод нашего исследования основывается на теоретическом и практическом анализе. Прежде всего, это метод наблюдения, который позволяет рассмотреть и проанализировать наиболее важные события взаимодействия двух стран на основе конкретных документов. Для исследования истории казахстанско-китайских отношений в широком смысле и во всех аспектах, важную роль играет метод изучения, а также

контент-анализ и оценка используемых материалов. Используется также метод синтеза в концептуализации аналитической части статьи.

Результаты исследования. КНР во внешней политике Казахстана занимает весьма значительное место, доказательством этому служит тезис о том, что он является одним из четырех важнейших приоритетов в концепции национальной безопасности, что зафиксировано во всех документах.

Китай ближайший сосед нашей страны, протяженность общей границы составляет более 1700 км. В результате проведения успешных реформ в Поднебесной достигнуты высокие темпы социально-экономического развития, что дало РК объективную возможность присоединиться к ВТО. Одновременно с целью грамотного построения отношений с Поднебесной, необходимо брать в расчет такие факторы, как резкий подъем и повышение авторитета этой страны в современном мире. Еще Наполеон говорил о том, что Китай «гигант», который спит, а если его разбудить, то он «сотрясет мир».

В 1920-е годы американский политик Дж. Хей утверждал, что постигший Китай в свете социальной, политической, экономической, религиозной, будет обладать ключом к мировой политике на последующие 500 лет.

Договорно-правовая основа для установления политических, дипломатических, а также консульских отношений была заложена в период окончания существования Советского Союза. Так, в ноябре 1990 года между правительствами Каз ССР и Синьцзян-Уйгурского автономного района (СУАР) было заключено Соглашение о развитии сотрудничества в сфере политики, экономики, а также культуры. В июле 1991 года президент Каз ССР Н. Назарбаев впервые посетил КНР. В январе 1992 г. произошло важное историческое событие – установление дипломатических отношений между Республикой Казахстан и Китайской Народной республикой.

Казахстан занимает одно из ключевых мест во внешней политике Китая, что обусловлено несколькими причинами.

Во-первых, геополитическое расположение РК в центре Евразийского континента на стыке трех цивилизаций. Она граничит с Россией, с которой у нее самые протяженные сухопутные границы в мире и Китаем. Граница с КНР проходит по линии Синьцзян-Уйгурского автономного района (СУАР), где очень сильны сепаратистские настроения, что чрезвычайно беспокоит Пекин и для него крайне важно обеспечить спокойствие и безопасность в этой провинции (Султанов, 1997:49).

Кроме того, существует соперничество между РФ и КНР в вопросах доминирования в Казахстане, сглаживанию острых углов между ними способствует многовекторная и добрососедская политика нашей страны.

Казахстан обладает обширной территорией, девятой в мире, огромными запасами природных ископаемых, особенно нефтегазовых, в которых нуждается быстро растущая экономика Китая. РК является лидером экономического развития в регионе Центральной Азии и предпринимает активные шаги по интеграции центрально-азиатских республик.

Все эти факторы, несомненно, привлекают внимание Пекина и выдвигают Астану на роль ключевого партнера в регионе Центральной Азии.

Между странами подписано большое количество договоров и соглашений, на сегодняшний день нормативно-правовая база составляет свыше ста шестидесяти документов. Между первыми руководителями КНР только за последние семь лет состоялось пятнадцать встреч, отлажены межправительственные контакты, действующие на постоянной основе. Рассмотрим важнейшие документы, имеющие стратегический характер во взаимоотношениях между двумя странами.

В целом можно говорить о высоком уровне казахстанско-китайских отношений, в которых еще есть нерешенные вопросы, но отмечается их продвижение.

Республика Казахстан сегодня является экономическим «локомотивом» в ЦАР и Китай заинтересован в развитии сотрудничества, особенно в транспортной и энергетической отраслях. В последние годы Поднебесная активно продвигает амбициозный проект нового Великого Шелкового пути.

Таблица 1 – Основная договорная база между КНР и РК

Название документа	Дата подписания	Основное содержание
Заявление Правительства КНР о предоставлении гарантий безопасности	8.02.1995	Пекин предоставил гарантии безопасности РК, отказавшегося от ядерного оружия
Соглашение о казахстанско-китайской границе	26.04.1994	Было положено начало урегулированию пограничных споров
Совместное коммюнике	23.11.1999	Продолжение урегулирования пограничного вопроса
Протокол о демаркации линии казахстанско-китайской государственной границы	10.05.2002	Решение территориальных претензий и пограничного вопроса
Соглашение о режиме казахстанско-китайской государственной границы	20.12.2006	Окончательное урегулирование пограничной проблемы
Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве	Декабрь 2002	Установление добрососедских и дружественных отношений, расширение сотрудничества
Совместная Декларация об установлении и развитии отношений стратегического партнерства	Июль 2005	Переход добрососедских отношений на уровень стратегического партнерства
Стратегия сотрудничества в XXI веке и Концепция развития экономического сотрудничества	Декабрь 2006	Расширение объемов и глубины экономического сотрудничества в различных отраслях экономики
Совместная Декларация о развитии всестороннего стратегического партнерства	Июнь 2011	Развитие сотрудничества двух стран, переход на позиции всестороннего стратегического партнерства
Совместная Декларация глав государств о новом этапе отношений всестороннего стратегического партнерства	Август 2015	Переход на новый уровень всеобъемлющего партнерства в политической, экономической и культурной сферах

При этом она рассматривает его не только как экономический проект, но и как важный инструмент реализации доктрины «мягкой силы».

Сегодня ЭПШП получил сопряжение с казахстанской программой инфраструктурного развития «Нурлы Жол» и обе страны довольно неплохо продвинулись в реализации этих проектов. Отметим, что пока существует совпадение интересов КНР и РК.

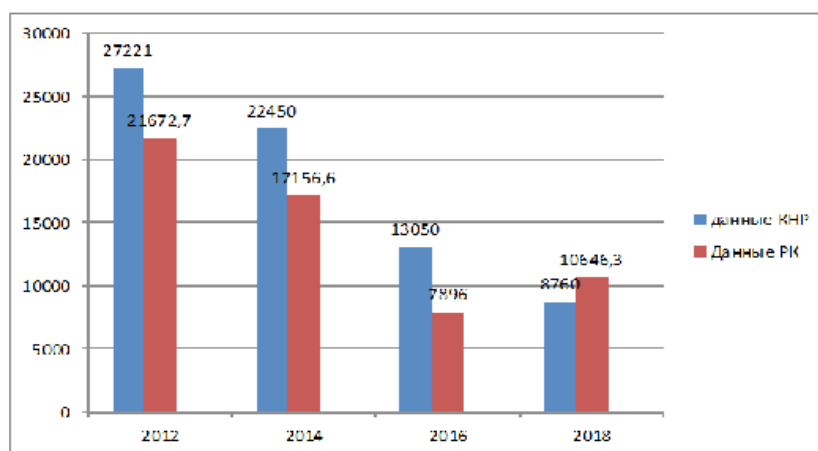

Рис. 1 – Динамика товарооборота между КНР и РК в 2012-2018 гг. (млн. долл.) (Айдапкелова, 2019: 27).

Во-первых, Казахстан заинтересован в развитии своей транспортно-логистической инфраструктуры и расширении транзитного потенциала.

Во-вторых, Китай предоставляет значительные объемы кредитования не только на реализацию ЭШП, но и Нурлы Жол.

В-третьих, и это самое главное. В отличие от других заинтересованных стран Поднебесная не выдвигает никаких политических условий. Во всяком случае, пока таковые не были озвучены (Савкович, 2013:17). Отметим, что сопряжение двух проектов способствовало некоторому росту положительного имиджа Китая среди казахстанцев.

Как мы видим, по китайским данным произошло снижение товарооборота с 27,2 млн. долл. в 2012 г. до 8,8 млн. в 2018 году – более чем в три раза. Данные казахстанской статистики также показывают уменьшение, но в меньших размерах. Так, согласно им падение – в два раза.

Еще одним инструментом влияния мягкой силы КНР является расширение торгово-экономических связей. На сегодняшний день Китай является вторым по объемам взаимной торговли партнером РК после России. Однако, в последние годы наблюдалось снижение объемов. Так, в 2018 г. торговые операции показали уменьшение по сравнению с 2012 годом. При этом более всего сократился импорт китайских товаров, что делает невыполнимой задачу по доведению взаимного товарооборота до сорока млрд. долларов к 2020 году. Дополнительно необходимо отметить, что данные статистических служб серьезно разнятся. Далее мы приведем динамику товарооборота по данным статистики двух стран в 2012-2018 гг.

Как бы то ни было, но объем торговых операций существенно сократился. На наш взгляд, это связано со снижением покупательной способности казахстанцев и негативными явлениями в экономике обеих стран. Также вероятен момент, что население страны стало больше покупать российских товаров.

Сравним показатели товарооборота, экспорта и импорта РФ, КНР и США, главного соперника этих двух государств.

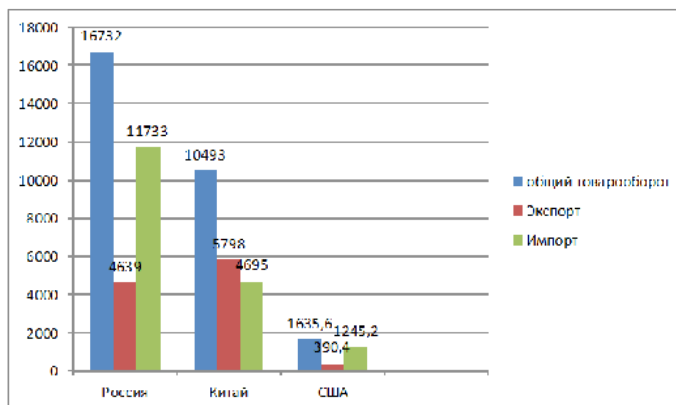

Рис. 2 – Товарооборот, экспорт и импорт в Казахстан из РФ, КНР и США (млн. долл.) (Казахстан в цифрах, 2019:7-9).

Доля США в товарообороте с РК совсем мала и не сопоставима по размерам с российскими и китайскими показателями.

По общему объему торговли с Казахстаном Россия опережает Китай на 6,2 млрд. долларов. Что касается экспорта, то здесь обратная картина, КНР экспортирует в РК товаров и продукции на 1,2 млрд. долл. больше нежели РФ. Российский импорт из Казахстана почти в два с половиной раза превышает китайский.

К сожалению, это направление китайской мягкой силы в Казахстане привело к неконкурентоспособности отечественных товаров, что серьезно влияет на состояние местной промышленности. А вывозится из нашей страны в Поднебесную в основном сырье, в которой наиболее высока доля нефти и нефтепродуктов. Кроме того, Пекин импортирует из Казахстана медь и сплавы, радиоактивные элементы, ферросплавы, цинк и свинец.

Еще более беспокоит казахстанцев растущая зависимость экономики страны от китайских кредитов и инвестиций. Именно финансово-кредитные ресурсы и инвестиции

рассматриваются Пекином в качестве важного компонента «мягкой силы». Так, к началу 2018 года объем инвестиций составил более восьмидесяти шести млрд. долларов. Отметим, что и в этом случае наблюдается большая разница в оценке китайских и казахстанских органов статистики. Так, по данным Национального банка РК объем инвестиций из Китая на начало 2018 г. составил около шестнадцати млрд. долл. При этом наблюдается снижение притока прямых иностранных инвестиций (ПИИ) из Поднебесной в период 2012-2017 гг.

На рис. 3 приведены данные по динамике притока ПИИ в РК и их доле в общем объеме привлеченных инвестиций.

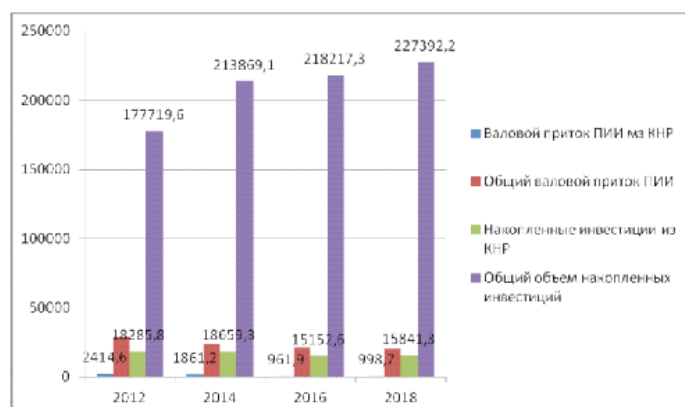

Рис. 3 – Динамика общего притока ПИИ и инвестиций из КНР в 2012-2018 гг. (Стат. Сб. Инвестиц. и стр. в Казахстане, 2019:78).

Как мы видим, доля ПИИ из Китая в общем инвестиционном притоке незначительна и происходит ее постоянное сокращение в абсолютных цифрах и в долевом выражении. Так, если в 2012 доля инвестиции КНР в валовом потоке ПИИ составляла 8,4 %, то в 2018 г. – 4,8 %. А в накопленных инвестициях также произошло снижение с 10,3 % в 2012 г. до 7,0 % в 2018 г.

Казахстанские власти возлагают надежды на рост ПИИ из Поднебесной, договоренности о которых были достигнуты в ходе поездки Н.А.Назарбаева на саммит G-20, состоявшийся в Китае в 2016 году. Там было подтверждено соглашение о строительстве в РК пятьдесят одного промышленного предприятия.

Эти намерения в совокупности с внесенными в Земельное законодательство поправками о предоставлении иностранцам в аренду земельных участков вызвали недовольство казахстанцев, которые ответили массовыми протестами. Это дает основание говорить о китайской экспансии в Казахстан, что отнюдь не соответствует мягкой силе, а скорее о том, что том, что КНР проводит жесткие методы проникновения в нашу страну. Представители интеллигенции и общественные группы высказались против активизации Пекина в экономической жизни Казахстана, а бизнес-круги считают, что такое сотрудничество будет продуктивным и позволит привлечь новые технологии и инвестиции в не сырьевые отрасли экономики(Сыроежкин, 2019:21-36).

Таким образом, в общественно-политическом и деловом поле РК присутствуют два направления, по-разному относящиеся к усилению мягкой силы Китая. Насколько верны позиции той или иной стороны может показать только время. Однако, нельзя говорить о том, что мнения правительства и общественности взаимно исключают друг друга. Скорее речь идет о необходимости поиска консенсуса в этом и других вопросах, связанных с китайской мягкой силой. Конечно, фобии в отношении КНР вполне понятны и объяснимы. Но и в случае с Поднебесной надо учитывать, что ее мягкая сила имеет как положительные, так и отрицательные стороны. Ответ на эти сложные актуальные вопросы заключается в поиске решения - каким образом обратить ее в пользу нашей страны.

Для этого необходимо постоянно проводить изучение проблемы, установить контроль со стороны общества за деятельностью китайских организаций, проводящих в жизнь доктрину мягкой силы.

Уже в феврале 1992 года Премьер – министр РК Сергей Терещенко с официальным

визитом посетил Китай, в ходе встречи подписаны ряд документов – это Соглашение о создании межправительственной комиссии по торговому, экономическому, а также научно-техническому развитию. А в соответствии с Соглашением о контрольных пунктах пропуска «Хоргос РК - Хоргос КНР»; «Дружба РК – Алашанькоу КНР»; «Бахты РК - Покиту КНР» всем вышеперечисленным пунктам был присвоен международный статус (Савкович, 2005:22).

В октябре 1993 г. состоялась очередная официальная встреча Лидеров РК и КНР. Во время встречи Н. Назарбаева с Цзян Цзэмином была подписана Декларация об основных дружественных отношениях между странами. Стороны засвидетельствовали, что проблематичные вопросы будут решать за столом переговоров путем консенсуса, избегая силовых методов или различных форм угроз. Каждая из сторон договора, воздерживалась от сотрудничества в военно-политическом блоке, ориентированной против другой стороны, от подписания с третьим государством мирового соглашения, стесняющий стремление к национальному суверенитету, а также безопасности другой стороны. В заявлении отмечалось, что наша республика и КНР большое усилие прилагают развитию сотрудничеству в области торговли и экономики.

Немаловажный интерес представляли вопросы касательно границ. Стороны договорились решать проблему в соответствии с установленными нормами международного права. Лидер Нации Н. Назарбаев выдвинул предложение в 1994 г. заключить документ о юридическом описании границ, а два участка лишенный согласованности перенести на более позднее время (Жигалов, Султанов, 1993:8-9).

Президент РК заявил о неприемлемости для нашей страны сепаратизма и терроризма, незыблемости государственной целостности во имя мира и безопасности. Казахстан занимает твердую позицию в вопросе принадлежности о. Тайвань Китаю. Данные заявления были восприняты Китаем очень положительно. Одновременно с этим предметом повышенного внимания Н. Назарбаева была проблема ядерных взрывов на полигоне Лобнор. Он призвал организовать коллективную команду экспертов для обследования вопросов Лобнорского и Семипалатинского ядерных полигонов.

В 1994 г. центрально-азиатские страны посетил Ли Пэн, во время выступления в Ташкенте Премьер Госсовета высказался, что отношения должны складываться на основе добрососедства и взаимного сотрудничества, а также признании национального и государственного суверенитетов. На основании договоров, заключенных в Алматы, казахстанская и китайская стороны подписали Протокол о государственной границе. По Соглашению были определены линии границ на всем протяжении между РК и КНР, не считая двух участков протяженностью девятьсот кв.км. рас положенных на рубеже рек Сары-Чельды и территории Чаган-Обо. Страны договорились о дальнейшем взаимодействии до тех пор пока не будет достигнут консенсус на этих участках в соответствии с общепринятыми нормами международного права, в рамках миролюбия, взаимной сговорчивости и терпимости.

Одновременно в 1994 г. накалилась внутривосточная обстановка в Синьцзяне, связанная с оживлением уйгурского сепаратизма «Фронта освобождения Восточного Туркестана». Китай расценивал сложившуюся обстановку как явную угрозу национальной безопасности. КНР необходимо было получить гарантии со стороны Республики Казахстан и стран центрально-азиатского региона, о невмешательстве во внутренние дела Поднебесной.

На следующий год в сентябре в Пекине встретились руководители государств. Переговоры продемонстрировали абсолютное тождество позиций в вопросах взаимно выгодного сотрудничества. Президент Казахстана Н. Назарбаев декларировал, о первостепенном значении дружественных отношений с Китаем (Жигалов, Султанов, 1993:9).

В знак ответа КНР подтвердил готовность не вмешиваться во внутренние проблемы Казахстана, выполнять ранее подписанные Соглашения, а также углублять торгово-экономическое сотрудничество государств.

На встрече высших руководителей 4-6 июля 1996 г. Председатель КНР Цзян Цзэминь и Глава государства Н. Назарбаев подписали совместное Соглашение о приоритетах взаимоотношений, направленных на XXI век. В довершение всего Республика Казахстан и Китайская Народная Республика договорились неукоснительно соблюдать Декларацию о государственной границе от 26.04.1994 г. По возможности за короткое время начать

проведение линии государственной границы, а также продолжить обсуждение по двум спорным участкам.

Цзян Цзэминь в своем выступлении сделал акцент на том, что Китай в ходе проведенных реформ серьезно окреп за последние 15 лет, превратился в одного из ведущих игроков на мировой арене. Председатель КНР также упомянул о проведенных крупномасштабных военных учениях на Тайваньском проливе, в ходе которых был устранен накал и предотвращена возможная война с Тайванем. Данное мероприятие умирло пыл определенных политических элит, которые выступали за провозглашение суверенитета острова Тайбэй.

24 сентября 1997 г. прошло подписание дополнительного Договора о казахстанско-китайских государственных рубежах, завершившего процесс делимитации. Договор с исторической точки зрения очень важен в деле обеспечения национальной безопасности нашего государства. Необходимо подчеркнуть, что РК и КНР в конце XX века нашли в себе силы, решить территориальный спор в тождественном сходстве с русско-китайскими соглашениями, в русле разумного компромисса. В целом - это 53 % спорных территорий. Таким образом, пограничная проблема подошла к логическому завершению.

При конкретизации линии границы в основу были положены материалы русско-китайских договоров XIX века. К сожалению договоров о государственных границах между СССР и Китаем нет. Влиятельный сотрудник международного отдела Китая высказался о том, что: впоследствии заключения договора о государственной границе, КНР начнет иллюстрировать на карте в точности, как она зафиксирована в этом Соглашении. На самом деле, до подписания этого важного документа в КНР постоянно выпускали политические карты, на которых территория Республики Казахстан, включая о. Балхаш показывались китайскими (Сыроежкин, 2010:214).

Летом 2000 г. прошла очередная встреча руководителей на высшем уровне. Заместитель Председателя КНР Ху Цзинтао затронул острую проблему в двусторонних отношениях – положение этнических казахов. В Китае проживает более полутора миллионов казахов. Правительство нашей республики не считает нужным настаивать на повальной репатриации, так как нет необходимости. Возвращение желающих на родину происходит на законодательной базе. Итак, на всем протяжении переговоров руководителей на высшем уровне, была достигнута договоренность со стороны Китайского правительства, что желающим эмигрировать на историческую родину препятствовать не будут.

Долгосрочным приоритетом взаимовыгодного сотрудничества между странами остается экономическая сфера. Теплая дружественная обстановка присутствовала на очередной встрече 23-27 ноября 1999 г. руководителей двух держав. Руководство Китая выступила с заявлением: какие бы трансформации не переживала международная обстановка, Китай гарантирует быть для Казахстана высоконадежным партнером и миролюбивым соседом (Жуков, Резникова, 2001:94).

Казахстанско-китайское экономическое сотрудничество начало развиваться еще с конца 80- г. XX века – это было приграничная торговля и первые совместные предприятия. Таким образом они опередили политический диалог. Казахстан отказался от клише, отнестись к Поднебесной с сомнением.

Во время визита Н. Назарбаева в Китай Ли Пэн в 1994 г. сказал: откровенно говоря, во всех государствах относятся к нашей стране с подозрительностью, видя в ней по большей части, как к агрессивному дракону. Но многовековой опыт межгосударственных взаимоотношений наглядно показал, неприязнь и недоверие приводят к столкновению со всеми вытекающими результатами, которые опасны для благоденствия граждан. Проведение безумной политики представляет опасность для гигантского Китая. Лидер Нации Н. Назарбаев проводит дружественную и пацифистскую политику ко всем ближайшим соседям.

Внешнеполитический курс Поднебесной представляет «китаецентризм», специфичной характеристикой которого являются вертикальные отношения в мировой геополитике. Следование курсу регионализма и патернализма определяют тенденцию КНР стать лидером на всем азиатско-тихоокеанском, а также центрально-азиатском пространстве. В глобализирующейся системе мировых отношений, Поднебесная политику «китаецентризма» реализовывает больше через экономическое влияние, нежели чем политическом.

Определяющим фактором политики Поднебесной в Центральной Азии является стремление образовать промежуточную зону, то есть «буфер» между «Западом и Востоком»; «НАТО и АТР», «Россией и КНР».

Отличительная черта инвестиционного развития китайско-казахстанских отношений в Шанхайской Организации сотрудничества (ШОС), объективно характеризуется взаимовыгодным экономическим развитием в системе мирохозяйственных связей.

Для миллиардного Китая, обладающего огромными человеческими ресурсами, а также высокими экономическими показателями сотрудничество с Россией и странами Центральной Азии в ШОС, дает возможность найти рынки сбыта для экспорта товаров.

В результате экономических исследований, опубликованных в КНР в 2008 г., в Поднебесной прогрессивное хозяйственное развитие могут затормозить следующие факторы: обезземеливание крестьян; трудовая безработица большинства жителей; огромный разрыв между богатыми и бедными; продажность руководителей; очень серьезная проблема в экологии; ограниченность воспроизводимых ресурсов и мн. другое. Следовательно, для КНР экономически на руку, сотрудничество в рамках ШОС, так как Россия и Казахстан, центрально-азиатские государства, лишь Туркменистан, занимающий позицию «нейтралитета» имеют в своем распоряжении кладезь природных богатств. Конечным образом они обзреваяются как самый значительный поставщик углеводородов.

В Казахстане эксплуатируется до восьмидесяти месторождений нефти. Доминирующим сектором роста экономики двух держав, который наметился с 2000 года и продолжается до сегодняшнего дня остается преобладание в нефтяной отрасли. Данная отрасль рассматривается Поднебесной сверхдолгосрочным, они распоряжаются акционерным обществом «Актобемунайгаз». На текущий момент «КННК» разместились на третьей позиции по объему добычи казахстанской нефти, но хочет повысить освоение в разы.

Сегодня в рамках программы «Помощь в содействии баланса между разнообразными регионами» Китайская Народная Республика претворяет в жизнь развитие северо-западных частей государства. В Синьцзян – Уйгурском автономном округе работают крупные заводы, перечень изготавливаемых товаров перевалил за триста. Предварительно запланировано, что к 2020 г. в процессе поступательного развития СУАР превратится в основной район нефтехимической промышленности.

Но для нашего государства как отмечают исследователи, это имеет негативные последствия, поскольку экспорт из СУАР приведет к снижению темпов работы местных нефтеперерабатывающих заводов. В данное время прослеживается активная деятельность нефтеиндустрии в таких странах как – Бразилия, Индия, Китай, Корея. Надо подчеркнуть возрастающую роль АТР в качестве внушительного и высокопотенциального основного рынка по использованию нефтепродуктов. Судя по всему, энергичные шаги Правительства Китая по повышению добычи нефти, а также скупку месторождений за пределами страны, устремлены на упрочение положения вышеозначенном рынке.

Результатом встречи в верхах ШОС в 2015 г., было утверждение Программы развития до 2025 г., а также принятие Индии и Пакистана. На очереди заявки от Армении, Азербайджана, Камбоджи, а также Непала, что знаменуют намерение стран-участников сконцентрировать внимание на необходимости расширении состава участников организации.

Государства-участники ШОС систематически осуществляют антитеррористические учения с мобилизацией спецподразделений. Одновременно с этим ШОС не имеет собственных вооруженных сил, не является оборонительным союзом, об этом свидетельствует практика, например, в период критической ситуации в Киргизии и Афганистане, данная организация не могла контролировать, а также влиять на данные события.

В рамках ШОС имеются противоречия по статусу «участник организации». Обусловленное обстоятельствами Постановление о вступлении в Шанхайскую Организацию Сотрудничества Индии и Пакистана, не трансформировала общую картину раздробленности и интересов участников данной структуры. В действительности ШОС является закрытым клубом, генеральным приверженцем расширения становится Россия, в этом ей противостоит Китай, у которого с Индией имеются большие разногласия. Турция, Сирия, а также Япония в 2015 году заявили о вступлении в ШОС, что может способствовать дальнейшему обострению внутри структуры. На данный момент основным инструментом, обладающим достаточно большой силой в структуре ШОС является механизм многосторонних консультаций.

Замысел «Один пояс - один путь» олицетворяет идею расширения экономического сотрудничества. Она была выдвинута в 2013 году Генсеком Центрального Комитета Коммунистической партии КНР Си Цзиньпином. Данный проект ставит цель проведения торговых путей по древним маршрутам Великого Шелкового пути. К 2015 году озвучены Программа действий по осуществлению «Экономического пояса Шёлкового пути» и «Морского Шёлкового пути XXI века». Но необходимо отметить, что в целом этот глобальный проект носит название «Один пояс, Один путь».

По мнению многих китайских ученых, развитие процесса глобализации, осуществляющееся по либеральной модели и ориентированное на интересы западных стран устарело. Помимо этого данная модель не удовлетворяет современные интересы человеческого общества. Последней каплей, переполнившей терпение, был мировой кризис 2008 г. продемонстрировавший неопровержимость факта, о том, что западный мир не в силах продолжать навязывать свою модель экономического прогресса. В последующем рост числа конфликтных зон очередной раз доказал неконструктивность такой системы. Из этого следует насущность радикальной переоценки фундаментальной экономической структуры, вместе с тем объективными политическими предпосылками.

Рост экономического могущества и геополитического влияния Китая позволил ему вступить в соперничество с западными странами, прежде всего, США за глобальное лидерство. Проект «Один пояс – один путь» является «дорожной картой» появления которого продиктовано велением времени. Актуальность возникновения вышеотмеченной концепции, как считают китайские ученые – это возникновение предпосылок смены устоявшихся взглядов, а также закрепление за Поднебесной статуса ведущей державы мира.

Со времени провозглашения китайской инициативы «Один пояс - Один путь» руководители государств-участников провели 18 встреч. Вследствие претворения в жизнь в странах инициативы «Один пояс - Один путь» возникло около двухсот тысяч трудовых мест.

В Казахстане прослеживается оживление интереса к изучению китайского языка. На сегодняшний день в Поднебесной образование получают свыше 14 тысяч студентов Республики Казахстан (Статистика системы образования РК, 2018:14).

Заключенные договоренности способствовали развитию и углублению культурно-гуманитарных отношений между странами. Образовательные гранты для казахстанских студентов в университетах Китая, многочисленные курсы обучения китайскому языку, взаимный обмен культурными и художественными коллективами, поездки и контакты ученых – таков многочисленный перечень межгосударственного взаимодействия РК и КНР. Интересный факт, что именно в нашей стране действует наибольшее количество Институтов Конфуция.

Развитие китайско-казахстанских отношений осуществляется конструктивно. Поднебесная является второй по величине и значимости по поставкам коммерческих изделий для казахстанского рынка. Банки Китая являются источниками финансирования, на сегодняшний Казахстан взял в долг 50 млрд. американских долларов. В 2017 г. поезда, следующие по пути Китай-Европа, около 1800 раз пересекли нашу территорию. Товарооборот по показателям на 2017 г. между странами показал, что Поднебесная отправила в Казахстан товары на сумму свыше 120 млн. американских долларов.

Прцветает на казахстанском рынке китайская компания Infinitus, занимающаяся производством лекарственных трав, эта корпорация произвела официальную регистрацию 4 сентября 2018 года. Результатом совместной деятельности инициативы «Один пояс - Один путь» стало проникновение корпорации на рынки центрально-азиатского региона.

Заключение. Китай является одним из важнейших стратегических партнеров Казахстана, он одним из первых признал независимость РК и установил с ней дипломатические отношения. Сотрудничество двух стран осуществляется на всех уровнях и сферах. Наибольшее развитие получили такие направления, как энергетическое, инвестиционно-технологическое, торгово-экономическое, культурно-гуманитарное, транзитно-транспортное взаимодействие, в аграрной сфере, использовании водных ресурсов и экологии.

Наибольшее развитие получили являются торгово-экономические связи Казахстана и Китая. Примером могут служить крупные китайские инвестиции в нефтегазовую сферу, договоренности о размещении свыше пятидесяти предприятий по выпуску разнообразной продукции в нашей стране.

КНР стремясь получить глобальное экономическое лидерство, испытывает значительный интерес к казахстанским природным ресурсам, транзитному потенциалу. Обоюдная заинтересованность привела к сопряжению двух национальных программ, объединенных в один глобальный проект «Один пояс- один путь».

Внешнеполитический курс Поднебесной «китаецентризм», специфической характеристикой которого являются выстраивание вертикальных отношений в мировой геополитике. Определяющий фактор китайской политики в Центральной Азии – это образование нескольких «буферов»: «Запад-Восток»; «НАТО и АТР» а также «Россия и КНР».

Некоторые политики и эксперты рассматривают установление тесных казахстанско-китайских отношений как своеобразное дистанцирование Астаны от Москвы к Пекину, а также как стремление Казахстана избежать чрезмерного давления со стороны США и т.д. Однако, Республика Казахстан действует прагматично в соответствии с принципами многовекторности и никоим образом не стремится к преобладанию той или иной страны в политико-экономических связях.

Ядром казахско-китайских отношений являются вопросы, касающиеся безопасности всего региона, который включает всю зону Центральной Азии, Китая и других соседних государств. Особое место в обеспечении региональной стабильности и процветании обе страны придают Афганистану. И Казахстан, и Китай считают, что решение афганской проблемы возможно лишь мирным путем, без применения военной силы со стороны. Они настаивают только на политическом процессе через переговоры противоборствующих сторон и при обязательном верховенстве международного права под контролем ООН.

Стремление РК и КНР к приоритетному обеспечению безопасности в ЦАР, улучшению экологической составляющей в регионе обеспечиваются сотрудничеством в ШОС. Среди важнейших задач – поддержка территориальной целостности стран Организации и совместная борьба с 3 силами зла – терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом.

Интерес у стран обоюдный и взаимовыгодный. Приоритеты сотрудничества – наращивание торгового оборота, реализация крупных проектов в энергетической, транспортной сферах, производстве сельскохозяйственной продукции, научно-технической, высоко технологической и инновационной отраслях.

По внешнеполитической линии Казахстан и Китай подтвердили приверженность полноценному взаимодействию поддержки национальных интересов, как в двустороннем формате, так и в рамках международных и региональных организаций.

В настоящее время республика является ключевым партнером Китая в Центральной Азии и активно поддерживает инициативу КНР о создании «Экономического пояса Шелкового пути».

Этот глобальный проект, несомненно, станет мощным импульсом для развития всей Центральной Азии, обеспечив превращение из замкнутого региона в перекресток трансрегиональных транспортных маршрутов на территории Евразии.

Таким образом, Казахстан продолжает активно развивать, расширять и укреплять стратегическое партнерство с Китаем, рассматривая его как глобального игрока на международной арене, мощную державу с огромным экономическим и человеческим потенциалом, которому суждено стать новым мировым центром силы.

Литература

Внешняя торговля Республики Казахстан 2011-2018. Статистический сборник / под ред. Н.С. Айдапкелова. Астана: Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, 2019. 260 с.

Жигалов К.В., Султанов Б.К. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности (1.12.1991-31.05.1993). Алматы, 1993. С.8-9

Жуков С.В., Резникова О.Б. Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира. М., 2001 194 с.

Инвестиционная и строительная деятельность в Казахстане. Стат. Сб. - Нур-Султан. 2019. 165 с.

Казахстан в цифрах. Брошюра. Нур-Султан. 2019. 22 с.

Савкович Е.В. Китай во внешней политике Республики Казахстан. Автореф. дис. канд. ист. наук. Томск, 2005. 30 с.

Савкович Е.В. Политика Китая в Центральной Азии: 1992-2012 гг. Дис. д.и.н. М., 2013. 532 с.

Статистика системы образования Республики Казахстан. Национальный сборник 2018 г. Официальный сайт Министерства образования и науки Республики Казахстан.// <http://www.edu.gov.kz/ru/analytics/statistika-sistemy-obrazovaniya-respub>

- Султанов К. С. Наш сосед Китай. Очерки о внешней политике Казахстана. Алматы : Елорда, 1997. 733 с.
- Сыроежкин К.Л. Казахстан-Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству. Книга 3. Алматы: КИСИ, 2010. 524 с.
- Сыроежкин К.Л. Проблемы современных казахстанско-китайских отношений. // Межгосударственные отношения, 2019. С.21-36.

References

- Vneshnyaya torgovlya Respubliki Kazahstan 2011-2018. Statisticheskij sbornik / pod red. N.S. Ajdapkelova. Astana: Komitet po statistike Ministerstva nacionalnoj ekonomiki Respubliki Kazahstan, 2019. 260 s.
- Zhigalov K.V., Sultanov B.K. Pervyj Prezident Respubliki Kazahstan Nursultan Nazarbajev. Hronika deyatelnosti (1.12.1991-31.05.1993). Almaty, 1993. S.8-9
- Zhukov S.V., Reznikova O.B. Centralnaya Aziya v socialno-ekonomicheskikh strukturah sovremennogo mira. M., 2001 194 s.
- Investicionnaya i stroitel'naya deyatelnost v Kazahstane. Stat. Sb. - Nur-Sultan. 2019 165 s.
- Kazahstan v cifrah. Broshyura. Nur-Sultan. 2019. 22 s.
- Savkovich E.V. Kitaj vo vneshnej politike Respubliki Kazahstan. Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Tomsk. 2005. 30 s.
- Savkovich E.V. Politika Kitaya v Centralnoj Azii: 1992-2012 gg. Dis.. d.i.n. M., 2013 532 s.
- Statistika sistemy obrazovaniya Respubliki Kazahstan. Nacionalnyj sbornik 2018 g. Oficialnyj sajt Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan.// <http://www.edu.gov.kz/ru/analytics/statistika-sistemy-obrazovaniya-respub>
- Sultanov K. S. Nash sosedi - Kitaj Oчерки о vneshnej politike Kazahstana. Almaty : Elorda, 1997.733 s.
- Syroezhkin K.L. Kazahstan-Kitaj: ot prigranichnoj torgovli k strategicheskomu partnerstvu. Kniga 3. Almaty: KISI, 2010. 524 s.
- Syroezhkin K.L. Problemy sovremennyh kazahstansko-kitajskih otnoshenij. // Mezghosudarstvennye otnosheniya, 2019. S.21-36.

FTAXP 03.20

ҚАЗАҚ - БАШҚҰРТ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Қожақұлы Өтебай¹, Спандияр Ақмарал Серікжанқызы²

¹тарих ғылымдарының докторы, Қорқыт-Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің профессоры, Қызылорда қ., Қазақстан. E-mail.ru: oteubay@bk.ru

²Қорқыт-Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің магистранты, Қызылорда қ.,Қазақстан. E-mail.ru: spandiyar17@bk.ru

Түйіндеме. Мақалада түркі тілдес башқұрт этногенезінің қалыптасуы мен түбі бір бауырлас халықтың біріге отырып, тәуелсіздік жолындағы саяси күресі сипатталады. Қазақ-башқұрт қатынасының тарихнамасына тереңірек талдау жасалынды. Соның бір қыры – ол қазақ және башқұрт қайраткерлік күресі және сол қозғалыстағы Зәки Уәлиди тұлғасы, саяси қайраткерлігі, қазақ-алаш қайраткерлерімен қызметтестігі де қарастырылған. Түркі әлемімен бірлескен қазақ- башқұрт қатынастарының тарихы терең, себебі ХҮІІІ ғасырдан басталып, ХХ ғасыр басындағы түркі халықтарының азаттық қозғалысы бір арнамен өрбіді және артында мол саяси, интеллектуалдық мұра қалдырды.

Кілт сөздер: қазақ, башқұрт, ұлт-азаттық, қатынас, тәуелсіздік.

МРНТИ 03.20

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНСКО-БАШКИРСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Қожақұлы Өтебай¹, Спандияр Ақмарал Серікжановна²

¹доктор исторических наук, профессор Университета имени Коркыт-Ата Казахстан, г. Кызылорда. E-mail.ru: oteubay@bk.ru

²магистрант Кызылординского госуниверситета им. Коркыт-Ата, Казахстан, г. Кызылорда. E-mail.ru: spandiyar17@bk.ru

Аннотация. В статье рассказывается о становлении тюркоязычного башкирского этногенеза и политической борьбе за независимость, объединенной братским народом. Проведен углубленный анализ историографии казахстанско-башкирских отношений.

Одним из его аспектов является борьба казахстанских и башкирских активистов, а также личность Заки Валиди, его политическая деятельность и его сотрудничество с казахстанско-алашскими деятелями. История казахстанско-башкирских отношений с тюркским миром глубокая, потому что начиная с XVIII века освободительное движение тюркских народов в начале двадцатого века шло по единому руслу и оставило после себя богатое политическое и интеллектуальное наследие.

Ключевые слова: казах, башкир, национальное освобождение, общение, независимость.

IRSTI 03.20

HISTORY OF KAZAKH-BASHKIR RELATIONS

Kozhakuly Otebay¹, Spandiyar Akmaral Serikzhanovna²

¹doctor of historical sciences, Professor at Korkyt-Ata University

Kazakhstan, Kyzylorda. E-mail.ru: oteubay@bk.ru

²Master student at Korkyt-Ata Kyzylorda State University

Kazakhstan, Kyzylorda. E-mail.ru: spandiyar17@bk.ru

Abstract. The article describes the formation of the Turkic-speaking Bashkir ethnogenesis and the political struggle for independence, united by a fraternal people. An in-depth analysis of the historiography of Kazakh-Bashkir relations was made. One of its aspects is the struggle of Kazakh and Bashkir activists, as well as the personality of Zaki Walidi, his political activity, and his cooperation with Kazakh-Alash figures. The history of Kazakh-Bashkir relations with the Turkic world is deep, because starting from the XVIII century, the liberation movement of the Turkic people in the early twentieth century followed a single channel and left behind a rich political and intellectual heritage.

Key words: Kazakh, Bashkir, national liberation, communication, independence.

Кіріспе. Башқұрттар (өз атауы - башқорттар; башқорт, яғни бас құрт (түркіше - бас бөрі)) – түркі тілдес халық. Башқұртстан Республикасының байырғы халқы. Ресейдің Челябин, Қорған, Орынбор, Пермь облысы, Свердлов облысы, Саратов облыстарында, шағын тобы Қазақстан мен Орта Азияда да тұрады. Жалпы саны 1 млн. 500 мың адам (1995), Башқұртстанда 1 млн-дай. Түркі тілінің қыпшақ бұтағына жататын башқұрт тілінде сөйлейді. Орыс және татар тілдерін де қолданады. Жазуы кириллицаға негізделген. Башқұрттар этногенезінің қалыптасуына VII - X ғ-лардағы әр алуан түркі тайпалары (үсерген, байлар, сұраш, маңғауыр, жағалбайлы, тама, бешуыл, кедей, табын, мың, керей, қаңлы, арғын, байұлы, т.б.) ұйытқы болды. XI-XIII ғ-ларда қазіргі башқұрт жерін мекендеген бесене, Еділ бұлғары мен мадияр тайпаларына қыпшақтардың әсері күшейіп, көне башқұрт этносының қыпшақтану бағытында дамуы арта түсті. Бату шапқыншылығы, башқұрт жеріне Қыпшақ даласынан халықтың көптеп қоныс аударуы башқұрттардың қыпшақтану процесін одан әрі жеделдетті. Қазақ халқының этногенезінде шешуші орын алатын түркі тайпаларының басым көпшілігі башқұрт халқының құрамында да кездеседі.

Методология. Мақаланы жазуда нақты бағалаулардың бейнесін көрсете отырып, тарихты өркениеттілік пен ұлттық тұрғыдан жаңаша пайымдаудың әдістері қолданылды. Салыстырмалылық, саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, жүйелілік-құрылымдық, теориялық таным, түсіндірмелі-баяндау, тарихи құбылыстарды бағалау және т.б. сияқты ғылыми, философиялық, әлеуметтанушылық, тарихи зерттеу әдістері кешенді түрде қолданылды.

Зерттеу жұмысында басшылыққа алынған негізгі идеологиялық тұжырымдама – гуманистік таным заңдылығы және өркениеттілік құндылықтар тұрғысынан пайымдау болып табылады.

Теориялық негізін ғылыми танымның тарихилылық, нақтылық, шынайылық және құбылыстардың бағалылығы мен жүйелілігі принциптеріне негізделген зерттеулердегі тұжырымдар құрайды.

Негізгі бөлім. Көшпелі башқұрттар (түрк. — «бас бөрілер») туралы алғашқы жазба деректер IX - X ғасырлардан бастап кездеседі. Ибн Руст 903 жылы «башқұрттар өз алдына дербес ұлт, олар Еділ, Қама, Тобыл және Жайықтың жоғарғы ағысы аралығындағы

Орал тауларының екі жағында да қоныстанған» деп жазды. 1229 жылы қазіргі Башқортостан жеріне Бату әскерлері басып кіріп, 1236 жылы толық жаулап алды. Сөйтіп, башқұрттар қазақ халқының да негізін құраған тайпалармен бірге бірнеше ғасыр бойы бір мемлекет құрамында болды. Жошы ұлысының құрамына кірген башқұрттардың осыдан кейінгі тағдыры күреспен өтті десек артық айтпаймыз. Алтын Орда ыдырағаннан кейін башқұрт тайпалары Ноғай Ордасының, кейбір бөліктері Қазан және Сібір хандықтарының құрамына енді. 1557 жылы башқұрттар Ресей империясының шапқыншылығына ұшырады да, Ноғай, Сібір хандықтарымен қоса Ресей отарына айналды. Ресей патшалығының қол астына өтсе де, башқұрт ұлты іс жүзінде өзінің тәуелсіздігін сақтады. Бірақ, бұл ұзаққа созылған жоқ. Ресей өкіметінің башқұрттарды аяусыз қанауы, шенеуніктердің әділетсіздігі XVII - XVIII ғасырларда бірнеше халық көтерілістеріне алып келді. Түрік халықтарының басым көпшілігінің мойнына тағылған орыстың темір ноқтасы башқұрттарға да ілінді. Жалпы тарихта Қазақстанда отаршылдық Әбілқайырдың Ресейге қосылу шешімінен басталады, оның орыстарға сүйеніп ұлы хандық билікке ұмтылуы жайлы жазылады. Абуев Қ.Қ. «Әбілқайырдың ресейлік бодандыққа өтуде жеке бас мүддесінен өзге басқа да себептер болғаны айқын. Мәселен, Әбілқайыр мақсаты өзінің солтүстік батыс иеліктерін Еділ қалмақтары мен башқұрттардың, Жайық казактарының шабуылдарынан қауіпсіздендіру, сауда саттықты дамыту болды. Алайда, Әбілқайыр үшін бұл басты себептер болмағанын кейінгі іс әрекеттерінен айқын аңғарылады» делінген (Абуев, 2016:377). Мұрағат деректерінде Абылай сұлтан 1737 жылдардан бастап кездесе бастайды. Бұл кезеңде орыс патшасының Азия бағытындағы ашық саясаты казактарға ғана емес, сонымен бірге белгілі бір дәрежеде казактарға үнемі қауіп төндірген башқұрттардың өздеріне де секем алдырып, Ресейге қарсы кезекті ұлт-азаттық күресі жанданып жатқан болатын. Отарлық қамытты мәңгілік кимеу үшін, «орыстардың башқұрттарды талқандап, үлкендерін өлтіріп, жастарын солдатқа алып, балаларын шоқындыруды бастағандығын» алға тартқан 40 башқұрт елшісі 1737 жылы 30 сәуірде Әбілмәмбет сұлтанға келген. Көп ұзамай башқұрт елшілері Әбілқайыр мен Сәмеке хандарға, маусым айында Абылай сұлтанға да жетеді. 1737 жылы тамызда Ноғай жолының башқұрттары Әбілмәмбетке жолығып, Абылай сұлтанды өздеріне хан ретінде тағайындауын. Сөйтіп, осы жылы Абылайдың атағы қазақтан асып башқұртқа жеткен. Абылай башқұрттарға бармағанымен, оларды қазақ руларына қабылдауға шешім қабылдады. Содан башқұрттардың бірнеше жүздеген түтіндері қоңырат, керей рулары арасына көшкен. Әбілмәмбеттің өзі ұлысы 45 башқұрт түтінін қабылдаған. Кейін Абылай башқұрт елшілерін ертіп, «келісімге келіп, ортақ шешім қабылдау үшін» Әбілқайыр ордасына аттанған. Бірақ Әбілқайыр бұл мезгілде, яғни 1737 жылы 12 тамызда Орынборға кеткен болатын. Патша өкіметі Әбілқайыр ханды башқұрттарға қарсы айдап салуға тырысқанымен, туысқан халықтар тіл табыса білді. Башқұрттар Әбілқайырды хан ретінде мойындап, башқұрт қызына үйлендірді. 1738 жылы көктемде орыс аманатындағы Ералы сұлтанды босатуға бағытталған бірлескен шаралар қолға алынды. Содан башқұртқа Күшік хан, Әбілқайыр, Абылай сұлтандар, өзге де қазақ батырлары бастаған 30 мың қол келіп жеткен (Қазақстан тарихы порталы, 2013). 1738 жылдың наурызынан бастап Әбілқайыр қазақ, башқұрт халықтары атынан сөйлеп, шекарадағы орыс қорғандарынан олардың сауда-саттығына кедергі жасамауды талап етіп, «башқұрттар өзара келісімге келді» деген хаттармен орыс өкіметіне шыға бастайды. 1740 жылы 19 тамыз – 1 қыркүйек аралығында Орынборда қазақ-орыс келіссөзі өтеді. Оған Әбілқайыр ұлдары Нұралы, Ералы сұлтандар, Жәнібек батыр, 24 тамызда Әбілмәмбет хан және Абылай сұлтан қатысқан. Әбілмәмбет хан генерал-лейтенант В. Урусовқа Абылай қарамағында «үш рулы ел бар» деп таныстырды.

1735-1740 жылы башқұрт көтерілістеріне патша үкіметінің башқұрт жеріне әскери қамалдар тұрғызуы себепші болды. 1735 жылы Уфадан шыққан жасақ Ор өзенінің бойында әскери бекініс орнатуға кірісті. Бұған қарсылық ретінде 1735-36 жылы елдің оңтүстік-батыс және оңтүстік аудандары көтеріліп, 1737 - 39 жылы елдің шығыс бөлігіне ауысты. Мұнда көтерілісшілер Сібір жолына өз бақылауларын орнатты. Көтерілісті ірі башқұрт ақсүйектері ахун Кильмяк Нурушев, Акай Кусюмов, батырлар Юсуп Арыков пен Тюлькучура Алдағұлов, молдалар Бепеня Трупбердин және Юлдаш Сюярымбетовтар басқарды. Көтерілісшілер бекіністер мен үкімет әскерлерін, орыс шаруалары қоныстанған қыстақтарды талқандады. Көтеріліс көсемдері Кіші жүз ханы Әбілқайырдың көмегіне сүйеніп, Ресей үкіметінен бөлініп шығуды армандады. Ресей

өкіметі көтерілісті басуға арнайы әскер жіберді. Бірақ көтеріліс 1740 жылы Сібір жолы бойында қайтадан күшейіп кетті. Бұл жолы көтерілісшілерді өзін ханмын деп жариялаған Қарасақал (Минлигула Юлаев) басқарғандықтан көтеріліс Қарасақал көтерілісі деп аталды. Үкімет бұл көтерілісті асқан қаталдықпен басты. Көтеріліс басшылары өлім жазасына кесіліп, көтеріліске қатысушыларға көп мөлшерде айыппұл салынды. Көптеген көтерілісшілер қазақ жеріне өтіп кетті (Валидов Р., 2006: 306).

1755 жылғы Батырша көтерілісі ұлттық езгінің күшеюіне қарсылық ретінде басталды. Көтеріліс басшысы молда Абдолла Әлиев (лақап аты Батырша) барлық мұсылман халықтарын көпірлерге қарсы «қасиетті соғыс» ашуға үндеу жолдады. Ол, әсіресе, қазақтармен одақтасуға үлкен мән берді. Бұл башқұрт халқының Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы бағытталған кезекті ірі көтерілісі еді. Көтерілісші башқұрттардың жоспары бойынша, олар қазақтармен бұрынғы кездердегі сияқты біріге күш жұмсап, патша әскерлеріне қарсы күреске шығуды армандады. Қазақстанның шегіне көшіп бару башқұрттардың отбасы мүшелерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ете-ді деп ойлады.

Көтерілістің зор ауқымдылығынан және екі халықтың күш біріктіре қарсылық жасауынан қауіптенген патша әкімшілігі оларды бір-бірімен араздастырып, өзара қақтығыстыруға әрекет жасап бақты.

Қазақ халқының едәуір бөлігі башқұрт әскери жасақтарының басшысы Батыршаның үндеуін үсіністікпен қабыл алды. Орынбор әкімшілігінің тарапынан жасалған қоқанлоқы қорқытуларға қарамастан, көптеген башқұрттар қазақ даласынан өздеріне баспана тапты. Қазақтардың бұл көтеріліске жаппай қатысқан кездері де аз болған жоқ.

Орынбор өлкесінің губернаторы И.И. Неплюев қазақтардың билеушілеріне көтеріліске қатысқан башқұрттарды ұстап беруді немесе ең болмағанда оларды шекара шебінен асыра қайта қуыпшығуды ұсынды. Бұл қызметі үшін олардың дүние-мүлкі мен мал басын тартып алуға рұқсат етті. Башқұрттардың әйелдері мен балалары қазақтардың қолында қалуы тиіс болды. Ұсынысты қазақтардың Нұралы хан бастаған аз ғана тобы қуана қабыл алды. Қазақтардың тарапынан жасалған жүгенсіз бассыздықтар туралы естіп білген башқұрттар енді кек алуға көше бастады. Атап айтқанда, олар Неплюевтен өздерінің қазақ даласына өтіп, олардан «кек алуына» рұқсат сұрады. Ресми түрде Неплюев рұқсат етпегенімен бекініс бастықтарына башқұрттардың Жайық жағына өтіп жатқанын байқамаған болуы жөнінде құпия нұсқау берді. Ал екі жақ бірін-бірі қырып-жоюға тақалған кезде олардың өзенге жақын келмеуі туралы алдын ала ескерту жасады. Осы мақсатпен ол шекара шебін күзетуді одан сайын күшейте түсті.

Көтеріліс езіп-жаншып басылғаннан кейін кейбір қазақ рулары өздерінің араларында башқұрттарды жасырын ұстауды одан әрі жалғастыра берді. Бұл жағдай патша үкіметін генерал-майор А.Тевкелевті қазақ даласына арнайы жіберуге мәжбүр етті. А.Тевкелев қазақтардың қашқын башқұрттарды қызғыштай қорғамай, патша үкіметіне жедел түрде ұстап беруі тиіс екеніне көздерін жеткізуге тырысты.

Тевкелев қазақ старшындарын патша өкіметі билігінің талаптарын орындауға көндіру мақсатымен қорқытып-үркітіп, үрей де тудырды, қымбат бағалы сыйлықтар ұсынып алдауды да шебер пайдалана білді.

Нұралы ханның іс-әрекеттері қазақ-башқұрт қатынастарының одан әрі ушыға түсуіне себеп болып, бірнеше ондаған жыл бойы өзара жорықтар жасалып тұрды. Қазақтар ендігі жерде Жайықтың оң жақ жағалауына және башқұрттардың көшіп-қонып жүретін жерлеріне бұрынғыдай емін-еркін бара алмайтын болды. Осылайша қазақ-башқұрт арасындағы қарым-қатынас осындай шиеленісті жағдайда болды.

Осы уақытқа дейін Ресей империясы Әбілхайыр хатының орысша аудармасымен талай ұрпақты алдап келді. Сол тарихи хаттың түпнұсқасы 1999 жылы оқылғанда талай ғалымдардың көктен іздегені жерден табылғандай қуанды және тарихымыздың шындығын дұрыс бағытқа бұрып жіберді. Сол тарихи хаттың бұлтартпас нақты аудармасы да осы уақытқа дейін талай жерде жарыққа шықты. Алайда студенттер мен мектеп оқушыларына арналған оқулықтарда көрсетілмей-ақ келе жатыр. Әбілхайырдың қолынан қалай болмасын бір хат алу керек деген мәселені де қойған І Петр болатын. Ол осы тапсырманы 1722 жылы Тевкеловке қатаң тапсырды. Тевкелов сол үшін көп еңбек етті. Оған тек І Петр өлген соң 5 жылдан кейін, яғни 1730 жылы қолы жетті. Бұл тарихи хатта бодандық туралы бір сөз жоқ, болуы да мүмкін емес еді. Оның мазмұны Қазақ пен Башқұрт халқы арасындағы бұрынғы достықты орнату ғана еді. Осы уақытқа

дейін оның орысша жалған аудармасын пайдаланып келдік. Бұрынғысы мен жаңа аудармасын төменде көрсетіп отырмыз. Мынау осы уақытқа дейін қаншама ұрпақты алдап келген Әбілхайыр хатының бұрынғы аудармасы: Послание в Петербург ее величеству Величайшей, благородной, богатой и умной обладательнице многих земель, ее величеству государыне императрице ежедневно, ежемесячно и ежегодно желаем божией милостью благополучного государствования. Наше заявление Вашему величеству состоит в том, что с подданным Вам башкирским народом, который находится за Уралом, у нас близких отношений не было. Желая быть совершенно подвластным Вашему величеству, я посылаю своего посланника вместе с Вашим подданным Алдарбаем. Этот Алдарбай требовал посланника от нас к Вашему величеству, и поэтому мы, Абулхайр хан с подвластными мне многочисленным казахским народом Среднего и Малого жузов, все преклоняемся перед Вами, являемся Вашими слугами и все вместе в простом народом желаем Вашего покровительства и ожидаем Вашей помощи, чтобы с подданным Вам башкирским народом, находящимся за уралом, жить в согласии.

Желаем Вам всякого благополучия и будем Вашими подданными. (Передали): Сеиткул, Главный посланник Куттумбет с товарищами. Асты сызылып қара әріппен берілген сөздер мен сөйлемдер хат түпнұсқасында жоқ. Сол тарихи құжаттың дұрыс аудармасы төменде берілген. Әбілхайыр хаты Ресей арнайы жіберген Алдарбай деген кісінің өтінішімен жазылған. Осыдан түсінуге болатын мәселе Әбілхайыр башқұрттармен достық қатынасты қалпына келтіруге аса ынталы болғаны. Төменде Амантай Исин аударып жариялаған сол хаттың дұрыс нұсқасы берілген: Величия и милости высокой, государства превыше, правящей землями ее величеству белой великой императрице обращаемся с обыденным намерением. Изю дня в день, из месяца в месяц, из года в год государство да пребывает в здравии и приумножается. Наше заявление Вашему величеству следующее. С народом Вашего величества уральским ештек-башкортами меж нами нет согласия. Теперь желая получить под покровом Вашего императорского величества защиту и спокойствие, посылаю, присоединив к лесной дороге уральскому ештеку подданному Вашему Алдарбаю, своего посла. Поскольку этот Алдарбай просил посла к Вашему императорскому величию, мы, Абулхайр хан, сорок санов казахов, Средней и Младший жузы со всеми подвластными мне караша склоняем голову. Ярлык: с Вашими слугами уральскими ештеками хотим достичь согласия. С Вашим ярлыком да будем в согласии. Посланый посол Сеиткул во главе с Кутлуметом с товарищи.

Осынау тарихи хаттың қысқаша мазмұны мен міндеті төменде Ярлык бойынша қарасақ, башқұрт халқымен арадағы бұзылған достық қатынасты қалпына келтіруге болатын... Бодандық туралы ештеңе айтылмаған. Бодан болуға ант беру де солай. Шындыққа он қайнаса сорпасы қосылмайтын жалған ақпарат. Жалпы Әбілқайырды қазақ елі керемет құрметтейтінін көрген Патша өкіметі, келешекте қазақ еліне оны ұмыттыру мақсатымен бір ғасырдан соң Левшинге кітап жаздырды. Сонда Левшин 1830 жылғы кітабында Әбілқайырды бірнеше рет ант берді деп жазған. Оның Орынбор басшыларымен барлық кездескендерін ант берді деп жазуының өзі осы мәселенің шикі екенін аңғартады. Сөйтіп, Патша өкіметі Әбілхайырды қазақ елінің бүгінгі ұрпағына жексұрын етіп көрсетуге қолы жетті... Әбілқайыр өмір бойы Ресейге қарсы күрескен себепті ата жауы болды. Оны талай рет өлтірмекші болды, ақыры оның өлімін Неплюев жақсылап ұйымдастырды. 1748 жылы Әбілхайыр өлтірілген соң оның балаларына өкен өзі бізге бодан болуға уәде берген деп сол тарихи хаттың өзін емес, орысша жалған аудармасын көрсетіп, қазақ жеріне кінә артқан. Әбілқайыр тұсында бодандық туралы айту мүмкін емес еді. Себебі, ол бодан болса орыстармен өлгенінше соғыспас еді.

Енді тарихи хат жаздыру туралы идея І Петрдікі болғанын көрсететін мәліметтерге тоқталайық. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей І Петр Парсы жорығы алдында Астраханға келгенінде Тевкеловке мынандай бұйрық берген сол құжатта: «стараться, ...несмотря на великие издержки, хотя бы до миллиона держать, но токмо, чтоб только одним листом под протекцию Российской империи быть обязались»... деп жазылған. І Петрдің бұл арманы өзі өлген соң 6 жылдан соң орындалғанын білеміз. Бірақ бұл хаттың мазмұны осы уақытқа дейін айтылып келгендей бодан болуға берілген хат емес еді. Башқұрт елімен бұрынғы достықты орнату үшін жазылған хат еді. Алайда осы уақытқа дейін біз оның орысша жалған аудармасын пайдаланып келіп нақақтан Әбілхайыр сынды тарихи тұлғаны айыптап келіппіз (Исин, 2001:2). Әрине, бұл басқа мақаланың үлесінде. Біздің бұл жерде айтпағымыз, осы бір қазақ халқына жасалған кезекті қиянаттың өзі де

I Петрден шыққанын еске сала кету біздің міндетіміз.

Әрине, қазақ еліне қиянат пен қастандықты үйіп төккен Ресей патшасы жалғыз I Петр емес, басқаларының жасаған жамандықтары да жетерлік. Алайда солардың бәрінен Ақтабан шұбырынды оқиғасы асып түседі. Біз енді қазақ-башқұрт қатынасы тарихындағы мына бір оқиғаны газет оқырмандарына ұсынғанды жөн көрдік: Барақ сұлтанды кейбір жазушылар Әбілхайырды Ресейге бодан болған үшін өлтірді деген қауесетті қолдап, оны нағыз патриот есебінде көрсетуге тырысты. Ал Ә.Кекілбаев Барақ сұлтанның 1735 жылы Ресей қол астында болуға ниет білдіріп хат жазғандығы, 1742 жылдан бастап ресми бодан болып Ресей бұйрықтарын орындағанын, яғни патша өкіметінің нағыз шынжыр балақ, шұбар төс қолшоқпары болғандығын көрсетіп, тарихымыздың ақтандақ беттерін жапты.

Барақ сұлтанның Ресей қолшоқпары болғандығы туралы өз заманында Ш.Ш. Уәлиханов мәліметтер жариялаған еді. Башқұрттармен достық қатынасты Әбілқайыр өмір бойы жалғастырды. 1736 жылы башқұрттардың кезекті көтерілісі бұрқ еткен кезде, патша өкіметі қазақтар мен башқұрттарды бір-біріне жауластырмақшы болып көп ақша бөлді. 1738 жылдың ақпан айында Татищев «Әрбір башқұрттың басын әкелген қазаққа 60 рубльден ақша беріледі. Кек алатын және байып қалатын жағдайыңыз бар» (Олкотт Б.) – деп қазақ еліне жар салды. Кейбір қылмыс істерді башқұрттан көріп жүрген қазақтар осыны пайдаланып кек алмақшы және ақша таппақшы болды, бірақ олардың бірде-бірін Әбілқайыр жібермеді, керісінше, ол бұрынғыдай башқұрт халқына көмектесті (Осы оқиғаны Левшин Әбілқайырды нақақтан қаралап башқұрттарды талқандауға қатысты деп жазды. Алайда Олкотт Браин Әбілқайырдың башқұрттарға көмектескенін айтып Левшиннің жазғандарын жоққа шығарды. Сол мақаланы қазақ тіліне аударып алғаш рет «Аруана» газетіне басып шығарды.

1740 жылы Орта жүз ханы Әбілмәмбет пен Абылай сұлтан Ресейге ант берген салтанатында олардың башқұрт көтерілісін басқарған Шона батырды ұстап береміз деп уәде бергеніне ашуланған Әбілқайыр балалары Нұралы мен Ералы кетіп қалады. Олардың ашуланатын себебі әкесі Әбілхайыр өмір бойы башқұрт елін қызғыштай қорғады. Әбілқайырдың мұнысын қазақ елінің игі жақсылары түгелдей қолдаған. Сол Шона батырды Әбілқайыр алдымен қауіпсіз болуы үшін Қабанбай батырдың қол астындағы Найманның Қаракерей ауылына жіберіп паналатады. Осы мәселе туралы Ш.Ш.Уәлиханов: «Поселившись в степи, он сделался опасен как для России, так и для Джунгарии: первая боялась, чтобы он снова не возмущил башкирского народа, вторая была напугана его самозванством: какой-то Шуна, погибший претендент на джунгарский престол, был так любим джунгарским народом, что последний готов был во имя его восстать против тогдашнего хана Галдан Серена» деп жазғаны тарихи шындық. Ал Ресей басшылары башқұрт көтерілісінің басшысын қолға түсіру үшін Барақ сұлтанды жалдайды (Себебі Барақ қол астындағы азғантай елмен 1742 жылдың күзінде Ресейге бодан болуға ант берген еді. Ал өтінішті Ресей патшасына 1735 жылы жазған болатын. Ант беру кезінде оған көрсетілген сый-құрмет Әбілмәмбет пен Абылайға көрсетілген құрметтен әлдеқайда асып түсті.). Әрине, Ресеймен одақтас жоңғар басшысы да осы істі Бараққа жүктейді...

Бараққа тез арада Шона батырды ұстау әлде өлтірудің сәті түспейді. Ол нөкерлерімен Қабанбай ауылын аңдуға кіріседі. Ал Қабанбай болса қауіп шындап төнген кезде Шона батырды Қарқаралыдағы Қазыбек бидің ауылына жөнелтеді... Бараққа деген Ресей мен жоңғар басшыларының қысымы күшейеді. Барақтың жоңғармен қатынасының күшті болғаны соншалық, бір баласын аманатқа беріп қойған еді. Ш.Ш.Уәлиханов осы оқиға туралы: «Когда Барақ султан послал к Галдан-Серену в замену прежнего аманата своего сына Шигая, то Галдан-Серен обещал ему отпустить его сына Шигая, если он поймает мнимого Шуну» деп жазған.

Қазақ елі қызғыштай қорғап жүрген Шона батырды күшпен ала алмайтынын түсінген Барақ, амалы таусылып басқа айла қарастырады. «Мен Шона батырға қарындасымды беремін, құдандалы боламыз! – деп кісі жібереді. Ол тіпті қарындасын көндіріп те қояды. Ұзатылатын күні мен ырым-жырымы келісіліп, Шона батыр қызды алып кетпекші болады. Барақ оны осылай тұтқындау үшін жендеттерін сайлап тағатсыз күтеді. Қазақ батырлары мен Қазыбек би Барақтың арам пиғылын бұрыннан біліп жүрген себепті Шонаны белгіленген күні жібермей қояды. Сөйтіп, Ресей қол астына қара басының қамы үшін кірген (1742), қолшоқпар және итаршы болып жүрген Барақ осылай

Ресей алдында қарыздар болып қалады. Шона батырды қазақ елінің құрметтегені соншалық, Барақ сияқты итаршылардың қолына түспей-ақ жасы жетіп қартайғанша өмір сүріп, қазақ арасында дүниеден өтеді. Мұның бәрі Орта жүз батырлары мен билерінің башқұрт халқына Әбілқайыр сияқты әскери жәрдем бермесе де, осындай туысқандық көмек көрсеткенін айғақтайды. Қорыта айтқанда, қазақ елінің басшылары Әбілқайыр саясатын, яғни оның Ресейге қарсы күресін әрқашанда қолдағанын көрсетеді (Ақтөбе обл. қоғамдық-саяси газеті, 2009). Мысалы, Шоқан Уәлиханов жинаған және бір құжатта қазақтар мен башқұрттардың қайтадан мәмілеге келіп достасып кетуінен қауіптенген Ресей үкіметі Жоғарғы Ертіс бекінісінің секунд-майоры Нелюбовка «...чтобы киргиз кайсаки, с башкирами не помирились...» деген қатаң ескертпесі сақталған (Валиханов, 1964:267-268).

Бірыңғай күштеу шаралары арқылы бағындыру мүмкін еместігіне көзі жеткен үкімет кейбір жеңілдіктер жасауға мәжбүр болды. 1786 жылы Уфа губерниясы құрылып, башқұрттар отырықшылыққа көше бастады, мешіт-медреселер салуға рұқсат етілді. Дегенмен патша өкіметі отырықшы башқұрттардың арасына орыс шаруаларын орналастырып, жыл сайын олардың санын көбейте түсті. Уфа, Орынбор сияқты қалалар ірі сауда орталықтарына айналып, оларға көршілес Қазақ даласы, Орталық Азия елдерінен сауда керуендері жиі келіп тұрды. Бекіністерде жергілікті халықтар арасынан үкіметке қажетті ұсақ шенеуніктер дайындау үшін орыс мектептері ашылды. Бұл мектептер мен медреселерде башқұрт және басқа да халықтардың көптеген зиялы азаматтары білім алды.

Башқұртстан мәдениеті дәстүрлі ұлттық мәдениет арнасында қалыптасты. Ежелден іргесі ажырамаған тұрмысында, тілінде, салт-санасында ұқсастықтар көп қазақ пен башқұрт туысқан халықтар болғандықтан, Алтын Орда, Ноғай Ордасы кезеңдерінен қалған батырлар мен билер туралы көптеген жыр-дастандар екі халыққа да ортақ. Ауыз әдебиетінде ерекше жетілген жанр - қобайыр (қазақтың толғауына жақын). «Ақбоз ат», «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Кусак бей», «Кунгур бұқа» секілді эпикалық жырлар башқұрт тарихының әр түрлі кезеңдерін бейнелейді. Терме жанры да жақсы дамыған. «Салауат», «Орал» сияқты тарихи жырлары, башқұрт әдебиетінің көптеген нұсқалары ауызша айтылып, қолжазба түрінде тараған. Башқұрт әдебиетінің тарихын С.Юлаев (1752-1800), Т. Ялысул (1787-1838), Ә. Қарғалы (1784-1825), Г. Салихов (1794-1867), Ш. Зәки (1825-1865) секілді ақындар қаласа, кейіннен М. Ғафури (1880-1934), ұлты қазақ М. Камалетдинұлы (Ақмолла) (1831-1895), Құдаш, тағы басқа дамытты. Қазақ, татар поэзиясында елеулі із қалдырған Ақмолла ақын башқұрт әдебиетіндегі ірі тұлға. Мифтахетдин Ақмолла XIX ғасырдағы башқұрт поэзиясының ірі өкілі, ұлттық әдебиеттің әрі қарай дамуына ықпал еткен ақын. Ақмолланы көп ұлттар башқұрттар, татарлар, қазақтар өзінің ағартушысы әрі түркі-мұсылман халықтарының тарихындағы ислам мәдениетінің ірі тұлғасы ретінде таниды. Ол ежелгі түрік тілін тек жетік деңгейде ғана біліп қана қоймаған, сондай-ақ шығыс поэзиясының терең мағыналы, оқуға жеңіл шебер тілді жаңа түрлері мен үлгілерін жасап шығарды. Ақмолла Салават Юлаевтан кейін халқының ауыр жағдайына көкірегі қан жұтып «Менің башқұрттарым!» деп жар салған ұлтының екінші перзенті. Ақмолла өзінің әлеуметтік жағдайымен, қызметінің шеңберімен және талантының ұлылығымен ерекше тұрған тұлға. Башқұрт және қазақ халқына жақын, халықпен біртұтас болып біріккен дәл Ақмолладай басқа ешкімді де жоқ шығар. Ол нағыз халық шешені — ақын-импровизатор, дана, жетекші. Оны басқа атақты шешендермен қатар қоюға болмайды, себебі Ақмолла оқыған адам, көп ғылымдармен таныс болған, араб, парсы тілдерін білген, өзінің тиянақты аяқталған концепциясы бар, қоғамдық өмірдің көп жақтарына нығыз көзқарастары қалыптасқан философ. Міне, осы аталғандардың бәрі оны XIX ғ. түркі-мұсылман халықтарының рухани тарихындағы ғұлама ойшылы тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді (Ахметвалиева, 2011:256).

Ақмолла аңызға толы еңбекқор ақынның, күрескер ақынның өмірін кешті. Оның өмірлік және творчестволық жолы — бұл өз халқына, прогресстік қоғамға деген шексіз қызмет етудің тамаша үлгісі. Халқы сүйіп Ақмолла (таза, ұлағатты ұстаз деген мағынада) деп атап кеткен Мифтахетдин Камалетдинұлы 26 желтоқсанда 1831 жылы бұрынғы Оренбург губерниясының Белебеевск уезінің, Күлильменек болысында, Тоқсанбай ауылында (қазіргі Башқұртстан Республикасының Миякин ауданының, Тоқсанбай ауылында) Камалетдин Ишқожа молланың отбасында дүниеге келген. Башқұртстанның

оңтүстік - батысындағы Ақеділге барып құятын Дем өзенінің табиғаты сұлу, осы өлкеден талай ақындар мен жазушылар шыққан: С. Аксаков, Мұса Джалил, Сайфи Құдаша және Мұстай Карим (Шаймерденова, 2016:123)

XIX ғасыр – Башқұртстан мен Қазақстан тарихындағы, башқұрт және қазақ халықтарының тағдырындағы ең бір ауыр кезең еді. Бұл ең алдымен саяси –елдік тәуелсіздігінен айырылған башқұрттарды, қазақтарды экономикалық тұрғыдан одан әрі қарай отарлау ғана емес, сондай-ақ рухани мәдени тұрғыдан отарлау, башқұрт және қазақ қоғамының алдыңғы қатарлы қоғамдық ой иелерін, еркіндік идеяларын, ұлттық теңдік пен әлеуметтік гармонияны өз бойында сақтап қалған тұлғаларды басу дәуірі еді. Бұл ғасыр Башқұртстан мен Қазақстанның рухани атмосферасына тән сопылықтың ықпалымен байланысты. (Шаймерденова, 2016:234).

XIX ғ. аяғында - XX ғ. басында Ресей империясының түрік-мұсылман халық ағартушылығында маңызды және шешуші кезең «жәдидшілдіктің» ықпалымен жаңа оқу әдіснамасы басталды. «Жәдидшілдік» термині «ысул-және жәдид» («жаңа әдіс») ұғымымен, татарларда (алдымен қырым татарларында) ағартушылықтың барысында «жаңа әдіс» жүйесінің қалыптасуымен байланысты еді.

Қазіргі зерттеушілер жәдидшілдікті мұсылмандықтың ерекше құбылысы, XIX –XX ғғ. тоғысындағы діни-ағартушылықтағы реформаторлық ағымы ретінде қарастырады. Оның негізінде мұсылман мектептерінде азаматтық пәндерді және оқуда жаңа әдістерді енгізу жатыр. Жәдидшілдер сондай-ақ мектептерде ұлттық тілде оқыту, исламды реформалау және оны аймақты буржуазиялық дамуға бейімдеу, білімге дін басыларының ықпалын шектеу, ұлттық өнер мен әдебиетті дамыту, әйел теңдігі мәселелерін көтерді. 1905-1907 бірінші орыс революция жылдарында жәдидшілдер елдің саяси реформасын талап етті. Атап өтетін жәйт жәдидшілдердің ағартушылық және реформаторлық ұмтылыстары тек қана мектеп білімін өзгерту ғана болған жоқ, олар ұлттық рухани мәдениетті де қамтыды. Жәдидшілдер уақыт сұранысына жауап табып, конфессионалды мектептерді реформалауды талап етті. Білім беру жүйесіндегі діни пәндерден басқа ғылыми пәндерді беретін медресе жанындағы мектептерден ірі қазақ мәдениетінің қайраткерлері А. Құнанбаев, С. Торайғыров, М. Жұмабаев, Б. Майлин және т.б. шықты. Жәдидшілдердің алдыңғы қатарында модернистер болды. Олардың көшбасшылары қозғалысты батыс өркениетіне қарсы интеллектуальді мұсылмандардың жауабы деп түсіндірді, яғни ислам және ұлттық рухты қорғаушысы ретінде қарастырды. А. Бенигсен жәдидшілдікті ислам өркениетінің «жақұты» деп бағалады. Жәдидшілдіктің басты себебі ол патша үкіметінің түрік халықтарын орыстандару және шоқындыру саясатына қарсы күрестен шықты.

Түрік бірлігі мен ислам бірлігі идеялары қазақ далаларында да кең тараған. XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан 1917 жылдарына дейінгі кезеңде Қазан университетінде 30-ға жуық қазақ баласы, Санкт-Петербург университетінде 20-ға жуық қазақ жастары білім алды. Бұлардың арасында Б. Қаратаев, Б. Құлманов, Б. Сыртанов, А. Тұрлыбаев, Ж. Досмұхамедов, М. Шоқай, А. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов, М. Тынышпаев және т.б. бар. Қазақ балалары Қазан қаласындағы «Мухаммедия», Уфадағы «Ғалия», Орынбордағы «Хусайния» медреселерінде де білім алған. Уфадағы аталмыш медреседе 1907-1917 жылдар аралығында білім алған 950 шәкірттің 154-і қазақ болған. Кезінде бұл медресені атақты қазақ жазушылары Мағжан Жұмабаев, Жиенғали Тлепбергенов, Бейімбет Майлин бітірген. «Ғалия» медресесінің шәкірттері қазақ әдеби тілін дамыту мақсатында 1915 жылдан бастап «Садақ» атты апталық қолжазба журнал шығарған. Оның редакторы Б.Майлин, кейіннен Ж.Тлепбергенов болды (Султанғалиева, 2001:38).

Кенес Одағы ыдырағаннан бергі кезеңде жарық көрген еңбектерде түркі-мұсылман халықтарының азаттық күрес тарихына, Башқұрт автономиясы мен Алашорда, Түркістан сияқты ұлттық автономиялық үкіметтердің құрылуы мен қызметіне объективті тұрғыда ғылыми бағалар беріліп, оның түркі халықтарының мемлекеттілігі тарихында ерекше маңызға ие екендігі нақтылана түсті. Соған орай, Алашорда үкіметі мен Башқұрт ұлт-азаттық қозғалысы тарихына қатысты зерттеулер жүргізудің ауқымы да кеңейді. Бұған соңғы жылдары Алаш қозғалысы қайраткерлерінің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметіне және Алашорда үкіметіне жекелеген өңірлердің қатысы мәселесіне арналған зерттеулердің жүргізілуі дәлел бола алады. Дегенмен, Алашорда үкіметіне қатысты әлі де қарастырылмай келе жатқан мәселелер баршылық. Ондай мәселелер қатарына Алашорда үкіметінің түркі-мұсылман халықтарының ұлттық саяси элитасы өкілдерімен байланысын жатқызуға болады.

Алашорда үкіметімен әзірбайжан, татар, қырғыз, өзбек, башқұрт секілді бірқатар түркі-мұсылман халықтарының ұлттық саяси элитасы өкілдері байланыс орнатуға күш салды. Тіпті, қырғыз ұлттық саяси элитасы өкілдері «Алаш» партиясы атынан Бүкілресейлік құрылтай жиналысына сайлауға түсті және екінші жалпықазақ съезіне қатысып, Алашорда үкіметі бағдарламасы аясына тартылуға әзір екендіктерін де танытқан болатын. Сол тарихи кезеңде башқұрт саяси элитасының өкілдері Алашорда үкіметімен бірлесе отырып ұлттық мүддені қорғауды көздеді.

Башқұрт ұлттық саяси элитасы өкілдері 1917 жылы мамырда 830 делегаттың қатысуымен Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман съезінде Ресейдің болашақ мемлекеттік құрылысы мәселесі талқыланған кезде ұлттық-территориялық автономия идеясын қуаттап, Башқұртстанның Қазақстанмен және Түркістанмен бірлесе территориялық автономия құруын жақтайтындықтарын танытты (Протоколы Всероссийского мұсылманского съезда, 1917:318). Бұл жәйтті башқұрт халқының көрнекті қайраткері Зәки Уәлиди Тоған өз естелігінде атап та көрсеткен (Заки Валиди Тоған, 1994:183).

1917 жылы 20-21 шілде күндері 70 делегаттың қатысуымен Орынбор қаласында өткен бірінші жалпыбашқұрт съезінде де башқұрт ұлттық саяси элитасы өкілдері ұлттық-территориялық автономияны жақтап, бұны өзге түркі-мұсылман халықтарымен бірлесе жүзеге асыру қажет деген шешімге келген еді (Юлдашбаев, 1992:64).

Бірінші жалпыбашқұрт съезімен бірге сол сәтте Орынбор қаласында бірінші жалпықазақ съезі де өткен-ді. Соған орай екі жақтың бірін-бірі қуаттап отыруына, өзара құттықтаулармен жолдауына мүмкіншілік жеңіл болды. Екі съезде де қабылданған бірқатар қарарлар өзара үндесіп жатты. Дегенмен екі съезде қабылданған шешімдерде өзгешелік те болатын. Мәселен, бірінші жалпықазақ съезінде қазақ халқының саяси партиясының құрылуы қажет деп саналып, бұл партияның жобасын жасау Бүкілресейлік мұсылман кеңесіне сайланған қазақ өкілдеріне жүктелсін деген шешім қабылданса, ал бірінші жалпыбашқұрт съезінде башқұрттардың ұлттық қозғалысына жетекшілік ететін, Шууро (Кенес) құру туралы қаулы шығарылып, Шууруның құрамы бекітілді.

Құрамына Шариф Манатов, Гариф Мугин, Сағит Мрясов, Ильдархан Мугин, Усман Куватов, Харис Юмагулов, Зәки Уәлиди Тоған секілді башқұрт ұлттық саяси элитасы өкілдері енген Шууро башқұрт халқының мүддесін өзге халықтармен бірлікте қорғау қажет деп санап, бұл бағытта бірқатар іс-шараларды жүзеге асыруға талпынды. Осындай талпыныс барысында Әзірбайжанмен және Украинамен байланыс орнатылды (Заки, 1994:198).

Шууро территориялық автономия жариялауға ашық ниет танытқан халықтармен байланысты қарқынды жүргізді. Ал мемлекеттік құрылыс мәселесінде мәдени автономия идеясын жақтаушылармен Шууруның байланысы қайшылықты жағдайда өрбіді. Бұл ретте Шууруның мәдени автономияны қолдаған татар ұлттық саяси элитасы өкілдерімен байланысын атап өтуге болады. Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман съезінде татар қайраткерлері мұсылман халықтарының мәдени автономия алуы ұлттық мүддені қорғауда тиімді екенін негіздеуге күш салған еді. Олардың пайымдауынша, мәдени автономия жағдайында мұсылман халықтары бір-бірінен бөлектенбей, бір мемлекет аясында бірлесе ұлттық мүддені қорғауға мүмкіндік туатын, сондай-ақ әр жерде шоғырланған (Астрахандағы, Қазандағы, Қырымдағы, Сібірдегі, Балтық бойындағы) татарлар территориялық автономия жағдайында бір-бірінен ажырап қалатын (Умумий Русие мәселелері съезінің қаралары, 1917:7)

Мәдени автономия идеяны С. Мақсуди, Гаяз Исхани секілді бірқатар татар халқының саяси элитасы өкілдерімен бірге Солтүстік Кавказ мұсылмандарының өкілі саналатын Бүкілресейлік мұсылман кеңесінің төрағасы А. Салихов (Цаликов) та қолдады. Олар өздерінің мұндай ұстанымын 1917 жылы 21 шілдеде Әзірбайжаннан, Түркістан өлкесі мен Қырымнан келген делегаттардың қатысуымен Қазан қаласында өткен екінші Бүкілресейлік мұсылман съезінде дәлелдеуге тырысып бақты (Программные документы, 1985:41).

Екінші Бүкілресейлік мұсылман съезімен қатар сол кезде Қазан қаласында мұсылман дін иелері мен мұсылман әскерілерінің съезі өткен еді. Осы үш съезге қатысушылар 22 шілде күні бас қосқан жиналыс өткізіп, Бүкілресейлік құрылтай жиналысына қарамастан ішкі Ресей және Сібір мұсылмандарының мәдени автономиясын жариялады (ҚРОММ, 186:1). «Түркі-татарлардың ішкі Ресей мен Сібірдегі ұлттық-мәдени

автономиясы» деп аталған бұл құрылымның астанасы ретінде Башқортстанның орталығы – Уфа қаласы белгіленді (Айда Адиле, 1996:104). Мұны башқұрт ұлттық саяси элитасы өкілдері С. Максуди жетекшілік еткен татар мәдени автономиясының шектен шығушылық әрекеті деп бағалады. Бұл өз кезегінде башқұрттар мен татарлардың саяси байланыстарын шиеленістіре түсті.

Зәки Уәлиди Тоған татарлардың мәдени автономияны қолдауын С.Максудидің кадеттер партиясының мүшесінің болуымен байланыстырды. Ол кадеттер партиясының бағдарламасында ұлттық-территориялық автономия мәселесі көтерілмейтіндігін, бұл партияның бағдарламасы түркі-мұсылман халықтарының мүддесімен үйлеспейтіндігін алға тартты. Сонымен қатар, ол бірінші жалпықазақ съезінің «қазақ облыстары ұлт жігіне қарай облыстық автономия алуға тиіс» деген шешімінде ұлттық-территориялық автономия идеясымен үйлесімділік болғанымен онда нақтылық жоқ, өйткені оған қазақтардың көшбасшысы Ә. Бөкейхановтың кадеттер партиясының мүшесі болуы ықпал етті деп те бағалады (Заки Валиди, 1994:197).

1917 жылы 25-29 тамыз аралығында Уфада екінші жалпыбашқұрт съезі өтті. Бұл съездің осында өткізілуінің астарында «Түркі-татарлардың ішкі Ресей мен Сібірдегі ұлттық-мәдени автономиясының» орталығы Уфа қаласы бола алмайтындығын таныту да жатты. Съезге қатысушылар Ресейдің унитарлық мемлекет болуын жақтаған татар қайраткерлерінің әрекеттерін сынға алып, Ресейдің федеративті мемлекет болуын, елдегі ұлттардың территориялық автономия алуын жақтайтын күштермен бірлесе әрекет етуін жалғастыра беретіндіктерін танытты. Уақытша үкіметті қару күшімен құлатқан большевиктердің әрекеті башқұрттардың ұлттық Шурасы тарапынан айыпталып, башқұрттардың кеңестік биіктікті мойындамайтыны мәлімделіп, 2 қараша күні Башқұрт автономиясы жария етілді.

Башқұрт автономиясын заңдастыру мақсатында Орынбор қаласында жалпыбашқұрт құрылтайы шақырылды. 194 делегаттың қатысуымен 8 желтоқсан күні өткен бұл құрылтайға қазақтардан да өкілдер келді. Сол кезде Орынбор қаласында Алашорда үкіметін жария еткен екінші жалпықазақ съезі өз жұмысын аяқтаған еді. Осы екінші жалпықазақ съезінің делегаттары атынан С. Қадырбаев пен М. Шоқай жалпыбашқұрт құрылтайына бақылаушы ретінде қатысты (Заки Валиди, 1994:218).

Жалпыбашқұрт құрылтайы Жетір, Қыпшақ, Усерган, Бурзян-Тангаур, Тамян, Барынтабын, Кувакан, Ичкин-Катай, Ток-Чуран деп аталатын 9 кантоннан тұратын Башқұрт автономиясының заң шығарушы және атқарушы органдарын құрып, оның мүшелерін белгіледі. Зәки Уәлиди Тоғанның ұсынуымен Башқұрт үкіметінің төрағасы болып заңгер Ю. Бикбов сайланды.

Башқұрт үкіметі Орынбор қаласына орналасып, ондағы кеңестік билікке қарсы күштермен байланыс жасап, генерал А.И. Дутовтың қолдауына да ие болды. Алайда, көп ұзамай қызыл әскерлердің қысымымен Дутов Орынбор қаласын тастап кетуге мәжбүр болды. Осылайша 1918 жылы ақпанда Орынбор қаласындағы билік кеңестер қолына өтті. Қалыптасқан мұндай ахуалға қарамастан, Башқұрт үкіметі Орынборда қалып, автономиялық мемлекеттілікті жүзеге асыру жолындағы жұмыстарын онан әрі жалғастыра берді және кеңестік биліктен Башқұрт автономиясын мойындауды талап етті. Орынбор губерниялық революциялық комитетінің төрағасы Цвиллинг болса Башқұрт үкіметінен кеңес өкіметіне қарсы келмеуді, большевиктер саясатын қолдауды талап етіп жатты.

Кеңестік билік пен Башқұрт үкіметі арасындағы текетірес жалғаса берді. Орынбор губревкомы Башқұрт үкіметін айтқанына көндіру мақсатында қуғын-сүргін әрекеттеріне де барды. Кеңес өкіметі Башқұрт үкіметінің бірқатар мүшелерін контрреволюционерлер ретінде тұтқынға алып, башқұрт әскери жасағын құруды ұйымдастырушы Г. Идельбаев пен Г. Магазовты атып тастады. Мұндай жағдайда башқұрттар арасында кеңестік билікке деген наразылық өрши түсті. Башқұрттар кеңестік билікпен ашық қақтығысқа дейін барды. Халықты өзіне қарсы қойып алудан сезіктенген Орынбор губревкомы тұтқынға алынған Башқұрт үкіметі мүшелерін босатып жіберуге мәжбүр болды. Осындай оқиғалардан кейін Башқұрт үкіметі Орынбордан кетіп, Челябинск қаласына келіп орналасты. Башқұрт үкіметі қонысын ауыстырған бойда кантондардағы билігін қайта қалпына келтіріп, Уақытша Сібір үкіметімен және Самарадағы Комучпен байланыс орнатып, ұлттық әскери жасақ ұйымдастыру шараларын жүргізді. 1918 жылдың ортасына қарай Башқұрт үкіметі қарамағында 2670 адамы бар 13 отряд болды.

Башқұрт үкіметі ұлттық әскери жасақ құрумен қатар Самарадағы Комучпен, Алашорда үкіметімен және Жайық казактарымен бірлесіп қарсыластары жөнінде мәлімет жинайтын құпия қызмет жүйесін құрды. Баку қаласына құпия тапсырмамен Башқұрт үкіметі атынан Г. Үмбатаев жіберілді. Башқұрт үкіметінің агенттері кеңестік билік тарапынан талқандалған Қоқан автономиясының бірқатар мүшелерімен байланыс жасап, кеңестік билікпен бірлесе күресу жолдарын қарастырды. Кеңестік билікпен күресте Башқұрт үкіметі өз әскерінің қолбасшысы генерал Гришин-Алмазовтың нұсқауларын басшылыққа алып отыратындығына келісім беріп, Сібір үкіметі тарапынан қаржылай көмек алуға қол Алашорда үкіметімен өз әрекеттерін бір ізге түсіру мақсатында Семей қаласына Башқұрт үкіметінің мүшесі Сейітгерей Магазов жіберілді.

С. Магазов Семейде Алашорда үкіметінің төрағасы Ә. Бөкейхановпен және Түркістан (Қоқан) автономиясының бұрынғы премьер-министрі М. Тынышбаевпен кездесіп, Башқұрт үкіметі мен Алашорда үкіметінің қалыптасып отырған саяси ахуал жағдайдағы ұстанымдары қандай болуы керектігі жайлы мәселені қарастырды. Күн тәртібіне қарастыруға қойылған мәселелердің қатарында Германия мен Жапонияға қатынас мәселесі де болды. Башқұрт үкіметі мен Алашорда үкіметі егер де Германия казактармен байланыс орната қалғандай болса, онда Германиядан қол үзіп, Жапонияның Сібірдегі өкілдерімен байланыс жасауға, сонымен қатар ұлттық қозғалыстың Ресейдегі күрес ауқымынан шығып кетпеуіне көңіл бөлінетін болды (Заки Валиди, 1994:249).

1918 жылы маусымда атаман Дутовтың Орынбор қаласын азат етуіне орай Башқұрт үкіметі Орынборға қайта көшті. Сол кезде Алашорда үкіметінің өкілі болып табылатын С. Қадырбаев та Орынбор қаласына келіп орналасты. Орынборда Башқұрт үкіметі төрағасының орынбасары міндетін өз қолына алған Зәки Уәлиди Тоған Алашорда үкіметінің өкілі С. Қадырбаевпен башқұрт және қазақ әскерлерін бірлестіріп, біртұтас қарулы күш етіп құру мәселесін қарастырып, қазақ-башқұрт әскери бөлімдерін азық-түлікпен, қару-жарақпен қамтамасыз ету жайын бірлесіп шешіп отырды (БРОТМ, 7:11).

Зәки Уәлиди Тоған мен С. Қадырбаев Самарадағы Құрылтай жиналысы мүшелерінің комитеті мен Уфа директориясына башқұрттар мен казактардың ұлттық-территориялық автономиясы жайлы талап-тілектерін білдіріп, оны қорғау жолында әрекеттер жасады.

1918 жылы тамыз бен қыркүйек айларында Самарадағы Құрылтай жиналысы мүшелерінің комитеті Мемлекеттік кеңес өткізіп, оған түркістандық, қазақстандық және Еділ-Орал өңіріндегі татарлар мен башқұрттардың өкілдерін де шақырды. Мемлекеттік кеңес жұмысы кезінде Башқұрт үкіметі мен Алашорда үкіметі мүшелері бірегей ұстанымда болып, ұлттық-территориялық автономия идеясын жақтайтындықтарын танытты. Осы кеңеске қатысқандардың қатарында Алашорда үкіметінің төрағасы Ә. Бөкейханов пен Башқұрт үкіметінің төрағасы Зәки Уәлиди Тоған да бар еді.

Самарада өткен Мемлекеттік мәжіліске қатысқан түркістандық өкілдермен бірге Алашорда үкіметі мен Башқұрт үкіметінің мүшелері «Оңтүстік-шығыс мұсылман облыстарының федерациясын» құру жайын да қарастырды. Бұл мәселені талқылауға көрнекті татар қайраткері Ж. Ақшора да қатысқан еді. Ол Башқұртстан, Қазақстан және Түркістанды қосу арқылы жасалатын мемлекеттік құрылымды «Шығыс түріктерінің федерациясы» деп атауды ұсынды. Бірақ Ә. Бөкейханов бұл ұсынысқа түзету енгізіп, «келешекте осылай атау дұрыс болар, ал әзірше орыстардың «пантүркизм» деген жаласынан сақтану үшін «Шығыс Ресейдің мұсылман федерациясы» деп аталғаны жөн дейді. Өкінішке орай, аталмыш идеяны сол тарихи кезеңде жүзеге асыру мүмкін болмай қалды.

1918 жылы 18 қарашада адмирал Колчактың Уфа директориясының мүшелерін тұтқынға алып, Самарадағы Құрылтай жиналысы мүшелерінің комитетін мойындамайтынын жариялады, ұлттық автономия идеясын қолдамайтынын білдірді. Кеңестік билікпен күрестегі күштер Колчактың бұл әрекетін «мемлекеттік төңкеріс» деп бағалады. Соған орай, эсерлер партиясы Колчакқа қарсы күш біріктіру керек деп шешіп, оған түркі-мұсылман халықтарының өкілдерін де тартуды көздеді. Эсерлер партиясының жетекшілері Орынбор мен Жайық казактарының демократиялық қанатының өкілдерін және самарадағы Құрылтай жиналысы мүшелерінің комитетінен өкілдер шақырып, Башқұртстандағы Қызылмешітте арнайы жиналыс ұйымдастырды. Бұл жиналысқа түркістандықтар атынан М. Шоқай мен В.Чайкин, Алашорда үкіметінен Зәки Валиди Тоған қатысты. Бірақ та бұл жиналыста Колчакқа қарсы күш біріктіре

қимылдаудың жоспары жасалынып үлгермеді. Өйткені, бұл жиналыс жайлы Колчак армиясына мәлімет түсіп, жиналысқа қатысушыларды тұтқынға алу үшін арнайы әскер жіберілуіне орай жиналыс жұмысын тоқтатуға мәжбүр болған еді.

Осы оқиғадан кейін 1918 жылы 5 желтоқсанда эсерлер партиясының орталық комитеті «большевиктерге қарсы күресті тоқтатылсын, демократияның барлық күші Колчак диктатурасына қарсы жұмылдырылсын» деген қаулы қабылдады. Колчактың режимі Башқұрт үкіметіне де ұнай қоймады. 1918 жылы 21 қарашада Башқұрт үкіметінің мәжілісінде Башқұрт автономиясын кеңестер мойындайтын болса, онда онымен келіссөз жүргізу мәселесі қаралып, Башқұрт үкіметінің әскерлері қызыл әскерлерге қарсы әскери қимылдарын тоқтатысын деген шешім қабылдады. Башқұрт үкіметінің кеңестік билік платформасын қабыл алатындығы жөніндегі шешімін Алашорда үкіметінің батыс бөліміне Зәки Уәлиди Тоған хат жолдау арқылы білдірді. Ол бұл хатында большевиктермен жақындасу шарасыздықтан, Колчактың башқұрт қозғалысына дұшпандықпен қарауынан туындағанын атап көрсетті (Типеев, 1929:41).

1919 жылы 22 ақпанда Башқұрт үкіметі арнайы бұйрық шығарып Башқұртстан жеріндегі билік Башқұрт революциялық комитетінің қолына көшетіні жөнінде бұйрық шығарды. Келесі күні Башревкомның мәжілісі өтіп, халық комиссариаттарына сайлау өткізілді. Башревкомның төрағасы болып Зәки Уәлиди Тоған сайланды.

Осылайша елдегі жерде Қызыл армияға қарсы күрескен башқұрт ұлттық саяси элитасы өкілдеріне кеңестік билік үшін, «Башқұрт кеңестік республикасы» үшін күресуге тура келді. Бірақ та бұл ендігі жерде башқұрт және қазақ ұлттық саяси элитасы өкілдерінің ұлттық мүддені бірлесе қорғау жолындағы әрекеті доғарылды дегенді білдірмейтін.

Кеңестік билік жағдайында да башқұрттар мен қазақтардың саяси элитасы өкілдері ұлттық мүддені қорғауда ұйымшылдық таныта білді. Бұл әсіресе Калинин мен Рыков жетекшілік еткен «Қазақ-башқұрт комиссиясының» жұмысы кезінде айқын аңғарылды. Бұл комиссия өз жұмысы барысында орыс халқының мүддесін көздеп, Қазақстан мен Башқұртстан аумағында орыс губернияларын – «Орынбор орыс губерниясы» мен «Орал орыс губерниясын» құруды мақсат тұтқан еді. «Орал орыс губерниясы» құрылған жағдайда Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) аумағы Қазақстаннан жырақ қалатын, «Орынбор орыс губерниясы» құрылған жағдайда Еділ-Орал өңірлеріндегі башқұрттар мен татарлар Орталық Азиядағы түркі-мұсылман халықтарының көршілесі болудан айырылатын. Міне, осындай жағдайда Башқұрт ревкомының төрағасы Зәки Уәлиди Тоған қазақтардың А. Байтұрсынов секілді қайраткерлерімен байланыс орнатып, «Қазақ-башқұрт комиссиясының» жымысқы әрекетіне қарсылық танытып, 1919 жылы 13 желтоқсанда В.И. Лениннің атына мынандай мазмұндағы хат жолдады: «Қазақ-башқұрт өлкесінде кеңестік ұлттық-территориялық автономия» құруда мыналар ескерілсін:

1) Қазақ-башқұрт билік орындары мен орыс билік орындары арасындағы жанжалдар доғарылсын, бірақ та бұл жанжалды доғару келімсек орыс кулактары болып табылатын тұрғындар пайдасына шешілмесін.

2) а) Қазақ және башқұрт республикалары біріктірілсін, ә) қазіргі Орынбор губерниясы Орынбор қаласымен бірге Қазақ-Башқұрт Республикасы құрамында болсын, б) Орынбор қаласы қазақтар мен башқұрттардың саяси, мәдени-экономикалық орталығы болсын, в) Орынбор қаласы мен Орынбор губерниясы Қазақ-Башқұрт Республикасы құрамына енгізілісімен облыстарға бөлініп, онда казактар мен орыстардың қоныстана беруіне мүмкіндік жасалсын.

3) Қазақ-башқұрт үкіметі жанында орталықтан тағайындалған екі өкіл болсын, оларға орыстар мен түземдіктер арасында туындаған жанжалды ушықтырмай жергілікті жерде шешу міндеті жүктелсін.

4) Саяси жұмыстар жүргізуді биік деңгейге жеткізу үшін оны түземдіктер арасындағы саяси жұмыс деп екіге бөле жүргізу қажет» (РМӘСТМ, 938:1).

Осы хаттың мазмұнынан башқұрттар мен қазақтардың ұлттық саяси элитасы өкілдерінің ұлттық мүддені бірлікте қорғауға деген талпынысын айқын аңғаруға болады. 1919 жылы қазақ, башқұрт және өзбек халықтарының саяси элитасы өкілдері кеңестік билік жағдайында ұлттық мүддені қорғауды жүзеге асыратын саяси ұйым құру жолында да әрекеттенді. Бұл істе Зәки Уәлиди Тоған белсенділік танытты (БРОТМ, 107:37). Кейіннен бұл партия «Түркістан социалистік «Ерік» партиясы» деген атпен бой көтерді.

Жалпы қорыта айтқанда, алаш қозғалысы мен башқұрт ұлттық саяси элитасы өкілдері

арасындағы байланыстың негізінде екі халықтың жарқын болашағына қол жеткізу деген ниет жатты.

Қорытынды. Сонымен, қазақ халқы мен башқұрт халқының ғасырлар бойы саяси, әлеуметтік, рухани мәдени дамуын сараптай келе, келесідей қорытындылар жасауға болады:

Башқұрт халқының тарихы мен рухани дүниесі және мәдениеті қазақ халқымен тығыз байланысты. Оған дәлел бауырлас халықтың азаттық жолында үндесуі, тілі, діні мен ділі, тұрмыс-тіршілігі мен рухани мәдени мұрасының ұқсастығы. Зәки Уәлиди Тоған және қазақ ұлт-азаттық қозғалысын бір-бірінен ажыратып қарастыру мүмкін емес. Осы мақалада соның бір қыры – ол қазақ және башқұрт қайраткерлік күресі және сол қозғалыстағы Зәки Уәлиди тұлғасы, саяси қайраткерлігі, қазақ-алаш қайраткерлерімен қызметтестігі де қарастырылған. Сонымен қатар қазақ халқы да өзінің ақыны ретінде қабылдайтын Ақмолла шығармашылығы да осы ойдың жалғасы болып табылады. Түркі әлемімен бірлескен қазақ- башқұрт қатынастарының тарихы терең, себебі ХҮІІІ ғасырдан басталып, ХХ ғасыр басындағы түркі халықтарының азаттық қозғалысы бір арнамен өрбіді және артында мол саяси, интеллектуалдық мұра қалдырды.

Әдебиет

- Абуев Қ.Қ. Абылай хан замандастары және ұрпақтары. Көкшетау. 2016
 Айда Адиле Садри Максуди Арсал, 1996. 104 с.
 Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газеті. 20 тамыз//<https://aqtobegazeti.kz/?p=3027>. 2009.
 Ахметвалиева С. // Ақмолла-просветитель и мыслитель XIX века, 23 авг. 2011.
 Башқортостан Республикасының орталық тарих мұрағаты (БРОТМ) 78-к., 1-т., 7-іс, 11-п. БРОТМ. 4917-к., 107-іс, 37-п
 Валидов Р. Истоки духовности. Уфа. 2006. 430.
 Валиханов Ч.Ч. Избранные труды. Том 3. Алматы. 1964. 663 с.
 Заки Валиди Тоған. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрков за национальное бытие и сохранение культуры / Перевод с турецкого. Уфа: Китап. 1994.
 Исин А. Әбілхайырдың хатын қалай оқыған дұрыс // Абай журналы №2, 2001.
 Қазақстан тарихы порталы. // e-history.kz, 9 қыркүйек. <https://e-history.kz/kz/projects/show/23015/>. 2013.
 Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚРОММ) 544-к, 1-т., 186-іс, 1-п.
 Программные документы мусульманских политических партии. Оксфорд, 1985. С.41.
 Протоколы Всероссийского мусульманского съезда. Пг. 1917. С. 318.
 Ресей мемлекеттік әлеуметтік саяси тарих мұрағаты (РМӘСТМ). 5-к., 1-т., 938-іс, 1-п.
 Султанғалиева Г.С. Джадидизм и взаимодействие тюркоязычных народов. Урало-Поволжья, Казахстан (конец - начале XX в.)// Вестник КазГУ им.Аль-Фараби. Сер. Истор. № 3. С. 38.
 Типеев Ш. Основные этапы в истории национального движения и Советской Башкирии. Уфа, 1929. С. 41.
 Умумий Русие мөселманлари съездинин қаралари. М., 1917. 7 б.
 Шаймерденова Ж.Қ.//Қазақстанда және Ресейде Ақмолланың рухани-ағартушылық қызметін зерттеу мәселелері. В соавторстве Букановой Р.Г., Казахстан, г. Кокшетау, Валихановские чтения-20. Том 1. Кокшетау, 2016.
 Юлдашбаев Б.Х. Учредительный курултай как вершина Башкирского национального движения // Этнополитическая мозаика Башкортостана. Т.2. М., 1992. С.64.

References

- Abuev K.K. Abylai khan zamandastary zhane urpaktary. Kokshetau. 2016
 Ayda Adile.Sadri Maksudi Arsal. 1996. 104 s
 Aktobe oblystyky kogamdyk-sayasy gazeti. 20 tamyz//<https://aqtobegazeti.kz/?p=3027>.2009
 Akhmetvaliyeva S //Akmulla-prosvetitel i myslitel XIX veka, 23 avg. 2011.
 Bashkortostan Respublikasynyn ortalyk tarikh muragaty (BROTM) 78-k.,1-t.,7-is, 11-p..
 BROTM.4917-k.,107-is,37-p
 Isin A. Abilkhayirdin khatin kalai okigan duris // Abay zhurnaly, №2. 2001.
 Zaki Validi Toğan.Vospominanya.Borba narodov Turkestana i drugih vostochnih musulman-tuirkov za natsionalnoe bytie i sohranenie kultury /Perevod s turetskogo. Ufa. 1994.
 Kazakhstan tarihi portaly.// e-history.kz, <https://e-history.kz/kz/projects/show/23015/> 2013.
 Kazakhstan Respublikasynyn ortalyk memlekettik muragaty (KROMM). 544-k, 1-t., 186-is,1-p.
 Programnye dokumenty musulmanskih politicheskikh partyi.Oxford, 1985. S.41.
 Protokoly Vserossiskogo musulmanskogo sieazda.Pg. 1917. S. 318.
 Resey memlekettik aleumettik sayasi tarikh muragaty (RMASTM) 5-k.,1-t.,938-is,1-p.
 Sultangaliyeva G.S.Dzhadidizm i vzaymideistviye turkoyazihnih narodov.Uralo-Povolzhhiya, Kazakhstana (konets - nachale XX v.) // Vestnik KazGU im.AI-Farabi. Ser.istor. 2001 № 3(22). S. 38.

- Tipeev Sh. Osnovnye etapi v istorii natsionalnogo dvizheniya i Sovetskoi Bashkirii. Ufa. S. 41. 1929.
Umumii Rusie moselmanlari sezdinin karalari. M., 1917. 7 b
Shaymerdenova Zh.K.//Kazakhstanida zhane Reseyde Akmollanyn ruhani-agartushilik kizmetin zertteu maseleleri. V soavtorstve Bukanovoi R.G., Kazakhstan, g. Kokshetau, Valikhanovskoe chteniya-20. Tom 1. Kokshetau, 2016.
Validov R. // Istoki dukhovnosti. Ufa. 2006. 430.
Valikhanov Ch.Ch. tom 3, Almaty.1964.
Yuldashbaev B.H.Uchreditel'niy kurultai kak vepshina Bashkirskogo natsionalnogo dvizheniya// Etnopoliticheskaya mozaika Bashkortostana. T. 2. M., 1992. S.64.

IRSTI 3.20:03.29

POLITICAL EVOLUTION OF THE ASSEMBLY OF PEOPLE OF KAZAKHSTAN

Ualtayeva Altyn¹, Bidakhmetova Shinar²

¹candidate of historical sciences, associated professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, e-mail: altyn.lazzat@mail.ru

²Master degree holder, Institute of philosophy, political science and religious studies, e-mail: shinar81@mail.ru

Abstract The proposed article is about political evolution of the Assembly of People of Kazakhstan (APK) as a significant tool for influencing the inter-ethnic situation in our country, primarily through the prism of political relations. For this purpose, historical, comparative, structural-functional and institutional methods of studying this problem were used to identify the specifics of the functioning of the APK and its transformation in political-ideological and content-social aspects.

The article attempts to consistently reveal the nature of theoretical and applied developments in inter-ethnic relationship, examines the world practice of harmonization of policy in this sphere based on the history of APK establishment, from local regional initiative to a recognized state institution. The Assembly's social and legal interdependence determined by the need to adapt to changing conditions. The analysis is carried out on current constitutional and legal status of the APK and prospects of this structure development in the coming years.

Key words: Assembly of people of Kazakhstan, ethnic group, tolerance, adaptation, Constitution of the Republic of Kazakhstan.

FTAXP 3.20:03.29

ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚЫ АССАМБЕЯСЫНЫҢ САЯСИ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Уалтаева Алтын¹, Бидахметова Шынар²

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, e-mail: altyn.lazzat@mail.ru

²Философия, саясаттану және дінтану институты, магистр e-mail: shinar81@mail.ru

Түйіндеме. Ұсынылған мақала этносаралық жағдайды реттеу саласындағы теориялық және қолданбалы өзіндік мәселелердің сипатын дәйекті түрде ашуға бағытталған. Қазақстан халқы ассамблеясының (ҚХА) қалыптасуы мен дамуы тарихына шолу жасалды. Жергілікті аймақтық бастамадан танымал мемлекеттік мекемеге айналуы негізінде этносаралық қатынастарды үйлесімді реттеудің саясатын әлемдік тәжірибиені қолдана отырып жүзеге асыруын зерттейді. Сонымен қатар қоғамдық және құқықтық өзара ара қатынасты ашып көрсетеді, ҚХА-ның қазіргі құрлымы қарастырылып, оның алдағы жылдарда өзгеру барысы туралы болжамдар жасалады.

Мақалада Қазақстан халқы ассамблеясы біздің еліміздегі этносаралық қарым-қатынасқа маңызды әсер етуші, ең алдымен мәнді саясат жүргізудің негізгі құралы ретінде қарастырылды. ҚХА қызметінің ерекшеліктері анықталып, оның саяси-идеологиялық және мазмұндық-әлеуметтік аспектілері көрсетілді, бұл мәселені зерттеу тарихи салыстырмалы, құрылымдық-функционалды және институционалды әдістер арқылы жүзеге асты.

Кілт сөздер: Қазақстан халқы Ассамблеясы, этнос, толеранттылық, бейімделу, Қазақстан Республикасының Конституциясы.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА**Уалтаева Алтын¹, Бидахметова Шынар²**¹кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, e-mail: altyn.lazzat@mail.ru²Магистр, Институт философии, политологии и религиоведения, e-mail: shinar81@mail.ru

Аннотация. В предложенной статье исследована эволюция развития Ассамблеи Народа Казахстана как значимого инструмента воздействия на межэтническую ситуацию в нашей стране, прежде всего через призму политических отношений. Для этого были задействованы исторический, компаративный, структурно-функциональный и институциональный методы изучения данной проблематики, для выявления специфики функционирования АНК и трансформации ее статуса в политико-идеологическом и содержательно-социальном аспектах.

В статье раскрываются теоретические и прикладные разработки в межэтнических отношениях, рассматривается мировой опыт гармонизации политики в области межэтнических отношений на основе экскурса истории образования АНК региональной инициативы до признанного государственного института. Показывается взаимобусловленность общественного и правового статуса Ассамблеи, определяемая необходимостью адаптации к изменяющимся условиям. Анализируется конституционно-правовой статус АНК, и делаются предположения о перспективах развития данной структуры в ближайшие годы.

Ключевые слова: Ассамблея Народа Казахстана, этнос, толерантность, адаптация, Конституция РК.

Introduction. The interaction of ethnic groups in any multi-ethnic country that claims stable development and sustainable economic growth is highlighted as one of the most important priorities of the study, being in the crosshairs of society and the state. Moreover, each state develops its own specific approaches and methods to solve the problems of harmonization of inter-ethnic relations, based on its own historical background and existing opportunities, formulating original concepts of inter-ethnic interaction that are relevant to local characteristics and situations. As an example, there are differences in the implementation of the concept of multiculturalism, which is variously interpreted in each of the countries of the European Union.

From this perspective, Kazakhstan, as a multi-ethnic state, also pays special attention to the sphere of inter-ethnic relations, considering domestic political stability as one of the most important priorities of state attention, which ensures the successful implementation of the country's strategic development plans. Kazakhstan has also been trying to find its own formula for harmonious interaction of representatives of all ethnic groups throughout the years of sovereign development, where the interests of not only the state would be taken into account – forming ethnic group-the Kazakhs, but also representatives of other ethnic groups, and having both a significant number and representation in the General population (Russians, Uzbeks, Uighurs), and sometimes symbolic (Finns). In confirmation, we can cite the words of the demiurge of modern Kazakh statehood, the first President of the country and Chairman of the Assembly of people of Kazakhstan N. Nazarbayev, who noted the following in one of his main works: “We are building a multi-ethnic state with equal rights and opportunities for all” (Nazarbayev, 1999: 4).

One of the important elements of the overall ideological structure to ensure inter-ethnic stability in the country is the Assembly of the people of Kazakhstan, which is supposed to be an effective tool for influencing relations between different ethnic groups. For a long period, since the establishment in 1995 until the present time, this body was focused on the harmonization aspects of interethnic communication, which is directly correlated to the overall state rate, which is well illustrated by the preamble of the Constitution of 30 August 1995, in which the first row focuses on the creation of some new community, regardless of the source of ethnicity for citizens of countries that determines their equality and equal historical

responsibility for the future of the state: “We are the people of Kazakhstan, United by a common historical fate, creating statehood on the native Kazakh land... “ (Konstituciya RK, 2005: 495).

It can be noted that even despite the existing public controversy and certain theoretical discrepancies, we are talking in this case about the formation of the so-called “civil nation”, i.e. the identification of Kazakhstanis on the primacy of their citizenship.

As the events of the last ten years show, the state and society are facing new challenges in the form of various precedents of inter-ethnic clashes and conflicts, which make us think about the effectiveness of previously adopted efforts to foster inter-ethnic stability and an atmosphere of tolerance between representatives of different ethnic groups. The events in January 2019 in Karaganda and in February 2020 in the Korday district of Zhambyl region, which require separate scientific study and research by ethnologists, are striking examples of recent times where the ethnic background is clearly observed.

Such challenges, accordingly, are such not only for the General policy of the state in the field of interethnic relations, but also for the Assembly of people of Kazakhstan, as a generalizing state body for the implementation of the policy of interethnic stability in the country. Moreover, questions have to be put in new perspectives, such as strengthening the APK’s preventive activities to prevent inter-ethnic conflicts, effectively predicting the growth of inter-ethnic tension, and forming a proactive approach to inter-ethnic problems.

The APK’s natural reaction may be to reform its activities, to change the nature of its work in order to adapt to the new reality. The ways in which the APK will develop is an important and topical issue that shows the vectors of development of the state’s policy in the field of interethnic relations, and one of the indicators is the transformation of the constitutional and legal status of the Assembly of people of Kazakhstan, together with the change in the semantic content of this structure. Therefore, the issue of scientific research of these aspects is a timely and relevant task of great applied importance.

Materials and methods. As a methodological basis, various General scientific methods were used, in combination with the use of methods of disciplines related to political science, primarily historical, comparative, structural and functional methods. In particular, they were used to study the stages of evolution of the status of the APK in historical retrospect, to compare the Kazakh model of interethnic interaction with foreign models, and to correlate the concepts of the status and content of the Assembly of people of Kazakhstan.

The theoretical foundations are the concepts that are characteristic primarily of Ethnology, namely constructivism and ethnosymbolism, which adapt to local conditions the theory of “civil nation”, which shows great potential for application in the future, especially in view of the officially designated tasks of the APK, in terms of promoting the formation of Kazakhstan’s identity, through the consolidation of ethnic groups, which is probably possible only on the primacy of the “civil nation”. At the same time, taking into account the need to maintain a balance for the objective coverage of inter-ethnic relations in Kazakhstan, an instrumentalist approach was also used to explain some phenomena, for example, to explain the phenomenon of ethnic groups ‘ adherence to the official interpretation of inter-ethnic interaction.

Some aspects of the activities of the Assembly of people of Kazakhstan as a tool aimed at harmonizing inter-ethnic relations in society, in relation to changes in its constitutional and legal status, which allow to increase the level of relevance of this structure to the changing situation in society, and, in General, to the needs of society, were studied.

New scientific results obtained by the dissertator in the framework of the research are seen in the following:

- for the first time, the evolution of the constitutional and legal status of the Assembly of people of Kazakhstan was studied through a socio-political prism, showing the mechanisms of adaptation of this body to the changing situation in the ethnic sphere.

- for the first time, the perspectives of the existence and functioning of the APK were highlighted, which can be attributed to the implicit tasks of this structure, while at the same time playing a significant role in legitimizing the state policy in the ethnic sphere both within the society itself and in the international arena.

- for the first time, the position that the future of the Assembly of people of Kazakhstan is closely linked to the continuity of the political course currently being implemented is presented in a reasoned manner. In the case of a radical revision of political attitudes, the need for this structure may be called into question, even in spite of the existing social demand, which may lead to leveling the status and significance of the APK to some extent.

The problems of research related to the study of interethnic interaction and the work of various tools for the harmonization of interethnic relations should be considered primarily in inseparable connection with the basic theories and concepts of Ethnology. In this aspect, particular interest are the directions that were developed by such authors as Benedict Anderson, Ernest Gellner, Roger Brubaker, and Donald Horowitz, namely constructivism and ethnosymbolism. Thus, the work of B. Anderson, "Imaginary communities" (Anderson, 2016: 416), provides a key to understanding how modern Nations are constructed, what influence General symbolic events have on the processes of identification of citizens, how the General information field affects the mass consciousness of people and their sense of ethnicity, which is critical for understanding the concept of "civil nation", being one of the cornerstones of the Kazakh model of inter-ethnic harmony and the work of the Assembly of people of Kazakhstan.

The concepts of ethnic borders, categories of nationalizing nation, preventive work to prevent ethnic conflicts and reduce the level of inter-ethnic tension are taken from such works as "Nations and Nationalism" by E. Gellner (Gellner, 1991: 794), "Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe" by R. Brubaker (Brubaker, 1996: 216), "Ethnic Groups in Conflict" by D. Horowitz (Horowitz, 2000: 720).

Among the domestic scientists who have made a significant contribution to the study of ethnic processes in Kazakhstan, it is necessary to note such authors as R. Kadyrzhanov and M. Shaikemelev, whose works had a great influence on the presented dissertation work, in terms of General ideology, understanding and approaches. In particular, the modern concept of constructivism and ethno-symbolism linked to the Kazakh soil is presented in the monograph of R. Kadyrzhanov "ethno-cultural symbolism and national identity of Kazakhstan" (Kadyrzhanov, 2014: 168), which outlines ways to overcome the problem of ethnic differentiation in Kazakhstan's society, examines the mechanisms of formation of national identity of modern Kazakhstan.

Own, unique point of view on the ethnic and civil vectors of nation-building in the context of the national idea of Kazakhstan, the Kazakh model of national identity in the context of globalization is revealed in the book by M. Shaikemelev "Kazakh identity" (Shaikemelev, 2013: 272), which also deeply examines the essence and content of the work of the Assembly of people of Kazakhstan.

Collections of scientific conferences held under the auspices of the Kazakhstan Institute for strategic studies, in particular, "Kazakhstan's experience of interethnic and interfaith harmony: proposals for the OSCE" (2009), are devoted to a comprehensive analysis of the formation of the Kazakh formula of interethnic harmony, one of the main elements of which is the APK Institute) (Kazahstanskii opyt. mat. konf., 2009: 160), and "Kazakhstan's model of inter-ethnic harmony: status and prospects" (2007) (Kazahstanskaya model'. sbornik mat. konf., 2007: 143), as well as the books "N. Nazarbayev-the founder of Kazakhstan's model of interethnic and interfaith harmony" (2005) (sbornik mat. konf., 2005: 212) and "Kazakhstan's model of interethnic tolerance of N. Nazarbayev: from idea to practical implementation" (2009) (sbornik mat. konf., 2009: 48).

One of the works that examines the issues of national unity of the people of Kazakhstan, through the prism of statistical data and forecasts for the future, is the collective work of M. Kassymbekova, B. Temirbolat T. Chigumira "Model of Nazarbayev" the well-known story in a new context" (2016) (Kasymbekov, Temirbolat, Shajgumarov 2016: 164).

The Center for the study of interethnic and interfaith relations of the Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan conducts a great deal of research on the specifics of interethnic conflicts in Kazakhstan (Kasymbekov, Temirbolat, Shajgumarov 2016: 236).

In General, it should be noted that the presented dissertation work, to a certain extent, closes the existing gaps in the topic of the evolution of the constitutional and legal status of the Assembly of people of Kazakhstan.

Discussion The Assembly of people of Kazakhstan was established on the basis of the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 1, 1995 (Ukaz Prezidenta RK ob obrazovanii, 1995: №2066). It is well known that the author of the idea is N. A. Nazarbayev, who in 1992, as the Head of state and speaking at a public meeting dedicated to the first anniversary of the country's Independence, expressed this idea.

Both then and now this idea is relevant. Especially now, at the current stage of deepening

and expanding globalization processes, when innovative communication technologies created to unite people, but in fact leading to even greater isolation of people from each other, are important for the integration potential of this structure -its ability to consolidate the interests of all ethnic groups in the country, to conduct a constructive dialogue with the authorities. The Assembly has become not just a body of inter-ethnic communication, but has become the most important instrument of national policy in the country.

The revival of ethnic consciousness and culture, the formation of a unified political, legal, cultural field of ethnic processes in the Republic would be impossible without the existence of the Assembly of people of Kazakhstan, without its constituent structural elements - ethno-cultural centers. It is these institutions of civil society that have ensured and still contribute to the preservation of peace and harmony in the country.

In the autumn of 1992, the 1-st Congress of Germans of Kazakhstan was held, where a new body was created-the Council of Germans of Kazakhstan, later renamed The Association of public associations of Germans of Kazakhstan "Vozrozhdenie". All regional public associations of Germans in Kazakhstan became part of this Association, which became one of the first registered ethnic structures in the Republic. by the time the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev expressed his idea to create the Assembly of people of Kazakhstan, the Association of public associations of Germans in Kazakhstan had accumulated a certain organizational baggage.

Other ethnic associations that exist in Kazakhstan have followed the same path, such as the Association of Koreans of Kazakhstan, which was formed in 1990, the APK celebrates its 30th anniversary in 2020.

In the early 90th former Soviet republics experienced bloody conflicts on national grounds. Although in those years, the leadership of Kazakhstan, headed by N. A. Nazarbayev, first of all sought ways to solve the most difficult economic problems, nevertheless, it sought to avoid any inter-ethnic conflicts, preserve peace and harmony, because only this way could ensure the stable development of the country.

Therefore, the creation of such a structure as the Assembly of people of Kazakhstan, which promotes communication between representatives of numerous ethnic groups and the creation of a solid Foundation of Kazakhstan's society, was natural. And it was a two-way movement; as a result, the initiative of the head of state N. A. Nazarbayev was actively supported by all ethnic and cultural associations.

Although the implementation of this initiative seems to be a simple process from the height of the present time, there is no denying the existence of various groups of influence that have opposed it even at the parliamentary level. Some parliamentarians considered it a priority to carry out effective economic reforms to create conditions for the functioning of the market economy. Another obstacle was the lack of an appropriate legislative framework.

In October 2008, an event occurred that became a milestone in the development of the Assembly of people of Kazakhstan. This is the adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan "on the Assembly of People of Kazakhstan", which defined the status, formation and organization of the work of the Assembly of people of Kazakhstan, aimed at implementing the state policy to ensure public consent and national unity, improving the effectiveness of interaction between state bodies, organizations and civil society institutions in the field of interethnic relations (Unikal'naya model' tolerantnosti, kazpravda)

This law de jure consolidated what was already defined de facto, namely the purpose, main tasks and activities of the Assembly of people of Kazakhstan. It should be noted that earlier, namely in may 2007, the Parliament of the Republic of Kazakhstan adopted a number of amendments to the Constitution, and the Assembly, which since the release of the Decree of the President of Kazakhstan on its creation was called the Assembly of Peoples of Kazakhstan, became known as the Assembly of People of Kazakhstan. This change was fundamentally important, because it is correlated with the Constitution of our country, which begins with the words "We, the people of Kazakhstan", and emphasizes the unity of the people of our country, despite its multi-ethnic composition.

The multi-ethnicity of Kazakhstan and the existence of long-term development goals of the country cause increased attention to the development of an authentic formula for inter-ethnic harmony, the element of which is the Assembly of people of Kazakhstan. As previously noted, this structure is unique and specific only for our country in a number of indicators, while it has a certain potential for development, taking into account timely adaptation to changing realities.

Before proceeding to the consideration of modern ethnological approaches and orientations, we focus our attention on the ethnosocial processes that are characteristic of both Kazakhstan and the whole world. As a result of globalization in modern socio-cultural conditions, the nature and status of ethnological relations are changing everywhere, and the socio-ethnic structure of society is being transformed. Globalization is full of complexities and contradictions, we see, on the one hand, the strengthening of integration processes, and on the other hand, the emergence of many examples of ethno-cultural fragmentation, localization and regionalization. That is, there is a convergence and unification of cultures, and the strengthening of the desire of representatives of ethno-cultural groups to revive their original traditions, preserve the unique characteristics of their ethnic group.

By ethnosocial processes we mean those changes that occur in ethnosocial communities, in particular, changes in socio-economic parameters that are the most dynamic, therefore, determining the change of ethnosocial systems. Ethno-cultural parameters are more stable, so ethnic processes are less dynamic compared to socio-economic parameters.

One of the most important tasks of Ethnology is the study and theoretical understanding of modern ethnosocial processes, their role in ethno-cultural associations, as well as the problems of establishing a dialogue of civilizations and cultures.

Today, the constantly changing social reality determines the priority of new directions of ethnological research. In recent years, researchers have focused on the political and sociological aspects of Ethnology. The reason for this was the need to resolve inter-ethnic conflicts, the need to resolve them. Such Sciences as sociology and political science possess methods of solving interethnic conflicts. Nevertheless, due to the growing number of interethnic conflicts, the need for specifically applied research of ethnosocial processes is increasing.

Therefore, in the modern world, one of the main conditions for maintaining social stability is the search for tools and mechanisms for maintaining intercultural dialogue. The analysis of the experience of multi-ethnic Kazakhstan, which has managed to avoid major ethnic conflicts over the years of independence, can help to solve this problem.

The basis of the model of interethnic and interfaith interaction created in the Republic of Kazakhstan was largely based on deep-rooted historical traditions that predetermined the ability of the Kazakh people to co-exist and non-conflict perception of a different mentality and culture. It should be noted that the culture of nomadic peoples has always been distinguished from the cultures of traditionally sedentary peoples by their ability to adapt to new territorial conditions. In many ways, it is the steppe customs that form the basis of the strategic course in the sphere of national policy of the Republic of Kazakhstan. Therefore, outside of the historical context, it is impossible to understand many modern realities of Kazakhstan's life, including the state model of relations between ethnic groups that is being formed.

The main feature of the Kazakh model of interethnic relations, formed over the years of independence, should be recognized as a combination of national specifics inherent in the Kazakh ethnic group, the introduction of best international practices in the field of ensuring interethnic dialogue and the formation of an optimal regulatory framework for Kazakhstan's realities in the field of intercultural interaction.

The main stage of formation of the national legislative base of the Republic of Kazakhstan in the sphere of interethnic and interfaith relations covers the period from 1997 to 2007. It was during this period that long-term and short-term priorities for the evolution of the country's socio-political system along the path of democratization were formulated, in combination with measures to strengthen Kazakhstan's statehood.

The strategy of long-term development of Kazakhstan was outlined by the President of Kazakhstan N. A. Nazarbayev on October 10, 1997 in the Address to the people of Kazakhstan "Kazakhstan-2030. Prosperity, security and improving the well-being of all Kazakhstanis".

One of the key directions Of the strategy "Kazakhstan-2030" was declared the spiritual development of the peoples of Kazakhstan and the implementation of the triune language policy. To this end, the leadership of Kazakhstan initiated the cultural program "Trinity of languages" in 2003. N. A. Nazarbayev formulated his position on this issue: "first, continuing the work carried out under the program "Cultural heritage", it is necessary to study the issue of creating a "Fund for the Spiritual Development of the Peoples of Kazakhstan".

The Foundation should regularly monitor and support the development of cultural values

and traditions of our peoples through public-private partnerships and the involvement of relevant public organizations. The Fund should be managed on the basis of corporate governance principles.

Secondly, I suggest starting a phased implementation of the cultural project “Trinity of languages”. Kazakhstan should be perceived throughout the world as a highly educated country whose population uses three languages. This is the Kazakh language – the state language, Russian as the language of international communication and English – the language of successful integration into the global economy” (Nazarbayev, 1997: 435-436).

The new principles of language policy are reflected in the Law “on languages in the Republic of Kazakhstan” No. 151-1 of 11 July 1997 (as amended on 20 December 2004). In accordance with the Constitution, article 6 of RK Law “On languages in the Republic of Kazakhstan” secures the right of every citizen “to freely choose the language of communication, upbringing, education and creativity. The state takes care of creating conditions for the study and development of the languages of the peoples of Kazakhstan” (Nazarbayev, 1997).

According to the Law, it is the duty of every citizen of the Republic to master the Kazakh language, which is an important factor in the consolidation of the people of Kazakhstan. At the same time, Russian is officially used in state organizations and local self-government bodies along with Kazakh (Zakon RK O yazykah, 1997).

As a result of the measures taken in the field of language, by the mid-2000s, significant positive changes in this issue were clearly evident.

The first President of Kazakhstan described the results of the work done during that period: “We have achieved a balanced language policy. Kazakhstan is one of the few countries in the post-Soviet space that has resolved these problems without acute conflicts and social upheavals. And you know that they were in the former Soviet Union. There is a natural process of mastering the state language by citizens of the country, especially young people. This does not happen by force, but by the voluntary desire of people who feel the need to know the state language. I am sure, that this desire will increase every year” (Nazarbayev, 1997: 438).

These principles of language policy were reflected in the period under review and in the Law of the Republic of Kazakhstan “on education” of July 27, 2007: “All educational organizations, regardless of their ownership forms, must ensure that students learn Kazakh as a state language, as well as learn Russian and one of the foreign languages in accordance with the state mandatory standard of the appropriate level of education” (Zakon RK Ob obrazovanii, 2007).

In accordance with articles 4 and 36 Of the law of the Republic of Kazakhstan “on education” of July 27, 2007, the state guarantees all citizens of the Republic of Kazakhstan, including representatives of all national minorities, to receive free General secondary education within the limits of the state compulsory education standards. In practice, children of foreign citizens, oralmans, stateless persons, and refugees permanently residing in Kazakhstan receive free General secondary education in state educational institutions.

The principle of equality of citizens of Kazakhstan, regardless of national or religious affiliation, also applies to the sphere of employment. In accordance with the Constitution and The law “On public service” of 23 July 1999, citizens of the Republic, including representatives of all national minorities, have the right to equal access to public service. The requirements for a candidate for the position of a civil servant are determined only by the nature of their official duties and are established by law.

Equal access to public service is ensured by competitive selection, which involves a series of sequential stages: the publication of an announcement on the competition in the Kazakh and Russian languages, testing for knowledge of legislation of the Republic of Kazakhstan in Russian or Kazakh languages, the interview (Zakon RK O yazykah, 1997).

In addition, it should be noted that there is no mandatory requirement for knowledge of the state language in Kazakhstan’s legislation on public service.

In accordance with the provision of article 12 of The law on public service, no direct or indirect restrictions may be imposed on entering the public service based on gender, race, nationality, language, social origin, property status, place of residence, attitude to religion, beliefs, membership in public associations, or any other circumstances.

In General, the criminal code of the Republic of Kazakhstan, which entered into force on

January 1, 1998, defines liability for violations of equal rights of citizens, depending on race, nationality, attitude to religion, which have caused harm to the rights and interests of citizens. Nor can freedom of conscience and religion be restricted, even in a state of emergency, which has become very relevant for 2020.

The constitutional Council of the Republic of Kazakhstan, by resolution No. 6 of 26 October 1996, clarified this constitutional provision in the sense that the human rights and freedoms listed in paragraph 3 of article 39 of the Constitution cannot be restricted by anyone, including the state, and under any circumstances, including during a state of war or emergency.

In April 2002, the constitutional Council once again confirmed this explanation and declared unconstitutional the Law adopted by the Parliament on amendments and additions to the Law “on freedom of religion and religious associations”, which restricts freedom of conscience and religion. Hindering the implementation of the right to freedom of conscience and religion is subject to criminal liability (article 149 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan). As part of the improvement of the system and mechanisms for ensuring the observance and protection of citizens’ rights and freedoms, the post of human rights Commissioner was introduced in September 2002.

In order to conduct a political dialogue between the state and civil society institutions, a permanent Meeting was formed in November of the same year to develop proposals for further democratization and development of civil society. All these steps, which have been consistently implemented, reflect a systematic approach to carrying out changes in the inter-ethnic and inter-confessional spheres.

Active legislative activity in the field of interethnic relations in the late 1990s and early 2000s was accompanied by the strengthening of the role of the Assembly of people of Kazakhstan in the socio-political processes taking place in the Republic. First of all, the formation of a single Kazakh nation based on the primacy of civil identity continued at this stage. At the seventh session of the APK in December 2000, the President set the task of forming a civil community based on Kazakhstan’s patriotism. In his report at this session, Nursultan Nazarbayev stated: “We created Kazakhstan, now the task is to create Kazakhstanis” (Nazarbayev, 2000).

This task became one of the key directions of the APK Strategy adopted at the end of the IX session of the Assembly of people of Kazakhstan in 2000. The main goal of the APK Strategy was announced to increase the role of the Assembly of people of Kazakhstan in the implementation of the objectives of the strategy “Kazakhstan-2030”, strengthening stability and harmony in society and the process of forming the Kazakh people, its strong statehood, and open civil society.

Overall, since the mid 2000’s begins a gradual process of evolution of the Assembly of people of Kazakhstan of the Advisory body under the President of the Republic of Kazakhstan to the authority with broad powers and responsibilities enshrined in the Constitution. One of the most important moments in the sphere of inter ethnic integration and religious relations was the stage of creating the legal framework in 2008-2011.

The main milestones of this period were the adoption of two important documents: the Law “on the Assembly of people of Kazakhstan” and the Doctrine of national unity. In addition, the norms of regulation of inter ethnic and interfaith spheres of the Republic of Kazakhstan are reflected in the amendments adopted to the Law “On education” (dated 19.01.2011). In 2008 in the Republic of Kazakhstan was carried out Constitutional reform, the results of which the Assembly of people of Kazakhstan received the right to elect deputies of the Majilis. At the same time, the Law “on the Assembly of people of Kazakhstan” was issued, which formed the legal instruments for ensuring the activities of this body and provided political recognition and the role of the APK in strengthening peace and harmony in the Republic. Thanks to the steps taken in this direction, the Assembly of people of Kazakhstan has become a full-fledged subject of the country’s political system.

Since 2008, the interests of ethnic groups have been ensured through the parliamentary guaranteed representation of the Assembly in the Parliament of the Republic of Kazakhstan. This measure allowed Kazakhstan to implement the main principle of paragraph 31 of the Document of the Copenhagen meeting of the CSCE Conference on the human dimension, signed in June 1990, as well as the Lund recommendations of September 1999 on special measures to ensure ethnic representation in government (Nazarbayev, 1999:4).

In May 2010, an important step was taken towards the formation of a single Kazakh nation

as a civil community – adoption of the Doctrine of national unity “based on the desire to create equal opportunities and stable conditions of life for all citizens of Kazakhstan, recognition of the universal Declaration of human rights, awareness of responsibility for the fate of the nation, creation and strengthening of national statehood on the ancestral Kazakh land and other fundamental principles set forth in the Declaration on state sovereignty, the constitutional law on state Independence and the Constitution of the Republic of Kazakhstan” (Doktrina nats. edinstva Kazahstana, 2010).

The main objective of this document is to create conditions under which representatives of all ethnic groups and nationalities living in Kazakhstan will be able to overcome the dominant idea of national identity in their minds and feel like representatives of a single whole, which can be defined as the Kazakh nation. At the same time, the formation of a common Kazakh identity should not detract from the importance of national consciousness and socio-cultural values of Kazakhs and other peoples of Kazakhstan. These tasks define the structure of the Doctrine based on three principles:

- One country – one destiny,
- Equal opportunities
- Development of the national spirit.

Thus, during all the years of independence, the legal provision of inter-ethnic and inter-religious relations has been the most important direction of the national policy of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan’s model of interethnic interaction was initially built on the basis of legislative acts that ensure constructive interaction between civil society institutions and the state.

In 2010, the Doctrine of national unity was adopted - not a legislative or By-law, but a document of the highest level, reflecting the requests of almost all citizens of the country. The backbone of the doctrine of national unity was the idea of President of Kazakhstan - Leader of nation N. Nazarbayev in his address to people of Kazakhstan “new decade - new economic growth - new opportunities of Kazakhstan” about the fact that the main value of Kazakhstan is its independence, created on the primordial Kazakh land.

The doctrine develops the spiritual state of the people of Kazakhstan, its aspiration to new goals and ideas, fixing the foundations of national unity based on universal values: “One country - one destiny”; “Different origins - equal opportunities”; “Development of the national spirit”. At the XV session of the Assembly of people of Kazakhstan, President N. A. Nazarbayev stressed that the unity of the people of Kazakhstan is based on three main pillars: first, it is our common history; second, it is common for all Kazakh ethnic groups values. And finally, the third pillar is our common future. These methodological provisions are developed and deepened in the Doctrine of national unity.

At the meeting of the Council of the Assembly of people of Kazakhstan on April 19, 2010, the Doctrine of National unity of Kazakhstan was approved. At the new stage of the country’s development, the achievement of National unity based on the recognition of a common system of values and principles for all citizens was recognized as a strategic priority. If at the stage of formation of the state the main task was to consolidate society on the basis of interethnic tolerance and social harmony, at the new stage of development of the country, the achievement of National unity based on the recognition of a common system of values and principles for all citizens becomes a strategic priority. The doctrine of National unity is the basis for people’s awareness of the need to unite in the face of the challenge of time, a way to understand what brings us closer and makes us one, and the impulse to move forward together in the future (Nazarbayev, 2009).

Based on this, the following principles of National unity of Kazakhstan are proclaimed: “One country - one destiny” - awareness of the common destiny of each citizen and his homeland - the Republic of Kazakhstan.

The doctrine served as the basis for creating an integrated system of legal, socio-economic, political, state and administrative measures aimed at strengthening the unity of the people, developing democracy, and dialogue of cultures and civilizations. The implementation of the Doctrine is aimed at activating and mobilizing the human and intellectual potential of the country in order to accelerate the development of Kazakhstan, achieve a decent standard of living for each of us, respect and protect the rights and freedoms of citizens guaranteed by the Constitution of the Republic.

In accordance with the Strategic development plan of the Republic of Kazakhstan until 2020,

the doctrine has become the main tool for the consolidation of Kazakhstan's society. Ensuring national unity is an important condition for creating a democratic, secular, legal and social state. Economic growth, social progress and democratic development of the country are possible only if the unity of society is consolidated and preserved.

So, one of the priorities of the cultural policy set out in the Strategy of the Assembly of people of Kazakhstan for the medium term period up to 2011, it was named "the involvement of civil society in addressing important social projects in the field of interethnic relations, development of civil society institutions in the sphere of interethnic relations" (Ukaz Prezidenta RK, 2002:№856).

It can be stated that Kazakhstan as a whole successfully managed to solve the task of ensuring inter-ethnic peace within the country set in the early 1990s. To date, the main components of Kazakhstan's model of interethnic interaction have been identified.

First, inter-ethnic relations in Kazakhstan are fundamentally depoliticized. According to article 5 of the Law "on political parties", it is prohibited to create and operate political parties whose goals or actions are aimed at inciting social, racial, national, religious, class and ancestral discord. It is not allowed to create parties based on race, ethnicity, or religion. Paragraph 2 of article 39 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan establishes that "any actions that may violate interethnic harmony are recognized as unconstitutional" (Konstitucionnoe pravo RK, 2001: 21).

Secondly, the Kazakh model of inter-ethnic interaction was initially built on the basis of legislative acts that provide for the constructive interaction of civil society institutions (represented by ethnic and cultural associations) and the state. So, one of the priorities of the cultural policy set out in the Strategy of the Assembly of people of Kazakhstan for the medium term period up to 2011 was named "the involvement of civil society in addressing important social projects in the field of interethnic relations, development of civil society institutions in the sphere of interethnic relations".

Third, ethnic groups have a high civil and social status. Their representatives do not act as national minorities, but are treated as citizens with full rights. According to article 12 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, "human rights and freedoms belong to everyone from birth, are recognized as absolute and inalienable, determine the content and application of laws and other normative legal acts". At the same time, "everyone has the right to use their native language and culture, to freely choose the language of communication, education, training and creativity" (Konstitucionnoe pravo RK, 2001: 34).

Given the specifics of the formation of Kazakh society, traditions and peculiarities of the mentality of the Kazakh ethnic group, it is hardly possible to say that Kazakhstan's experience of interethnic and interfaith harmony is a universal model. However, of course, the basic principles and tools of intercultural dialogue created in Kazakhstan are of great scientific interest.

Research result The results of the study are seen in the fact that they can be used in the process of improving the efficiency of the APK, and as a source material for the analysis of the activities of this structure by domestic and foreign experts. In addition, some of its provisions may be useful for updating the scientific discussion on the ways of forming a civil nation in Kazakhstan, as well as on the future of the Assembly of people of Kazakhstan in the coming years.

In theory, the provisions on the typology of models of interethnic harmony, which includes Kazakhstan, as well as on the latent functions of the APK to legitimize the political course being pursued in the Republic of Kazakhstan, may be of some interest.

The absence or low level of trust between representatives of various ethnic groups creates a fertile environment for the widespread dissemination of concepts, ideas and myths about the superiority of certain ethnic groups over others, "cultural", "civilizational" dominance, which clearly leads to an increase in the level of tension and the gradual maturation of hotbeds of future conflict.

Seemingly unnoticeable at first, and sometimes difficult to measure, the growth of inter-ethnic contradictions can potentially lead to social conflicts that are heavily involved in national issues, as has already happened in the countries of the Middle East region, Sudan, Tunisia, Libya, etc.

It should be noted that in Kazakhstan, despite various precedents of inter-ethnic clashes, which from time to time overshadows a generally very positive picture of inter-ethnic relations, there

has not been any large-scale conflict that would have divided society into opposing sides for a long time.

Moreover, the above-mentioned precedents show that the country has its own special, specific mechanisms of social and inter-ethnic harmonization, which help to solve existing problems in an adequate way, without bringing them to the level of intervention of the international community and without giving them a state scale.

This is largely due to the fact that Kazakhstan has always paid special attention to the issues of the above-mentioned inter-ethnic harmonization, through the formation of a set of organizational and legal measures, together with socio-cultural regulators, which were aimed at identifying, mitigating and resolving existing contradictions.

Today, Kazakhstan is an independent state that is able to build constructive relations not only with its neighbors, but also with the whole world. And we can agree with the opinion of a number of researchers that Kazakhstanis are an open nation with an inclusive identity. One of the most important achievements of our state is interethnic and interfaith harmony, when the unity of the people of Kazakhstan is most important for the citizens of the country, i.e. they connect themselves primarily with the state, not with their nationality or religion. One of the main political know-how that contributes to the strengthening of statehood and has no analogues in the world is the Assembly of people of Kazakhstan, which since its creation has quickly gained credibility, attracting the attention of the whole world. And this attention does not wane, but continues to grow to this day.

In our country, inter-ethnic harmony is a priority, the Foundation of constitutional democracy, the rule of law, and respect for rights and freedoms at the national level, so it is not surprising that we created such a unique body that occupies a special place in the country's democratic structure.

Conclusion This year, 2020, has been extremely difficult for our country and society. The adverse economic situation, coupled with the coronavirus pandemic, has a strong impact on the social well-being of citizens of Kazakhstan, exposing hidden problems and actualizing existing contradictions, primarily political and managerial. All this is also reflected in the sphere of inter-ethnic relations, which is always sensitive to the growth of social tension in society. In a certain sense, we can say that Kazakhstan's model of inter-ethnic harmony is currently undergoing a series of tests that should show how viable and effective it is. In this regard, the Assembly of people of Kazakhstan is also going through another test, as an important element of the overall system of harmonization of inter-ethnic relations of our country, which also has a symbolic meaning.

At the same time, there is reason to believe that both the APK and the Kazakh model of public consent will successfully overcome all difficulties, since it has previously faced similar challenges and has always found an adequate response, and only in the main, fundamental way, which involves taking into account the views of all parties and a firm commitment to the principles of tolerance and dialogue between ethnic groups. Of course, this does not mean that the APK should not or will not change, moreover, it is obvious that it is through modernization and reform this structure can increase its relevance to the ongoing processes, as has already happened before. After all, it is the flexibility of this body that has predetermined its adaptability to the changing socio-economic, demographic and sometimes even geopolitical situation.

The constitutional status of the Assembly was also changed, reflecting the transformation of the content and functions of this body, which, positioning itself as a deliberative body, it has other important inter-ethnic harmony additional tasks, such as consolidation of ethnoes on the primacy of the "civic nation" ("kazahstanskoe") and increase the level of trust between members of different ethnic groups, promoting their effective integration into the Kazakhstan society. Therefore, the study and analysis of this status is important for understanding the direction in which the APK is being transformed and what this means for the domestic model of inter-ethnic interaction.

If earlier, it seems, the moments of consolidation of ethnic groups around the built power vertical were of particular importance, now the problems (or opportunities, depending on the chosen point of view) of effective integration of ethnic groups into the Kazakh society, taking into account the existing demographic trends and proportions, come to the fore. In this aspect, we can predict the further evolution of the constitutional and legal status of the Assembly of people of Kazakhstan, which reflects the role of this structure in the sphere of

interethnic relations in the next five years, until 2025. Summing up the dissertation research, we can say that the theme of the evolution of the constitutional and legal status is of great importance for understanding the functioning of the Kazakh model of inter-ethnic harmony, which is now on the threshold of its new stage of development.

It is difficult to predict exactly what path and how this development will go, but, nevertheless, it is clear that the best option for preserving inter-ethnic and political stability in General will be to take into account the views of all interested parties and open public dialogue with the involvement of ethnologists, especially given the General mass demand for maintaining the economic growth rate in the country, from representatives of all ethnic groups that make up the “national outline” of the Republic of Kazakhstan.

References

- Anderson B. Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokah i rasprostraneniі nacionalizma. M.: Kuchkovo pole, 2016. 416 s. [In Russian]
- Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National question in the New Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 216 p.
- Doktrina nacional'nogo edinstva Kazahstana. Astana, 2010. https://www.inform.kz/ru/doktrina-nacional-nogo-edinstva-kazahstana_a2263364 [In Russian]
- Gellner E. Nacii i nacionalizm. M.: Progress, 1991. 794 s. [In Russian]
- Horowitz D. L. Ethnic groups in conflict. Berkeley: University of California Press, 2000. 720 p.
- Kasymbekov M., Temirbolat B., Shajgumarov T. Model' Nazarbayeva. Izvestnaya istoriya v novom prochtenii. Astana: Delovoj mir Astana, 2016. 164 s. [In Russian]
- Kadyrzhanov R.K. Etnokul'turnyj simvolizm i nacional'naya identichnost' Kazahstana. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2014. 168 s. [In Russian]
- Kazahstanskii opyt mezhnacional'nogo i mezhkonnessional'nogo soglasiya: predlozheniya dlya OBSE. Materialy mezhdunarodnoj konferencii. Almaty: KISI, 2009. 160 s. [In Russian]
- Kazahstanskaya model' mezhetnicheskogo soglasiya: sostoyanie i perspektivy. Sbornik materialov nauchno-prakticheskoy konferencii. Almaty: KISI, 2007. 143 s. [In Russian]
- Kazahstanskaya model' mezhetnicheskoy tolerantnosti N.Nazarbayeva: ot idei k prakticheskoy realizacii. Moskva-Astana, 2009. S.48. [In Russian]
- Konstituciya Respubliki Kazahstan.2005 <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000>
- Konstitucionnoe pravo Respubliki Kazahstan / Sost. Ashcheulov A. T. Almaty: KazGYUA, 2001. S. 21. [In Russian]
- Qazirgi zaman dilindegi etnostylyk zhōne konfessionaldyk: әdisnama zhōne zertteu mәseleleri: halykaralyk gylimi-praktikalыk seminar materialdary zhōne ғыlymi zhumystar zhinary. Astana: Kazakstan Respublikasy Prezidentiniң zhanyndary Memlekettik baskaru akademiyasy, 2016. 236 b. [In Russian]
- Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life & Explanatory Note September 1999. OSCE High Commissioner on National Minorities, 1999. [In Russian]
- Nazarbayev N.A. Nacional'noe edinstvo nash strategicheskij vybor. Vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbayeva na XV sessii Assamblei naroda Kazahstana (Astana, 26 oktyabrya 2009 g.) www.akorda.kz
- Nazarbayev N.A. V potoke istorii. Almaty: Atamura, 1999. P.4. [In Russian]
- Nazarbayev N. A. Evrazijskij Soyuz: idei, praktika, perspektivy. 1994-1997. M.: «Fond sodejstvuya razvitiyu social'nyh i politicheskikh nauk», 1997. S. 435-436. [In Russian]
- Nazarbayev N.A. Strategiya nezavisimosti. Almaty: Atamura, 2003. S.56. [In Russian]
- Nazarbayev N.A. Vystuplenie na sed'moj sessii Assamblei narodov Kazahstana. Dekabr' 2000 g. www.akorda.kz/ [In Russian]
- Nazarbayev N.A. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbayeva narodu Kazahstana «Procvetanie, bezopasnost' i uluchshenie blagosostoyaniya vsekh kazahstancev» (Astana, 10 oktyabrya 1997 g.) [In Russian]
- Shaikemelev M.S. Kazahskaya identichnost'. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2013. 272 s. [In Russian]
- Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan «Ob obrazovanii Assamblei naroda Kazahstana» ot 1 marta 1995 goda № 2066 (red. ot 03.10.2000 g.) // www.assembly.kz
- Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 26 aprelya 2002 goda № 856. Strategiya Assamblei naroda Kazahstana na srednesrochnyj period. www.akorda.kz
- Unikal'naya model' tolerantnosti // <http://www.kazpravda.kz/c/1303169918>
- Zakon Respubliki Kazahstan «O yazykah v Respublike Kazahstan» № 151-1 ot 11 iyulya 1997 goda (s izmeneniyami ot 20 dekabrya 2004 goda). <http://www.medialaw.ru> [In Russian]
- Zakon Respubliki Kazahstan «Ob obrazovanii» ot 27 iyulya 2007 goda. <http://www.zakon.kz> [In Russian]

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY

FTAХР 03.61.91

**«ЖЕТИАТАЛЫҚ» ЭКЗОГАМИЯЛЫҚ БІРЛЕСТІКТІҢ
РУЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМ ЕКЕНДІГІНІҢ ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
ЖӘНЕ ЛОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ**

Әлімбай Нұрсан

тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы
Орталық мемлекеттік музейінің директоры
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: csmrk1986@mail.ru

Түйіндеме. Дәстүрлі қазақы ортадағы жетіаталық экзогамиялық бірлестіктің рулық ұйым ретіндегі институционалдық табиғатын оның төмендегідей құрылымдық және функционалдық ілкімді белгі-принциптерге сүйене отырып дәйектеуге болады: 1) көшпелілердің туған руының генеалогиялық деңгейіндегі өзіндік сана-сезімін айқындайтын һәм айғақтайтын рулық территория мен олардың рулық бірлестік ретіндегі өзіндік атауы – микро-эндоэтнонимнің (эпоним) болуы; 2) «жетіатаның» ұйымдық жағынан да, функционалдық тұрғыдан да құрамдас компоненті болып табылатын «біраталардың» тіршілікқамы жүйесінің негізгі субъектілері ретінде сан салалы функция атқаруы; 3) «жетіатаның» генеалогиялық желісі ауқымында неке қатынасына тыйым салудың экзогамиялық принципі; 4) аталған экзогамиялық принцип «жетіатаның» демографиялық шегін айқындауға һәм айғақтауға қызмет етті; 5) «жетіата» тиісті тіршілікқамы жүйесінің қалыпты функция атқаруына қажетті адамдар ресурсы болды. Сонымен бірге «жетіатаның» аталған ілкімді құрылымдық және функционалдық белгі-принциптері, сайып келгенде, бұл құрылымның қауым-социум ретінде де функция атқарғандығын айғақтайды.

Кілт сөздер: жетіаталық экзогамиялық құрылым, «жетіата», экзогамия, ру, «бірата», патрилиниялық топ, үлкен отбасылық қауым.

МРНТИ 03.61.91

**СЕМИПОКОЛЕННАЯ ЭКЗОГАМНАЯ ОБЩНОСТЬ «ЖЕТИАТА»
КАК РОДОВАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ У КАЗАХОВ-КОЧЕВНИКОВ**

Алимбай Нұрсан

кандидат исторических наук, директор Центрального государственного
музея Республики Казахстан, г. Алматы, Казахстан. E-mail: csmrk1986@mail.ru

Аннотация. Автор статьи на основе изучения следующих системообразующих признаков так называемой семипоколенной экзогамной общности «жетіата» идентифицирует эту структуру как родовую организацию: 1) наличие родовой территории и персонафицированного микроэтнонима-самоназвания (эпонима), что свидетельствует об актуальном функционировании территориально и генеалогически локализованного самосознания членов рода; 2) функционирование структурообразующих компонентов рода – большесемейных групп «бірата» в качестве основных субъектов жизнеобеспечивающей системы «жетіата»; 3) экзогамный принцип запрета брачных отношений внутри «жетіата»; 4) указанный экзогамный принцип послужил установлению демографических пределов «жетіата». Такое отграничение «жетіата» от других «жетіата» этим самым экзогамным барьером означает и определение социальных границ этих же структур; 5) «жетіата» обладала всеми необходимыми людскими ресурсами для организации и функционирования соответствующей жизнеобеспечивающей системы. Сказанное объясняет, почему в условиях казахского номадизма «жетіата» функционировал и в качестве общины-социума.

Ключевые слова: семипоколенная экзогамная структура, «жетіата», экзогамия, род, «бірата», патрилинейная группа, большесемейная общность.

**SEVEN-GENERATION EXOGAMOUS COMMUNITY OF «ZHETIATA»
AS A CLAN ORGANIZATION OF THE KAZAKH-NOMADS****Alimbay Nursan**

Candidate of historical sciences, director at Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Almaty, Kazakhstan. E-mail: csmrk1986@mail.ru

Annotation. Based on the study of the following system-forming features of the so-called seven-generational exogamous community “zhetiata”, the author identifies this structure as a clan organization: 1) ancestral territory and self micro-ethnonim, indicating that the current operation of the geographically localized and genealogical identity of the family members; 2) the functioning of the structural components of the clan – big family groups “birata” as the basic entities of subsistence systems of “zhetiata”; 3) the exogamous principle of prohibiting marital relations within the “zhetiata”; 4) the specified exogamous principle served to establish the demographic limits of the “zhetiata”. Such a delimitation of “zhetiata” from other “zhetiata” means and defining social boundaries of these structures; 5) “zhetiata” possessed all the necessary human resources for the organization and functioning of appropriate subsistence systems. This explains why in the conditions of Kazakh nomadism “zhetiata” functioned as a community-society.

Key words: seven-generation exogamous structure, “zhetiata”, exogamy, clan”, “birata”, patrilineal group, large-family community.

Кіріспе. Қазақ руының зерттелуі қазан төңкерісіне дейінгі ресей тарихнамасынан бастау алады әрі біршама қаузалып келе жатқан тарихи-этнографиялық тақырыптардың қатарына жатады. Десек те әлемдік деңгейдегі әлеуметтік-мәдени антропологияда орныққан рудың классикалық анықтамасы тұрғысынан байырғы қазақ қоғамындағы қандай бірлестік-таксонды нағыз рулық құрылым ретінде бағамдауға болады деген заңды сұраққа отандық тарихнама күні бүгінге дейін жауап бере алмайтындығын амалсыз мойындауға тура келеді. Бұл гәпті дәстүрлі қазақы ортадағы рулық-туыстық қатынастар жүйесінің сан салалы һәм сан деңгейлі ұйыстырушы және реттеуші, әсіресе, институционалдық, тіпті, шаруашылық-экономикалық саладағы тіршіліккамы функцияларының зерттелмегендігімен түсіндіруге болатындай. Аталмыш жүйенің функционалдық табиғатынан отандық тарихнамада жөпшенді де зерделене қоймаған тағы бір іргелі мәселе тікелей туындайды. Әңгіме көшпелі қазақы ортадағы қоғамдық қатынас атаулының негізгі ұйымдық формасы болып табылатын қауым жөнінде болып отыр*. Өйткені, расында да, қазақтың көшпелі қауымын зерттеушілер тек шаруашылық-экономикалық бірлестік ретінде ғана қарастырады. Сондықтан да болар, бұл ғалымдардың еңбектерінің архитектуроникасы мен бар мазмұны аталмыш шаруашылық-экономикалық детерминистік желіске құрылғандығы айқын аңғарылады (Кауфман, 1908), (Румянцев, 1910), (Шахматов, 1964), (Толыбеков, 1971), (Курылев, 1998), (Масанов, 1995) және т.б.

Шынтуайтында, қауымдық құрылым әлеуметтік қатынастың негізгі ұйымдасу формасы ретінде көшпелілердің ең басты тіршілік кеңістігі болып табылады. Олай болса, жоғарыда айтылғандай, дәстүрлі қазақы ортаның барлық деңгейлері мен салаларында ұйыстырушы һәм реттеуші, тіпті, көп ретте шаруашылық функция атқарған туыстық-рулық жүйеден тыс (ру институтынсыз) аталмыш тіршілік кеңістігінің ежелден орныққан қалыпты құрылымдық һәм функционалдық күйін елестетудің өзі мүмкін емес. Мақаланың мақсаты болып отырған қазақ руының институционалдық табиғаты мен әлеуметтік шекарасы және демографиялық мөлшері мәселелерінің зерделеудің ғылыми-танымдық тағылымы да осында болса керек.

Методология. Тақырыпты зерттеуде, ең алдымен, функционалдық тәсілдің қолданылғандығын ерекше екшеп айту қажет. Өйткені кез келген әлеуметтік һәм биологиялық организмнің құрылымдары олардың функциясына байланысты қалыптасатыны белгілі. Ал мұндай құрылымдардың тиімділігі, өз кезегінде, әлгі организмдердің функциясынан айғақталынады. Осы белгілі методологиялық аксиоматикаға сәйкес, жетіталық бірлестік функционалдық тәсілмен зерделенді. Осындай зерделеудің нәтижесінде жетіталық бірлестіктің сан салалы, сан деңгейлі функциясын қамтамасыз

етіп отыратын оның құрамдас компоненттері бір аталар екендігін анықтаудың сәті түсті. Яғни бір аталардың көшпелі қазақы ортадағы (жетіаталық ру кеңістігіндегі) материалдық және материалдық емес игілік атаулының тікелей корпоративтік өндіргіш күштер екендігі тарихи-этнографиялық және логикалық тұрғыдан негізделінді.

Әлбетте аталмыш бірәталар өздерінің шаруашылық-экономикалық, мәдени-ғұрыптық, институционалдық, тұрмыстық тіршілікқамы функциясын өзара байланыстың арқасында ғана жүзеге асырып отырды. Осыған орай құрылымдық тәсіл де қолданылды. Бірақ бұл тәсілді функционалдық тәсілмен өзара толықтыру принципі бойынша, бірге қолданудың қажеттілігі туындады. Өйткені бірата аралық байланыстар, түптеп келгенде, жетіатаның құрылымы әрі осы жүйенің қалыпты функциясын қамтамасыз ететін негізгі механизм болып табылады (Всемирная энциклопедия. Философия, 2001: 1027). Мақаланың деректік негізі һәм негіздемесі ретінде, ең алдымен, «Материалы по киргизскому землепользованию» атты он үш томдық жинақтың мәліметтері, әсіресе, біраталық құрылымдардың өзара байланыстарын және шаруашылық функциясын зерделеу барысында пайдаланылды. Сондай-ақ қазақтың ауызша тарихнамасының негізін салушы Мөшһүр-Жүсіп Көпейұлының еңбектеріндегі шежірелік мәліметтердің жетіатаның және оның құрамдас компоненттері – бірәталардың генеалогиялық тәсілмен ұйымдасу табиғатын зерделеудегі танымдық тағылымы айрықша болды.

Талқылау. Қарастырылып отырған мәселенің, әсіресе теориялық-методологиялық һәм тарихнамалық аспектілері отандық зерттеушілер тарапынан қаузалмаса да, совет және қазіргі кезеңдегі ресей ғалымдары біраз зерделеді (Крюков, 1967: 83–95) (Першиц, 1978: 142–156) (Коротаяев, Оболонков, 1990: 3–52; және т.б.). Осыған байланысты тақырыптың отандық тарихнамада қарастырылуы мәселесіне шолу жасалық. Шынтуайтында, қазақ руы тарихнамада ең көп зерттелсе де, бар қыр-сырын «бермей» отырған жұмбақ күйдегі тақырыптардың бірегейі десе де болады. Расында да, арнайы зерттегендерді былай қойғанның өзінде, қазақтың тарихи этнографиясының кез-келген іргелі тақырыбына қалам тартқан зерттеушілердің қайсысы болсын ру-тайпа мәселесіне «бір соқпай» кеткен емес. Бірақ, осы кезеңге дейін басылып шыққан он сан деуге боларлық алуан түрлі һәм алуан деңгейлі зерттеулерде рудың ғылыми негізделген толықмәнді анықтамасы жоқ. А.И. Левшиннің әйгілі «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» (1832) атты еңбегінен бастап, осы тақырыпты совет дәуірінде арнайы дендеп зерттеген, сөз жоқ, білікті де, бірегей ғалым М.С. Мұқановтың зерттеулерінен де қазақ руының болмыс-бітімі жөнінде дәйекті жүйеленген түсінік алу мүмкін еместігін амалсыз мойындауға тура келеді (Мұқанов, 1974) (Востров, Муканов, 1968; және т.б.).

Тіпті, көшпелі қазақ қоғамында рудың мүлдем болмағандығын «ғылыми негіздеген» зерттеулер де пайда болды. Көшпелі қазақ қоғамының белгілі зерттеушісі Н.Э.Масановтың дәйегінше, қазақтардың «...табиғатында ру деген жоқ және ешқашан болған емес, алайда, кейбір халықтарда туысқандықтың генеалогиялық жіктеуі (орысшасында «генеалогический счет родства») болды». Себебі, «рулық зиратта» барлық көшпелілерде күйеуінің жанында оның әпкесі немесе қарындасы емес, мүлдем басқа генеалогиялық линидждің өкілі болып табылатын әйелі жерленіп отырды ...» (Масанов, 1995: 132). Яғни, зерттеушінің қисыны бойынша, ру болуы үшін аталмыш рулық зиратта ер адамның жанына оның әйелі емес, қарындасы мен әпкесі жерленуі керек болып шықты. Алайда автордың бұл пікірі жаңалық емес. Мұндай ой-тұжырым Ресейдің белгілі зерттеушісі В.Р.Кабоның еңбегінде де айтылған еді (Кабо, 1986: 10–15).

Қазақ этнологиясындағы осындай және осы құралыптас кемшін мәселелердің гәбін кезінде советтік қоғамдық ғылымда үстемдік құрған материалистік монизмнің логикасымен түсіндіруге болады. Нәтижесінде қазақтың дәстүрлі қоғамындағы рулық жүйе де көшпелі шаруашылық-экономикалық құрылымның қондырғысы ретінде ғана зерттелгендіктен оның шынайы институционалдық-социумдық парқы мен сан алуан ұйымдастырушы және реттеуші функциясы мүлдем ашылмады.

Шетелдік зерттеушілер аталмыш тақырып мүлдем қарастырылмады десе де болады. Тек Лоуренс Крайдердің еңбегінде біратаның (автордың терминологиясы бойынша, «клан») институционалдық функциясы шолу түрінде қарастырылып өтеді (Krader, 1963).

Нәтиже. Ең алдымен ру ұғымының дәстүрлі қолданыстық ерекшелігі жөнінде бірер сөз. Сан алуан тарихи және тарихи-этнографиялық материалдар ру *жүзден* және *жетіаталық* экзогамиялық құрылымдағы (әрі қарай жетіаталық құрылым) екінші, үшінші, тіпті, төртінші атадан да тараған *біратаның балалары* (немесе ата балалары) деген атаумен

белгілі патрилиниялық (патрилокалдық немесе агнаттық) бірлестіктен басқа таксондардың ортақ атауы болғандығын көрсетеді.

Осы ретте ерекше екшеп айтар көрнекі жайт – қазан төңкерісіне дейінгі қазақ халқының тарихы, этнографиясы, соның ішінде, әсіресе этникалық құрамы туралы орыс ғалымдарының зерттеулерінде ең жиі қолданылған термин ру екендігі назар аударарды. Ал қазақ көшпелілеріне арналған орыс тарихнамасының аса көрнекті өкілдері А.И. Левшиннің, Н.А. Аристовтың, Н.И. Гродековтың еңбектерінде керісінше қазақ халқының этникалық құрылымындағы жүзден кейінгі ірі таксондарға (мысалы, албан, суан, арғын, адай, беріш, жалайыр, қыпшақ және т.б.) қатысты пайдалануы тиіс *тайпа* термині мүлдем кездеспейді. Отандық этнологияда мүлдем зерттелмеген бұл жайтты қазақ этносы құрылымының көп сатылы иерархиялық сипатымен және сегментарлық күрделілігімен түсіндіруге болады.

Сонымен ру – дәстүрлі қазақы ортада этностың негізгі құрылымдық бірліктеріне қатысты қолданылған әмбебап ұғым. 1969 ж. жарық көрген «*Древнетюркский словарь*» атты еңбекте **уруу** сөзінің этимологиясы берілген. Семантикалық өрісі ауқымды бұл сөздің қарастырылып отырған мәселенің қисынына байланысты ерекше ден қоярлық бір мағынасы руды және ұрпақ ұғымын білдіреді (Древнетюркский словарь, 1969: 615). Э.В. Севортян өзінің «*Этимологический словарь тюркских языков*» атты әйгілі еңбегінде Г.Вамбери, В. Банг, М. Рэсэнен, З.Гомбоц сынды әлемдік тюркологияның аса көрнекті өкілдерінің **уруу** сөз тұлғасының семантикалық эволюциясына жүргізген зерттеулерінің нәтижесіне ерекше тоқталады (Севортян, 1974: 604-606). Бұл зерттеулер нәтижесінің және жоғарыда аталған екі сөздік пен басқа түркі тілдерінің сөздіктеріндегі тиісті материалдың қисыны **уруу** сөзі қазақ тіліндегі ру сөзінің де семантикалық-лексикалық әрі фонетикалық бастауы екендігін айғақтайды (осы ретте көрнекті шығыстанушы-ғалым И.М.Дьяконовтың материалына қарағанда, ежелгі шумерлерде де **uru** сөзі *ру* немесе *қауымды* білдіретіндігі ерекше назар аударарды (Дьяконов, 1983: 16-34).

Жетіталық экзогамиялық құрылым – ру. Ру термині қазақ этносы құрамының жоғарыда көрсетілген таксондарына қатысты қолданыла бергенімен, өзінің құрылымдық және функционалдық мәнді белгілері жағынан *жетіталық* экзогамиялық бірлестік қана ру деп аталуға лайық екендігін төмендегідей аргументтермен негіздеуге болады:

– біріншіден, *жетіата* бір тек атадан (немесе түп ата) әкелік желіспен тараған қандас туыс ұрпақтардың бірлестігі, яғни патронимиялық құрылым;

– екіншіден, оның мүшелерін ментальдық тұрғыдан да ру ретінде ұйыстыратын өзіндік *рулық* санасы болды. Рулық шежіре *рулық* сананың идеологиялық және «тарихнамалық» негіздемесі функциясын атқарды. Ал сан деңгейлі, сан салалы *рулық-туыстық* байланыстың ілкімді нормалары мен принциптері ру менталитетінің тұтастығын қамтамасыз еткен аталмыш сананың институционалдық негізі болды. «*Жетіатасын білмеген – жетесіз*», – деген ана тілімізде сақталған тұрақты сөз орамы әрбір ру мүшесіне *рулық-туыстық* құндылықтарды, олардың нормалары мен принциптерін қатаң ұстану қажеттілігін ескертпе-қағидасы іспеттес. Аталмыш сөз орамы, «*у ішсең руыңмен*» және осы мәндес басқа да мақал немесе мәтелдер көшпелі ортадағы *рулық* сана-сезімнің басты ерекшелігін әрі белгісін айғақтайтын паремологиялық формулалар болып табылады;

– үшіншіден, *рулық шежіре*, жоғарыда айтылғандай, ру мүшелерін *рулық-туыстық* байланыстың нормалары, принциптері, ұстанымдары негізінде ұйыстыратын аса қауқарлы идеологиялық және тарихнамалық функция атқарды. *Рулық шежіренің* архитектуроникасы әдетте ру территориясының ата-бабадан жалғасқан ұлы мирас екендігі, ру мүшелерінің *біратадан* тараған қандас туыстығы, ру тарихы айбарлы батырлар мен «*от ауызды, орақ тілді*» әйгілі шешен билердің жасампаз істеріне толы шежіре екендігі сынды психологиялық әсері қуатты сюжеттерге негізделді. Сонымен бірге *рулық шежіренің жетіатаның* ішінде қыз алысып, қыз берісуге қатаң тыйым салуды білдіретін белгілі қағидасы іс жүзінде әрбір рудың әлеуметтік шекарасы мен демографиялық шегін айғақтаудың әрі айқындаудың аса пәрменді идеологиялық құралы да болды;

– төртіншіден, *жетіата* – экзогамиялық құрылым. Яғни рудағы *туыстық* байланыстың негізгі жүйе құрушы өзекті нормасы іспеттес «әкелік» желіс *жетіатаға* дейін қыз алысып, қыз берісуге қатаң тыйымды білдіретін ұстанымға негізделеді. Жоғарыда айтылғандай, *рулық шежірелік* жосынмен негізделген бұл ұстаным көшпелі ортада бір рудың ішінде ғана емес, тіпті бүкіл *руаралық* байланысты реттейтін экзогамиялық отбасылық-некелік қатынастың орнығуына алып келді. Жоғарыда атап көрсетілгендей,

егер *рулық шежіре* әрбір рудың әлеуметтік шекарасы мен демографиялық шегін айқындаудың идеологиялық негіздемесі болса, осы идеологияға негізделген аталмыш отбасылық-некелік қатынас рудың әлгі әлеуметтік шекарасы мен демографиялық мөлшерін сақтап отырудың институционалдық механизмі функциясын атқарды;

– бесіншіден, әрбір *жетіатаның* сан ғасырлар бойы атадан балаға жалғасқан өз территориясы болды. Рулық территорияның *атамекен, атақоныс* немесе *туған жер* деп аталуы ру адамының және оның руластарының ортақ мекен-жерін көшпелілер тіршілігінің табиғи кеңістік ретінде айрықша қастер тұтқандығын айғақтайды.

Расында да, кез келген көшпелі жанның қоршаған табиғи ортамен біте қайнасып, өзара кірігіп кеткендіктері соншалықты, ол осы органы өзінің бар болмысының табиғи күйі, ал өзін осы ортаның, туған жердің ажырамас бөлшегі деп санады (туған жер ұғымы, көшпелілердің дүниетанымы тұрғысынан, қоршаған табиғи ортаның синонимі болып табылады). Өйткені, көшпелілердің көзқарасы бойынша, туған жер мен ол, оның отбасы, руластары, ру (социум) – Жасаған-Иенің құдіретімен қалыптасқан біртұтас жаратылыс. Және бұл тұтастық сонау атам заманнан, яғни, ата-бабалардың *«қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманынан»* бастау алады (*«қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман»*), көшпелілердің уақыт пен кеңістік жөніндегі концепциясы бойынша, адам баласының қиялы да жетпейтін ата-баба *«мамыражайтоқ тіршілік»* кешкен ең көне уақыт. Бірақ, осы ретте ерекше екшеп айтар гәп – мұндай уақыт кеңістік түріндегі уақыт болып табылады. Көшпелі ортада уақыт пен кеңістіктің осындай «хронотопқа ұшыраған» күйін социумның әуелгі тарихи-табиғи болмыс-бітімінің тарихи үдеріс барысында үнемі қайталанып отыратын циклдік сипатымен түсіндіруге болады). Көшпелі жанның туған ортамен – туған жермен біте қайнасқан байланысының бар философиясы *«кір жуып, кіндік қан тамған жер»* деген әйгілі сөз орамында жатыр. Мұндағы *«кір жуып»* дегені ата-бабаның, рудың, оның өзінің ащы тер төгіп, бейнетпен де, *«ақ білектің күші, найзаның ұшымен»* де Жасаған-иенен әуелден еншілеген жер дегенді, ал *«кіндік қан тамған жер»* – оның ата-бабасынан бастап, бүкіл үрім-бұтағының туып өскен жері дегенді білдірсе керек. Кез келген көшпелінің өзінің туған жермен біте қайнасқан байланысын, ең алдымен, аталмыш формула-фразеологизммен түсіндіргендігі сондықтан (осы ретте марқұм Н.Э. Масановтың төменде келтіріліп отырған пікірінің тарихи ақиқатқа мүлдем қайшы екендігін ерекше айтқан жөн: «Для кочевников практически не существовало понятия территории, реальностью для них было пастбище» (Масанов, 1995: 151).

Көшпелі ортада адам-отбасы-социум (ру-қауым) мен табиғи ортаның (жер) біртұтастығының негізі – әлбетте, осы ортамен тікелей қатынаста болған көшпелі әлеуметтік-экономикалық жүйе. Бұл біртұтастықтың табиғатын арктиканың этноэкологиясын зерттеудің ерекше озық үлгісін көрсеткен ресей этнологы И.И. Крупник қолданған «этноэкожүйе» категориясымен білдіруге әбден болады (Крупник, 1989). Мұндай біртұтастық *ата-баба зираты*, ерекше қасиетті саналған *өзен, көл, бұлақ, тау, жазық дала, қырат* сияқты аса көрнекі антропогендік және табиғи объектілерден тұратын мнемоникалық кешен арқылы да, осы кешенге жан бітіруші *туған жер, ауыл, ру, айтулы әулет, даңқты батырлар* мен *билер* туралы миф, аңыз, ертегі, жыр-дастан түріндегі сан алуан шежірелер арқылы да қамтамасыз етіліп отырылды. Бірақ, бұл мнемоникалық кешен мен оның информациялық өрісі, әрі мәтіні іспеттес аталмыш *шежірелерді* көшпелі тіршіліктің шаруашылық-экономикалық және экологиялық ұстанымдарын танытар объектілер ретінде ғана қарастыру тым жеткіліксіз. Шынтуайтында, аталмыш кешен мен оны ерекше жандандырып тұрған әлгі информациялық өріс (әрі мәтін), ең алдымен, көшпелілердің өздерінің табиғи (тарихи да) болмыс-бітімімен күнделікті «көрісіп», «табысып» отырған кешен болды. Бұл кешеннің, Ю.М. Лотман айрықша атап көрсеткендей, жазу-сызуы жоқ көшпелілер үшін аса қажетті айтулы оқиғаларды, сан алуан фактілерді есте сақтаудың формасы, тіпті ілкімді механизмі болғандығы сондықтан (Лотман, 1987). Сонымен бірге, біздің ойымызша, осы мнемоникалық кешен өзінің жоғарыда аталған информациялық өрісі (әрі мәтіні) арқылы әлгі айтылған оқиғаларды, жайттар мен фактілерді ұрпақтан ұрпаққа беріп отырудың да тек көшпелілерге ғана тән өзіндік механизмі функциясын да атқарды. Осы себепті көшпелілер аталмыш табиғи және антропогендік объектілерді, осы арқылы қоршаған табиғи ортаны көшпелі тіршіліктің табиғи кеңістігі ретінде ғана емес, ең алдымен, өздерінің, жоғарыда айтылғандай, болмыс-бітімінің табиғи күйі деп есептегендіктен айырықша қастер тұтты. *«Көк шөпті жұлға болмайды», «суға дәрет*

сындырма», «жерді жаралама», «тірі нәрсені бейсауат өлтіруге болмайды» деген сияқты және осы мазмұндас басқа да сан алуан ырым-тыйымдар көшпелі этноэкожүйедегі социум мен табиғи ортаның арасындағы үйлесімдікті қамтамасыз етудің ілкімді қағидалары болды. Мұндай ырым-тыйымдарды көшпелілердің экологиялық мәнді этикалық концепциясының, осы арқылы жоғарыда айтылған табиғи гуманизмнің парқының да халықтық түсіндірмесі ретінде де қарастырған ләзім.

Жетіаталық экзогамиялық бірлестік – рудың құрылымдық сипаттамасы және демографиялық мөлшері. Жетіаталық рулық жүйенің құрамдас компоненттері – біраталардың көшпелі қоғамдағы материалдық және рухани игілік атаулыны өндіретін негізгі корпоративтік субъектілер ретінде функция атқаруы және осы құрылымдағы адамдар ресурсының жеткілікті мөлшері бұл бірлестіктің ру әрі қауым-социум ретіндегі институционалдық табиғатын айғақтайды. Қарастырылып отырған мәселеге кіріспес бұрын ең алдымен көшпелі қазақы ортадағы тек тарату деп аталатын ежелден орныққан жосынға тоқталып өтелік. Бұл жосынның бұрынғы қазақ тіршілігіндегі реттеуші және әлеуметтік-психологиялық әсерінің айрықша әлеуеттілігі һәм символикалық маңызы тұрғысынан оны институционалдық жайт ретінде де бағамдау жөн сияқты. Дәстүрлі қазақы ортада «жеті атасын білмеген жетесіз» деген императивтік райдағы қағида бойынша «ат жалын тартып мінер» жастағы әрбір ер адам аталмыш жосынды атқарудың ежелгі «есеп-қисабын» жетік білуге тиіс болды және солай болды да (осы ретте «жете» сөзінің «тек», «арғы ата баба», адамның тумысы, жаратылысы мағынасында қолданылатындығы ерекше назар аударарды (Кенесбаев, 1977: 202), (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, VI т., 2011: 383-384).

Бірақ, шынтуайтында тек таратуды, әдетте, «мал-жаны» бар әрбір отағасы өзінен бастап жүргізетін. Ал жас балалары болса, алдына мал салып, жеке отау құрғанға дейін тек таратудың «есебіне» кірмейтін. Осыған байланысты, жоғарыда айтылғандай, олардың әкесі жетіаталық желістегі жас ұрпақ өрбітіп отырған «аяққы» генеалогиялық буын ретінде тек таратуды өзінен бастайтын. Демек, жетіаталық генеалогиялық «вертикалды» есептеу желісіндегі әлгі «аяққы» буын бірінші ата болып есептелінеді. Сонымен бірге осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – аталмыш вертикалды тек тарату жөн-жосығы жетіатаның әкелік желісі бойынша тараған әрбір мүшесінің несінші атадан туыс болып есептелетіндігін анықтаудың негізі һәм негіздемесі болды. Басқаша айтқанда, әлгі есептеушінің өзінен басталатын осындай патрилиниялық вертикалды генеалогиялық желістегі ата-буындардың әрқайсысынан қосылатын руластарының алысты-жақынды туыстығы анықталатын. Мұндай шежірелік «есеп-қисаптың» жетіаталық құрылым кеңістігіндегі туыстық байланыстарды реттеп отырудағы рөлі өз алдына, оның қорақопсы салу, қырқым, көш-қон сияқты күрделі еңбек операцияларын да, тіршілік цикліне байланысты атқарылатын сан алуан ғұрыптық іс-шараларды (сәбидің дүниеге келуі, келің түсіру, қыз ұзату, өлік жөнелту және т.б.) ұйымдастыру ісінде де айрықша маңызы болды. Тек таратудың осы түрінің (әдісінің) прагматикалық мәнді болып келетіндігі сондықтан. Құнделікті шаруашылық hareketтің қамымен жүрген малсақ көшпелілер үшін жоғарыда айтылған тек таратудың «прагматикалық-практикалық» мәнді бірінші түрінің көбірек қолданыста болғандығы сондықтан болса керек.

Сонымен бірге тек таратудың тағы бір нұсқасы бойынша, жоғарыда айтылған патрилиниялық вертикалды желістегі ата-буындар ретін «есептеуші» адам жетінші – түп атадан, тіпті одан да генеалогиялық қашықтықтағы ата-бабалардан өзіне дейін жүргізетін. Мұндай генеалогиялық ата-буындардың реттік желісінде әлгі «есеп» жүргізуші отағасы жоғарыда айтылған тек таратудың алғашқы түріндегідей бірінші ата-буын емес, енді «аяққы» – жетінші ата-буынға «айналады». Бірақ бұл ата-буынның реттік саны өзгергенімен бәрібір аталмыш жетіаталық генеалогиялық желістің қайырмасы іспеттес «аяққы» ата-буын есебінде жүреді.

Алайда тек таратудың осы түрінің дәстүрлі қазақы ортада прагматикалық-практикалық мәнінен гөрі атақ-абырой әкелетін символикалық жағы әлдеқайда маңызды болғандығы аңғарылады. Өйткені ата-бабалардың жоғарыдан төмен тарайтын генеалогиялық ретіндегі «сөз ұстаған» әйгілі би, мал-мүлкі қисапсыз бай-бағлан немесе жау түсірген батыр сынды тұлғадан шыққан жан, әсіресе ер адам көшпелі ортада «тектіден шыққан», «тегіне тартқан» һәм «тектіден қалған тұяқ» деген экзистенциалдық мәнді шежірелік идеология бойынша, тумысынан жоғарғы құрметке ие болатын. Тек таратудың осындай символикалық мәнді тәсілі, әсіресе, жалпы этностық, жүздік, ру-

тайпалық, рулық деңгейлердегі шежірелер архитектурасының идеологиялық негізі һәм негіздемесі болды. Мұндай шежірелерде этностың (үш жүздің) немесе жүздің арғы тек аталары ретінде Алаш, Қазақ, Үйсін, Алшын, Арғын сынды тарихта жасаған деп есептелінетін артықша туған тұлғалардың, тіпті, Шыңғысхан сияқты бүкіл көшпелілер әлемі ардақ тұтқан ұлы ханның айрықша дәріптелетіндігі сондықтан болса керек (Мәшһүр Жүсіп Көпеев, 2013, 8, 10-т.).

Осы ретте аталмыш тек таратудың осы тәсілінің ғылыми зерттеу үшін де, әсіресе, аса маңызды жетіаталық құрылымның демографиялық мөлшерін анықтау ісінде де практикалық көмегінің өлшеусіз болғандығын ерекше екшеп айтқан жөн. Осы ретте аталмыш тәсілді тиімді қолдануда шешуші маңызы бар төмендегі үш факторды қатан ескерудің қажеттілігі туындайды. Біріншісі – жетіатаның құрылымының экзогамиялық бірлестік ретіндегі демографиялық оптимумы (шегі) мен әлеуметтік шекарасы жетіата-буындарымен «тұйықталатындығы». Екіншісі – демография ғылымындағы аксиома-қағида бойынша, халықтың өсімін ұдайы қамтамасыз етіп отыру үшін әрбір отбасының құрамы кем дегенде бес адам (әке-шеше, үш бала) болуы қажет екендігі (Демографический энциклопедический словарь, 1985: 395-400), (Курс демографии, 1974). Үшіншісі – көшпелі ортада бір әкеден туған үш отағасының отбасыларынан тұратын бірата деп аталатын патрилиниялық бірлестіктің ғана шаруашылық-мәдени харекеттің бірден-бір корпоративтік субъектісі болғандығы. Сөйтіп, аталмыш үш факторды негізге ала отырып, осы тәсіл (тек таратудың екінші тәсілі бойынша) арқылы жетіаталық экзогамиялық бірлестік мүшелерінің жалпы саны шамамен 4131 адамды құрайтындығын анықтаудың сәті түсті. Осы сандық мөлшердің «есеп-қисабын» төмендегідей таратып, негіздеуге болады.

Жоғарыда айтылғандай, әрбір отбасы әке мен шеше және үш ұл баладан тұрады деп санағанда, *бірінші түп атадан* тараған отағасылары емшектес отбасылары мүшелерінің құрамы 6 ерлі-зайыптылардан, 9 баладан және қарт әке шешеден, яғни барлығы 17 жаннан тұрады.

Екінші атадан – 9 отбасы тарайды. Олардың мүшелерінің жалпы саны 51. Соның ішінде: 18 ерлі-зайыптылар, 27 бала және отағасылары емшектес болып келетін әрбір 3 отбасының қарт әке шешелерін бірге есептегенде 6 адам.

Үшінші атадан 9 біратаға ұйымдасқан 27 отбасының құрамы барлығы 153 адамнан тұрады. Соның ішінде 54 – ерлі-зайыптылар, 81 бала және 18 қарт әке шеше.

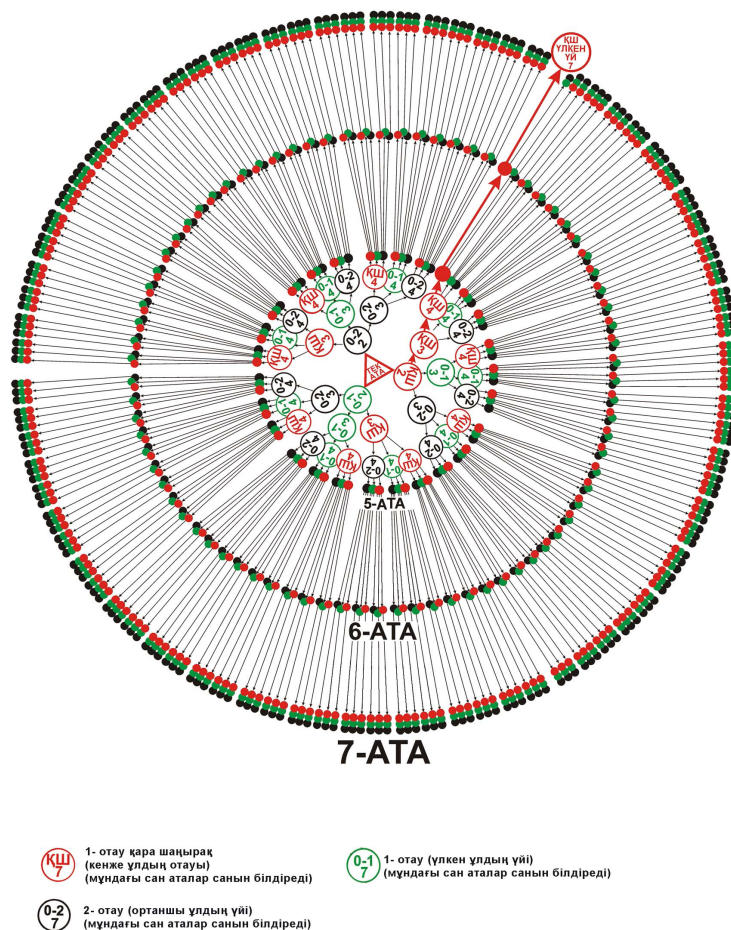
Төртінші атадан 27 біратаға ұйымдасқан 81 отбасы тарайды. Соның ішінде 162 ерлі-зайыптылар, 243 бала және 54 қарт әке шеше. Яғни аталмыш отбасылар мүшелерінің жалпы саны 459 жанды құрайды.

Бесінші атадан 81 біратаға біріккен 243 отбасы тарайды. Соның ішінде ерлі-зайыптылар 486 адам, 729 бала және 162 қарт әке шеше. Барлығы 1377 жан.

Алтыншы атадан 729 отбасы тарайды. Олар шаруашылық-экономикалық һәм мәдени-рухани қажеттілікке байланысты 243 біратаға ұйымдасады. Соның ішінде 1458 – ерлі-зайыптылар, 2187 – бала және 486 – қарт әке шеше. Барлығы 4131 адам. Осы ретте ерекше ескерер жайт – тек таратудың қарастырылып отырған екінші тәсілі бойынша, алтыншы атадан тараған аталмыш 729 отбасының отағасылары жетіаталық генеалогиялық желістің ретінде, жоғарыда айтылғандай, «аяққы» жетінші ата-буын есебінде жүреді. Дәстүрлі шежіре тарату жөн-жосығы бойынша, аталмыш экзогамиялық жүйе *тек атадан* (немесе *түп ата*) бастап жеті буын ұрпақтардың бәрін қамтығанымен іс жүзінде көшпелі ортадағы тіршілікқама жүйесінің бірден-бір корпоративтік субъектілері аталмыш жетінші «аяққы» ата-буынның құрамындағы *бірата* (ата балалары, бір атаның балалары) деген белгілі патрилокалды (агнаттық) құрылымдар болып табылады. Ағайынды ер-азаматтардың отбасылары шаруашылық-мәдени және тұрмыстық қажеттілікті ұдайы қамтамасыз ету мақсатында аталмыш бірлестікке ұйымдасатын. Сонымен бірге малдың азығы – шөптің көктемнің соңғы мезгілі мен жаз айларындағы қалың да, шүйгін күйге жетуіне байланысты ғылымда патрилиниялық топ немесе агнаттық құрылым деп аталатын мұндай бірлестіктің құрамына үшінші, кейде тіпті төртінші атадан туыстасатын руластарының отбасылары да кіретін. Осындай үлкен ауылдың құрамындағы үйлердің (отбасылардың) саны, әсіресе, қазақ жерінің далалық аймақтарында 70-80 дейін жететін (әлбетте, орыс отаршылдық тәртібін дендеп орныққан кезеңіне дейін). Осы ретте жоғарыда айтылған үш отбасынан бастап көрсетілген 70-80 отбасылардың бірлестігінің де бірата деп атала беретіндігін ерекше екшеп айтқан ләзім (Толыбеков, 1971: 511-512).

Төменде *жетіаталық* құрылымның, тек таратудың екінші «символикалық» мәнді тәсілі бойынша, «генетикалық» өрбітілу ретін және жетінші «аяққы» ата-буын құрамындағы отбасылардың өзіндік ұйымдасуының формасы – бірата (немесе үлкен отбасы) деп аталатын патрилиниялық (агнаттық немесе патрилокалды) бірлестіктің құрылымын бейнелейтін әрі санын көрсететін схема беріліп отыр:

Тек таратудың символикалық мәнді екінші әдісімен берілген схемасы (1-схема)

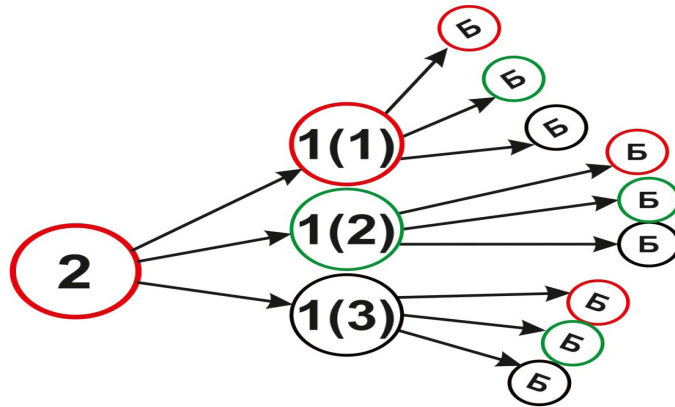

Әлбетте, аталмыш бірлестіктің жоғарыда көрсетілген демографиялық оптимум-мөлшерінің белгілі дәрежеде тым шартты екендігі түсінікті болса керек. Алайда жетіата мүшелерінің шынайы саны бұл мөлшерден асып түсуі бек мүмкін. Өйткені, бұл ретте бай ауылдар түз жұмысы мен үй жұмысына деп жалшылар мен қызметшілер ұстағандарын да ескеру қажет. Сонда дәстүрлі қазақы ортада «*бір рулы ел*» деп те айтыла беретін жетіатаның құрамындағы адамдарының ұзын саны, шамамен, 4500-5000 төңірегінде болды деп жорамалдауға болады.

Сөйтіп, жетінші «аяққы» ата-буын құрамындағы отбасылар емшектес (бірге туған) және немере ағайын деп аталатын әкелік желіс бойынша, туыс адамдардың отбасыларының әрқайсысы әдетте дәулетіне және ауыл ақсақалының әлеуметтік (институционалды) мәртебесіне байланысты шамамен 3-10, кейде тіпті, 15-20, кейде 50-ге дейін бірата патрилиниялық бірлестігіне ұйымдасатын (Шахматов, 1964: 44-45) (Курылев, 1998: 106). Өйткені бай отбасылар, жоғарыда атап көрсетілгендей, үй жұмысы мен түз жұмысына деп арнайы жалшылар мен үй қызметшілерін ұстайтын. Яғни байдың ауылы енші алып бөлек шыққан ұлдарының отбасыларынан (отау үйлерден) және өзінің *қара шаңырағының* мұрагері – кенже ұлдың үйінен басқа жоғарыда аталған жалшылар мен үй қызметшілерінің отбасыларынан да тұрды.

Төменде емшектес үш отағасының патрилиниялық бірлестігі – біратаның генеалогиялық схемасы беріліп отыр. Бірақ осы тұста және одан әрі біраталық және басқа да генеалогиялық құрылымдардың құрамын схемамен көрсету енді шежірелік желісі жоғарыдан төмен қарай жүргізілетін екінші принцип арқылы емес, туыстықты есептеушінің өзінен бастайтын бірінші «прагматикалық» тәсіл бойынша атқарылады.

Бірінші «аяққы» ата-буын құрамындағы «бірата» ауылының генеалогиялық схемасы (2-схема)

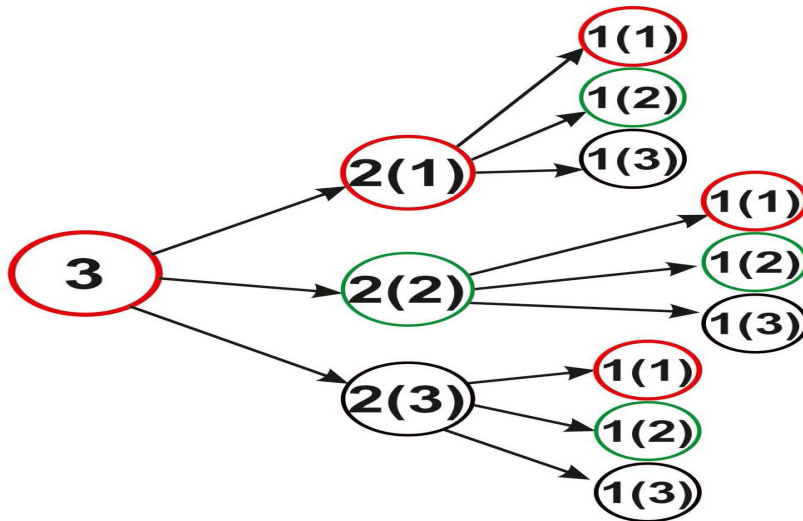
	—	генеалогиялық есеп жүргізушінің өзінен бастағанда жетіталық желістегі екінші ата-буын – бірінші «аяққы» отбасылардың отағасыларының әкесі
	}	генеалогиялық есеп жүргізушінің өзінен бастағанда жетіталық желістегі бірінші, яғни «аяққы» замандас ата-буынның құрамындағы 9 отбасы ұйымдасқан 3 біраталық бірлестік
	—	генеалогиялық есепке «тіркелмейтін» кәмелеттік жасқа жетпеген балалар

Ал, жоғарыда айтылғандай, туыстықты есептеушінің өзінен бастағанда төртінші (кейде үшінші) атадан бастап *тек атаға* дейінгі бақилық болған ұрпақтар шежірелік тарихнаманың көшпелі орта үшін психологиялық әсері айрықша әлеуетті аруақ-образдарына айналды. Расында да, дәстүрлі қазақы орта үшін «ата-баба жолының» «көзі» һәм желеп-жебеушісі ретінде бұл аруақ-образдардың идеологиялық және символдық пәрмені ерекше болды. Бұл этномәдени ортада өзінің құрылымы мен атқарылу тәртібі жағынан өте күрделі болып табылатын *аруақтарға сиыну, төу ету, жүгіну* үрдісін кейбір зерттеушілер айтып жүргендей, «таза» діни наным-сенімге негізделген рәсім ретінде ғана бағамдауға болмайды. Бұл жосынды көшпелілердің ежелден жасап келген әлеуметтік концепциясына сәйкес, бағзы заманда-ақ салтанат құрған «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» мамыражай-тоқ тіршіліктің бірден-бір кепілі «ата-баба жолын» дәріптеудің және сақтаудың аса пәрменді идеологиялық институттардың бірі ретінде бағамдау ләзім.

Қазан төңкерісіне дейінгі сан алуан деректерден туындайтын қисынға салсақ, аталмыш агнаттық (патрилиниялық) құрылымдар көшпелі ортадағы материалдық және рухани игілік атаулының бірден-бір өндірушілер болғандығын парықтау қиынға түспейді. Яғни көшпелі қоғамның тікелей негізгі өндіргіш күштері болып табылады. Аталмыш деректер жыл он екі айдың суық мезгілдерінде, әсіресе қыс айларында *біратаның* (агнаттық немесе патрилокалды бірлестіктің) жоғарыда аталған құрамы сақталғандығын көрсетеді. Бірақ жылдың көктің қаулап өсу мерзімдерінде, әлбетте жаз айларында,

жоғарыда айтылғандай, әлгі *бірата* бірлестіктері үлкен ауылдарға бірігіп отырды. Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – деректерде үлкен ауылдардың құрамындағы отбасылардың нешінші атадан тарайтындығы туралы ешқандай ақпарат кездеспейді. Дегенмен аталмыш деректердегі үлкен ауылдардағы міндетті түрде бір руға жататын отбасылардың саны жөніндегі мәліметті *жетіата рулық* құрылымның генеалогиялық есеп жүргізуші адамның өзінен бастағанда (яғни, тек таратудың жоғарыда айтылған бірінші тәсілі бойынша) әлгі үлкен ауылдардағы үйлердің үшінші, кейде төртінші атадан тараған ұрпақтардың отбасылары екендігіне көз жеткізуге болады. Өйткені осы схема бойынша, үшінші атадан бастау алатын отбасылардың (әр агнаттық бірлестік үш үйден (отбасыдан) тұрады деп есептегенде) саны шамамен 80-90 аралағында болады.

Үшінші атадан тараған ұрпақ-отбасылар. Жалпы саны 80-90 аралығындағы бұлар жаз айларында үлкен ауылға бірігіп отырды (3-схема)

<p>3</p>	<p>— генеалогиялық есеп жүргізушінің өзінен бастағанда жетіаталық желістегі үшінші ата-буын</p>
<p>2(1) 2(2) 2(3)</p>	<p>генеалогиялық есеп жүргізушінің өзінен бастағанда жетіаталық желістегі екінші ата-буын құрамындағы 9 отбасы ұйымдасқан 3 біратаалық бірлестіктер</p>
<p>1(1) 1(2) 1(3)</p>	<p>генеалогиялық есеп жүргізушінің өзінен бастағанда жетіаталық желістегі бірінші ата-буын құрамындағы 27 отбасы ұйымдасқан 9 біратаалық бірлестіктер</p>

Бұл мөлшердің аталмыш деректерде көрсетілген үлкен ауылдардағы отбасылардың санынан ешқандай айырмашылығы жоқ. Есесіне, жоғарыда айтылғандай, аталмыш схема арқылы үлкен ауылдардағы туыс отбасылардың нешінші атадан бастап біріккендігін анықтаудың сәті түсті. Яғни деректердегі үлкен ауылдың құрамына байланысты ғалымдар сүйенетін жалаң сандарға этнографиялық нәр берілді деген сөз. Келтірілген схеманың ғалымдар үшін операциялық, ал көпшілік үшін аса көрнекілік танымдық тағылымы осында.

Алайда XIX ғ.-дың екінші жартысы, әсіресе осы кезеңнің 80-90 жылдары – XX ғ. басында қазақ өлкесінің ең шұрайлы жерлерін орыстың отаршыл билігінің тәркілеп, сырттан қаптаған келімсектерге беруіне байланысты және басқа да саяси-әкімшілік, территориялық реформалардың нәтижесінде үлкен ауылдың құрамындағы отбасылардың саны шамамен 20-30-ға дейін төмендеді (Толыбеков, 1971: 495-593). Бұл жайтты да жоғарыда аталған схеманың көмегімен анықтауға болады. Осы схеманың қисыны бойынша, көшпелі ортада жаңадан қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық, саяси, әлбетте, экологиялық ахуалға сәйкес үлкен ауылдардағы отбасылар енді *жетіаталық рудың* шежірелік желісіндегі төртінші атадан бастап бірігуге мәжбүр болды.

Жоғарыда айтылған қисын мен тиісті мәліметтерден аңғарылып отырғандай, *жеті атаның* құрамындағы *бірата* бірлестіктерінің саны, әсіресе XIX ғ.-дың бірінші жартысына дейінгі кезеңде жылдың мезгілдік ерекшеліктеріне қарай, өзгеріп отырды. Яғни үлкен ауыл және шағын ауылға жіктелді (жаз айларында аталмыш бірлестіктердің саны 20-дан 80-ге дейін, қыс айларында қалыпты мөлшерде – 3-9 отбасының шамасында болды). Бұл кұбылысты, кейбір зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей, көшпелілердің жазда *кеңейтілген қауымға* (максимальная община), қыста *шағын қауымға* (минимальная община) топтасуы деп бағамдау қазақ социумының табиғи-тарихи қисынына һәм этнографиялық болмыс-бітіміне қиянат жасау болар еді (Масанов, 1995). Шынтуайтында, аталмыш үдерісті көшпелілердің қоршаған ортаның табиғи ресурстарын жыл он екі айдың мезгілдік ерекшеліктеріне сәйкес бейімделу һәм игеру стратегиясы ретінде қарастырған жөн. Сол сияқты XIX ғ.-дың екінші жартысында, жаз айларында қалыптасатын үлкен ауылдардың құрамындағы отбасылардың санының әдеттегіден күрт азаю үрдісін де орыстың отаршыл тәртібінің қыспағына түскен көшпелілер тіршілігінің қорғаныс механизмінің іске қосылуы ретінде бағамдауға болады.

Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – дәстүрлі қазақы ортада институционалдық және ғұрыптық-символикалық мәртебесі айрықша жоғары болған *үлкен үй* деп аталған құрылым көбінесе фольклорда, ішінара көркем әдебиетте, сондай-ақ *«кәрі құлақ шежіре қарттардың»* ауызекі ақпаратында «тіркелгені» болмаса, еш уақытта зерттелген емес. Рулық шежіренің концепциясы бойынша, *үлкен үйдің тек атаның* қара шаңырағының мұрагері – кенже ұлдан тарайтындығын ескеріп, жоғарыда келтірілген схема арқылы *үлкен үйді* анықтаудың сәті түсті (*үлкен үйдің* шежірелік-«генетикалық» желісі аталмыш схемада қызыл сызықпен таратылып беріліп отыр (**қараңыз: 1-схема**)). Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейдің Қазақстанның әр аймақтарына ұйымдастырған сан жылғы этнографиялық экспедицияның материалына қарағанда, *үлкен үй* дәстүрлі қазақы ортада, әсіресе этностың тіршілік цикліне байланысты атқарылатын сан алуан салт, ғұрып, ырым-тыйымдар жүйесінде өзіндік ұйымдастырушы рөлі болды (ҚР MOM этнографиялық экспедициясының материалы, 1999-2005). Сонымен бірге социум үшін аса маңызды *шежіре тарату* функциясын да атқарды. *Үлкен үйдің* ресми жазбаша деректерге түспегендігін оның, әсіресе XIX ғ.-дың екінші жартысынан бастап ғұрыптық институт ретінде маңызының күрт төмендегендігімен түсіндіруге болады.

Жетіаталық экзогамиялық құрылым – қауым-социум: болмысы мен бітімі. Жоғарыда айтылғандай, көшпелілердің күнделікті іс-тәжірибесінде де, аталмыш орыс тарихнамасында да ру терминінің осындай басым әрі әмбебап қолданысы шын мәніндегі *ру* болып табылатын *жетіаталық құрылымның* дәстүрлі қазақы ортадағы бүкіл әлеуметтік тіршілік атаулыны тікелей ұйымдастырушы және реттеуші социумдік функция атқарғандығымен түсіндіруге болатындай. Яғни туыстық байланыстардың тоғысқан торабы ғана емес, сонымен бірге социумдік функция атқарған ру (әрі қауым) ретінде. Жетіаталық құрылымның социум ретіндегі болмысын ғылыми негізделген қисынмен айғақтау үшін, ең алдымен, осы құрылымның өзін-өзі ұйымдастыруға және басқаруға қабілеттілігін дәлелдеуге ілік болардай, яғни социумдық табиғатына негіз болып табылатын механизмдерді анықтап, зерделеу қажеттілігі туындайды. Сан алуан деректер көшпелі ортадағы негізгі материалдық және рухани игіліктің бірден-бір тікелей өндірушілері *жетіатаның* құрамындағы, жоғарыда айтылғандай, *бірата* деген агнаттық бірлестіктер осындай өндіргіш күш – механизмдер болғандығын айғақтайды. Яғни, қоғамдағы тіршілік қажеттіліктері тек осындай *ру-қауым* кеңістігінде ғана өндірілді. Өйткені жоғарыда айтылғандай, мұндай қажеттіліктерді көшпелі ортада өндіруге қабілетті бірден-бір қауқарлы күш сол *ру-қауымның* негізгі корпоративтік құрылымдық компоненттері – *бірталар* ғана болды. Демек, көшпелілердің және олардың отбасылары-

ның тіршілігін қамтамасыз етудің технологиялық базасы әрі механизмі – тиісті тіршілікке жүйесі аталмыш патрилокалдық құрылымдардың күшімен ғана қалыптасты және қызмет атқарды. Басқаша айтқанда, көшпелілердің қалыпты тыныс-тіршілігін шаруашылық-экономикалық, рухани және институционалдық тұрғыдан қамтамасыз етуге байланысты қалыптасқан қоғамдық қатынастардың ең басты субъектілері жеке индивидтер ғана емес, ең алдымен, жоғарыда аталған *біраталық* агнаттық құрылымдар болды. Біраталық құрылымдардың рулық-қауымдық (қоғамдық) қатынастардың негізгі субъектілері болуының басты себебі олар, жоғарыда айтылғандай, көшпелі социумдегі ең басты әрі бірден-бір корпоративтік ұйымдасқан өндіргіш күштер болды. Яғни шаруашылық-мәдени, ғұрыптық және тиісті институционалдық функциялар атқарды.

Сонымен, көшпелі қазақ социуміндегі шаруашылық-экономикалық, мәдени, тұрмыстық, ғұрыптық сияқты шараларды іске асыруға бағытталған әлеуметтік мәнді харекеттердің басты субъектілері *біраталар* болды. Дегенмен, көшпелі тіршіліктің басты объектілері – жер мен су көздерін пайдалануға, малды ұқсатып күтуге және басқа да ауқымды еңбек операциялары (қырқым, қора-қопсы салу, үй соғу және т.б.) мен маңызды мәдени-ғұрыптық шараларды (мысалы, қыз ұзату, келін түсіру, нәрестенің дүниеге келуі, өлікті жөнелту, ас беру және т.с.с.) атқаруға байланысты әлгі агнаттық құрылымдар өзара ұйымдасып отыр, яғни олардың арасында сан деңгейлі, сан салалы тұрақты қатынастар орнықты. Бұл қатынастар көшпелі ортадағы шаруашылық-экономикалық харекеттің табиғи объектісі – жерді (жайылымдарды) ұқсатып пайдалану, «биологиялық» объектісі – малды дұрыс күтіп-баптау және оның өнімдерін игеру, сондай-ақ социум мүшелерінің әлеуметтік энергиясын жұмылдыратын сан алуан институционалдық, ғұрыптық, салттық жосындарды атқаруға байланысты қатынастар жүйесі болып табылады. Осы қатынастардың корпоративтік субъектілерінің – *біраталардың* атқарылуы тиіс шаралардың ауқымына байланысты қажетті саны *жетіаталық* құрылымдағы туыстық-рулық байланыстың іргелі нормалары мен принциптерінің бірі (институттарының) – *«жақын ағайын»* арқылы айқындалып, ұйымдастырылып отырды. Қолданыс мәні мен пәрмені шежірелік жосынмен дәйектелген *«жақын ағайын»* институты, өз кезегінде, аталмыш шаруашылық және мәдени-ғұрыптық шараларды атқарушылардың – *біраталардың* қажетті сандық мөлшерін айқындаудың және айғақтаудың институционалдық-идеологиялық негіздемесі рөлін атқарды.

Сонымен бірге, агнаттық бірлестіктер арасындағы қатынастар жүйесі ру ауқымындағы *билер кеңесі, бидің билігі, жүгініс, ақсақалдар кеңесі, шежіре*, осы шежірелік жосынмен негізделген *рулық-туыстық* байланыстың нормалары мен принциптері сияқты *жетіаталық* құрылымның іргелі институттары мен принциптері арқылы да ұйымдастырылып әрі реттелініп отырды. Осы қисын тұрғысынан *жетіаталық* құрылым ұйымдастырушы және реттеуші институционалдық функция атқарды. Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – *жетіаталық* құрылым – ру аталмыш патрилокалдық (агнаттық) бірлестіктерден тыс болған жоқ және осы бірлестіктердің арасындағы жоғарыда аталған қатынастар жүйесінің «қондырмасы» да емес. Түптеп келгенде, *жетіаталық* құрылым-ру осы агнаттық бірлестік – *біраталардың* өзара туыстық, шаруашылық-мәдени, территориялық жолмен ұйымдасуының институционалдық формасы болып табылады. Басқаша айтқанда, осы *жетіаталық* құрылым әлгі үлкен отбасылар – агнаттық бірлестіктер арасындағы сан салалы, сан деңгейлі қатынастар жүйесінің бірден-бір ұйымдық формасы болды. Демек, көшпелі ортадағы негізгі материалдық және рухани игіліктердің ең басты өндіргіш күштері болған біраталық бірлестіктерді *жетіаталық* құрылым – рудың жүйе жасаушы құрылымдық-функционалдық элементтері ретінде қарастырған жөн.

Осы ретте тәптіштей кетер жайт – *жетіаталық* құрылымның аталмыш қатынастар жүйесінің ұйымдық формасы ретіндегі функциясы жоғарыда айтылған *билер кеңесі, жүгініс, ақсақалдар кеңесі*, сондай-ақ *туыстық-рулық* байланыстың сан алуан институттары мен нормалары түрінде жүзеге асырылып отырғандықтан, бұларды *жетіаталық* құрылымның ұйымдастырушы және реттеуші функциясын жүзеге асыратын механизмдер ретінде қарастырған жөн. Расында да, аталмыш агнаттық бірлестіктердің арасындағы қатынастарды ұйымдастыру және реттеуге байланысты қалыптасқан аталмыш *билер кеңесінің, бидің билігінің, жүгіністің, ақсақалдар кеңесінің*, сондай-ақ *туыстық-рулық* байланыстың сан алуан институттары мен нормаларының функциясы, тіпті қылмысты немесе кінәлі деп саналғандарды жазалау үрдісі сайып

келгенде *ру-қауымның* (*жетіаталық* құрылымның) институционалдық функциясы болып табылады.

Сонымен бірге көшпелілердің негізгі тіршілік кеңістігі болып табылатын *жетіаталық* құрылым рудағы қажетті игіліктердің бірден-бір өндіргіш күштері *біраталар* болғанымен, олар *рулық-қауымдық* территорияның тиісті бөліктерінің толықмәнді меншік иелері болған жоқ және болулары да мүмкін емес. Өйткені *ру-қауымды* құрайтын *біраталардың* әрқайсысының меншігінде өз жерінің болуы сол *ру-қауымның* құрылымдық және функционалдық тұтастығына түптің түбінде экономикалық тұрғыдан жаппай іріткі әкелген болар еді. Сондықтан бұл агнаттық құрылымдар әлгі *рулық-қауымдық* территорияның өздеріне бөлінген аумақтарын меншіктену құқығының емес, тек пайдалану құқығының ғана субъектілері болды. Демек, бұл құрылымдар өздеріне тиесілі жер мен су көздерін пайдалану мүмкіншілігін ғана иеленді. Осыған орай олар көшпелі ортадағы тіршіліктің негізгі объектілері – жер мен су көздерін игеруге байланысты міндетті түрде *ру-қауым* деңгейінде ғана институционалдық жолмен реттелініп отыратын өзара пайдалану қатынастарына түсті. Деректер, расында да, мұндай қатынастардың, соның ішінде, әсіресе жайылымдық және шабындық жерлерді пайдалануға байланысты аталмыш агнаттық бірлестіктердің арасындағы қатынастардың *ақсақалдар кеңесі, рубасылар кеңесі, шиеленісті жағдайда билер кеңесі, бидің билігі, жүгініс* сияқты *ру-қауымның* институттары арқылы ұйымдастырылып және реттелініп отырғандығын көрсетеді (Зиманов, 1958). Демек, көшпелі ортада атадан балаға қалдырылып отырған ең басты әрі ең құнды мирас – *рулық* территорияның бірден-бір иесі монополдық меншік субъектісі *жетіаталық* құрылым болды.

Сондай-ақ бұл құрылымның *рулық* территорияның бірден-бір монополдық иесі болуына оның жоғарыда аталған ұйымдастыру, реттеу, мәжбүрлеу және жазалау сияқты жоғары институционалдық қауқары мен мәртебесі де айрықша мүмкіндік берді.

Сөйтіп, көшпелі әлеуметтік ортада, бір жағынан, *ру-қауымның* тиісті жер мен су көздерін (территорияның) толықмәнді иесі, яғни осы объектілерді меншіктеуге қауқарлы әрі меншіктенген бірден-бір субъект ретінде функция атқаруы, екінші жағынан, осы құрылымның бірден-бір өндіруші күштері – *біраталардың рулық-қауымдық* территорияның тиісті бөліктерін тек пайдаланудың ғана субъектілері болуы *ру-қауымның* құрылымдық және функционалдық тұтастығын экономикалық тұрғыдан қамтамасыз етті. Көшпелі ортада жер мен су көздерін игеру қатынастарының осы екі принципін – ұжымдық монополиялық принципін мен бір аталық пайдалану принципін арасындағы өзара себеп-салдарлық байланыстар аталмыш қатынастарды жүзеге асырудың механизмі болып табылады. Расында да, егер ұжымдық монополиялық принцип жер-су қатынастарының негізгі субъектілері – *біраталардың* арасындағы бытыраңқылыққа жол бермесе, яғни олардың арасындағы әрісі экономикалық, берісі мәдени, идеологиялық үйлесімді байланысты қамтамасыз етсе, біраталық пайдалану принципін осы қатынастарды ұйымдастыру мен реттеудің экономикалық, идеологиялық, экологиялық және институционалдық тұрғыдан мейлінше ойластырылған тәсілі деуге болады.

Түптеп келгенде, *жетіаталық ру-қауымның* әлгі территорияны меншіктеудің осындай монополды субъектілік мүмкіншілігі мен институционалдық қауқары *біраталардың* арасындағы сан салалы, сан деңгейлі қатынастардың логикасынан туындады әрі осы қатынастарға негізделінді.

Жетіаталық құрылымның демографиялық мөлшерінің, яғни демографиялық оптимумының дағдарыс күйге енуіне және оның территориялық ресурстарының жетімсіздігі байқалуына байланысты келесі сегізінші атадан кейінгі ұрпақтардың демографиялық, шаруашылық-экономикалық, мәдени, институционалдық, идеологиялық және т.б. жағынан кемелденген тобы бөлініп отырды. Шаруашылықты жүргізетін ауқатты байлары, басқарар бий, ел қорғаны батыры бар бұл топтың бөліну (еншілену) рәсіміне шежірелік жосынмен негізделген тығыз байланыстағы тайпалық ұлыстың игі жақсылары тегіс ат салысулары тиіс болды. Олар бөлінетін топқа жайлауын, күзеуін, қыстауын, көктеуін және көш жүретін бағыттар мен жолдарды енші ретінде белгілеп беретін.

Бұл рәсімінің атқарылар ретінде де ерекше мән бар. Сан ғасырлар бойы орныққан бүкіләтникалық үрдіс бойынша, бөлінетін топтың ырыс ұстаған адамдары – билері, байлары, батырлары, ақсақалдары алдын ала керілген ала арқанды аттайды (ала арқанды аттау көшпелі ортадағы қоғамдық байланыстың тығыздығын, пәрменділігін, қуаттылығын

қамтамасыз етіп отыратын туысқандық-рулық қатынастардың жетіталық ауқымнан кейін үзілгендігінің айғағы іспеттес. Тілімізде ала арқанның немесе ала жіптің осындай әлеуметтік семантикасына байланысты «біреудің ала жібін аттама!» немесе «біреудің ала жібін алма!» деген эвфемистік бітімдегі табу-фразеологизм сақталған (аталмыш рәсімінің «кері» параллелі ретінде апыл-тапыл жүре бастаған сәбидің аяғын ала жіппен «түсап», оны ауылдағы «ұлын ұяға, қызын қияға» қондырған ардақты ананың кесу рәсімін айтуға болады). Соңынан, жиналған қауым осынау ұлы ғұрыпты «*жеті атаға толыстық, жеке ел болыстық*» деп жар сала арнайы ала жылқы сойып, атап өтетін. Бірақ бұл – жай жылқы емес, айрықша рәсімделген, семантикалық аса мәнді символ. Моңғолиядағы қазақтар мекендейтін Баян-Өлгий өлкесінің қарт тұрғыны Алданыш қарияның айтуынша, бөлетін және бөлінетін жақтың ел бастар беделді билері мен ақсақалдары сойысқа сайланған жылқының құйрығын кесісу рәсімін жасайтын болған. Ана тіліміздегі мүлдем айырылысуды меңзейтін «*ат құйрығын кесісу*» (бірақ кесу емес!) деген фразеологизм осыдан қалса керек. Бұдан кейін бөлінген топ жеке рулық құрылым ретінде өз бетімен тіршілік құрды. Бұл бірлестік аталмыш рәсімнен соң өзі енші алып шыққан румен де қыз алысып, қыз беру құқына ие болды.

Сан жағынан жетігүрпақтық мөлшерден асқаннан кейінгі жаңа қауымдық құрылымның бөлініп шығуы, түптеп келгенде, көшпелі этноэкожүйедегі табиғи-тарихи тепе-теңдікті сақтау үшін адами, табиғи және материалдық ресурстарды қайта бөліп отырудың ең тиімді институттанған тәсілі. Бұл тәсілді көшпелі экожүйенің табиғи және материалдық ресурсын тиімді пайдалануға бағытталған этникалық қауымның өзін өзі ұйымдастыру тәсілі деп те бағалауға болады.

Алайда әртүрлі факторлардың әсерімен аталмыш ғұрыптың бірнеше ұрпақ өтсе де, атқарылмаған жайты болып тұрды. XIX ғ.-дың екінші жартысында қазақ өлкесінде орыстың отаршыл тәртібінің дендеп орнығуына байланысты жайылымдық жері (яғни тіршілік кеңістігі) мейлінше тарылған, сөйтіп ежелгі тіршілік ритмінен айырылған қазақ қоғамында көшпелі орта үшін аталмыш одағай жайт бірте-бірте сіңісті болып, дағдылы үдеріске айналған сыңайлы. Мұндайда, яғни рудың құрамындағы *ұрпақ-аталар* саны *жетіталық* мөлшерден әлдеқайда асып кетсе де, жоғарыда айтылған жетіталық генеалогиялық желіске дейін «қыз алысып, қыз берісуге» қатан тыйым-нормасы бәрібір сақталынды. Бұл ұстаным дәстүрге берік кейбір қазақы ортада күні бүгінге дейін кездеседі. Мысал ретінде Моңғол Республикасының негізінен қазақтар мекендейтін Баян-Өлгий аймағының байырғы тұрғыны 77 жастағы шежіре қария Қатран Орынбайұлының төмендегідей ерекше ден қоярлық мәліметін келтіруге болады. Ақсақалдың айтуынша, абақ керейдің құрамындағы жантекей, оның ішіндегі сүйіншәлі, одан тарайтын барақ, одан кейінгі келесі буын-ата тайлаққа жататын екі жастың үйленуіне әлгі рудың құрамындағы ұрпақ-аталардың саны 12-ден асып кетсе де, бүкіл жұртшылық қарсы болыпты (ҚР МОМ, 1999-2005) (Арғынбаев, 1973: 148-151). «*Бетке салық, сүйекке таңба*» ретінде бағаланатын бұл жайттың гәбі *жетіатадан* кейінгі ұрпақтардың қыз алып, қыз берісу қақысын айғақтайтын, жоғарыда аталған «*ат құйрығын кесісу*» салтының атқарылмағандығында болып отыр. Шежірелік жосынмен идеологиялық және тарихнамалық әбден негізделген бұл салт ғұрыптық-символикалық қана емес, ру-социумның тіршілікқамаы жүйесі үшін де аса қажетті оның демографиялық шама-шарқын мөлшерлейтін, әрі жергілікті табиғи ортаның ресурсын тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін экономикалық һәм экологиялық функция да атқарды.

Түйін. Сонымен, қазақ этносының құрамындағы *рулық* және *туыстық* байланыстың негізгі торабы іспеттес *жетіата* ғана өзінің жоғарыда келтірілген институционалдық аса мәнді *рулық* атрибуттары жағынан да, функционалдық бітімі тұрғысынан да ру болып табылады. *Жетіталық құрылымды*, сонымен бірге көшпелі ортада материалдық және рухани қажеттілікті өндіретін бірден-бір өндіргіш күштер болып табылатын *біраталардың* (агнаттық немесе патронимиялық бірлестік) өзара шаруашылық-мәдени және институционалдық ұйымдасуының бірден-бір формасы – социум ретінде қарастырған жөн.

***ЕСКЕРТПЕ:**

«Қауым» терминінің орыс тіліндегі баламасы «община», ағылшын – «community», «society» және т.б. Сондай-ақ «gemeinschaft» (gemeinde), «gesellschaft» деген неміс тіліндегі идентификациялық нұсқалары да кездеседі (Большой толковый социологический

словарь, Т.1., 2001: 511-512), (Социокультурная антропология..., 2012: 836-837), (Свод этнографических понятий и терминов, 1986: 80-81, 109-114). Ал шетелдік элеуметтік-мәдени антропологияда «қауым» ұғымының институционалдық мәнді баламасы ретінде кейде «clan» (клан), «maximum lineage» («максималды» линидж), «sib» (сиб) терминдері де қолданылады (Lawrence Krader, 1963). Сонымен бірге линиджі, әсіресе минималды линиджі (minimum lineage) кланның құрамдас компоненті ретінде қарастыратын авторлар да жоқ емес (Свод этнографических понятий и терминов, 1986: 80-81).

Әдебиет

Alimbay Nursan. L'ethnie et la tradition culturelle: les problemes de correlation // Festival sur la diversite culturelle et le dialogue en Asie centrale. Paris, 2005. P. 26-128.

Alimbay Nursan. La comunita come principale forma organizzativa delle relazioni sociali dei nomadi: note preliminari // Popoli della yurta Kazakhstan. Tra le origini e la modernita. Milano: Jaca Book, 2008. Pp. 99-111.

Alimbay Nursan. Society and culture of the nomads of Central Asia through time // Nomads and networks. The Ancient Art and Culture of Kazakhstan. New York, 2012. P.152-164.

Krader Lawrence. Social organization of the mongol-turkic pastoral nomads. – Indiana University publications. Uralic and Altaic series. Vol. 20. The Hague, Mouton & CO, 1963. 412 p.

Алимбаев Нурсан. Казахская версия эпического сказания «Едиге» как источник по социальной истории кочевников (предварительный опыт источниковедческой экспертизы) // Вестник Евразийского гуманитарного института. 2005. №4. С.5-10.

Алимбаев Нурсан. Казахское шежире как фольклорный жанр (вопросы изучения шежире как исторического источника) // Орталық музей еңбектері: музей ісі, тарих, этнология, фольклортану, антропология, деректану, нумизматика. II шығарылымы (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор Нурсан Әлімбаев. Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. 373-386 бб.

Алимбаев Нурсан. Кочевая община казахов: проблемы этносоциологической реконструкции // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. СПб., 2009. №96. С. 317-326.

Алимбаев Нурсан, Смагулов Б.К. Коренные изменения традиционной системы землепользования у казахов-кочевников в контексте колониальной политики российской империи (конец XIX – начало XX в.): факторы и последствия // Vуlye Gody. 2020. Vol. 58. Is. 4. P. 2765-2776.

Алимбаев Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. Алматы: «Ғылым», 1998. 234 с.

Аргынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). Алматы: Ғылым, 1973. 328 б.

Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и кара-киргизов на основании родословных сказаний и сведений, о существующих родословных делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. Вып. III-IV. СПб., 1894.

Большой толковый социологический словарь (Collins). Т.1 (А-О): Перевод с англ. Н.Н. Марчук. Москва: Вече, АСТ, 2001. 544 с.

Большой толковый социологический словарь (Collins). Т.2 (П-Я): Перевод с англ. Н.Н. Марчук. Москва: Вече, АСТ, 2001. 528 с.

Всемирная энциклопедия. Философия. М.: АСТ; Минск: Харвест, 2001. 1311 с.

Гродеков Н. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. Ташкент, 1889.

Демографический энциклопедический словарь / Редкол.: Валентей Д.И. (гл.ред.) и др. И.: Сов. энциклопедия, 1985. 608 с.

Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.

Дьяконов И.М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей // Вестник древней истории. М.: 1983. №1 (83). С. 16-34.

Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958. 296 с.

Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. М.: Наука, 1986. 304 с.

Кауфман А.А. Русская община в процессе ее зарождения и роста. М., 1908. 455 с.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: «Ғылым», 1977. 711 б.

Ковалевский М.М. Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. М., 1874. 18 с.

Коротаев А.В., Оболонков А.А. Род как форма социальной организации в работах дореволюционных русских и советских исследователей // Узловые проблемы истории докапиталистических обществ Востока. Вопросы историографии. М.: Наука, 1990. С. 3-52.

Крупник И.И. Арктическая этноэкология. Модели традиционного природопользования морских охотников и оленеводов Северной Евразии. М.: Наука, 1989. 272 с.

- Крюков М.В. О соотношении родовой и патронимической (клановой) организаций (к постановке вопроса) // Советская этнография. М.: Наука, 1967. № 6. С. 83-94.
- Курс демографии. Москва: «Статистика», 1974. 454 с.
- Курылев В.П. Скот, земля, община у кочевых и полукочевых казахов (вторая половина XIX – начало XX века). СПб, 1998. 296 с.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Жалпы редакциясын басқарған: А.Ысқақов, Н. Уәли. Алматы: Арыс, 2006-2011.
- ҚР МОМ этнографиялық экспедициясының материалы, 1999-2005.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). Алматы: «Санат», 1996. 656 с.
- Лотман Ю.М. Языки культуры и проблемы переводимости. М.: Наука, 1987. 256 с.
- Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества. А.: «Социвест» – М.: «Горизонт», 1995. 320 с.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. 1. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. Воронеж, 1898.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. 4. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. Воронеж, 1903.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. 6. Семипалатинская область. Каркаралинский уезд. СПб., 1905.
- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. Т.8. Павлодар: ЭКО, 2013.
- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. Т.10. Павлодар: ЭКО, 2013.
- Община в Африке: проблемы типологии. М.: «Наука», 1978. 292 б.
- Першиц А.И. Проблема типологизации общины в дореволюционной русской и советской этнографии // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. Вып. VIII. М.: Наука, 1978. С 142-156.
- Родовое общество. Этнографические материалы и исследования. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1951. 254 с.
- Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем / сост. П.П. Румянцева; Переселенч. упр. Гл. упр. землеустройства и земледелия. Санкт-Петербург: Переселенч. упр. Г.У.З. и З., 1910. 66 с.
- Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 1. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. Москва: «Наука», 1986. 238 с.
- Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века (Политико-экономический анализ). Алма-Ата: Наука, 1971. 633 с.
- Шахматов В.Ф. Казахская пастбищно-кочевая община (вопросы образования эволюции и разложения). Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1964.

References

- Alimbay N., Mukanov M.S., Argynbaev H. Tradicionnaya kul'tura zhizneobespecheniya kazahov. Ocherki teorii i istorii. Almaty: «Gylym», 1998. 234 s. [in Russian].
- Alimbay Nursan, Smagulov B.K. Korennye izmeneniya tradicionnoj sistemy zemlepol'zovaniya u kazahov-kochevnikov v kontekste kolonial'noj politiki rossijskoj imperii (konec XIX – nachalo XX v.): faktory i posledstviya // Bulye Gody. 2020. Vol. 58. Is. 4 P. 2765-2776 [in Russian].
- Alimbay Nursan. Kazahskaya versiya jepicheskogo skazaniya «Edige» kak istochnik po social'noj istorii kochevnikov (predvaritel'nyj opyt istochnikovedcheskoj ekspertizy) // Vestnik Evrazijskogo gumanitarnogo instituta. 2005. №4. S. 5-10. [in Russian].
- Alimbay Nursan. Kazahskoe shezhire kak fol'klornyj zhanr (voprosy izuchenija shezhire kak istoricheskogo istochnika) // Ortalyk muzej enbekteri: muzej isi, tarih, jetnologiya, fol'klortanu, antropologiya, derektanu, numizmatika. II shygarylymy (kazak, orys, agylshyn tilderinde). Gylymi redaktor Nursan Alimbay. Almaty: Balalar adebieti, 2009. 373-386 bb. [in Russian].
- Alimbay Nursan. Kochevaya obshhina kazahov: problemy etnosociologicheskoy rekonstrukcii // Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gercena. SPb., 2009. №96. S. 317-326. [in Russian].
- Alimbay Nursan. L'ethnie et la tradition culturelle: les problemes de correlation // Festival sur la diversite culturelle et le dialogue en Asie centrale. Paris, 2005. P. 26-128. [in French].
- Alimbay Nursan. La comunita come principale forma organizzativa delle relazioni sociali dei nomadi: note preliminari // Popoli della yurta Kazakhstan. Tra le origini e la modernita. Milano: Jaca Book, 2008. Pp. 99-111. [in Italian].
- Alimbay Nursan. Society and culture of the nomads of Central Asia through time // Nomads and networks. The Ancient Art and Culture of Kazakhstan. New York, 2012. P. 152-164. [in English].
- Argynbayev H.A. Kazak halkyndagy semiya men neke (tarihi-etnografiyalık sholu). Almaty: Gylym, 2007. 328 p. [in Kazakh].
- Aristov N.A. Opyt vyjasneniya jetnicheskogo sostava kirgiz-kazakov Bol'shoj Ordy i kara-kirgizov na

- osnovanii rodoslovnih skazaniy i svedeniy, o sushhestvujushhih rodoslovnih deleniyah i rodovih tamgah, a takzhe istoricheskikh dannih i nachinajushhihsya antropologicheskikh issledovanij // Zhivaja starina. Vyp. III-IV. SPb., 1894. [in Russian].
- Bol'shoy tolkovyy sotsiologicheskij slovar' (Collins). T.1 (A-O): Perevod s angl. N.N. Marchuk. Moskva: Veche, AST, 2001. 544 s. [in Russian].
- Bol'shoy tolkovyy sotsiologicheskij slovar' (Collins). T.2 (P-YA): Perevod s angl. N.N. Marchuk. Moskva: Veche, AST, 2001. 528 s. [in Russian].
- Drevnetjurkskiy slovar'. L.: Nauka, 1969. [in Russian].
- D'yakonov I.M. Obshhina na Drevnem Vostoke v rabotah sovetskikh issledovatelei // Vestnik drevnei istorii. M.: 1983. №1 (83). S. 16-34. [in Russian].
- Grodekov N. Kirgizy i kara-kirgizy Syr-Dar'inskoy oblasti T.1. Juridicheskij byt. Tashkent, 1889. [in Russian].
- Kabo V.R. Pervobytnaya dozemel'delcheskaya obshchina. M.: Nauka, 1986. 304 p. [in Russian].
- Kaufman A.A. Russkaya obshhina v processe ee zarozhdeniya i rosta. M., 1908. 455 s. [in Russian].
- Kazak adebi tilinin sozdigi. Onbestomdyk. Zhalpy redakciyasyn baskargan: A.Yskakov, N. Uali. Almaty: Arys, 2006-2011. [in Kazakh].
- Kenesbaev I. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi. Almaty: «Gylm», 1977. 711 b. [in Kazakh].
- Korotaev A.V., Obolonkov A.A. Rod kak forma social'noj organizacii v rabotah dorevoljucionnyh russkikh i sovetskikh issledovatelej // Uzlovye problemy istorii dokapitalisticheskikh obshhestv Vostoka. Voprosy istoriografii. M.: Nauka, 1990. S. 3-52. [in Russian].
- Kovalevskij M.M. Obshhinnoe zemlevladienie, prichiny, hod i posledstviya ego razlozheniya. M., 1874. 18 s. [in Russian].
- KR MOM etnografijalyk ekspediciyasynyn materialy, 1999-2005. [in Kazakh].
- Krader Lawrence. Social organization of the mongol-turkic pastoral nomads. Indiana University publications. Uralic and Altaic series. Vol. 20. – The Hague, Mouton & CO, 1963. 412 p. [in English].
- Kru'kov M.V. O sootnoshenii rodovoj i patronomicheskoy (klanovoj) organizacij (k postanovke voprosa) // Sovetskaja jetnografiya. M.: Nauka, 1967. № 6. S. 83-94. [in Russian].
- Krupnik I.I. Arkticheskaya jetnojekologiya. Modeli tradicionnogo prirodopol'zovaniya morskikh ohotnikov i olenevodov Severnoj Evrazii. M.: Nauka, 1989. 272 s. [in Russian].
- Kurs demografii. Moskva: «Statistika», 1974. 454 s. [in Russian].
- Kurylev V.P. Skot, zemlja, obshhina u kochevyh i polukochevyh kazahov (vtoraja polovina XIX – nachalo XX veka). SPb, 1998. 296 s. [in Russian].
- Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsakih, ord i stepej (pod obshhej redakciej akademika M.K. Kozybaeva). Almaty: «Sanat», 1996. 656 s. [in Russian].
- Lotman U.M. Yazyki kul'tury i problemy perevodimosti. M. : Nauka, 1987. 256 s. [in Russian].
- Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazahov: osnovy zhiznedejatel'nosti nomadnogo obshhestva. A.: «Socinvest» - M.: «Gorizont», 1995. 320 s. [in Russian].
- Mashhur Zhusip Kopeiuly. Shygarmalary. 20 tomdyk shygarmalar zhinagy. T.10. Pavlodar: JeKO, 2013. [in Kazakh].
- Mashhur Zhusip Kopejuly. Shygarmalary. 20 tomdyk shygarmalar zhinagy. T.8. Pavlodar: JeKO, 2013. [in Kazakh].
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye ekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastei. T. 1. Akmolinskaya oblast'. Kokchetavskij uezd. Voronezh, 1898. [in Russian].
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye ekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastei. T. 4. Semipalatinskaya oblast'. Pavlodarskij uezd. Voronezh, 1903. [in Russian].
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye ekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastei. T. 6. Semipalatinskaya oblast'. Karkaralinskij uezd. SPb., 1905. [in Russian].
- Obshhina v Afrike: problemy tipologii. M.: «Nauka», 1978. 292 b. [in Russian].
- Pershic A.I. Problema tipologizacii obshhiny v dorevoljucionnoj russkoj i sovetskoj jetnografii // Ocherki istorii russkoj etnografii, fol'kloristiki i antropologii. Vyp. VIII. M.: Nauka, 1978. S 142-156. [in Russian].
- Rodovoe obshhestvo. Etnograficheskie materialy i issledovaniya. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1951. 254 s. [in Russian].
- Rumjancev P.P. Kirgizskij narod v proshlom i nastojashhem / sost. P.P. Rumjancev; Pereselench. upr. Gl. upr. zemleustroistva i zemledeliya. Sankt-Peterburg: Pereselench. upr. G.U.Z. i Z., 1910. 66 s. [in Russian].
- Shahmatov V.F. Kazahskaya pastbishhno-kochevaya obshhina (voprosy obrazovaniya evoljucii i razlozheniya). Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1964. [in Russian].
- Svod etnograficheskikh ponjatij i terminov. Vyp. 1. Social'no-jekonomicheskie otnosheniya i sacionormativnaya kul'tura. Moskva: «Nauka», 1986. 238 s. [in Russian].
- Tolybekov S.E. Kochevoe obshhestvo kazahov v XVII – nachale XX veka (Politiko-jekonomicheskij analiz). Alma-Ata: Nauka, 1971. 633 c. [in Russian].
- Vsemirnaya entsiklopediya. Filosofiya. M.: AST; Minsk: Kharvest, 2001. 1311 s. [in Russian].
- Zimanov S.Z. Obshhestvennyj stroj kazahov pervoj poloviny XIX veka. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1958. 296 s. [in Russian].

IRSTI 02.01.17

NATIONAL CELEBRATIONS AS A SIGN OF TOLERANCE AND UNIFICATION OF ALL PEOPLE IN POST-SOVIET KAZAKHSTAN

Zulfiya Imyarova

Candidate of historical sciences, associate research professor, Narxoz University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zulfiya.imyarova@narxoz.kz

Abstract. In sovereign Kazakhstan the transformation of people's lifestyle and values caused the need for new holidays and rituals, in accordance with the ideas of the modern system, new relationships between people. In the country along with old traditional Soviet holidays, a number of new state and national holidays were formed with the aim to construct the new Kazakhstani society. A great role in celebrations of all state and national holidays belong to Assembly of People of Kazakhstan which symbolizes prosperity, peace, stability and unity. However, the most Kazakhstani holidays inherited Soviet features of ritual process: special style of officials' behavior, demonstration of collective happiness, folk dance festivals, effect of emotional contagion and involvement of only urban population. Kazakhstani mass holidays as well as Soviet ones practically exclude improvisation, provided accurate execution, regularity of all movements and gestures.

Key words: Interethnic harmony, cultural identification, public holidays, Soviet symbols

FTAXP 02.01.17

ҰЛТТЫҚ МЕРЕКЕЛЕР-ПОСТКЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАРЛЫҚ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЛІГІ МЕН ТОЛЕРАНТТЫЛЫҒЫНЫҢ БЕЛГІСІ

Зульфия Имярова

Тарих ғылымдарының кандидаты, ассоциированный профессор-зерттеуші, Нархоз университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: zulfiya.imyarova@narxoz.kz

Түйіндеме. Егемен Қазақстанда халықтың өмір салты мен құндылықтарының трансформациясы қазіргі заманғы жүйе, адамдар арасындағы жаңа өзара қарым-қатынастар туралы түсініктерге сәйкес келетін жаңа мерекелер мен салттарға деген қажеттілікті туындатты. Елімізде ескі дәстүрлі кеңестік мерекелермен қатар жаңа қазақстандық қоғам құру мақсатында бірқатар жаңа мемлекеттік және Ұлттық мерекелер қалыптасты. Барлық мемлекеттік және ұлттық мерекелерді тойлауда қазақстан халқы Ассамблеясы үлкен рөл атқарады, ол өркендеуді, бейбітшілікті, тұрақтылық пен бірлікті бейнелейді. Алайда, Қазақстандық мерекелердің басым бөлігі салттық үдерістің кеңестік ерекшеліктерін мұра етті: шенеуніктердің мінез-құлқының ерекше стилі, ұжымдық бақыттың көрінісі, халықтық би фестивальдері, эмоциялық залалданудың әсері және тек қала тұрғындарын тарту. Қазақстандық бұқаралық мерекелер, кеңестік мерекелер сияқты, барлық қимылдар мен ым-ишаралардың нақты орындалуы, жүйелілігі жағдайында импровизацияны жоққа шығарады.

Кілт сөздер: кеңестік, мәдени сәйкестендіру, мемлекеттік мерекелер, кеңестік рәміздер

МРНТИ 02.01.17

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРАЗДНИКИ-СИМВОЛ ЕДИНСТВА И ТОЛЕРАНТНОСТИ ВСЕХ НАРОДОВ ПОСТСОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА

Зульфия Имярова

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор-исследователь, Университет Нархоз, Казахстан, Алматы, e-почта: zulfiya.imyarova@narxoz.kz

Аннотация. В суверенном Казахстане трансформация образа жизни и ценностей народа вызвала потребность в новых праздниках и обрядах, соответствующих представлениям о современной системе, новых взаимоотношениях между людьми. В стране наряду со

старыми традиционными советскими праздниками сформировался ряд новых государственных и национальных праздников с целью построения нового казахстанского общества. Большая роль в праздновании всех государственных и национальных праздников принадлежит Ассамблее народа Казахстана, которая символизирует процветание, мир, стабильность и единство и служит уникальной платформой общественного согласия и межэтнического диалога. Однако, большинство казахстанских праздников унаследовали советские черты ритуального процесса: особый стиль поведения чиновников, демонстрация коллективного счастья, народные танцевальные фестивали, эффект эмоционального заражения и вовлечения массового населения. Казахские массовые праздники, как и советские, практически исключают импровизацию, при условии четкого исполнения, регулярности всех движений и жестов.

Ключевые слова: советскость, культурная идентификация, государственные праздники, советская символика

Introduction. Public holidays are a powerful factor in the ideological consolidation and manipulation of people to provide spiritual and cultural identification with nations, enabling them to develop a sense of pride for their country, and reproduce and transmit spiritual and moral values. At the same time, a holiday is a reflection of a particular era and its specific features as, usually, holidays emerge in crucial historical moments of socio-political changes in countries expected to solve certain tasks such as constructing new historical state traditions, justifying systems of national ideas as longstanding and legitimizing existing political structure (Zakowicz, Zots, 1980: 165).

For example, during the Great Patriotic War, Soviet holidays and rituals were one of the most effective moral and political factors that helped unite the Soviet people in the fight against the Nazi invaders. One of the most striking examples of a solemn event of that time was the military parade on November 7, 1941 on Red Square on the occasion of the 24th anniversary of the Great October Socialist revolution, which left an indelible mark on the memory of the Soviet people. It was held in the difficult conditions of the first year of the war and, in our opinion, played a huge role in strengthening the morale of the army, as well as had great international and military-political significance.

In this regard, the process of re-valuation of the symbols and attributes of the past which began after the collapse of the Soviet Union was an absolutely objective phenomenon. The formation of new states in post-Soviet countries logically led to changes in attitude to pre-existing holiday dates and the emergence of new celebrations, as each epoch tends to form a new layer of cultural memory represented through the prism of holidays. However, in some former USSR countries, despite the constant innovations and changes in the names of holidays, the Soviet celebrations are still in demand today. Using the example of Kazakhstan, the author analyzes the Soviet impact on state and national holidays that reflect the cultural policy of a new state towards its past, contributing to a better understanding of the origins of many processes and phenomena of modern Kazakh public holidays, still in the process of formation.

In sovereign Kazakhstan, the transformation of people's self-consciousness and values caused a need to form a new cultural memory, in accordance with new ideologies in the nation-building process, different interpretation of events of the past, and a new historical, cultural and national identity. However, the modern Kazakh festive culture still has a strong influence on the culture of the Soviet period. The main features of Soviet public holidays were as follows: banners with slogans, portraits of leaders, fireworks, military parades, solemn meetings of party leaders, celebration concerts, sports events and folk dance festivals, which gave an impression of collective happiness and a bright future.

The Soviet holidays were part of the building of a new society and education of the "new man", connected to the change in government and affirmation of new social relations. The Soviet power had to create its own set of symbols necessary for its legitimacy with the aim to destroy the old religious traditions of the population and create new Soviet rituals able to consolidate people around common values. Gradually, the authorities managed to instill a sense of a single idea of the revolution and power among the people through revolutionary holidays. In such celebrations there was no place for spectators as everyone turned into participants in the procession, which symbolized movement towards the future. Thus, official holidays constructed a reality that had yet to be created because the country rejected any

remnants of the old regime. The Soviet man lived only for the future under the slogans of building socialism and communism.

Literature Review. According to the theory of festive culture, new holidays accompany the turning points of society's life (Bakhtin, 1990:14). The Soviet holidays that were born as a result of regime change became a kind of symbolic communication between the government and society. On public holidays, a special ritual was formed that not only demonstrated an imitation of a happy life in the Soviet country, but also constructed a new political reality. The government kept the most important information for the society but isolate information which contradicted its ideological attitudes, contributed to the construction of a new social reality (Luman, 2005:160).

As Rolf (Rolf, 2009:24) mentions that the representation of power is considered as one of the main conditions for maintaining the stability in the society which requires that the subject and object of power have a common symbolic language of communication, and their identities coincide in a certain way. Shchepanskaya (Shchepanskaya, 2006), Hall (Hall, 1997), Moore and Myerhoff (Myerhoff, 1977) note that the process of representation, both the production of new meanings in the form of symbols and images, and their exchange between carriers of a certain culture occur. At the same time, symbols and images are created as a power that seeks to manipulate the public consciousness for their own purposes, as well as the society itself, which perceives power in the form of images and symbols based on the traditional, archaic consciousness.

The study of Soviet holidays started with their formation and was initially under authority control, which explains the lack of criticism in these works. The 1980s represented a new stage in the study of Soviet post-revolutionary festivals. There were many works which attempted to reveal the essence of Soviet holidays in the conditions of political instability and struggle for power within the party. (Hall, 1997; Moore and Myerhoff, 1977) argue that Soviet holidays and rituals were created in order to represent the Soviet way of life, formalized Soviet values as standards of human social activity, promoted the norms of the socialist life. American historian William Husband considered Soviet holidays in the context of the Bolshevik struggle with religion, describing holidays as part of the struggle for a new way of life declared by the authorities. According to him the Soviet holidays are unable to fully eradicate religion (Husband, 1998: 75), (Rolf, 2013:300) came to similar conclusion.

With respect to Kazakhstan, it can be argued that content analysis of state symbols provides important information about state's nationality policies. In order to understand the meaning and functions of symbols it is necessary to investigate the latter through the prism of code-language theory of semiotics (Smith, 2009:6; Peirce, 2012:105). Different myths, memories, symbolism and especially language as mechanism of socio-cultural survival play fundamental role in analyzing formations of national identity. The importance of ethno-symbolic approach thorough semiotic system in nation building process were covered by (Shnirelman, 2005:114, Sebeok, 2001, Knowlton, 2012, Tarasti, 2002).

Methodology. Sovietness in modern Kazakh holidays is analyzed using three criteria: *form, content and spirit*.

The Soviet culture was national in *form* (*blossom of all nationalities' cultures*), socialist in *content* (*construction of new socialist society and identity*) and international in *spirit* (*friendship of people*). The Soviet holidays were assigned the task of representing "a school of raising a number of new generations of the Soviet people" joined by one common language and a unified culture.

In Kazakhstan, public holidays follow a similar pattern with some national features: (ethno) national in *form*, Soviet in *content* and international in *spirit*.

Form: Attributes of national statehood expressed exclusively through Kazakh symbols of national identity.

Content: Military parades, festive processions, demonstrations, solemn meetings, grandiose performances of multi-culturalism, festive fireworks and setting kurts (traditional tents) in many villages.

Spirit: International (Unity in Diversity)

Despite the fact that the formation of new states entails the creation of new sets of beliefs which are opposite to previously held values, a new regime has to use and adapt old symbols and national and cultural values which people mostly like and support. This was especially true for Kazakhstan, where the elite borrowed various traditions from the Soviet Union.

In Kazakhstan, there are two types of official celebration – one national and nine public holidays:

1. *National Holiday: Independence Day – 16–17 December*
2. *Public Holidays: New Year – 1–2 January;*
3. *International Women's Day – 8 March;*
4. *Nauryz – 21–23 March;*
5. *Unity of Nations Day – 1 May;*
6. *Defender of the Fatherland Day – 7 May;*
7. *Victory Day – 9 May;*
8. *Capital Day – 6 July;*
9. *Constitution Day of the RK – 30 August;*
10. *Day of the First President – 1 December.*

The official public holidays of Kazakhstan are regulated by the Law on Holidays (The law of RK on Holidays, 2001 and the Labour Code, 2007). According to the law of (RK), “On Holidays in the Republic of Kazakhstan,” *national holidays* are established holidays to commemorate the events of special historical significance which have had a significant impact on the development of Kazakhstan’s statehood. The celebration of national holidays is accompanied by official events run by central and local government bodies.

Public holidays are holidays dedicated to events of social and political importance, as well as traditionally celebrated by citizens of the RK. The celebration of public holidays may be accompanied by official events.

Independence Day, 16–17 December

Independence Day is one of the most common national holidays celebrated by many countries of the world, on the occasion of the foundation of a state, separation from other countries, regions, the end of occupation, and so on. On December 16, 1991, the Supreme Soviet of the Kazakh SSR adopted the law “on the Independence and Sovereignty of the State”. It should be noted that the Republic of Kazakhstan was the last among the republics of the Soviet Union to adopt the law on independence. This law, together with the Declaration of sovereignty of Kazakhstan, adopted on October 25, 1990. The main state holiday of the Republic of Kazakhstan is celebrated in Kazakhstan annually on December 16-17. This day is considered the most important holiday for Kazakhstanis. Like most public holidays, it is used to demonstrate the cultural and ethnic diversity of the peoples and nationalities inhabiting the Republic. This is an opportunity to show national costumes, dances, culinary traditions and other cultural elements of ethnic groups that coexist peacefully in a free and independent Republic.

This is a two-day annual celebration. Independence Day is the single most important national holiday in the country. It has Soviet content with round numbers marked with particular pomp. The celebration style is comparable with the celebrations for the Great October Revolution on 7 November every year. Both holidays use the same trappings – flags, slogans and appeals – but for ordinary people it has become more personal, involving visiting relatives and friends and gathering together around the festive table. This holiday is also marked by amnesties for some prisoners and award ceremonies.

It is noteworthy that there was another competing holiday with the same meaning of “Independence” – Republic Day, celebrated between 1995 and 2009 on 25 October. In 2010, Republic Day quietly disappeared from the holiday calendar. During the years of independence, Kazakhstan has passed nine criminal amnesties, one of which in 2016 was initiated by the head of state personally for the first time in the history of sovereign Kazakhstan. After 28 years, the reins of government passed to Kassym-Jomart Tokayev, who at that time held the post of speaker of the Senate. Over the years of independence, more than 1 million compatriots, ethnic Kazakhs (oralmans) returned to the country.

New Year, 1–2 January

From 1918 to 1935, New Year was not an official public holiday, but most families traditionally celebrated it along with Christmas. Thus, in the first decades of the Soviet Union, the holiday was considered more “family”. On January 1, 1936, Pravda published a photo of Joseph Stalin on the front page with the message “Happy New year, comrades, with new victories under the banner of Lenin-Stalin!”. In the same year, for the first time on the radio, the new year’s greetings of the Chairman of the CEC of the USSR Mikhail Kalinin were heard. His speech was dedicated to the events on the fronts of the Great Patriotic War. On

December 23, 1947, January 1 was declared a “holiday and non-working day” by the decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR. In fact, since that time, the phrase “the Main Christmas tree of the country” has acquired an official status.

As in the days of the Soviet Union, in Kazakhstan the New Year has remained a favorite holiday with unchanging Soviet attributes: decoration of a Christmas tree, exchanging gifts, Olivier salad, champagne, a message from the president on TV, bells and fireworks. The tradition of delivering a TV speech on 31 December at 23:50 belonged to the First Secretary of CPPS, L. Brezhnev, who introduced it in 1971. It is interesting that in the late 1980’s there was an unusual tradition—the celebration of the New year was accompanied by a mutual exchange of congratulations with American citizens. Then US President Ronald Reagan addressed the citizens of the USSR, and Mikhail Gorbachev congratulated the Americans. This was the case between 1986 and 1988. However, recently, much debate has taken place in the country, mainly among three groups in society who tend to struggle for religious and national identity, with the aim of eliminating this public holiday from the calendar.

First, on the eve of New Year, official religious leaders of many mosques have regularly said prayers to abandon the celebration of the New Year, arguing that this holiday contradicts Islam. According to the Imam of the central mosque in Almaty, because of the Soviet legacy many Muslims have an “inferiority complex” and therefore adopt foreign culture. Some Muslims with radical views also declare people who celebrate this holiday as public enemies. National patriots also believe that the celebration of the New Year has come to the steppes from the outside, which means that it is not originally a Kazakh holiday but alien, arguing that it should therefore be subject to oblivion.

It appears that the principles of existence in a multi-ethnic, multi-religious, secular and democratic state are also foreign concepts for some groups in the country. All these trends somehow affect society and have resulted in a number of Kazakh families refusing to take part in this holiday and considering Ded Moroz and Snegurochka as hostile characters. A sociological survey from 2017 shows that 17% of Kazakhs do not recognize this holiday, and more than 70% do not represent this day without Ded Moroz and Snegurochka.

International Women’s Day, 8 March

Until 1966, 8 March was not considered a holiday in the USSR. On this day, women were dedicated to the pages in the newspapers, praising their socialist spirit. Published interviews with well-known activists, athletes and shock workers. The women went to the demonstration and organized conferences, but they continued to work. For the first time, people started talking about making March 8 a holiday in 1961. However, the Minister of culture Y. Furtseva did not like the idea of International Women’s Day. She argued that in the Soviet Union, women and men were equal therefore it would be an insult to women to celebrate this day only once a year. However, five years later, by decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, March 8 still became a holiday. According to the decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of 8 May 1965, International Women’s Day has been a holiday and a non-working day since 1966.

Usually, on the eve of the holiday in the residence of the president of Kazakhstan, Akorda, there are award ceremonies and a solemn meeting between the president and representatives of the female community as well as regional leaders (akims). The holiday of spring and flowers is viewed in a positive light among different groups except religious circles. Adherents of Islam celebrate “women’s day” conditionally with just an extra day off for women as Islam teaches that every day a man should give maximum respect and kindness to women, not just for one day in a year.

Nauryz, 21–23 March

Nauryz has been the main holiday of the year among many Asian peoples, celebrated for more than five thousand years. Nauryz is a holiday of spring, renewal of nature, the beginning of a new year, a new life which has pagan roots, it is a celebration of nature worship. Nauryz is celebrated on March 22 on the day of the spring equinox. On this day, the heavenly bodies: constellations and stars after a year-long cycle come to the points of their original stay and begin a new path—the circle.

According to the Doctor of art history, professor and cultural critic Asiya Mukhambetova, *Ulystyn Uly kuni* (New Year), now called Nauryz, is an integral part of the ancient Tengri cyclical calendar which has been known as the 12-year animal, Chinese or Eastern calendar that was the basis of nomadic civilization and the regulator of all aspects of life of nomadic society.

The Kazakhs called it *mush'el* which means the 12-year animal cycle. It was known to any Kazakh at least because the nomads kept track of the years of life exactly by the bushels. And everyone knew their age. This calendar is a valuable source for studying the traditional worldview, spiritual life, and national character.

The very origin of the holiday of *Nauryz* goes back to ancient times, according to some scientists, it is associated with the ancient Iranian cult of the Sun and the name of the legendary prophet Zarathustra. However, all solar holidays (solstice holidays) are the most ancient on the planet, which were understood by both nomadic and sedentary peoples. Then people were closer to nature, watched it, understood the solar-lunar rhythms. Later, the celebration of the arrival of spring is mentioned in the historical Chronicles of the Kalmyks, Saks and Huns. In the era of the Golden Horde, *Nauryz*, like today, had the status of a state holiday.

The holiday started to be celebrated following the Decree of the President of Kazakh SSR 'On People's Holiday of Spring - *Nauryz*' of 15 March 1991. With the law 'On introducing changes into the Law on Holidays in the Republic of Kazakhstan' #152-IV, of 21 April 2009, the number of days off was expanded from only one day (22 March) to three (21–23 March). *Nauryz* is an ancient Turkic holiday, a symbol of spring renewal, when the New Year is celebrated in Kazakhstan on 21–23 March. The Kazakh people believe that the spring fully arrives on 21 March, meaning that this day signifies the start of the *Nauryz* celebrations. On this day, many people dress in national costume, various events are held in cities and villages (for example, concerts, theatrical shows and competitions in national sports), and traditional dishes such as *Nauryz-kozhe* are prepared. In Kazakhstan, the celebration of *Nauryz* has been banned since 1926 as a religious holiday, resuming only in 1988. Official recognition was received on 15 March 1991, when the decree of the president of Kazakh USSR "on the national holiday of spring" on 22 March declared the day of the vernal equinox a holiday called "*Nauryz*." Since 2001, it has been a public holiday and, since 2009, it has been celebrated for three days from 21 to 23 March. In March 2019, the Minister of Culture and Sport, A. Muhameduly, offered to change the format of the *Nauryz* celebration and fill it with new ideological content with the aim of uniting and involving all the people of Kazakhstan on the basis of moral values.

Unity of Nations Day – 1 May

In Soviet Union, May 1 was initially called "International Day" and then renamed "Day of International Solidarity of Workers". This day was designated as one of the two main public holidays – along with the anniversary of the revolution, which was celebrated on November 7.

In 1918 this day was declared as weekend, and a decade later in 1928, the second day was added to the non-working 1 May thereby made people happier. Despite the political coloring, May Day gradually became a favorite holiday of the Soviet people with demonstrations that held all over the country. People shouted politically correct songs in unison, carried holiday slogan, posters, red flags and balloons at biggest squares of the country.

After the demonstrations, people went home and continued to celebrate May Day at the festive table. And on the second of May, there was a tradition to get out of the city for a fun may day with family and friends. There was a really festive atmosphere all over the country these days. Leaving slogans and policies to officials, people enjoyed the first warmth, young may greenery, and two extra weekends with family and friends. The Soviet Union is in the past, but May Day continues to be celebrated in different countries in their own ways.

The 1 May celebration replaced the previous Soviet holiday of International Workers' Solidarity Day in 1995. This holiday is designed to demonstrate the friendship and mutual understanding of all ethnic groups living in the country. Traditionally, at the end of April, there is an annual session of the Congress of the Assembly of People of Kazakhstan chaired by N. Nazarbayev, who gives a speech on the importance of ethnic harmony in the country and approves the appointment of new vice-chairmen of the APK. Members of more than 100 ethnicities come with their national souvenirs to Nur-Sultan to express their respect to the Leader of the Nation. However, the content of the holiday is similar to the celebration of 1 May during Soviet times with the same festive processions, demonstration of friendship of people, solemn meetings, and grandiose performances of multi-culturalism for the first part of the day. The second part of the holiday is usually marked by visiting relatives and camping with friends.

Defender of the Fatherland Day – 7 May

This holiday is a direct replica of Soviet Army Day on 23 February. This was moved to 7 May

when the national guard of RK was formed in 1992. However, 7 May was only a professional holiday of the Kazakh military. Only after changes in the legislation did it gain a new status and become a red day in the calendar. Since 2012, 7 May has been widely celebrated with all the attributes of the military holiday of 23 February in the Soviet Union.

Despite the fact that 23 February is not an official holiday in Kazakhstan, the tradition of celebrating the Defender of the Fatherland Day has remained alive. This day is considered a day of the “real man,” and they receive congratulations and gifts from their mothers, sisters and wives at work, home and even school. In the evening, they visit their friends or lay a festive table at home, inviting guests. This holiday is particularly popular among older generations in their fifties as they lived and worked in Soviet times and some served in the Soviet Army. However, a small number of people strongly oppose the day of the “real man” and believe that this day is connected with the colonial past of the country.

It can also be argued that 23 February is more popular than 7 May among people in the country. The authorities alone decided that there is no holiday on 23 February in Kazakhstan, but most people do not agree with them and believe that the history of the Soviet Army is part of the history of Kazakhstan. There is no doubt that the new holiday – 7 May – has its own special meaning and a place in independent Kazakhstan, but it still has a long way to go to win the hearts and minds of people to catch up with 23 February, as the traditions of the new Kazakh army are only being developed and are not marked yet with any heroic deeds and fame.

Victory Day, 9 May

The tradition to celebrate this holiday has changed little since 1991 and retains almost all the same features as in Soviet times. Almost all educational and cultural institutions hold various festive events dedicated to the memory of the Great Patriotic War. An important part of the celebration is the laying of flowers at the Eternal Flame in every city in Kazakhstan. On the eve of the celebration and throughout the month, charity events and various other events are held to honor war veterans, including WWII veterans, workers of the rear front and disabled people.

In big cities on Victory Day, it has been a tradition since 2015 to hold processions of the “immortal regiment,” the international public civil-patriotic movement, on preservation of the personal memories of generations of the Great Patriotic War, which covered 80 states. Participants march in a column through the streets of cities with photos of relatives who participated in the war and record family stories about them in the national chronicle on the movement’s website. In 2018 25,000 people in Astana and more than 100,000 Kazakh people in Almaty took part in this event and these numbers have been on the rise. The most common attributes of the movement are images showing Stalin, red flags, St George or blue national ribbons and Soviet military uniforms of the Great Patriotic War. Perhaps the secret of the popularity of the movement is that it gives people the opportunity to join family memories, ancestral tradition and the public, uniting representatives of different generations and nationalities on the basis of common values.

Opponents of the movement – national patriots in the “immortal regiment” – argue that millions of Kazakhs became victims of the “Russian propaganda machine” of brainwash and witnessed the failure of the national program, “Ruhani Zhangyru” (Spiritual Revival). In addition, on the eve of 9 May, disputes over the St George ribbon emerge every year. Opponents of using this as a symbol of victory instead insisted on blue national ribbons.

Capital Day, 6 July

The day of the capital of Kazakhstan has been celebrated on 10 June since 1998 as a symbol of maturity and state power (Nazarbayev, 2017: 414). However, in 2006 the parliament made the decision to change Capital Day to 6 July, which coincides with the birthday of the first president of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev. The creation of Astana represents an ideological and cultural symbol (Shnirelman, 2005:114). It also became a tradition to celebrate the anniversary of Astana on an unprecedented scale and with luxury which overwhelmed even the celebration of the whole country, Independence Day. It is apparent that this is so because the Astana day coincides with the president’s birthday (Adams and Rustemova, 2013:186). Such manifestations attract people’s attention and remind them about the role of the ‘first president or leader of nation’ in nation and state building processes (Lancaster, 2012:20; Donnacha U Beachóin and Kevlihan, 2011:13).

Nowadays, the new capital is presented to the world as the brainchild of the first president of Kazakhstan which came into existence exclusively as a result of the personal efforts.

In March 2019, less than a day after the resignation of N. Nazarbayev from the post of president of Kazakhstan, Astana was renamed in his honor – Nur-Sultan. This proposal was made by the new president, K. Tokayev, who believes that it “is necessary to perpetuate the name of the great contemporary – the first president of the Republic of Kazakhstan and unanimously supported by the parliament. On the contrary, the re-naming of Astana caused much disagreement and even protest. On 23–24 March 2019, several protests were held in the country, with dozens of people detained.

On the whole, the process of re-naming cities and streets was a major and regular phenomenon in post-Soviet states after the collapse of the USSR. In the early stages of independence, it was understandable that the elite of these countries wanted to raise the patriotic spirit of their people through reviving historical memory. However, the recent re-naming of Astana raises a lot of questions in terms of its benefits for politics, the economy, the education of patriotism, solving social problems and the international authority of Kazakhstan.

Constitution Day, 30 August

The adoption of the constitution has been celebrated in Kazakhstan on 30 August since 1995 (Decree of the President, # 2534, 1995). According to the president of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, the constitution of Kazakhstan is the foundation of freedom and therefore gave the people of Kazakhstan the fundamental right to choose. There had been no similar holiday in the USSR since 1977 after the replacement of Stalin’s constitution. However, in Kazakhstan, its celebration follows the pattern of Independence Day and its standard content. Traditionally, on Constitution Day, festivities, sports events and concerts by amateur artists from ethno-cultural centers are held in all regions and cities nationwide.

The constitution has been amended four times with the aim of strengthening the president’s power – in 1998, 2007, 2011 and 2017. The last amendments to the main law were signed by the president in March 2018, with a total of 26 amendments to 19 articles. The current constitution is the second in the history of independent Kazakhstan. It differed from the first constitution of 1993, signed on 28 January, in that wide powers of parliament passed to the president, the parliament lost its control functions and the constitutional and arbitration courts were abolished.

As a result of the document’s multiple changes, protest ensued. In 2019, on 30 August, two separate movements appealing to return to the 1993 constitution were held in Nur-Sultan and Shymkent. A group of activists argue that the current basic law does not reflect citizens’ interests. In addition, experts from the international organization Freedom House called the constitutional amendments an attempt to limit the real separation of powers and another “layer of paint” on the old democratic facade with a “consolidated autocratic regime” behind it.

The Day of the First President, 1 December

The Day of the First President of Kazakhstan was established to celebrate and recognize the great merits of N. Nazarbayev for the Republic. Nazarbayev’s political career started during the Soviet period at the end of the 1980s and he ruled the country for 30 years. The new president, K. Tokayev, directly supports this trend through mass re-naming of the central streets of cities and changing the name of the capital from Astana to Nur-Sultan. In 2010, in the lower chamber of parliament, Mazhilis approved a bill to grant the president the title of “Leader of the Nation,” which Nazarbayev did not sign. In accordance with loopholes in Kazakhstan’s legislation, unsigned law which is submitted for signature to the president and not returned to parliament by the president after 30 days comes into effect. Thus, from 14 June 2010, N. Nazarbayev unwillingly became the “Leader of the Nation” for life. In this context, these characteristics of charismatic authority differ from the classical concept of charisma developed by Max Weber, who describes charismatic leadership as a “certain quality of an individual personality by virtue of which he is set apart from ordinary men and treated as endowed with supernatural, superhuman, or at least specifically exceptional powers or qualities” (Weber, 2009:358). The leadership of Nazarbaev can be defined as charismatic because he has been successful in trying to change the attitudes of his followers towards the acceptance of advocated vision (Conger and Kanungo, 1987:640). Therefore, the idea of Nazarbaev’s charismatic leadership can be perceived as a consequence of successful counter- challenge struggle in favor of nationhood and nation building (Isaacs, 2010: 439).

On 10 December 2011 on the initiative of the prime minister, K. Massimov, the senate of the parliament passed a bill to award him the title of “People’s Hero” because of his historical role in the formation of independent Kazakhstan but N. Nazarbayev refused to accept it. The

authorities believe that the refusal of the Leader of Nation can be explained by his deep natural humility. However, parliament was very insistent about the issue of respect for the president and on the same day passed amendments to the law “on holidays in the Republic of Kazakhstan.” 1 December was thus declared the Day of the First President and has been celebrated since 2012. Nazarbayev himself noted that 1 December is a great day of unity in Kazakhstan as, for the first time in its history, the people elected a head of state in direct alternative elections. Interestingly, because of the number of awards Nazarbayev has received, he is often compared to the first secretary of the CPSU, Leonid Brezhnev, who entered the Guinness Book of Records as “the most awarded person in the world”.

Conclusion. Soviet holidays which have existed for more than 70 years continue to influence the modern festive landscape of Kazakhstan because the period of socialist construction in the sphere of social relations, in terms of dissemination and assimilation of values and the principles of a socialist way of life, formed universal and stable ideas, views, norms and aesthetic values of lasting significance. In addition, as the system of post-Soviet holidays is currently being formed, it is necessary to take into account experiences, including negative experiences (expressed mainly in terms of excessive ideologization), of the organization of Soviet holidays.

Analyzing the essence of public holidays, Plaggenborg reached the following conclusions: first, it would be wrong to talk about the transformation of holidays into magnificent events of regime self-praise; second, the state, organizing the celebrations, created forms, patterns and frames for holidays, designed to create the impression of unity of people and government; third, while initially revolutionary, holidays have become state events. It was necessary to enlighten the population, enlist the support and consent of all actors in the political process, and achieve mutual understanding. The legitimation of power institutions was closely linked to various forms of visual communication technologies that were ultimately used to gain fictitious mass acceptance of politics powers'. State holidays were symbolically rich and were an expression of «higher values», which was manifested in monumentality and the desire for epic power (a large number of participants and a large area of festive actions – city streets and squares).

Kazakhstani public holidays were addressed to the past of society and at the same time focused on the present and helped to establish a link between modernity and what happened in the past, there was a consistent inversion of various social ties and social roles that make up the framework of the «everyday» social space, everyday values, rules of behavior. Public holidays helped to create a myth about the solidarity of society and the feeling of each person as a member of the team. They give us a vivid example of myth-making and ritual creation, both on the part of the authorities and on the part of society. The festive culture in Kazakhstan's society during the is characterized by the diversity and solemnity of the holidays, but the meaning remained the same for everyone — to work for the Motherland.

References

- Adams L., Rustemova A. Politics of the Spectacular: Symbolism and Power in Central Asia // *Europe-Asia Studies*. 2009. №7. Vol. 61. P. 1249-1276.
- Bakhtin M. Creativity of Francois Rabelais and folk culture of the middle ages and Renaissance. Moscow, 1990. P. 14.
- Decree of the president of Kazakh USSR “on the National Holiday of Spring”, #285, 1991. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39053980 Date of access: 05.10.2019.
- Decree of the President # 2534, of 18 October 1995. That decree is no longer in force. <http://osce-academy.net/upload/file/CADGAT11.docx> Date of access: 13.09.2019.
- Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of 8 May 1965. <http://base.garant.ru/6341219/> Date of access: 07.09.2019.
- Donnacha Y B. and Kevlihan. R. State-Building, Identity and Nationalism in Kazakhstan: Some Preliminary Thoughts. Centre For International Studies, Dublin City University, Working Papers in International Studies. 2011. № 1. P.13.
- Conger A., Kanungo R. “Towards a Behavioral Theory of Charismatic Leadership In Organizational Settings,” *The Academy Of Management Review*, 1987. P. 640.
- Hall S. The work of representation // *Representation: Cultural representation and signifying*
- Knowlton S. Applying Sebeok's Typology of Signs to the Study of Flags. *Raven: A Journal of Vexillology* 19. 2012. P. 59-67.
- Lancaster J. Tomorrow Land; Astana, The New Capital of Kazakhstan, Is Brash And Grandiose - And Wildly Attractive To Young Strivers Seeking Success. *National Geographic*, 2012. P. 20-21.
- Law of the Republic of Kazakhstan ‘On Holidays’ # 267, of 13 December 2001. <http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z010000267>. Date of access: 03.09.2019.
- Law ‘On introducing changes into the Law on Holidays in the Republic of Kazakhstan’ # 509-IV 3PK on

- 14 December 2011. <http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z010000267> Date of access: 10.10.2019.
- Labour Code of the Republic of Kazakhstan № 251-III, of 15 May 2007. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31583616 Date of access: 13.12.2020.
- Luman N. the Reality of mass media / translation of A. Yu. Antonovsky. M., 2005. P. 160.
- Malte R. Soviet Mass Festivals, 1917–1991. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 2013. P. 324.
- Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization. New York: Simon and Schuster, 2009. P. 43.
- Moore S. E., Myerhoff B. G. Secular ritual: Forms and Meanings // Secular Ritual. Assen, Amsterdam, The Netherlands : Van Gorcum, 1977. P. 293.
- Mukhambetova A. Spring festival: how to celebrate Nauryz in Kazakhstan. <https://kazakhstan.travel/publications/ru/53/spring-festival-how-nauryz-is-celebrated-in-kazakhstan> Date of access: 23.07.2019.
- Nazarbayev N. Era of Independence. Astana, 2017. P. 414-415.
- Isaacs R. ‘Papa’ – Nursultan Nazarbayev and The Discourse Of Charismatic Leadership And Nation-Building In Post-Soviet Kazakhstan. Ethnicities and Nationalism 10, no. 3, 2010. P. 439.
- Peirce Ch. Philosophical Writings of Peirce. New York: Courier Dover Publications, 2012. P. 101-105.
- Shnirelman V. Politics of Ethnogenesis in the USSR and After // Bulletin of The National Museum of Ethnology 30, №1, 2005 P. 114.
- Smith A. Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach. London and New York: Routledge, 2009. P. 29-30.
- Sebeok T. Signs: An Introduction to Semiotics. Second Edition. Toronto: University of Toronto Press, 2001. P. 193.
- Shchepanskaya T.B. Symbolic representation of power: attributes // Anthropology of power: a textbook on political anthropology, Vol.1 Power in anthropological discourse, St. Petersburg, 2006. P. 313-326.
- Tarasti E. Signs of Music: A Guide to Musical Semiotics; Approaches to Applied Semiotics. Berlin: Walter de Gruyter, 2002. P. 6.
- Zakowicz N., Zots V. Festivals and rituals as an element of Soviet culture // Problems. of scientific atheism, 1980. Issue. 26. P. 165-177.

МРНТИ 07.00.06

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ ОБЩЕСТВА СРЕДНЕЙ АЗИИ В ЭПОХУ МЕТАЛЛА

Гордеева Елена Анатольевна

докторант института истории при Академии наук Республики Узбекистан,
г. Ташкент, Узбекистан. E-mail: helena-gordeeva@inbox.ru

Аннотация. В статье автор раскрывает специфические особенности духовной жизни кочевников в эпоху бронзы и раннежелезном веке на основе погребального обряда. Выявляет такие погребальные обряды как: кремация и ингумация. Определяет, что погребальный обряд тесно связан в этот период был тесно связан с культом огня, который своими корнями уходит ещё в эпоху неолита. Установил, что погребальные сооружения также отражают идеологическое мировоззрение общества кочевников. Например, «курганы – оградки» отождествляются с «Домом мёртвых». Указывает, что поза умершего и его ориентировка была не случайным явлением в обряде погребения, так как они отражали своего рода путь и способ преодоления данного пути для перехода в потусторонний мир «Мир мёртвых».

Ключевые слова: погребальный обряд, андроновская культура, кремация, ингумация, культ огня, табу.

ФТАХР 07.00.06.

МЕТАЛЛ ДӘУІРІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ҚОҒАМЫНЫҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Гордеева Елена Анатольевна

Ўзбекистон ғылым академиясынын тарих институтының докторанты
Ташкент қ., Ўзбекистан, E-mail: helena-gordeeva@inbox.ru

Түйіндеме. Мақалада автор жерлеу рәсімі негізінде қола дәуірі мен ерте темір дәуіріндегі көшпенділердің рухани өмірінің өзіндік ерекшеліктерін қарастырады.: Кремация

және ингумация сынды жерлеу рәсімдерін анықтайды. Осы кезеңде жерлеу рәсімі неолит дәуірінен басталатын отпен тығыз байланысты болғандығын көрсетеді. Жерлеу құрылымдары көшпенділер қоғамының идеологиялық дүниетанымын да көрсететіндігін белгіледі. Мысалы, қорғандар мен қоршаулар «Өлгендер үйі» деп байланыстырады. Автор марқұмның жатқан қалпы мен бағыты жерлеу рәсімінде кездейсоқ құбылыс еместігіне көз жеткізіп, олардың бұл жолды еңсерудің өзіндік ерекшеліктерін байқап, екінші жолға, яғни «Өлгендер әлеміне» ауысуын зерттейді.

Кілт сөздер: сөздер: жерлеу рәсімі, Андронов мәдениеті, өртеу, ингумация, отқа табыну, тыйым салу.

IRSTI 07.00.06

THE IDEOLOGICAL VIEWS OF THE SOCIETY OF CENTRAL ASIA IN THE ERA OF METAL

Gordeeva Elena A.

Doctoral student in institute of history at the Academy of sciences Republic of Uzbekistan,
Tashkent, Uzbekistan. E-mail: helena-gordeeva@inbox.ru

Abstract. In the article, the author reveals the specific features of the spiritual life of nomads in the Bronze Age and the Early Iron Age based on the funeral rite. It reveals such funeral rites as: cremation and inhumation. Determines that the funeral rite is closely connected in this period was closely connected with the cult of fire, which dates back to the Neolithic era. Found that the burial structures also reflect the ideological worldview of the nomad society. For example, “mounds – 2 fences” are identified with the “House of the Dead”. Indicates that the posture of the deceased and his orientation was not an accident in the burial rite, as they reflected a kind of path and a way to overcome this path to go to the other world «World of the Dead».

Key words: funeral rite, Andronovo culture, cremation, inhumation, cult of fire, taboo.

Введение. Исследование духовных процессов происходящих в Средней Азии в древности привлекают внимание исследователей со всех концов мира. Изменения, происходившие в духовной жизни древнего общества Средней Азии были связаны напрямую с миграционными процессами, в итоге приведшие к многоликости и симбиозу культур. Ведь Средняя Азия считается регионом, где с древнейших времён проживали племена с оседло-земледельческими и кочевыми традициями, прошедшие длительный путь взаимодействий и взаимовлияний. Реконструкция мировоззрения общества бесписьменного периода истории является сложной задачей, в связи с чем, изучение погребальных комплексов, с эпохи бронзы до раннежелезного века позволяет определить картину культово-религиозных традиций. Актуальность данной исследовательской работы состоит в том, что проведено комплексное изучение погребального обряда всего центральноазиатского региона по восстановлению мировоззрения, религиозно-мифологических традиций древнего общества Средней Азии.

Материалы и методы. В статье автор использует принципы хронологического, сравнительного, системного анализов, а также методы историзма и объективности. Данные методы значительно раскрывают содержание и определяют специфику данной исследовательской работы.

Обсуждение. Туркестанский кружок любителей археологии внес весомый вклад в становление и развитие археологических и востоковедных исследований в Средней Азии в целом. Ежегодно издавал «Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» (ПТКЛИА), на основе которых мы можем сегодня говорить о том, что изучение идеологического мировоззрения среднеазиатского общества началось уже в конце XIX века. Например, в 1896 году Струнин Д.Д. выдвинул идею о том, что курганы с глиняной кладкой являются остатками жилища. Лаврентьев В.П. составил список курганов в черте города Аулие-Ата, а также нанёс их на план. На западной стороне г. Верного в апреле – мае 1889 года Пантусов Н.Н. раскопал 3 кургана. В 1893 году Остроумов Н.П. провёл исследования небольших курганов около села Мамаевка, Чимкентского уезда (Лунин, 1958: 100-122). В 1862 году Радлов В.В. первым в Казахстане

(Семипалатинск) начинает проводить раскопки погребений бронзового века на научной основе (Акишев и Байпаков, 1979: 9). В 1910 году Каменским В.И. было начато изучение эпохи бронзы Центрального Казахстана. Он исследовал андроновские ограды на Иртыше. Введение в археологию термина «андроновская культура» связано с Теплоуховым С.А. (Маргулан и Акишев, 1966: 41- 42).

В 1933 году экспедиция Государственной Академии истории материальной культуры в Карагандинской области зафиксировала курганы с «усами» (дорожками), которые считаются «уникальными памятниками Центрального Казахстана» (Маргулан и Акишев, 1966: 46). В этом же году был открыт памятник Дандыбай (Маргулан, 1979: 11).

В 1940-х годах наметилось оживление в изучении древней истории Средней Азии накануне вхождения ее в состав Ахеменидской державы и связанных с ним событий (Кузищин, 2002: 55 – 62) в том числе и рассмотрение вопросов связанных с изменениями в духовной жизни общества Средней Азии.

Бернштам А. Н. открыл в 1940 году около ущелья Каргалы погребения под каменной насыпью кургана в каменных ящиках и дал наименование «каргалинская культура». Также выявил, что «каргалинская культура каменных ящиков является типичным переходом к культуре сакского типа». Установил, что «среди кочевников Самиречья, в том числе Северной Киргизии, был распространён культ зороастризма», с наличием «местных специфических особенностей» (т.е. присутствие в орнаментации жертвенников и котлов «звериного стиля») (Бернштам, 1941: 24 – 28).

В 50–70 годы XX века наблюдается расцвет археологического изучения Средней Азии. В этот период определяющими становятся «проблемно – целевые экспедиционные работы, давшие ценные конструктивные результаты» (Кузищин, 2002: 63-64) начинают проводиться «исследовательские работы в плане широких исторических обобщений» (Джуракулов и Аванесова, 1983: 9) в том числе и по реконструкции идеологического мировоззрения обществ Средней Азии.

Под руководством Итиной М.А. в 1961 – 1963 года были проведены стационарные раскопки могильника Тагискен, который делился на Северный и Южный. Было выявлено, что Северный Тагискен относится к эпохе бронзы, а Южный Тагискен к раннесакскому периоду (VII – V вв. до н.э.). Для Южного Тагискена было характерно труположение и трупосожжение. Погребения сопровождалась предметами конского убора, которые изготавливались в зверином стиле (Итина, 1977: 20).

Акишев А.К. в 1969–1970 годы открыл курган Иссык, что дало возможность изучить «своеобразие искусства и мифологии ранних кочевников Семиречья» (Ташбаева, 2011: 24).

В 70-80-е годы XX века начинают складываться новые направления в археологии Средней Азии. В связи с увеличением вещественных источников возникают возможности «новых исторических построений» (Джуракулов и Аванесова, 1983: 13).

Маргулан А.Х. уделил большое внимание изучению бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Сама культура была открыта в 1946 году (Маргулан, 1979: 18). Выявил изменения погребального обряда и формы сооружений. Кроме то, он провёл аналогию с тагискенским и бегазинским, в результате которой выделяет сходство обоих, «особенно в устройстве жертвенного стола и алтарного места в гробнице» (Маргулан, 1979: 25 - 35, 68).

С 90-ых годов XX века и вплоть до сегодняшнего дня по изучению духовной жизни «археологические исследования проводятся на основе теорий, научных подходов и современных технологий» (Нормуродов, 2020: 38).

Кукушкин И.А. исследуя нуринский этап (ранний андрон) Центрального Казахстана выявил, что основным обрядом погребения являлось трупосожжение, но не полное, связанное с культом огня (кремация человека и животного, подсыпка угля, золы, мела, красной охры). Также он выявил признаки погребений атасуской культуры (поздний андрон) (Кукушкин, 1993: 12, 16). Кроме того, он установил, что курганы с «усами» выполняли функции «родоплеменных святилищ, культовых мест» (Кукушкин, 2004: 33).

Байпаков К.М. и Терновая Г.А. связали жертвенные места с религиозными представлениями и обрядовой практикой андроновских племён Центрального Казахстана. Жертвенные места были открыты в долинах горных рек Атасу, Боксай и Сартабан, Нура, Жарлы, Карасу (Байпаков и Терновая, 2016: 18). Также они определили, что у кочевников Семиречья и Тянь-Шаня не было специальных храмов (Байпаков и Терновая, 2016: 59).

Акишев К.А. рассмотрев и изучив знаковые символы в погребениях, определил, что они

в себе несут «смысловую нагрузку планетарного мирозерцания» (Акишев, 1999: 56).

Таким образом, весомый вклад в изучение проблемы сложения идеологического мировоззрения в Средней Азии с периода бронзы до раннежелезного века внесли многие исследователи, некоторые из которых продолжают заниматься данным вопросом и сегодня. К ним относятся: Бернштам А.Н., Итина М.А., Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Байпаков К.М., Терновая Г., Кукушкин И.А., Вишневская О.А., Ташбаева К.И. и многие другие.

Результаты. В эпоху бронзы Северный и Центральный Казахстан рассматриваются как единый историко-культурный регион, который был населён популяциями носителей культур – андроновской и общностью культур валиковой керамики. Необходимо отметить, что андроновский мир составляли петровская, алакульская и фёдоровская культуры (Евдакимов и Варфоломеев, 2002: 50–60). На территории Центрального Казахстана андроновская культура делится на 2 этапа: нуринский и атасуский. А культура поздней бронзы названа бегазы-дандыбаевская (Маргулан и Акишев, 1966: 61). Нуринский и атасуский этапы андроновской культуры Центрального Казахстана в общих чертах синхронны и близки по культуре фёдоровскому и алакульскому этапам Зауралья, а бегазы-дандыбаевская культура – карасукской культуре Минусинской котловины. Центральный Казахстан был крупным регионом развития древнего скотоводства и земледелия и именно это, определило высокий уровень развития материальной и духовной культуры. Свидетельством этого являются обитавшие на территории Казахского мелкосопочника (Сары-Арки) племена, оставившие множество памятников духовной жизни: погребальные сооружения, наскальные изображения, жертвенные места (Байпаков и Терновая, 2016: 12).

Погребения нуринского этапа (ранний андрон) имеют ряд отличительных черт. Их особенностью является трупосожжение. В целом, обряд трупосожжения выглядел подобным образом: 1) умершего, сжигали без одежды; 2) сжигание совершалось на стороне в специальном месте; 3) затем сожжённые кости складывали в одну или несколько кучек или рассыпались по дну могильной ямы. Обряд трупосожжения тесно связан с культом огня, под которым подразумевается вся совокупность ритуалов. Это кремация человека и животного, различного рода прокалы, кострища, подсыпка углей, золы, мела, красной охры (Кукушкин, 1993: 12). С этих позиций причина помещения в очаг могилы останков кремации, охры, углей и других символов огня находит своё объяснение, кроме того, отмечены случаи трупосожжения в самой погребальной камере (Кукушкин, 1993: 16). Вообще ещё с эпохи неолита объектами культа огня становятся родовой очаг и небесный огонь – солнце. Также, важно напомнить, что колесницы, обнаруженные в погребениях, отражают идею огненно-солнечной колесницы, уносящей умерших на небо, в царство мёртвых (Кукушкин, 1993: 15). Но надо отметить, что в захоронениях нуринского этапа, в отличие от фёдоровских, преобладает неполное трупосожжение.

Что касается погребальных сооружений нуринского этапа, то в большинстве случаев они имеют небольшую насыпь. В отличие от фёдоровских во всех могильниках нуринского времени погребения находятся в склепе (цисте). Цисты были характерны только для захоронений раннего этапа андроновской культуры. В последующие периоды эпохи бронзы их сменяют каменные ящики (Маргулан и Акишев, 1966: 65).

Большинство исследованных в Центральном Казахстане памятников эпохи бронзы относится к атасускому времени. Признаки атасуской культуры (поздний андрон): 1) все могильники состоят из плоских оград в виде кругов, четырёхугольников, овалов, обрамленных врытыми на ребро гранитными плитами; 2) обычно умерших погребали в ящиках, составленных из четырёх каменных плит и ориентированных так же, как и ограды, с востока на запад. В парных погребениях умершие находились преимущественно в отдельных ящиках или в спаренных, но в одной ограде; 3) в отличие от нурекского этапа характерен обряд трупоположения. Было традиционным положение (скорченное) и ориентировка костяка (запад, иногда на юго-запад и северо-запад); 4) увеличение количества больших патриархально-семейных усыпальниц. Вообще, понятие «ограда» (курган – ограда) соответствует понятию «Дом мёртвого», могильная яма, расположенная в центре огороженного пространства являлась «жилищем».

К периоду поздней бронзы относится бегазы – дандыбаевская культура. И чтобы понять идеологический мир номадов этого времени важно отметить признаки бегазы-дандыбаевской культуры. К ним относятся: 1) разнообразие форм и небрежность в выполнении надмогильных сооружений; 2) могильники отличаются большой величиной

оград и каменных ящиков; 3) внешние очертания могил как бы грубеют; 4) конструкция погребальных сооружений так же различна (например, каменная четырёхугольная кладка с перекрытием из брёвен – Дандыбай, большая облицованная ограда из громадных плит гранита – Бегазы, большие ящики из гранитных плит, иногда и грунтовые ямы – Бугулы); 5) отсутствуют сдвоенные и строенные оградки, а также большие патриархально-семейные сооружения (Маргулан и Акишев, 1966: 69).

На переходном этапе от средней к поздней бронзе (XIII–XI и X–VIII вв. до н.э.) прослеживаются погребальные сооружения в виде больших курганов – оград и усыпальницы из огромных гранитных плит, врытых на ребро. Крупные плиточные ограды типа Беласар, являются прототипом позднейших бегазинских сооружений. От обычных андроновских оградок они отличаются гигантскими размерами, удвоенной и утроенной стеной в виде концентрического квадрата, а также наличием подпорок. Эти строительные детали совершенно неизвестны в погребальных оградах андроновского времени (Маргулан, 1979: 25). Новые формы сооружения постепенно вытесняют традиционные андроновские круги и овалы, которые к концу II тыс. до н.э. совершенно исчезают из строительной традиции. Ближе к концу средней бронзы проявляется тенденция постепенного изменения древних погребальных сооружений (Маргулан, 1979: 34–35). Уже не имеет, скорченность костяка, того, строго традиционного значения, как в классическом андроне (Маргулан, 1979: 46). Кроме того, для переходного периода характерен обряд погребения умершего в сидячем положении (Маргулан, 1979: 54). Одним из главных признаков переходного этапа являются спаренные и двухэтажные ящики, не свойственные, классическому андрону. В конце средней бронзы возникают погребальные сооружения типа курганов-оград. Для них характерны цикличность двойных оград, массивность каменных ящиков и мощный покров. К переходному типу относятся концентрические квадратные ограды без тамбура, которые представляют собой прототип плиточных мавзолеев (Бегазы II). В курганах – оградах нет ничего, присущего андроновской культуре. Этот тип памятников характерен только для Центрального Казахстана, знаменующий собой переход от позднего андрона к бегазы-дандыбаевскому времени (Маргулан, 1979: 55–58).

С бегазинскими скальными мавзолеями большое сходство имеют памятники Тагискена на Сырдарье. Имеются у них почти такой же квадратный план, с входом и коридором с восточной стороны. Полностью совпадает система опорных столбов, на которых покоилось перекрытие. В Бегазы это высокие каменные столбы, в Тагискене – кирпичные колонки, чередующиеся с деревянными столбами. Погребальный ритуал тагискенцев имеет большое сходство с бегазинским, особенно в устройстве жертвенного стола и алтарного места в гробнице (Маргулан, 1979: 68). Надо отметить, что могильник Тагискен – памятник эпохи поздней бронзы в Приарале. Это монументальное сооружение с ярко выраженной центрической планировкой. При исследовании могильника была определена одна специфическая черта: сжигали всё здание мавзолея в момент совершения обряда трупосожжения, которое было сложено из сырцового кирпича, для чего требовались специальные меры (Полевые исследования Хорезмской экспедиции, 1963: 41). Это показывает о явно ритуальном характере такого искусственного пожара. По предположению Лелекова Л.А. «в нём проявляется, слияние элементов культа огня и культа мёртвых в более развитом виде, нежели это бывает при обычном трупосожжении» (Лелеков, 1972: 128). На стыке двух культур как бы находился Тагискен: андроновской в сочетании с центральноказахстанской и южной, в которой чувствуется влияние древневосточной цивилизации. Видимо, тагискенцы находились на одном уровне с родственными им ведическими и авестийскими племенами, создавшими такие сложные памятники, как Ригведа и Авеста. Поэтому вполне вероятно, что идеология тагискенцев близка ведической и тем более авестийской, если только не являлась последней в буквальном смысле слова. Согласно мнению Ходжаевой Н. Дж. «иранизация как оседло - земледельческого, так и степного населения Центральной Азии связана, именно с продвижением степных племён и их частичным смешением с оседло – земледельческим населением» (Ходжаева, 2017: 268). Для духовной культуры ведического и авестийского общества были свойственны космологические представления, главным стержнем которых являлись понятия огненного первопринципа вселенной и бессмертия индивидуальной души. Огонь по ведической традиции был источником бессмертия даже для богов, т.е. между двумя этими понятиями мыслилась связь этического порядка. Огонь выступал как мирообразующее начало, как абстрактный принцип высшего

духовного бытия, предшествующего по отношению к действительному миру. К этому высшему бытию и приобщались души праведных. Из данной этической концепции, провозглашавшей связь индивидуальной души с мировым законом, вытекало широко распространённое понятие о загробной жизни, как о царстве чистого вечного света (Маковельский, 1960: 98). Огненная индоевропейская космология получила особо детальную разработку в индоиранской духовной среде, где впервые наиболее последовательно была изложена идея о единстве космического и духовного начала мира и об историческом процессе как о процессе свершения судеб индивидуальных душ в зависимости от их отношения к высшему закону мира (Barnes, 1965: 89). Именно в Авесте была заключена проблема «индивидуальная душа и бог», проблема, определившая в последующем мировоззрение средневековья (Pavly, 1929:9). По утверждению Лелекова Л.А. «погребальный обряд в Тагискене определённо относится к традиционным заупокойным обрядам, существовавшим в раннеавестийское время, в которых очистительному огню отводилась особая роль в достижении посмертного блаженства. Возможной же причиной сожжения усыпальниц могла быть их космологическая символика» (Лелеков, 1972: 129). В древности гробницы рассматривались как обиталища душ умерших, магические реплики иного мира. Эта же символическая подоснова проступает в планировке погребальных и культовых сооружений Среднего Востока, для которых в ряде случаев были обязательны вписанные друг в друга круг и квадрат, имеющий общий центр. Квадрат символизировал четыре стороны света, т.е. земного дольного мира, а круг служил символом солнца, неба, вечности. Уместно вспомнить также, что круг и квадрат выступали как два варианта древнеиндийского священного очага, обнажая тем самым свою причастность к культу огня (Средняя Азия, 1966: 257). Круг, вписанный в квадрат или, наоборот, содержащий в себе квадрат, рассматривался в качестве священной ритуальной диаграммы. В условной геометрической форме она представляла вселенную и бытие в обоих аспектах. Индийское название такой диаграммы – «мандала» или «янтра», наглядная изобразительная формула – заклинание (The Encyclopedia, 1960:684). Все тагискенские усыпальницы тоже построены по планам, явно совпадающие с теми или иными разновидностями диаграмм – мандал как образов вселенной. Самый древний тагискенский могильник IX в. до н.э. воспроизводил мандалу в наиболее классическом виде – круг, вписанный в квадрат. Мавзолеи Тагискена последующих времён теряют в плане внешний квадрат, но сохраняют круг, разделённый вписанным крестом. По таким же планам сооружались хорезмские и сакские погребения второй половины I тыс. до н.э. (Кой-Крылган-Кала., 1967:227–229). Остаётся только предположить, что весь погребальный обряд в Тагискене имитировал пожар вселенной как символ её огненного обновления соответственно на микрокосмическом уровне (Огибенин, 1968: 68-76). Это оборотная сторона авестийского представления о связи индивидуальной судьбы с мировым огненным началом. Огненное обновление души и микрокосмоса подразумевало истинное духовное рождение заново в параллель всеобщему духовному творению истинного мира. Тема огненного обновления мира, связанная с истинным духовным творением, постоянно звучит в Авесте, где в числе прочего говорится и о сошествии огня в конце веков ради осуществления конечной цели бытия (Yasna XXXVI: 6). Она же своеобразно преломлена в ведическом обряде воздвижения алтарей Агни. Посредством микрокосмической имитации акта творения этот обряд символизировал единство вселенной (The Cambridge History, 1922: 126-127).

В древнем обществе были приняты знаковые символы, которые были ясны в понимании друг друга. Акишев К. А. сообщает, что « круг – символ солнца, луны, бесконечности; сферическая насыпь – небесный свод, мировая гора; крестообразная каменная выкладка – стороны света; четырёхугольник – стороны света». Кроме того, Акишев К. А. отмечает, что « имелись разновидности этих символов: курган внутри каменного кольца – небесный свод, солнце, луна; крестовидная выкладка внутри круга – солнце, луна и стороны света; насыпь со множеством каменных колец или менгирных оград по периметру – солнце, луна, звёзды; наконец, обособленный, отдельно стоящий обломок скалы, окружённый большим каменным кольцом с крестовой выкладкой внутри – мировая гора, солнце, луна и стороны света. Последний символ имеет обобщающее значение и содержит смысловую нагрузку планетарного мирозерцания» (Акишев, 1999:56). Применительно к усыпальницам Тагискена предложенная интерпретация могла бы иметь право на существование, поскольку она не противоречит идейной проблематике авестийской традиции, несомненно,

содержавшей все рассмотренные представления в логической последовательности.

В связи с миграционными процессами номадов III-II тыс. до н.э. наблюдаются некоторые изменения в духовной жизни среднеазиатского региона в данный период. Прослеживаются следы обрядов поклонения огню и жертвоприношение. Примером является мавзолей Бугулы III, где главным местом поклонения огню был вход в гробницу. Непосредственно у входа в гробницу находилось самое большое кострище. Таким образом, основным местом поклонения огню и жертвоприношения служил длинный коридор с входом в гробницу, которое совершали, возможно, ближайшие родственники покойника, принадлежащие к высшим слоям общества. Другие же члены общины могли совершать этот ритуал на открытом дворе у стен (Маргулан, 1979: 107). Коридор вообще приобретает значение алтаря (Маргулан, 1979: 148).

В Северном Казахстане надмогильные сооружения фёдоровского этапа представлены каменными оградами округлой, прямоугольной или квадратной, а иногда удлинённой формы с перегородками или пристройками. Сооружены ограды из поставленных на ребро плит и обычно невелики по размерам. Могильные ямы находятся в центре оград, стенки которых обложены деревянными плахами или обставлены каменными плитами (каменный ящик). Могилу сверху покрывали плахами, каменными плитами или полу бревнами. Однако часто встречаются могилы и без покрытия. Ориентированы могилы по линии запад-восток и юго-запад-северо-восток. Основной особенностью могил Северного Казахстана фёдоровского этапа является трупосожжение, но также в редких случаях встречается трупоположение на правом или левом боку, в скорченном виде. Сжигался труп вне могильной ямы на костре, где-то поблизости. Остатки сожжения складывались кучкой в северо-восточном или юго-восточном углу ямы, редко – у северной или восточной стенки. Покойник сжигался без одежды. Обычно в юго-западном или северо-восточном углу ямы в могилу ставились глиняные горшки. В погребениях кости животных почти всегда отсутствуют. Для Северного Казахстана характерно следующее: камни ограды всегда поставлены на ребро; ограды обычно небольших размеров и прямоугольной формы; имеется много сосудов; часто встречаются в могилах украшения из бронзы. Погребения алакульского этапа заметно отличаются от погребений фёдоровского этапа Северного Казахстана. Надмогильные сооружения и устройство могил в основном остаются прежними. Обряд погребения резко изменился. Использовался способ погребения – трупоположение. Для Северного Казахстана характерен обычай устройства тризны на похоронах, при этом в могиле оставались черепа и шкуры съеденных животных (Петропавловский могильник). Кроме жертвенного животного, покойнику в горшках ставили пищу не только в могилу, но и рядом с ней, в ямах, сделанных в насыпи кургана. У населения алакульского этапа было широко распространено приношение в жертву животного на могиле покойника, а также пищи в сосудах. Во время похорон совершали тризну над могилой умершего. Жертвенных животных мясо съедалось, а шкура с головой и копытными костями закапывались рядом с могилой. Сформировались новые формы погребального обряда: в землю стали хоронить не пепел после сожжения умершего, а труп умершего, у могилы устраивали тризну, а впоследствии – поминки (в насыпи зарывали горшки с приношением). На территории Северного Казахстана были обнаружены специальные жертвенные места. Примером является Алексеевский могильник, который состоял из могильника и жертвенного холма. Могильные ямы имели овальные очертания. Головой на восток в скорченном положении на боку были уложены умершие. Имелись как взрослые, так и детские погребения. На холме находилось жертвенное место. Наиболее возвышенная часть холма была занята святилищем. Тесным кольцом вокруг него располагалось множество ямок с жертвоприношениями, в которые были поставлены один или два сосуда, закрытые крышками (Байпаков и Терновая, 2016: 19).

Памятники эпохи бронзы Восточного Казахстана делятся на две хронологические группы, а именно: раннюю эпоху бронзы, т.е. фёдоровский этап андроновской культуры, и позднюю эпоху бронзы, синхронную по времени карасукской культуре. На территории Восточного Казахстана захоронения производились в курганах с земляной насыпью, обставленных каменными плитами по основанию; в могилах кругом или овалом из камней, уложенных на поверхности земли; прямоугольных, квадратных или в виде круга оградок из поставленных на ребро и врытых в землю каменных плит. Прослеживаются следующие формы погребальных сооружений: в каменных ящиках, в грунтовых могилах, перекрытых каменными плитами, в цистах, в грунтовых ямах, в срубам

из дерева или плетня. Был широко распространён обычай захоронения со скорченным труположением, на левом боку, головой на восток или запад, иногда с отклонением на север или юг. Также наряду с погребением трупа было распространено погребение пепла. Сожжение трупа производилось на костре за пределами кургана или погребальной камеры, но где-то поблизости его (Максимова, 1959: 100). И вообще, такие обряды захоронения умерших как труположение и трупосожжение считаются особенностью, которая присуща только Восточному Казахстану и относится к ранней эпохе бронзы.

У поселения Трушниково, которое относится к эпохе поздней бронзы обнаружено жертвенное место. Оно выложено из камней и имеет форму круга из сложенных камней на поверхности земли, от которого отходят 2 луча. Лучи и круг (в центре) заполнены битым камнем. Данное место было связано с жертвоприношениями и культом предков, которых боялись и стремились умиловить, ждали от них помощи в хозяйственной деятельности. Примером, является зарывание глиняных сосудов с пищей, через некоторое время после погребения (Центральный Казахстан). Было развито чувство страха перед умершими у человека эпохи бронзы. В связи с этим, чтобы дух умершего не мог выйти из могилы и нанести вред своим сородичам, его хоронили в грунтовой могиле или каменном ящике, при этом перекрывая их большими каменными плитами. Поэтому сооружали каменную выкладку на поверхности земли. У многих племён в период поздней бронзы возник обычай наложения религиозного запрета «табу» (Максимова, 1959: 136). Огонь, Солнце посылают свет, тепло, жизнь – это связано с добрыми духами. Со злыми духами связывали холод, темноту, смерть, т.е. то, что человеку приносит страдание. Могильные сооружения были представлены в виде круга или овала из выложенных по поверхности земли камней. Сальников К. В. связывал круг с культом Солнца. Акишев К. считал, что сооружать ограды скотоводы - земледельцы сначала стали как для скота, так и для защиты полей от скота и других животных. Позднее, такие ограды стали делать и на могиле умершего. Это было связано с боязнью покойников. Соплеменники совершали ряд обрядов из страха перед умершими, но всё же боялись, что покойники могут выйти из могил и поэтому могилу замыкали. Оградки являлись прообразом жилищ. Чтобы спасти умершего от злых духов, возможно, его сжигали. Огонь, как и Солнце – охранитель от темноты, диких зверей, злых духов. На территории Восточного Казахстана использовался обряд захоронения пепла. Кроме этого широко применялся обряд захоронения трупа. В обоих обрядах можно проследить культ огня. Погребенного посыпали красной краской – охрой, которая символизировала огонь, а также и солнце. В некоторых случаях вместо охры использовали куски красной глины. В погребениях с труположением иногда использовали кусочки угля и золы. Обряд поклонению огню сохранялся очень долго. С большим уважением относились к огню, особенно к огню очага, так как огонь рассеивает всех злых духов и злые мысли человека, кроме этого всё очищает. В огонь запрещалось плевать, проходить через него и даже через то место, где он был когда-то разведён. На позднем этапе эпохи бронзы, начинается переход к кочевому скотоводству. В эпоху ранних кочевников культ Солнца отступает на задний план, а на первый план выступает луна и звёзды, так как находить дорогу приходилось именно по звёздам. У народов жарких стран, культ Луны был связан с ростом растительности, так как луна ими рассматривалась как источник росы и влаги (Штернберг, 1936: 505). При погребении вождей рода, племени или уважаемых членов рода обычно использовали квадратные, круглые ограды, а иногда высокие курганы с земляной насыпью, обложенные по основанию каменными плитами.

Ещё одним из центров степной культуры в Средней Азии является Хорезм, который важно также рассмотреть. Массон В.М. отмечает, что Хорезм становится важным центром степных культур Средней Азии, где утверждается и процветает тазабагьябская культура. Дальнейшее продвижение племён со степными традициями на юг (Южный Туркменистан) и на юго-восток (низовье Зерафшана) началось из области тазабагьябского Хорезма. По мнению Аванесовой Н.А., «Зарафшанская долина по своему географическому расположению играет роль связующего звена между севером и югом Средней Азии» (Аванесова, 2002: 19). Возможно, происходило смешанное движение племён андроновского типа и тазабагьябской культуры на территории Восточного Приаралья. В связи с этим, видимо, связано изменение названия Хорезм на Айрянам – Вайджа – «карийский простор», имеющее ираноязычные традиции. Со временем, носители степной бронзы достигают крайнего юга Средней Азии и проникают в городскую среду, образуя

своеобразный симбиоз. Примером может быть погребальная традиция оседлых племён культуры Сапалли, где возникает обряд трупосожжения и могилы в каменной обкладке под влиянием степных традиций. В погребальных памятниках Вахшской культуры (горные районы Западного Таджикистана), также примечательны веяния степных традиций (андроновцы). Могилы Вахшской культуры имели форму катакомб (влияние оседлой культуры Сапалли) с курганной насыпью и кольцевой каменной обкладкой (влияние степных традиций) (Массон, 1999: 73).

Примером влияния кочевников на изменение погребального обряда в Средней Азии в эпоху поздней бронзы могут стать срубная и фёдоровская культуры, имеющая следующие признаки в погребальном обряде: 1. Прямоугольная могильная яма; 2. кенотаф; 3. Органическая подстилка и жертвенная пища; 4. поза погребённых скорченная на левом боку; 5. руки перед лицом; 6. расположение умерших в северной части курганной площадки (Юдин, 1999: 147); 7. круглая и прямоугольная форма жертвенников (Ходжаева, 2017:271).

К основным признакам погребального обряда фёдоровской культуры (кочевники) относятся: 1. каменная ограда; 2. глубокая квадратная яма; 3. Линейная планировка могил; 4. оригинальный комплект погребального инвентаря (Корочкова, 1999: 164).

В раннесакский период в Семиречье типология могил частично меняется и имеет следующие типы: подбой, грунтовые ямы и каменные ящики (последние являются отголосками поздней бронзы). Надо отметить, что одной из характерных черт погребального обряда саков Семиречья, является ориентация покойников головой на запад (Обельченко, 1992:6). Иногда с умершим, укладывали коня в отдельной яме. Важно подчеркнуть, что культура саков Семиречья была близка культурам Центрального Казахстана (Тасмола), Приаралья (Уйгарак) и Алтая (Майэмир). На протяжении длительного периода тасмолинской культуры (VII – III вв. до н.э.) погребальный обряд сохраняет свою устойчивость. Могильники имеют курганный тип с насыпями из камня, земли или земли с камнями. По краю, под насыпью, выкладывалось кольцо из крупных камней. Курганы с земляной насыпью, а также с насыпью из земли и камня, были окружены рвом. Наряду с обычными курганами существовали и курганы с «усами».

Последний тип кургана состоял из «большого» кургана, «малого» кургана и отходящих от него к востоку двух полудуг каменных гряд («усы») (Кадырбаев, 1966:309). «Большой» курган использовался для захоронения человека, «малый» курган для погребения коня с ним же в могилу укладывали один или два сосуда. Либо от «большого», либо от «малого» курганов отходят каменные гряды «усы», которые в конце ограничиваются округлыми каменными насыпями в сопровождении в некоторых случаях с возжиганием огня под ними. Пока отсутствует единое мнение по определению семантики каменных гряд. Рыков П.С. и ряд других исследователей считали, что каменные гряды были возведены в качестве одного из элементов погребального обряда (Рыков, 1936: 247).

Кадырбаев М.К. объясняет существование каменных гряд вместе с «малыми» курганами, которые отведены на восток к солнцу, как «отражение культа, вероятнее всего солярного и к тому же носит ритуальный характер» (Кадырбаев, 1966:431-432). Сорокин С.С. опровергнув Кадырбаева М.К., пришёл к выводу, что комплекс с каменными грядами связан не с обрядом погребения, а с поминальными торжествами, которые могли проводиться позже, чем само погребение умершего человека. При этом при толковании семантики гряд, он ссылается на значение их структуры. Он определил, что отдельные звенья данных гряд «обозначают места старейшин представителей семейных, родовых или иных общественных групп» на поминальных торжествах (Сорокин, 1981: 24 – 25). У древнеиранцев бытовало представление о переходе души умершего в загробный мир через мрачную реку (Рапопорт, 1991: 22). В связи с чем, подобный переход души, можно сопоставить с курганами имеющие каменные гряды «усы», которые возможно были мостом для перехода души покойного в мир иной. А фрагменты кострищ в промежутках каменных гряд, возможно, свидетельствуют о ритуальном приношении огню в знак скорби по умершему. Также священный огонь, освещал путь покойному в «царство мёртвых». Идея существования ада и рая возникла у индоиранцев вместе с классовым обществом для укрепления веры в богов (бога). Спасение души заключалось в том, что надо было душе умершего пройти мост и попасть на небо. Переход осуществлялся путём жертвоприношений и чем, больше их было, тем высока возможность попасть на небеса. Отсюда и пышность жертвоприношений. В северо-восточных районах

Центрального Казахстана в это время существовала традиция класть в ноги покойника голову и лопатку коня или барана завернутые в лошадиную шкуру. Хоронили в подбоях или грунтовых ямах (могильники Жол-Кудук, Айдабуль). Тела умерших расположены на спине, с западной ориентировкой головы. Во многих погребениях были найдены каменные жертвенники овальные с округлыми и вертикальными бортиками. Выше, указанные традиции погребального обряда, отличались от обряда погребения тасмолинской культуры. В целом, обряд погребения тасмолинской культуры отражает сходство с элементами и традициями погребального обряда саков Семиречья и Восточного Памира.

Важно отметить, что у скотоводов Центрального Казахстана существовали такие культы и верования, такие как: культ, связанный с почитанием умерших и духов предков (т.е. укладывали в могилу с умершим всё, чем он пользовался при жизни); культ огня и домашнего очага. Культ огня имел такие функции, как: оградительную, очистительную, сакральную. В первом случае проявление культа огня можно наблюдать на примере могильника Кара-оба, где погребение окружалось кострами с целью защиты мира живых от возвращений души покойного. Ярким примером второго случая связанного с культом огня, можно проследить на погребениях могильников Жол-Кудук (связано с сожжением перекрытий могил) и Тасмола V (на каменных перекрытиях проведено разведение огня) (Мошкова, 1992: 140). В третьем случае связующим звеном с культом огня являются каменные гряды «усы» и «малый» курган с погребением коня в нём. По мнению Кадырбаева М. К., конь под насыпью «малого» кургана является жертвой солнцу, а каменные гряды были обращены «входом» на восток» (Кадырбаев, 1966: 431-432). Сопоставление коня с солнечным божеством привело к сомнению исследователя Якобсона Е. (Бендесу-Сармиенто, 2014: 205), который сослался на отсутствие жертвоприношения коней при погребении «золотого человека» из кургана «Иссык» (Акишев, 1978: 39-48). Согласно Кузьминой Е. Е., конь, принесенный в жертву, помогал человеку преодолеть трудности и найти путь в обитель небесную (Кузьмина, 1977: 99). С точки зрения Кукушкина И. А., курганы с «усами», или «лучерогие» курганы, выполняли функции родоплеменных святилищ, культовых мест. Отклонения ориентации гряд - «усов» в северо-восточном или юго-восточном направлениях отражают привязку к сезонным перемещениям точек восхода солнца, охватывающих значительный спектр горизонта (Кукушкин, 2004: 33).

Погребальный обряд кочевников Восточного Казахстана генетически связан с культурами поздней бронзы (Мошкова, 1992:142). Наиболее точную характеристику погребального обряда кочевников раннесакского периода в Восточном Казахстане дают Усть-Буконьский и Чиликтинский могильники. Основным типом могильных сооружений Чиликтинского могильника были курганные насыпи из земли и мелкого щебня. Вокруг насыпи имеется ограда из крупных камней. Согласно точки зрения Бендесу-Сармиенто Х., «курган был местом своеобразного театра, «спектакли» в котором выражали религиозные и космологические представления населения. Курган мог выполнять для кочевников роль культового сооружения» (Бендесу-Сармиенто, 2014: 199). С точки зрения Кузьминой Е. Е. «курган – это миниатюрная модель Вселенной, архитектура которого обусловлена космологическими представлениями его создателей» (Кузьмина, 1977:98). Могильные ямы имеют квадратную форму, а с восточной стороны дромос, выходящий на поверхность. Дромос и яма перекрывались деревянными брёвнами, поверх которых укладывались камни. Ориентировка головы умерших была на запад. Хоронили в одежде. Дно могилы устилали войлоком, на которое помещали тело покойного. Для Усть - Буконьского могильника характерны курганы с земляной насыпью. Могильные ямы перекрыты брёвнами, которые держались на специальных уступах. Ямы имеют прямоугольную форму. Умершие погребены на спине в вытянутом положении, головой на север или северо-запад.

Изучение могильника Уйгарак (низовье Сырдарьи) привело к открытию еще одного региона на евразийском континенте, где распространилось искусство «звериного стиля» под влиянием казахско-сибирского варианта этого искусства, а также сформировались определенные элементы погребального обряда характерных для культуры кочевых племен. Могилы могильника Уйгарак имели полусферическую форму, которые покрывались песчаными насыпями. Существовало 3 основных типа могил: 1) большие прямоугольные ямы, близкие к квадрату; 2) могилы без грунтовых ям на древнем горизонте; 3) прямоугольные узкие ямы со скругленными углами. Первый тип могил

имеет несколько вариантов: а) могилы с округлыми ямками по углам дна, умершего клали на земляной «стол»; б) могилы с канавкой по периметру дна или вдоль стенок ямы.

Независимо от типа могил, по традиции на дно устилали подстилку из камыша. В основном все захоронения одиночные. Положение умерших – вытянутое на спине. Вытянуты руки вдоль туловища или немного в локтях согнуты. Голова ориентирована на запад с некоторыми отклонениями на юг и юго-запад (Вишневецкая, 1973:64). Среди кочевников Самаро-Уральского региона также наблюдалась западная ориентировка головы, но уже с V–IV вв. до н.э. стала наблюдаться южная ориентировка (Мышкин, 2013). Во многих случаях в погребальном обряде Уйгарака прослеживается культ огня. Культ огня особенно проявился в обряде трупосожжения с наземными сооружениями, где огонь рассматривается, согласно Е.О. Джэймсу, «как средство перенесения души умершего к небесному огню и великому божеству – Солнцу» (James, 1960:68). Однако же, в грунтовых ямах в ритуале огонь никакой роли не играл. В Южном Приуралье в V–IV вв. до н.э. существовала традиция разжигать погребальные костры, как у края свежеврытой могилы, так и на перекрытии могил. Костры разжигались до создания насыпи, для того чтобы совершить тризну (битые черепки от посуды из глины, обожженные кости домашних животных) по умершему. При погребении знатных савроматов совершали жертвенное сожжение животных. Кроме того, присутствовали такие обряды, как засыпка покойника горячим углем с погребального кострища и разведение костра на теле умершего. Выше указанные погребальные обряды были характерны для Южного Приуралья (Смирнов, 1964: 96 – 100). С загробной жизнью также связан обычай, класть, вместе с покойником различные предметы, одежду, головной убор, заупокойную пищу. В могильнике Уйгарак с покойником вместе в могилу мясо не клали. Захоронение коня заменяло погребение конской сбруи вместе с умершим. Жертвенники устанавливались справа у груди или у головы (в женских погребениях). В Южном Приуралье особенно в обряде связанным, с трупосожжением использовались при погребении кости лошади (задняя нога, бок). При этом, голова лошади, также как и барана не являлась заупокойной пищей. Ее приносили в жертву божествам, которые относились к заупокойным культам. В качестве заупокойной пищи употребляли в некоторых случаях мясо и яйца птицы (гусь). Важно отметить, что изображение гуся в искусстве скифов обозначало мир земной (Рапопорт, 1991:15).

В сакский период у саков складывается идеологическая концепция, связанная с культом вождя, военного предводителя. Об этом свидетельствует курган «Иссык», в котором был захоронен вождь союза племён, который относился к восточным иранцам. Вождь из кургана «Иссык» отождествлялся с солнечным божеством. У сакских племён поклонение солнцу было в центре религии. Литвинский Б. А. сообщает, что «у древних иранцев солнце идентифицировалось с Митрой и с огнём» (Литвинский, 1972:152-159; Литвинский, 1991:81). По окружности шапки «Золотого человека» были расположены «Золотые горы» и «деревья», которые отражали картину мира. Акишев А. К. в одежде «Золотого человека» увидел отражение представлений о мироздании, созданного по принципу трехчастного деления Мирового дерева. Он же предложил употреблять термин «сакский митраизм» (Акишев, 1984: 172, 173). Литвинский Б. А. также предположил, что солнечным богом массагетов могли быть Ахура-Мазда или Митра, либо комплексное божество Митро-Ахура. К его почитанию имеют отношение культы огня и коня. На хатано - сакском языке солнце называется именем Ахура - Мазды (Литвинский, 1972:150-155). Также, по мнению Литвинского Б.А. единой «сакской религии» не существовало, а в основном имелись сходные и различающиеся в частности религии отдельных конфедераций и племён. На это указывают различия в погребальных обрядах (Байпаков и Терновая, 2016: 63). Саки верили, что в центре Вселенной находится вождь, который у них ассоциировался с Солнцем. Он обзревает Вселенную со всех сторон. Кроме того, «Золотой человек» - это воин, которому необходимо защищать мир, находящийся в его власти. В основе мифологии саков Семиречья, возможно, лежали индоиранские представления (Акишев и Байпаков, 1979: 75-76). По мнению Сулейманова Р.Х. кочевники средней Сырдарьи и Приуралья несмотря на постоянные изменения этнокультурного и расового характера, стремились развивать мифологию и культы, относящиеся к дозороастрийскому периоду с проявлением ведийских традиций, которые были также характерны и для скифов Северного Причерноморья (Сулейманов, 2000:243). Важно отметить, что среди среднеазиатских туров были последователи

Заратуштры, причём ещё при его жизни. Они активно контактировали с оседло-земледельческими областями Бактрии, Маргианы, Хорезма и Согдианы, также к ним относятся и саки, проживающие в районе Сырдарьи. По мнению исследователей «курганы, согласно древнейшему собранию священных гимнов индоариев Ригведе, считались «домами будущей жизни», как и мавзолеи в других регионах расселения этих племен. Курган в индоевропейской мифологии трактовался как микрокосмос, соответственно его «планировка» (обкладка из камня оградки, грунтовая могила с остатками деревянных или каменных столбов – мировой осью) осмысливалась как воспроизведение структуры Вселенной, где круг имитировал землю, квадрат – четыре стороны мира, насыпь – небесную сферу, а яма – мир нижний» (Горячева и Перегудова, 1995: 10).

Заключение. Из чего следует, что кочевники Средней Азии в период бронзы и раннежелезного века относились к формированию культово – религиозной системы с особым почтением, что отражено в традициях погребального обряда. Они продолжали сохранять не только традиции предков, но и вводить новшество (например, «табу», курганы с «усами»). Кроме того, религиозные представления общества эпохи бронзы были связаны с теми объектами внешней природы, которые были связаны с благосостоянием. В раннежелезном веке у кочевников начинает развиваться мифология и культы основанных на ведических традициях. Что свидетельствует об усложнении идеологического мировоззрения кочевников.

Литература

- Аванесова Н.А. Новые материалы эпохи бронзы Зерафшанской долины // Археологические исследования в Узбекистане в 2001 г. Ташкент: 2002. С. 19.
- Акишев А.К. Идеология саков Семиречья (по материалам кургана «Иссык») // КСИА. М.: 1978. Вып. 154. С. 39-48.
- Акишев К.А., Байпаков К.М. Вопросы археологии Казахстана. Алма-Ата: Мектеп, 1979. С. 9, 75–76.
- Акишев К.А. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука, 1984. С. 172-173.
- Акишев К.А. Археологические ориентиры прогнозирования структуры древних обществ степной Евразии / Комплексные общества Центральной Евразии в III – II тыс. до н.э. Челябинск: Аркаим, 1999. С. 56.
- Байпаков К.М., Терновая Г.А. Казахстан // РЦАА. Самарканд: МИЦАИ, 2016. т.1. С. 12, 19, 63.
- Бендесу-Сармиенто Х. Погребальные обряды и биологическая антропология в протоисторическом Казахстане (андроновская и сакская культуры I тыс. до н.э.) / Археология и история Центральной Азии в трудах французских учёных. Самарканд: МИЦАИ, 2014. т.1. С. 199, 205.
- Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе: 1941. С. 24-28.
- Вишневская О.А. Культура сакских племён Низовья Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. М.: Наука, 1973. С. 64.
- Горячева В.Д., Перегудова С. Я. Памятники истории и культуры Таласской долины. Бишкек: 1995. С. 10.
- Джуракулов М.Д., Аванесова Н. А. Историография эпохи бронзы Средней Азии. Самарканд: 1983. С. 9, 13.
- Евдакимов В.В., Варфоломеев В. В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. Караганда: КарГУ, 2002. С. 50 – 60.
- Историография истории Древнего Востока: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай. Учебное пособие (Под редакцией проф. В.И. Кузищина). СПб.: 2002. С. 55 – 64.
- Итина М.А. История степных племён Южного Приаралья (II – I начало тыс. до н.э.). М.: 1977. С. 20.
- Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры / Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: 1966. С. 431 – 132.
- Кой-Крылган-Кала, памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. // ТХАЭЭ. М.: 1967. т. V. С. 227 – 229.
- Корочкова О.Н. К оценке специфики фёдоровских комплексов Зауралья / Комплексные общества Центральной Евразии в III – II тыс. до н.э. Челябинск: Аркаим, 1999. С.164.
- Кузьмина Е. Е. В стране Кавата и Афрасиаба. М.: Наука, 1977. С. 98, 99.
- Кукушкин И.А. Культ огня у племён Казахстана в эпоху бронзы: динамика, функции // Автореф. дис. канд. ист. наук. Алматы: 1993. С. 12, 15.
- Кукушкин И.А. Курганы с «усами»: семантический аспект // Новые исследования по археологии Казахстана. «Маргулановские чтения – 15». Алматы: 2004. С. 33.
- Лелеков Л.А. К истолкованию погребального обряда в Тагискене // СЭ. М.: 1972. Вып. 1. С. 128 – 129.
- Литвинский Б. А. Древние кочевники «Крыши мира». М.: Наука, 1972. С. 150-155.
- Литвинский Б.А. Семиреченские жертвенники (индоиранские истоки сакского культа огня) // Проблемы интерпретации памятников культуры Востока. М.: 1991. Вып. 3. С. 81.
- Лунин Б. В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Ташкент: 1958. С. 100-122.
- Маковельский А.О. Авеста. Баку: АН Азербайджанской ССР, 1960. С. 98.

- Максимова А.Г. Эпоха бронзы Восточного Казахстана / ТИИАЭ. Алма-Ата: 1959. т. 7. С. 100, 136.
- Маргулан А.Х., Акишев К.А. и др. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-аты: Наука Каз ССР, 1966. С. 41-42, 46, 61-65.
- Маргулан А.Х. Бегазы–Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1979. С. 25, 34-35, 46, 54-58, 68, 107, 148.
- Массон В.М. О продвижении носителей культур степной бронзы и процессах культуругенеза в древней Средней Азии / Комплексные общества Центральной Евразии в III – II тыс. до н.э. Челябинск: Аркаим, 1999. С. 73.
- Мошкова М.Г. и др. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо- сарматское время. М.: Наука, 1992. С. 140, 142.
- Мышкин В.Н. Типы погребального обряда социальной элиты кочевников Самаро-Уральского региона в VI – V вв. до н.э. // www.cyberleninka. ru. Самара: 2013
- Нормуродов Д.Р. Материальная культура Ташкентского оазиса в древности и средневековье // Автореф. д-ра фил-и по ист. наукам. Ташкент, 2020. С. 38.
- Обельченко О.В. Культура древних кочевников долины Зарафшана // Автореф. д-ра ист. наук. М.: 1992. С. 6.
- Огибенин Е.Л. Структура мифологических текстов Ригvedы. М.: Наука, 1968. С. 68-76.
- Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. М.:1963. ч.1. С. 41.
- Рапопорт Ю.А. Религия древнего Хорезма. М.: ИЭА, 1991. С. 15, 22.
- Рыков П.С. Археологические раскопки курганов в урочище «Три брата» в Калмыцкой области, произведенные в 1933-1934гг. // СА. М.: 1936. Вып. 1. С. 247.
- Смирнов К.Ф. Савроматы. М.: Наука, 1964. С. 96-100.
- Сорокин С.С. К вопросу о толковании внекурганых памятников // АСГЭ. Л.: 1981. Вып. 22. С. 24 – 25.
- Средняя Азия в эпоху камня и бронзы (под ред. Массона В. М. и др.). М.-Л.: Наука, 1966. С. 257.
- Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Самарканд–Ташкент: Фан, 2000. С. 243.
- Ташбаева К.И. Культура ранних кочевников Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н.э.). Бишкек: 2011. С. 24.
- Ходжаева Н.Дж. Историческая география Центральной Азии в доисламский период. Душанбе: Дониш, 2017. С. 268, 271.
- Штернберг Л.Я. Первобытная религия. Л.: Институт народов Севера, 1936. С. 505.
- Юдин А.И. Раннесрубные типы памятников на этапе сложения культуры / Комплексные общества Центральной Евразии в III – II тыс. до н.э. Челябинск: Аркаим, 1999. С. 147.
- Barnes H.E. An intellectual and cultural history of the Western World. vol. I. N.Y. : 1965. 89 p.
- James E.O. The ancient Gods. L.: Wiendenfeld and Nicolson, 1960. 68 p.
- Pavry J.D. The Zoroastrian doctrine of a future life. N.Y.: CU, 1929. 9 p.
- The Cambridge History of India. vol. I. Cambridge: 1922. 126-127 pp.
- The Encyclopedia of World Art. New York-Toronto-London: 1960. Т. II. 684 p.
- Yasna XXXVI. 6 p.

References

- Avanesova N.A. Novie materialy epohi bronzi Zerafshanskoy dolini //Arheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane v 2001 g. Tashkent: 2002. 19 p. [in Russian]
- Akisev K.A. Ideologiya sakov Semirechya (po materialam kurgana “Issik”) // KSIA. M.: 1978. Vip. 154. 39–48 p. [in Russian]
- Akisev K.A., Baypakov K. M. Voprosi arheologii Kazakhstana. Alma-Ata: Mektep, 1979. 9, 75 – 76 p. [in Russian]
- Akisev K.A. Iskusstvo i mifologiya sakov. Alma-Ata: Nauka, 1984. 172–173p. [in Russian]
- Akisev K.A. Arheologicheskiye oriyentiri prognozirovaniya strukturi drevnih obshestv stepnoy Evrazii / Kompleksniye obshyestva Centralnoy Evrazii v III – II tis. do n.e. [in Russian]
- Baypakov K.M., Ternovaya G. A. Kazakhstan // RCAA. Samarkand: MICAI, 2016. Т. 1. 12, 19, 63 p. [in Russian]
- Bendezu-Sarmiyento H. Pogrebalniye obryadi i biologicheskaya antropologiya v protoistoricheskom Kazakhstane (andronovskaya i saksfya kulturi I tis. do n. e.) / Arheologiya i istoriya Centralnoy Azii v trudah francuzskih uchyonih. Samarkand: MICAI, 2014. T.1. 199, 205 p. [in Russian]
- Bernshtam A.N. Arheologicheskiy ocherk Severnoy Kirgizii. Frunze: 1941. 24 – 28 p. [in Russian]
- Vishnevskaya O.A. Kultura saksikh plemyon Nizovyyev Sirdaryi v VII – V vv. do n. e. M.: Nauka, 1973. 64 p. [in Russian]
- Goryacheva V.D., Peregudova S.Ya. Pamyatniki istorii i kulturi Talasskoy dolini. Bishkek: 1995. 10 p. [in Russian]
- Jurakulov M.D., Avanesova N.A. Istoriografiya epohi bronzi Sredney Azii. Samarkand: 1983. 9, 13 p. [in Russian]
- Yevdakimov V.V., Varfolomeyev V. V. Epoha bronzi Centralnogo i Severnogo Kazakhstana. Karaganda: KarGU, 2002. 50-60p. [in Russian]
- Istoriografiya istorii Drevnego Vostoka: Iran, Srednyaya Aziya, Indiya, Kitay. Uchebnoe posobiye (Pod

- red. prof. V.I. Kuzishina). SPb.: 2002. 55-64 p. [in Russian]
- Itina M.A. Istoriya stepnih plemyon Yujnogo Priaralya (II – nachalo I tis. do n. e.). M.: 1977. 20 p. [in Russian]
- Kadirbayev M.K. Pamyatniki tasmolinskoj kulturi / Drevnyaya kultura Centralnogo Kazakhstana. Alma-Ata: 1966. 431 – 432 p.
- Koy-Krilgan-Kala, pamyatnik kulturi drevnego Khorezma IV v. do n.e. [in Russian]
- Korochkova O.N. K ocnke specifiky fyodorovskih kompleksov Zauralyya / Kompleksniye obshestva Centralnoy Evrazii v III – II tis. do n.e. Chekyabinsk: Arkaim, 1999. 164 p. [in Russian]
- Kuzmina Ye.Ye. V strane Kavata i Afrasiaba. M.: Nauka, 1977. 98, 99 p. [in Russian]
- Kukushkin I.A. Kult ognya u pltmyon Kazakhstana v epohu bronzi: dinamika, funkcii // Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Almati: 1993. 12, 15 p. [in Russian]
- Kukushkin I.A. Kurgani s “usami”: semanticheskiy aspect // Novie issledovaniya po arheologii Kazakhstana. “Margulanskie chteniya – 15”. Almati: 2004. 33 p. [in Russian]
- Lelek L.A. K istolkovaniyu pogrebalnogo obryada v Tagiskene // SE. M.: 1972. Vip. 1. 128 – 129 p. [in Russian]
- Litvinskiy B.A. Drevniye kochevniki “Krishi mira”. M.: Nauka, 1972. 150 – 155 p. [in Russian]
- Litvinskiy B.A. Semirechenskiye jertvenniki (indoiranskiye istoki saksogo kulta ognya) // Problemi interpretacii pamyatnikov kulturi Vostoka. M.: 1991. Vip. 3. 81 p. [in Russian]
- Lunin B.V. Iz istorii russkogo vostokovedeniya i arheologii v Turkestane. Tashkent: 1958. 100 – 122 p. [in Russian]
- Makovelskiy A.O. Avesta. Baku: AN Azerbaydjanskoj SSR, 1960. 98 p. [in Russian]
- Maksimova A.G. Epoha bronzi Vostochnogo Kazakhstana / TIIAE. Alma –Ata: 1959. T. 7. 100, 136 p. [in Russian]
- Maksimova A.G. Mogilnik epohi bronzi v urochishe Larakuduk / Novie materiali po arheologii I etnografii Kazakhstana. Alma-Ata: 1961: 62 p. [in Russian]
- Margulan A.Kh., Akishev K.A. i dr. Drevnyaya kultura Centralnogo Kazakhstana. Alma-Ati: Nauka Kaz SSR, 1966. 41-42, 46, 61 – 65 p. [in Russian]
- Margulan A.Kh. Begazi – dandibayevskaya kultura Centralnogo Kazakhstana. Alma-Ati: Nauka Kaz SSR, 25, 34-35, 46, 54-58, 68, 107, 148 p. [in Russian]
- Masson V.M. O prodvijenii nositeley kultur stepnoy bronzi i processah kulturogeneza v drevney Sredney Azii / Kompleksniye obshestva Centralnoy Yevrazii v III – II tis. do n.e. Chelyabinsk: Arkaim, 1999. 73 p. [in Russian]
- Moshkova M.G. i dr. Stepnaya polosa Aziatskoj chasti SSSR v skifo – sarmatskoe vremya. M.: Nauka, 1992. 140, 142 p. [in Russian]
- Mishkin V.N. Tipi pogrebalnogo obryada socialnoj eliti lochevnikov Samara – Uralskogo regiona v VI – V vv. do n. e. // www.cyberleninka.ru. Samara: 2013[in Russian]
- Normurodov D.R. Materialnaya kultura Tashkentskogo oazisa v drevnosti i srednevekoveye // Avtoref. d – ra fil – i po ist. naukam. Tashkent: 2020. 38 p. [in Russian]
- Obelchenko O.V. Kultura drevnih kochevnikov dolini Zarafshana // Avtoref. d-ra ist. nauk. M.: 1992. 6 p. [in Russian]
- Ogibenin Ye.L. Struktura mifologicheskikh tekstov Rigvedi. M.: Nauka, 1968. 68 – 76 p. [in Russian]
- Polevie issledovaniya Khorezmskoj ekspedicii v 1958 – 1961 gg. M.: 1963. ch. 1. 41 p. [in Russian]
- Rapoport Yu.A. Religiya drevnego Khorezma. M.: IEA, 1991. 15, 22 p. [in Russian]
- Rikov P.S. Arheologicheskie raskopki kurganov v urochishe “Tri brata” v Kalmickoj oblasti, proizvedyoniye v 1933 – 1934 gg. // SA. M.: 1936. Vip. 1. 247 p. [in Russian]
- Smirnov K.F. Savromati. M.: Nauka, 1964. 96 – 100 p. [in Russian]
- Sorokin S.S. K voprosu o tolkovanii vnekurgnih pamyatnikov // ASGE. L.: 1981. Vip. 22. 24 – 25 p. [in Russian]
- Srednyaya Aziya v epohu kamnya I bronzi (pod red. Massona V. M. i dr.). M. – L.: Nauka, 1966. 257 p. [in Russian]
- Sulaymanov R.H. Drevniy Nakhshab. Samarkand – Tashlent: Fan, 2000. 243 p. [in Russian]
- Tashbayeva Kh.I. Kultura rannih kochevnikov Tyan – Shanya i Alaya (I tis. do n. e.). Bishkek: 2011. 24 p. [in Russian]
- Khodjaev N.J. Istoricheskaya geografiya Centralnoy Azii v doislamskiy period. Dushanbe: Donish, 2017. 268, 271 p. [in Russian]
- Shternberg L.Ya. Pervobitnaya religiya. L.: Institut narodov Severa, 1936. 130, 505 p. [in Russian]
- Yudin A.I. Rannesrubniye tipi pamyatnikov na etape slojeniya kulturi / Kompleksniye obshestva Centralnoy Yevrazii v III – II tis. do n.e. Chelyabinsk: Arkaim, 1999. 147 p. [in Russian]
- Barnes H.E. An intellectual and cultural history of the Western World. vol. I. N.Y. : 1965. 89 p. [in English]
- James E.O. The ancient Gods. L.: Wiendenfeld and Nicolson, 1960. 68 p. [in English]
- Pavry J.D. The Zoroastrian doctrine of a future life. N.Y.: CU, 1929. 9 p. [in English]
- The Cambridge History of India. vol. I. Cambridge: 1922. 126 – 127 pp. [in English]
- The Encyclopedia of World Art. New York – Toronto – London: 1960. T. II. 684 p. [in English]
- Yasna XXXVI. 6 p. [in English]

ҒТАХР 21.21.31.

ХАЛЫҚ МЕДИЦИНАСЫНДАҒЫ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЕМДЕУ ТҮРЛЕРІ

Сармурзина Нагима Нажмеденовна¹, Калшабаев Айдос Женисбаевич²

¹тарих ғылымдарының кандидаты Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессорының қ.а.

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің магистранты. Атырау қаласы, Қазақстан

Түйіндеме. Ғасырлар бойы жинақталған мол тәжірибелерімен, бойында қалыптасқан барлық бағалы қасиеттерін ұрпақтан-ұрпаққа шашау шығармай аманаттап қалдырып отыру қазақ халқының бойындағы асыл қасиеттердің бірі. Ата-бабаларымыздың аманатын арқалаған ұрпақ аманатқа қиянат жасамай, керісінше, оны одан әрі дамыта отырып, келесі ұрпаққа сол қалпында жеткізуге тырысқан. Осындай ұрпақтан ұрпаққа қалдырылған асыл мұраның бірі «халық медицинасы» деп айтуға болады.

Мақалада зерттеушілер қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің бір саласы халықтық медицинаның қолдалыну жолдарының ерекшелігіне көңіл аударған. Авторлар мақалада тылсым мен сикырға негізделген емдеу әдістеріне түсініктеме бере отырып, олардың халық арасында алатын орнына да жан-жақты сараптама жасаған. Мақаланы жазу барысында авторлар халық медицинасы жөніндегі зерттеулер мен тың деректерге көңіл аударды. Сонымен қатар қазақтың халықтық медицинасындағы осы кезге дейін сақталып келген діни наным сенімдерге негізделген емдеу шараларын ашып көрсеткен.

Зерттеу жұмысының метадологиялық негізі жалпы ғылыми тарихи принципке, объективтілікке, жүйелілікке, салыстырмалы талдауға негізделді.

Кілт сөздер: дәстүрлі мәдениет, халық медицинасы, магия, сенім, халық емшісі, бақсы, балгер, оташы.

МРНТИ 21.21.31.

ВИДЫ ЛЕЧЕНИЯ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ, ОСНОВАННЫЕ НА РЕЛИГИОЗНЫЕ УБЕЖДЕНИЯ

Сармурзина Нагима Нажмеденовна¹, Калшабаев Айдос Женисбаевич²

¹кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан. E-mail: nagima0107@mail.ru

²Магистрант Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова г. Атырау, Казахстан

Аннотация. На протяжении веков из поколения в поколение передается опыт сохранения всех благородных качеств казахского народа. Потомки сохраняя духовное благосостояние наших предков, стремились передать его следующему поколению. Одним из благородных наследий, передаваемых из поколения в поколение, является «народная медицина».

В статье исследователи обратили внимание на специфику использования народной медицины в одном из направлений традиционной культуры казахского народа. Авторы прокомментировали методы лечения, основанные на мистике и магии, а также на их значение среди населения. Авторы обращают свое внимание на новые исследования и на новые источники о народной медицине. Таким образом выявили забытые методы в целительстве, основанные на религиозных верованиях, превративших в традиционно-религиозное виды лечения в казахской народной медицине.

Методологическая основа исследования основана на общенаучном историческом принципе, объективности, последовательности, сравнительном анализе.

Ключевые слова: традиционная культура, народная медицина, магия, вера, народный целитель, бақсы, знахарь, хирург.

TYPES OF HEALING BASED ON RELIGIOUS BELIEFS IN TRADITIONAL MEDICINE

Sarmurzina Nagima Nazhmedenovna¹, Kalshabaev Aidos Zhenisbaevich²

¹Candidate of historical sciences, acting as associate professor at Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University, Atyrau, Kazakhstan, E-mail: nagima0107@mail.ru

²Master student at Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University, Atyrau, Kazakhstan

Abstract. At the end of the day, there is all the glory of the colors, the translation from the colors of the colors, the only one of the colors of the Kazakh language. The descendants of our ancestors did not abuse the welfare of their ancestors, but instead sought to pass it on to the next generation. One of the noble legacies passed down from generation to generation can be called «folk medicine».

In the article, researchers highlighted the specifics of using traditional medicine in one of the areas of traditional culture of the Kazakh people. The authors commented on the treatment methods, as well as their role among the population. At the time of writing, the authors devoted their time to the study of researches and new sources in traditional medicine. At the same time, the religious beliefs of Kazakh's traditional medicine revealed healing measures based on beliefs.

The methodological framework of the study is based on a general scientific historical principle, objectivity, consistency, comparative analysis.

Key words: traditional culture, medicine of the magic, magic, beliefs, the traditional healer, the surgeon.

Кіріспе. Қазақтың ертеден келе жатқан халықтық медицинасындағы емдеу шараларында діни наным-сенімдерге арқа сүйеу, оған сену әлі күнге дейін халық арасында кеңінен болмаса да кездесіп тұратындығы белгілі. Халық медицинасын атадан балаға ауызша немесе жазбаша түрде беріліп келе жатқан, денсаулықты рухани және қоғамдық тұрғыда бір қалыпты сақтауға мүдделі, аурулардың аты-жөнін табуға, оның алдын алуға және жоюға бағытталған, түсінікті және түсініксіз білім мен нақтылы іс-әрекеттердің жиынтығы ретінде дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы таныса, ал ғұлама ғалым Әбу Насыр әл-Фараби медицинаны - адам ағзасының қалыпты жағдайы жөніндегі, оның саулығын сақтау, арттыру, сырқатын кеміту, жою жөніндегі ғылым деп бағалаған.

Бүгінгі ғылыми медицина жетістіктері ғасырлар бойғы емдеу ісінің зиянды жақтарынан арыла отырып қол жеткізген эмперикалық және магиялық медицина негіздеріне сүйенген халық медицинасының жиынтығы. Халық медицинасының тәжірибесі жан-жақты дамып, ауруларды емдеудегі тәжірибелері ұштаса келіп жүйеленген бүгінгі ғылыми медицинаның пайда болуына алып келді. Бұл жерде халық медицинасының өкілдері - *шипашер, балгер, емші, бақсы, емкөс, жсауырыншы, жарғышы, болжағыш, қара емші, құмалақшы, қаншы, құшинаш, тамыршы, ішірткіш, сынықшы, оташы, арбаушы* және *дарымшылардың* алатын орны ерекше. Жалпылама халық емшілері деген атауға ие болған олардың негізгі емдеу объектісі де, әдіс-тәсілдері де әрқилы. Дегенмен барлығының алдындағы мақсат мүддесі бір, ол – алдына келген ауруды сауықтыру, оның дертіне шипа тауып, аяғынан тұрғызу. Бұл қай замандағы болмасын халық емшілерінің алдында тұрған міндеті еді. Сан ғасырлар бойына жалғасқан халық медицинасының бүгінгі күнмен сабақтастығын және оның ұлттың рухани-мәдени құндылығы ретінде қалыптасуын және этномәдени мұра ретінде жаңғыруын, насихатталуын қолға алу тарихшы-этнографтардың міндеті. Қазақ халқы ертеден аурулардың алдын алуда, олардың шығу себептерін анықтауда және емдеп жазуда наным-сенімдер мен ырымдарды ұстануы, халық мұрасының бүтіндей бір салт –дәстүрлер кешенін сақтай білуі халық денінің, рухының саулығын сақтауда маңызды рөл атқарды. Міне, осы тұрғыдан алып қарағанда, қазақ халық медицинасын салт-дәстүрлер кешенімен бірге сабақтастыра жан-жақты қарастыру, оны ғылыми айналымға енгізудің өзектілігі туындайды.

Қазақ жері ежелден-ақ халық медицинасын қолданғанын бүгінгі күнге дейін жеткен

заттай және рухани деректер көрсетіп отыр. Халық медицинасы адам танымының ең алғашқы салаларының бірі. Қазіргі уақытқа дейін оның ең алғаш қашан пайда болғандығын анықтау мүмкін болмай отыр.

Бастауын сонау көне замандардан алатын халық медицинасының қазақ қоғамында алатын орны айрықша. Қазақ халқы ғасырлар бойы жиналған мол тәжірибелерімен, өн бойындағы барлық құнды қасиеттерін ұрпақтан - ұрпаққа аманаттап қалдырып отырған. Ата-баба аманатын арқалаған ұрпақ аманатқа қиянат жасамай, керісінше, оны бұрынғыданда жоғары деңгейде дамыта отырып, келесі ұрпаққа сол қалпында жеткізуге тырысқан. Осылайша ұрпақтан ұрпаққа қалдырылған асыл мұраның бірі халық медицинасы деп айтуға болады.

Жалпы, халық медицинасында магиялық және эмперикалық емдеу тәсілдері кездеседі. Мистика мен магияға яғни, тылсым мен сиқырға сүйенген емдеу жолдарын бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады. Шығыс медицина ғылымының атасы Әбу Әли ибн Синаның жалпы медицина ғылымын саулықты сақтау, науқасты кеселден айықтыру үшін адам тәнін зерттейтін ғылым деп қарастыруының өзі бұған дәлел болады (Алдашев, Әлімханов 1992: 86).

Негізгі бөлім. Үшкіру. Күнделікті өмірде нақтылы көріп жүрген емдеудің бұл түрін көбінесе қарт діндар адамдар жасайды. Онда да болса, әрине емшілік, қасиеті бар, дінге жақын адамдар айналысады. Үшкіруді кейде «дем салу» деп те атайды. Бұл емді негізінен құран сөзін, аятты айту арқылы жүргізгендіктен ислам дініне негізделген деп бағалауға болады. Өйткені Үшкіруді немесе дем салуды көбінесе кешқұрым, науқастың әлі біткен шақта жүргізеді. Үшкіруші немесе дем салушы науқастың жанына отырып, оның жағдайын байқағаннан кейін белгілі бір аятты сыбырлап айтып аурудың бетіне «сүфф» деп үрлейді. Бұл тынысы тарылып, демі біте бастаған адамға дем береді. Халық емшілерінің түсінігі бойынша, құран сөзі қасиетті сөз, сондықтан, аятты оқып бетке үрлегенде бойға күш бітеді, еңсені басқан ауру мен уайым қайтады. Осылайша, үшкіру емі хал үстінде жатқан адамның көңіліне демеу болып, оның бойында үміт отын тұтатады. Сырқат адамның кеселінен айығып кетуі ықтимал деген сенімін күшейте түседі (Алдашев, Әлімханов, 1992: 89).

Магиялық емдеудің келесі бір түрі **ұшықтау**. Емнің бұл түрін әдетте халық емшілері, тәуіптер, ешкім болмағанда білетін қарт кісілер де қолданған. Әдетте, оны тамақтан ұшынған не басқа да нәрселерден жиіркенген адамдардың ұшынып, ыстығы көтеріліп, басы сырқырап ауырып жатқандарға қолданады. Оны кешке, күн бата бастағанда немесе таңертең, күн шыға бастағанда жүргізеді. Ұшықтаушы сырқат адамды онтүстікке қаратып отырғызады да, бір тостағанға су құйып, оның ішіне үш түйір бұрыш пен үш түйір қалампыр салады. Біраздан кейін бұрыш пен қалампырдың иісі шыға бастағанда емші судың дәмін татады да, ештеңеге көңіл бөлмей жайбарақат отырған науқастың бетіне кенеттен қатты бүркіп жібереді. «Кет бәлекет, кет, шық бәлекет, шық» дейді. Содан кейін, тостағанды науқасқа көрсетпей, шамалы одан алысырақ жерге төңкеріп тастайды, оған ертеңіне дейін ешкімді тигізбейді. Сырқат бетіне бұрыш пен қалампырдың иісі бар су бүркілген кезде, «селк» ете түседі де, оның денесі тітіркенеді. Осы тітіркену үстінде ол емшінің айтқан сөздерін естиді. Терісі түрпілене бастаған ол, расында бойынан ауру шыға бастағандай сезінеді. Осыдан кейін ауруды дереу төсекке жатқызып, оның үстін «тоғыз қабат» көрпемен жаптырып тастайды. (Әбдіраман, 2002:31).

Ұшықтаудың біздің Батыс өңірде сақталған бір әдісі күн батарда, күн ұясынан шығарда есіктің оң босағасына басын қойып екі жағына кезекпен кезек түкіріп «мен ұшынған жоқпын жер ұшынды» деп үш рет айтып ырымдаса ұшық кетеді деген сенім бар.

Емнің «ұшықтау» деп аталуы халық емшілерінің түсінігінше, «ұшық тию» деген ауру астың бетін ашық тастағандықтан, таза, адал етіп ішпеуден шығады. Дұрыс сақталмаған, ашық қалған асқа жын-шайтан тиіп, сол асты ішкен адамға ұшық тиеді деп түсінген. Бұл жерде, қазақ халқының дұрыс сақталмаған астан ауруға шалдығу мүмкін екендігін байқағанын аңғарамыз. «Ұшығуда» көбіне адамның ерніне немесе бетіне бөртпе шығады. Оны «ұшық шығу» дейді. Ол осы күнгі медицинада «герпес» деп аталады. Ұшық шыққаннан кейін сырқат тәуір бола бастайды. Осы себептен ыстығы көтеріліп, сүйек-сүйегі, басы сырқырап ауырып жатқан адамды тезірек айықтыру үшін ұшықтайды. Дененің тітіркеніп, терінің түрпіленуі ұшықтың шығуы деп түсінілген. Ерінге, ауызға ұшық шығу, халықтың түсінігінше, сырқаттың қайтқаны деп есептелген.

«Көшіру» - ауру бойындағы сырқатты басқа нәрсеге аудару мағынасында істелетін шара. Онда көбіне жылқы, түйе, сиырдың бас сүйегін бояумен сырлап, елден аулақ сырт жерге апарып тастайды немесе қуыршақ жасап ауру кісінің орнына жатқызады. Солай еткенде, ауру бас сүйекке немесе қуыршаққа ауысады деген сенімде болған. Көшіру емі сырқаттың бойындағы ауруды басқа жаққа ауыстыруға бағытталған. Халық емшілері көшірудің әр түрлі жолдарын тапқан. Соның бірінде науқас адам түйенің жілігін кеудесіне қысып, салқын суға үш рет сүңгиді. Үшінші рет сүңгігенде, науқас сүйекті су түбінде қалдырып кетуі тиіс. Сонда ауру түйенің жілігіне көшіп, су астында қалады. Бұлайша емдеу сиқырлық ұғымға тығыз байланысты. Көне заманнан келе жатқан аңыз-әңгімелер бойынша түйе адамға қорғаныш болған. Үш санына да сиқырлы қасиет таңылған (Тоқтабай, Сейтқұлова: 2005:158).

Аурудан құтылудың тағы бір әдісінде науқас адам қара сиырдың жатқан жеріне аунауы немесе қой арасына жатып ұйықтауы тиіс. Сонда ауру оның бойынан малға көшеді. Көшіру емнің енді бір түрінде арнаулы қуыршақ жасап, сырқат адамның төсегіне (орнына) жатқызып қояды. Сонда қуыршаққа сол адамның ауруы көшеді. Бұл емдер көне заманнан келе жатқан анимизм ұғымдарына негізделген. Онда ауру да жаны бар, сезімі бар зат сияқты қаралады. Аурудың бейнесінде адамға ұқсастық та бар сияқты көрінеді. Арнаулы әдебиетте бұны антропоморфизм дейді, яғни адамға ұқсастық деген ұғымға жақын. Алайда, көшіру емі ауруды алдаусыратуға бағытталған.

Егер ауру көшіруге көнбесе қорқытып, науқастың бойынан ауруды қуып шығуға тырысқан. Ол үшін де әр түрлі амалдар қолданған. Соның бірінде қатты ауырып жатқан адамның басынан асыра кенеттен мылтық атқан немесе оның қойнына тірі тышқанды салып жіберген, суық су бүріккен. Осылайша, ауырып жатқан адамды шошыту арқылы да, оның бойындағы ауруды «қорқытып» қуып шығуға тырысқан. Некен-саяқ болса да кейбіреулердің халі осындай емнен кейін едәуір тәуірленген. Оның себебі, осы күнгі ғылыми көзқарас бойынша кенеттен адамға қатты әсер ету салдарынан пайда болатын психологиялық күйзелістен адам ағзасында өзгерістер болады. Психологиялық күйзеліс адам ағзасындағы ауруға қарсы тұрып, тыныш жатқан күштерді оятуы, содан ішкі бездердің қызметін жандандыруы мүмкін. Халық ыстығы көтеріліп науқастанған адамды шешіндіріп қойып, оның дәл басынан жоғары жерден ақсарыбас қойды бауыздайды. Сонда қойдың қаны аурудың басынан бүкіл денесіне жайыла ағуы тиіс. Бұлайша аққан қойдың қаны аурудың бойындағы бүкіл сырқатты әрі қарай алып кетеді деп түсінген.

Қақтыру. Бұл ем «қағынды» деген ауруды емдеу үшін қолданылады. Ертеде «қағынды» деп ұзаққа созыла бастаған, әрдайым ыстығы көтеріліп, әлсіреуге жеткен, шамасы мүшкілдене бастаған науқастардың ауруын атаған. Сырқаттың «қағынды» делінуі, бұған ұшыраған адамды «жын-шайтандардың» соғуынан шығады деп түсінуден.

Қағынды – ауру, бұл аурумен ауырғанда адамның қатты науқас екені түр-түсінен, бет-бейнесінен айқын байқалады. Қағындыны да ырыммен емдейді, ол ырым емді қақмақ дейді. Емнің аты айтып тұрғандай, денеге жабысқан ыбылыстан қағып тазарту керек. Қағындыға шалдыққан адамды жаңа сойылған малдың өкпесімен сабалайды (Уалиханов, 1985, 2 бас:176).

Қақтыру емі былайша жүргізіледі. Ауру адамды алдымен астына бірдеңе төсеп жерге отырғызады да, оны тоқылған шимен қоршайды. Содан кейін бір ешкіні бауыздап, оның терісін де сыдырмастан, өкпесін жылы қалпында алып, қаны сорғалаған түрінде сырқатты қоршап қойған қоршауға: «Ем бол, ем бол, шипа бол!» - деп, бес немесе жеті рет қаққылайды. Осылайша, жаңа алынған өкпені шиге қаққылап болғаннан кейін ауруды орнынан түрғызып, оған бес түрлі киімді белгілі бір ретпен жамылдырады. Алдымен көрпе, одан кейін қамзол, шапан, орамал, ең соңында қол орамалды жабады. Сөйтесі де төсекке жатқызады. Егер малдың өкпесі шиге қаққаннан кейін қарайса және одан кейін науқас терлей бастаса, онда емнің қонғаны. Ал олай болмаса, онда бұл емнен жәрдем күтілмейді (Сахабат, 1996:40-23).

Ұқсастық табу арқылы емдеу. Емдеудің бұл түрі көне замандарда қолданған. Тұрпайылау болып келетін бұл емдеу түрі – бір нәрсе екінші бір нәрсеге ұқсас болса, ол екеуінің арасында тығыз байланыс болады, деп ұғудан туған. Мысалы, безгекпен ауырып, денесі дірілдеген адамды емдеу үшін судан шортан ұсталып әкелінеді. Содан кейін, жаны әлі шықпаған, денесі қалшылдап (тыпырлаған) шортанды сырқат адамның басына ұстап тұрып, пышақпен кескілейді. Сөйтіп, бұдан денесі дірілдеп тұрған сырқат пен

тыпыршыған шортаннан «ұқсастық табады». Шортан денесінің тыпыршып қалшылдауы тоқтасымен, аурудың дірілі де тоқталып, ол сауығады деп түсінген (Алдашев, Әлімханов, 1992:88).

Егер біреуді жылан шақса оның емі – құрықты үш рет тістеп, «Ем бол! Ем бол!» деумен тынады. Бұның мәнісі: жылқышының тақымындағы құрық оның жанында сүйретіліп-сырғанап, жыландай жылжығанды еске түсіретіндігінде. Содан кейін «Жылан мені тістесе, мен оны тістедім» дегенді білдіреді. Осылайша зияндық зардабын ұқсастықпен қайтару ойлап табылған (Тоқтабай, Сейтқұлова, 2005:159).

Ұқсастықты пайдаланып емдеудің тағы бір түрі - қояншық ауруын емдеу. Қояншықпен ауырған адам даладан тірі қоянды ұстатып алып, оның кеудесіне қысып отыруы тиіс. Ол өзінің халі жақсарғандай сезінген кезде, қоянды босатып жіберуі керек. Емнің негізі ұқсастықтан туған. Яғни қояншық пен қоян деген сөздердің ұқсастығында болып отыр. Қояншықты қоянмен емдеу арқылы ауруды соған көшіру. Қояншықты емдеудің басқа бір жолында алдымен құранның бір аятын оқиды да, сонан кейін қоянның басын қайнатып алып, оның сорпасымен аурудың денесін жуады. Сонымен қоса, қоянның басы мен миын әлгі сырқатқа жегізеді. Ұқсасты ұқсаспен емдеу шарты ұзаққа созылған өкпе ауруына шалдыққандарды да емдеуден көрініс табады. Ол үшін аурудың жынысына лайықты, түсі көк қойды мал ішінен таңдап алып сояды да, оның өкпесін кеңірдегімен суырып алады. Көкжөтелге ұшырағанды шешіндіріп жаңағы көк қойдың өкпесімен кеудесін қағады. Сонымен қатар, қойдың өкпесін қатты қызған темірдің үстіне ұстап, ол шыжығанда шыққан буды науқастың бетіне қарай үрлейді. Үрлей отырып: «Ем бол! Шипа бол!» деу керек. Біз емдеудің бұл түрінен үшкіру, қақтыру және көшіру тәсілдерінің де орын алғанын байқаймыз (Васильев, 1902:149-150).

Жылан шаққанды емдеудің бір жолы мынадай. Шаққан жыланды ұстап алады да, оны арқанмен немесе жіппен қазыққа бір күн бойы байлап қояды. Жыланның маңына түнде мал жатқызады. Бұл түсінік бойынша жылан малдың тіс шықырлатқанын көтере алмағандықтан қатып қалады. Егер осыдан жылан қатып қалса, оның шаққан уы да қайтады. Бұл ем де ұқсастықты ұқсастықпен емдеуді еске түсіреді.

Сендіріп емдеу. Емнің бұл түрінде науқасты тікелей сендіру негіз болады. Мысалы, көзге шыққан теріскен, шиканды емдеу үшін пайдаланылмаған жаңа инені алады да, оған жіп сабақтап, шикан шыққан адамның бас киіміне, ине ұшы көздің деңгейіне дәл келтіріліп ілінеді. Көзінде теріскені, шиканы бар адам иненің ұшына көзін салып, осы бас киімін шиканы кеткенше киіп жүреді. Теріскенді, шиканды емдеудің басқа бір түрінде көзді зәм-зәм суымен жуады. Зәм-зәм суын киелі, әулиелі орындардан, өзен, көлдерден алынған сулармен көзін жуса көз ауруы жазылады деп сенген.

Сендіріп емдеу, көбінесе оған сиқырлы мағына телу арқылы жүргізіледі. Халық емшілері қояншық ауруы бар адамды емдегенде қағазға құранның белгілі бір сүресін жазып, оны ұнтақтайды да, ауырған адамға ішуге береді. Ал оны ішкен адам жазылып кетем деп сенген. Нәтижесінде аурудан құлан таза айыққан.

Жылан шаққандарға кейде бүркіттің шикі миын: «ем бол, ем бол!» деп жеуді де ұсынады. Сонымен қоса, жылан шаққан адамға бір жыл бойы өзеннен өтуге тиым салынады. Егер біреуді құтырған ит-құс қауып алса, ол әйелдің екі аяғының арасынан өтуі тиіс деп ұсынылады. Ел ішінде бүйінің, қарақұрттың, жыланның шағуынан емдеуші, соны көсіп қылатын адамдар да болған. Оларды арбаушы деп атаған. Арбаушы адамды шаққан жыланды ұстап алып, оны арбаған. Егер оның арбауы нәтижелі болса жылан өліп қалады да, ол шаққан адам жазылып кетеді деп сенген.

Саяхатшылардың бірі - ертеде қазақ елін аралап жүріп күйеуінен айырылып көзі соқыр (зағип) болып қалған әйелді емдегенді көргенін жазады. Онда әйелді жылан еті пісіліп жатқан құмғанның үстіне отырғызған. Құмғаннан қайнап жатқан жылан етінің буы бүрқырап шыға бастағанда зағип әйел көзін үнемі ашып отыруы тиіс. Осындай емнен кейін әйелдің көзі қайтадан көре бастағанына саяхатшы қатты таңданады. Мұндай жағдайды мүлдем жоққа шығаруға болмайды. Өйткені көздің соқыр болуының сан алуан себебі бар. Соның бірі – күйгелек мінезді әйелдердің қатты ренжитіні, қорқатыны немесе мазасыздана шырығатыны. Осы күнгі ғылыми медицинада мұны истериялық соқырлық дейді. Ондай соқырлықты гипнозбен немесе сендірудің басқа да түрлерімен емдегенде құлан-таза етіп тез жазып жіберуге болады. Ал бұрын соқырлардың бәрі бірдей қаралып, оның әлгідей жазылатын түрі жоғарыда көрсетілгендей ем-домнан қайтса, ол жетістік ел арасына лезде тарап кететін болған. Көз

алмасынан, көз тамырларынан болған соқырлық ондай емге мүлдем қайтпаған. Бірақ халық арасындағы емшісымақтар соқырлықтың әр түрлі жағдайда болатынын білмей, оның бәріне бірдей сол айтылғандай ем-домды қолдана берген.

Халық ықылық тиюді басуды өзін-өзі сендіру жолымен дәл тапқан. Ол үшін ықылық басталысымен дауыстап санай бастайды. Бірінші ықылықта «бірден», екінші ықылықта «екіден», үшінші ықылықта «үштен» деп, және әрі қарай ықылыққа ден қоя санай береді. Осылай еткенде ықылық басылып қалады. Міне, бұл адамның өзін-өзі сендіруінің нәтижесі.

Сендіріп емдеу, көбінесе оған сиқырлы мағына телу арқылы жүргізіледі. Біздің бақылауымыз бен зерттеулеріміз сиқырлы мағына бере сендіру тікелей сендіріп емдеуден күштірек екенін айқындады. Мысалы, молданың қояншық ауруы бар адамды емдегенін алайық. Мұндай ауруды емдеу үшін молда қағазға құранның белгілі бір алтын жазып, оны ұнтақтайды да, ауырған адамға ішуге береді. Бұл да негізсіз емес. Қояншық ауруының да кейбір түрі сендіріп емдеуге көнеді. Әлгі айтылған емдер негізінен екі түрлі сендірі жолымен жүргізілгенін көрдік. Оның біріншісі – құранның аятына, оның қасиетіне сендіру түрінде де, екіншісі аят жазылған қағаздың ұнтағын ішуде пайда болатын нақтылы әсерге сену түрінде. Біз шын, таза кеңілімен құранға сенген адамды аят айтып емдегенде, ол емнің соған шипа болуын жоққа шығара алмаймыз. Өйткені сенімнің адам өмірінде алатын орны зор.

Магиялық емдеудің тағы бірі бұл – *тіл мен көз сұғын емдеу*. Тіл мен көз сұғы туралы ата-бабаларымыз ерте кезден білген. Оған шамалары келгенше қарсы ем-дом жасаған. Бұл жөнінде Ө. Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баянында» жақсы келтірілген. «Сұғы барлар қылықты, бітісі әдемі, жаратылысы сүйкімді баланы көріп, «Паһ» десе болғаны, келесі сол уағынан қалмай шетінемек, мұны көзімізбен көрдік. Бірақ мен дарымдаған шипа ем дарым шәруаты дарымдылығы алғысыздықпен тындым тапқандығы өзіме аян. Бұл көз сұғы болсын, тіл сұғы болсын, кейбіреулер танданса, кейбіреулер ызаланса, сұғын қадауы тындырымдылық қастық сырқаты тудырмағы шарт екен. Мұндағы тылсым сырын, тек Алладан басқа білер ешкім жоқ. Енді оның дарымы, сұғы тиген адамның өзін тауып, өз сұғын өзіне қайтартса, айықтырым таппақ. Кейбіреулері айықса да кемтар болмағы Алла жазуы болмақ. Оған қарысса көз сұғы бар, тіл сұғы бар адам қырық күнге дейін оңала алмай, нәумезденіп, есін толық жия алмай қалмақ. «Жынын алдырған бақсыдай» сүміреймегі шарт. Көз сұғы бар адамның көзі ішінде не көз маңдайында қара қал не меңдеме көз көрігі болмақ. Оның көз қарашығы жалынды, қарауы сұсты, өткір. Жанары қара болмақ. Ал тіл сұғы барлардың ауыз айналасы, ерін, ұрт маңында меңдіме не қалы болмақ. Тілінде өте-мөте өзектік, немесе тілінде теңбіл не қал сүрей болмақ деп көрсеткен шипагер бабамыз. (Тілеуқабылұлы, 1996:23-25).

Көз тигенде көз қуаты кетіп, әлсіреп бей-жай бір халге түсіп, істеген ісінің қиюы қашады. Ал бала болса, қолды аяққа тұрмай шырылдайды, шыңғырып жылай береді. Көз өтіп кетіп, дер кезінде емделмесе, баланың өліп кетуі де мүмкін. Көз тигеннің тағы бір белгісі адамның арқасында пайда болатын көкшіл сұр түсті жолақтар. Бұл жолақтар адамға қай жылы, қаншалықты мөлшерде тіл көз тигенінен хабар береді. Көп жағдайда оны жай адамдар көре алмайды, тек халық емшілері ғана көреді. Көз тартатын көрікті жанға кез-келген адам: «Әдемсін-ай» деп сұқтана бір қараса соның өзі әлгі адамға кірне болып жабысады. Сұқтанбай, алаңсыз жүрген жанның ту сыртынан тесіп өтетін көздің уытынан жауырынның екі ортасында қалдырар қара түстес жолақтар зардабы жылдар бойы адамға зиянын тигізіп, денсаулығын әлсірете береді.

Көз тиген адамның ол жайлы білмеуі де мүмкін. Осындайда сақтанып, жас балаға адамның назарын өзіне аудару үшін жылтырақ заттар тағып қоятыны сол үшін. Көз тигенде сау адам бірден әлсіреп қалмауы да мүмкін. Көз тию көбіне қараған адамға да байланысты болып келеді. Қызғаншақ, іші тар, аш көз адам ішіп жеп қарағанда, адамның денесін қоршап тұрған биоөріс қабатын тесіп өтіп, бойындағы тіршілік қабатын сорып алады. Кейбір адамдардан сақтанып, «Байқандар, көзі өтіп кетеді», деп жаңа туған нәрестені жасырып жататыны сондықтан. Ондайларды - энерговампирлер деп, ал халық арасында дуагерлер деп атайды. Көз тигізбеудің тағы бір амалы - адамға қарағанда да, мақтағанда да «Тіфө, тіфө, тілім тасқа тисін» немесе «тіл көзден аман болсын» деп айтып отыруы керек (Парманов, 2009:134).

Көз тигенді кетіру үшін ағашқа мақта орап, оны майға майлап, Құран аяттарын оқи отырып, «Көш, көш» деп ауруды үш қайтара айналдырып, адам аяғы баспайтын

жерге лақтырып тастау керек. Аластау - дегеніміз отпен, шырақпен, Құранның қасиетті сөздерін үш мәрте қайталап, адамды айналдыруды айтады, ал ащылау деп түзбен немесе күлмен ауру баланың бойынан жүргізіп шығуды айтады. Сондай-ақ, ішіртікі, бойтұмар да көз тиюдан сақтайды. Тек оларды аяққа баспай, жерге тастамай, әжетханаға алып кірмей, ұқыптап сақтау керек. Сонымен бірге, біз куә болған үлкендердің көз тигенде, бір нәрседен шошып, қорыққан кезде қорғасынды ерітіп, табаққа салқын су құйып науқас адамның басының үстіне ұстап тұрады да ерітілген қорғасынды құйғанына куә болдық. Құйылған қорғасынды судан алып формасына қарап мынау тілге ұқсайды, мынау көзге ұқсайды деп өздерінше топшылап қатқан қорғасынды басынан үш рет айналдырып, аяқ баспайтын жерге көміп тастайды. Бұлай істесе барлық жамандық сонымен бірге кетеді деген ой наным болатын.

Ата-бабаларымыз тіл-көз тиюдi аса қатерлi, ем қонуы қиын деп ұққандықтан да, атын тура айтудан қаймыққан. Көбіне «ит тиген» деп астарлап ғана сөз ететін болған. Түскен жерін үй орнындай ойып түсетін жайдың оғы тәрізді көз бен тіл, адам өңменінен өткенде, қос жауырынның ортасында алақандай қара дақ қалады. «Жанары жасындай», «Тілі мiрдiң оғындай» деген теңеу осындай әсерге байланысты айтылған.

Халқымыз тілі көз тиген баланы қасқырдың дене мүшесімен ырымдап емдеген. Қасқырдың бас сүйегі, жақ тістері, өті, тырнағы, кенiрдегi түрлi кеселге таптырмайтын дәрі. Тәуіптер баланың бойындағы тіл, көздерді осындай жануарлардың мүшелері арқылы үзілді-кесілді жойып отырған. Көз арқылы бойға енген биокуатты тез ығыстыру маңдайға, әсіресе, екі қастың ортасына қасқырдың өтін жақса, тіл-көздің өтімділігі тез қайтады. Ал жас баланың бесігіне қасқырдың тырнағы, киелі күс үкінің балақ жүнін іліп қойса, ол тіл, көз тиюден ада болады (Әлімжанов, 2009: 150-152).

Оташылар – жараларды (ірінді жара, ойық жара, бітеу жара), тілме, күбіртке, шикан, күйік, үсік, сіңір созылуы (тартылуы), сіңір үзілуі секілді дерттерін емдей білген. Сонымен қатар, ісік қайтарған және қан алу, қан тоқтату, сүндетке отырғызу, жылан шаққанды емдеген. Және де адам денесіндегі бездерді алып тастау, көздің ағын сылып алу сынды күрделі хирургиялық қызметтерді де атқарған.

Ертеректегі Ресейлік дәрігерлер мен емшілер қазақтардың оташылық (хирургиялық) қабілетіне таңқалған. Ен далада көшпенділер жасаған операциялар күрделілігі жағынан Еуропаның аса көрнекті хирургтарының тіпті осы заманғы медициналық жабдықтарды, ғылым мен техниканың ең соңғы жетістіктері мен әдістерін қолдана отырып жасаған операцияларынан ешбір кем түспеген. Мұндай операциялардан, мәселен, тіпті сол кездегі Еуропалық медицина үшін аса күрделі деп саналатын нәрестені кесарь тілігі арқылы алу операциясын атауға болады (Әбдіраман, 1999:49).

Кейбір тәжірибелі оташылар ішек құрты ауруларында лимфа түйіндерін алып тастаумен айналысқан. Ол үшін олар жүзі өткір пышақпен мойнынан төмен қарай кесіп, ондағы лимфа түйіндерін сылып алып тастап отырған. Оны алып болған соң жараны жылы сумен жуып, малдың іш майын жағып орап қойған Жараны дәл осылай екі күн сайын маймен сылап таңуды әрбір екі күн сайын жаса отырған. Жара бас-аяғы он күнде толық жазылған (Шарманов, 1978:52).

Оташылар сыздауық, шикан,көр шикан, күбіртке, сүт безінің ірінді қабынуы сынды ауруларды емдеуде консервативті тәсілді қолданған. Аталған ауруларды емдеуде ең алдымен олардың іріндері ертерек жиналып, жарылуына мүмкіндік беретін мал мен өсімдіктердің өнімінен алынған дәрілерді жағу немесе ішкізу арқылы емдеген. А.Васильевтің келтірген мәліметі бойынша, суықтан жараға айналған жерлерге малдың жаңадан алынған терісін, етін, құйрық майын, жұмыртқаның сарысын жағып емдеген.

Оташылар жылан және өзге де улы жәндіктер шаққанда шаққан жерді сәл жоғарылау жерден байлап, шаққан жердің дәл үстінен тіліп, қанды ауызбен сорып, түкіріп тастайтын болған. Содан кейін сол шаққан жерге балғын ет, май, құйрық май, жылан мен қаракүрттың басынан дайындалған дәрілерді немесе тіпті тірі бақаны қойып, байлайтын болған (Васильев, 1902:142)

Оташылардың күйік пен үсікті емдеудегі әдіс-тәсілі ерекше болып келеді. Күйген жерлерге малдың терісін, жылқы мен қаздың майын, ашыған сүтті жағу арқылы, және де тұзды, ұнды себелеу арқылы да емдеген. Ал үсікті қайтаруда оташылар ең алдымен үсіген жерді салқын сумен жуған немесе қармен ысқылаған, сосын, бұл жерге қаздың майын немесе жылы суға ерітілген күртты жаққан. Ішуге қымыз берген. Ал үсіген жер емдеуге келмей іріндей (гангрена) бастаса, онда оны кесіп тастаған. Және кесуді тек

кожалардан шыққан оташылар ғана іске асырған (Васильев, 1902:145-146).

Бір айта кетерлігі, оташылар мен сынықшалардың ауруларды емдеуде атқарған кейбір әдістері біршама ұқсас болғанымен де, олар өзіндік ерекшеліктерге ие болған. Тіптен, оташылардың емдеу құралдары да сынықшылардан біршама өзгеше болған. Оташылар емдеп жазған келесі аурудың түрі ол – *ревматизм*. Ол негізінен суықтан пайда болатын, буын-буынды суықтатқаннан болатын ауру. Ревматизм асқыну кезеңдеріне қарай – жай ревматизм, жел ревматизм, сүйек ревматизмі, құрт ревматизмі, ең асқынған түрін құрт ревматизмі, яғни сүйек туберкулезі деп бөлген.

Сынықшылық – ішкі және сыртқы сынық пен шығуды емдейтін көп жылдық тәжірибені біріктірген халық медицинасының эмперикалық саласына жатады. Бүгінгі ғылыми медицинаның травматология саласы халық медицинасының сынықшылар қолданған емдеу тәсілдерін өз тәжірибелерінде кеңінен қолдануда.

Сынықшы – сынық пен буынның шығуын емдейтін атадан балаға берілетін ерекше қабілет иесі. Олар ерте кезден-ақ халық арасында ерекше сый-құрметке ие жандар. Қазақ арасында есімдері мәлім, қолы жеңіл сынықшылар ерекше халық құрметіне бөленген. Әйтсе де, Қазақстан бойынша сынықшылық өнермен айналысатын нағыз сынықшылардың қатары сиреп келеді. Соған қарамастан, аты елге әйгілі, өзінің сынық салудағы өнерімен танымал болып, тіптен травматолог-дәрігерлердің өздерін мойындатқан сынықшылар әлі де ел арасында кездесіп жатады. Қазақ халқы сіңірі созылғанда, сүйек сынғанда, буыны шыққанда ең бірінші сынықшының көмегіне жүгінген. Ашық және жабық сынықтармен бетпе-бет келген халық емшілері – сынықшылар емдеудің бірнеше әдіс-тәсілін ойлап тапқан. Оның кейбірі өзге халықтардікіне ұқсас болса, енді бірі тек сол халықтың тұрмысына сай өзіндік ерекшелікке ие.

Ал қазақ халқы – ғасырлар бойы мал шаруашылығымен айналысып, оны тіршілік еткен халық. Көшпелі қазақтардың қатал тұрмысында әртүрлі жаракатқа ұшырап, мертігу, оған қоса күнделікті өмірде болатын, кездейсоқ жағдайларға байланысты шыққан буын мен сыныққа жәрдем көрсетуде сынықшылардың алатын орны ерекше болған. Қазақ сынықшыларының сынықты дұрыс сала білуіне олардың мал анатомиясын, сүйек құрылысын жетік білулерінің елеулі рөл атқарғаны айдан анық (Абдуллаев, 2003:21).

Бағзы заманнан кең даланы еркін жайлап, мал баққан, аң аулаған қазақ халқы мал сүйектеріне қарай отырып, адам сүйектерінің де өзара байланысу ерекшеліктерін, мәселен білек пен балтыр (әрбіреуі) қос сүйектен тұратынын, буындар сіңір арқылы байланысатынын, оларды сірі қалташықтар қаптағанын, тізе буында айқыш-үйқыш сіңірлер, ал ұршық буында іштей орналасқан сіңір бар екенін жақсы білген (Жакупова, 1998:2).

Әдетте, сынықшылар жылдар бойы сынған малдың сүйектерін орнына салып тәжірибе жинақтаған, тек содан кейін ғана адам емдеуге кіріскен. Кей сынықшылар он сегіз жыл бойына жануарлардың сынығын салып тәжірибе жинақтаған (Шарманов, 1978:45).

Сынықшылар өздерінің алғашқы тәжірибелерін малға жасаған. Сынықшалар алдымен денеден ағып жатқан қанды тоқтатуға әрекет жасап, ол үшін сынған жердің жоғары жағынан байлап тастау шарасын қарастырған. Жараны тұзды сумен жуып, күйдірілген қаз, жылқы, ешкі майымен сылайтын. Бұзылған сынықты, шыққан буынды салу үшін сынықшы қолын күйдірілген маймен майлап алып, сау жерінен бастап терісінің сыртынан сипалай отырып, жарақаттанған жерді байқап көретін. Ондағы мақсат жарақаттанған немесе шыққан буынды сынықтың қанша дәрежеде бұзылғанын алдын-ала анықтау.

Сынықшылар сынықты жинап салудың бірнеше тәсілін меңгерген. Әр сынықтың ерекшелігіне орай икемді әдіс бойынша әрекетке кірісетін болған. Жарақатқа ұшыраған сынықты аса сезімталдықпен жинастыруға тырысқан. Сүйекті жинастыру кезінде сынықтың бір бөлігі жиналмай қалып қойса, әлгі жер тез арада іріңдей бастайтындығын есте ұстаған.

Сынықшылар сынған сүйекті немесе шыққан буынды салуда алдымен қолдарын жылқының майымен майлап алған. Содан кейін тері мен бұлшық етті барынша босаңсытып, ауырсынуды басу үшін массаж жасай отырып, сынықтың немесе шыққан буынның бағытын анықтап отырған. Осындай массаждан кейін ғана сынған бөліктерді біріктіруге көшкен.

Сынықшылар сынық салуда адамның ауырсыну сезімін басатын дәрілер қолданбаған. Олар сүйек сынықтарын жымдастырып, өз орындарына қойған сәттерде науқас адамның

ауырсыну сезімі «таза» болуға тиіс деп санаған. Егер сүйек сынықтары өз орындарына түсіп, жымдасқан болса, науқас адамның ауырсыну сезімі басылып тыныштанады, ал керісінше, сүйек сынықтары орындарына түспесе ол мазасызданып, қозғала алмай қалады, қозғалса да қатты қиналады (Әбдіраман, 1999:96).

Сынықшылар жабық сынықты да, ашық сынықты да бекіту үшін сынған жерді айналдыра жұмсақ шүберекпен, оның сыртынан түйенің шудасын, не қойдың жабағысын орап, жіңішке жіппен айналдыра шандиды да, сыртынан сынық бекітетін құралмен бекітеді. Осылайша сынық бекігенше бірнеше рет қайталаынады. Сынық бекітетін құралды жасау үшін белгілі мөлшерде киіз кесіп сыртынан жұмсақ шүберекпен тыстайды да, ұзыннан төрт жерден ағаш қойып, ағашты киізге бекітіп, бау тағады (Әбдіраман, 2002:21).

Қазақ сынықшылары сынықтарды мынадай түрлерге бөлген:

1. *Жарықшақ сынық*. Егер сүйек шорт сынбай немесе айқасып сынбай тек жарық шақтанып сынған болса олар жарықшақ сынық делінеді. Мұндай сынықты тартып созбай, тұзды суға матаны малып таңып тастаған. Жеті күннен кейін қайта босатып, сынған жерді сорботқамен жуып бостау етіп қайтадан орап тастаған. Әдетте мұндай сынықтар дәл осылай екі орағаннан-ақ бітіп кеткен.

2. *Шорт сынық*. Егер сүйек жарықшақтанбай, айқасып сынбай, екі жаққа үзіліп сынған болса, онда оны шорт сынық деп атаған. Оны салуды халық емшілері келесідегідей әдіспен іске асырған. Алдымен сынған сүйекті қатты тартып отырып орнына салып, содан кейін сыртынан ерсілі-қарсылы орап қатты етіп байлайды. Оны ерсілі-қарсы байламаса, онда сүйек бір жағына қарай ығысып кететін болған. Одан кейін сынған сүйектен артығырақ тақтай дайындап, төрт жағынан тақтаймен қоршап сыртынан орап тастайды. Таңғанда сынған сүйекті сау сүйектен оздырыңқырай, артықтау таңады. Мәселен, қол сынса, екі қолды теңестіргенде сынған қол сау қолдан бір елідей артығырақ болып шығуы керек. Осылай байланғанда ол біте келе теңесіп кететін болған. Сынықты саларда сүйегі сынған адамды екінші бір адам белінен ұстап қатты тартып отырып, салаған кезде, сіңір созылмай, сүйектің арасына ет қысылып қалмай жақсы бітіп, жазылатын болады. Мұндайда алғашқы таңу 10 күндік мерзімге таңылса, екінші кезеңде босаңдау етіп қайта таңатын болған. Нәтижесінде, осындай екі рет таңудан кейін сынық та жазылатын болған.

3. *Айқаспа сынық*. Сынған сүйек үстіне немесе астына айқаса сынса мұны айқаспа сынық деп атаған. Оны қолмен ұстап екі жағынан тартып отырып орынына түсіреді. Онан соң ерсілі-қарсылы айқастыра орайды да сыртынан тақтайды қойып қатты таңып тастайды. Олай болмағанда орынан қозғалып кетеді. Бұл гипстің орнына жүреді. Тура осы байланған қалпында 10 күндей тұрады. Егер сынықтың екі жағы сыздап ісінген болса, онда оның орнына түкендігі. Он күн дегенде сүйек біте бастайды. Он күннен соң, шешіп, тұзды сумен жуып, сорботқамен орап босаңдау етіп қайтадан таңып тастайды. Егер аяқ сынып, және оны дәл осы тәсілмен таңғанда аяқтың басы істемесе, онда сүйектің орнына түспегендігі. Міне осындай жағдайда сынықшылар қаздың немесе жылқының майымен майлап отырып сынықты қайта бұзатын болған. Содан соң дәл жаңағы әдіс бойынша қайтадан байлаған. Егер алғашқы орау сәтті болса, екінші рет таңғанда ісік қайтып жақсара беретін болған. Егер жас адамның сүйегі сынған болса, онда ол тез бітеді. Сондықтан да сынықтың бітуі адам жасына байланысты балған.

4. *Бұғана сынығы*. Бұғана сынғанда көбірек бұғананың басы ішіне қарай кіре сынады. Ол үшін алдымен бұғана сынған жақтағы қолтықтан көтеріп, тіреуіш қойып барып қана салатын болған. Содан соң кеуде мен жауырыннан тақтай қойыпмықтап таңып тастаған. Адамның мойны сынған бұғана жаққа қаратылып, бұғананың басы ажыратылып кетпейтіндей етіп таңылады. Адам сол отырған кейпінде тік отырып ұйықтайды. Дәл осылайша он күн отырып, белгіленген шарттарды дұрыс сақтайтын болса, бұғана орнына дәл түсіп бітетін болған. Негізінде кез-келген сынықтың бекуі ол адам жасымен есептелген. Егер сынық қатты ауыртып шыдатпаған жағдайда сынықшылар ауырды басу мақсатында, үкі еті мен жылан етін қайнатып беріп отырған. Себебі олар ауырғанды басып, сүйектің бітуін тездетеді. Сынықты бекіткеннен кейін сары май, жылқы еті, қошқар немесе текенің етін, аңның етін жеуге тиым салған. Бұл еттер қанды ысытып сүйектің бітуіне зиянын тигізетін болған. Егер сынық теріс салынып, қисық бітер болса, оны жылқы, түйе, қаз майымен, қойдың құйрық майы сияқты жібітетін майлардың біреуімен сыртынан жағып, сары май жегізген. Бір апта осылай істеп, сүйекті былқылдатып

жібіткен, содан соң түзулеп қайта салған.

Буынның шығуын сынықшылар да оташылар да емдей береді. Енді осы буынның шығуына және оны салудың жолдарына тоқталайық. Адам денесінің буындарының барлығы дерлік шығуы мүмкін. Оларға жекелей тоқтала кетсек:

Жақ сүйегінің шығуы. Жақ сүйегі көп жағдайда қатты күлгеннен немесе қатты есінегенне болады. Жақ сүйегі шыққан адамның тілі салақтап, тамақты жұта алмайтындай дәрежеге жетеді. Сынықшылар жақ сүйегін салуда келесідегідей әдісті қолданған: орамалды суға салып сығып тастап иекті мойыннан тартып орап қояды. Одан кейін иекті орамалмен қоса ұстапсәл көтеріңкіреп келіп төмен қарай шорт басу арқылы жақ сүйегін орнына түсіреді.

Мойын сүйегінің шығуы. Қазақ халқы ат құлағында ойнап, көкпар шауып, бөйгеге қатысып өмір сүрген. Сондықтан көптеген шығулар мен сынулар осы аттан құлаудан болып отырған. Аттан жығылудан немесе төбесімен тік шаншылып түсуден мойын сүйектер ішығып кетіп отырған. Мойын сүйегі шыққанда мойны шодырайып бір жаққа қарай қисайып қалатын болған. Мұны салудың әдісін, сынықшылар келесідей жолмен іске асырған: Шодырайған жағын үстіне қаратып иыққа бір жастық, ал бас жағына бір жастық қойған. Содан кейін шодырайған жерді тіземен немесе жалаңаяқпен бір басып қалғанда күрт етіп, шодырайған жер жоғала қалса, онда шыққан жер орнына түскені болып есептелген (Дәулетұлы, Айғалиұлы, 2003:6).

Иықтың шығуы. Тоқпақ жіліктің басы жауырыннан ажырап қолтыққа кіріп кеткен жағдайда иық шығады. Мұны салудың әдісі былайша болмақ: иығы шыққан адамды шалқасынан жатқызып, содан соң, иықты орнына қайта салмақшы болған адам жалаң аяқтанып иығы шыққан адамға қарсы жатады да аяғының бақайы иығы шыққан адамның басын біреуге мықтап ұстатып, сынықшы иығы шыққан адамның қолын тартып тұрып бақаймен қолтықтағы тоқпақ жіліктің басын қатты итеріп қалғанда, шыққан сүйек сырт етіп орнына түседі.

Көрі жіліктің шығуы. Көрі жілік көп жағдайда қолымен жерді тірей құлаған кезде болады. Бұл кезде міндетті түрде сынықшыларға көрсетіп, тек солардың саулығымен ғана іске асырған. Сынықшылар көрі жілікті орнына салудың ең тиімді әдісін білген. Алдымен қолды жалаңаш ұстап, сүйектің шыққан жерінің сыртынан уқалап отырып анықтап алған. Содан соң адамның шыққан қолын тартып тұрып, оның бетіне суық суды бүркіп жібергенде, қолы шыққан адам селк етіп, қатты шошиды сол екпінімен барып, шыққан жілік орнына түсе қалған. Жілік орнына түскен соң, оны матамен таңып, мойынға асып қойған. Бас-аяғы бір жетіде буын бітіп, қалпына келген.

Тізе сүйектің шығуы. Ол жығылудан, аттың тебуінен оңай шығып кететін, жылжымалы мүшенің бірі. Шыққан тізе сүйекті орнына салу үшін, алдымен тізе сүйектің қай жаққа қарай шыққанын анықтап алған. Тек содан кейін ғана оны салуға кіріскен. Сынықшылар сүйекті салуда бір қолымен тізені уқалап отырып, енді бір қолымен қалыңдау етіп оралған матамен тізе сүйектің шыққан жағынан қағып қалу арқылы сүйекті сарт еткізіп орнына түсірген. Сынықшылар ірі қара малдың дәл осылай шыққан тізесін киіз тоқпақпен ұрып орнына түсірген.

Қорытынды: Сан ғасырлар бойына жалғасқан халық медицинасының бүгінгі күн мен сабақтастығын және оның ұлттың рухани-мәдени құндылығы ретінде қалыптасуын және этномәдени мұра ретінде жаңғыруын, насихатталуын қолға алу тарихшы-этнографтардың міндеті. Қазақ халқы ертеден аурулардың алдын алуда, олардың шығу себептерін анықтауда және емдеп жазуда наным-сенімдермен ырымдарды ұстануы, халық мұрасының бүтіндей бір салт –дәстүрлер кешенін сақтай білуі халық денінің, рухының саулығын сақтауда ерекше маңызға ие болды. Міне, осы жағынан алып қарағанда, қазақтың халық медицинасын салт-дәстүрлер кешені мен бірге сабақтастыра жан-жақты қарастыру, оны ғылыми айналымға енгізудің маңызы жоғары.

Халық арасында халықтық медицинасындағы «көшіру», «үшкіру» «ұшықтау», «сеңдіру», «қақтыру» сияқты емдеу тәсілдерінің әлі де болса ел арасында кездесетіндігін белгілі ғалым Ә.Т. Төлеубаев та өз еңбегінде көрсетеді (Төлеубаев, 2013: 228-229). Мұның бәрі әрине, діни наным-сенімнің сарқыншағы деуге болады. Десекте қазақ этнографиясында әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелер баршылық. Қазақ халқының халықтық медицинасын зерттеу мәселесі күні бүгінге дейін дұрыс жолға қойылмай келді. Оның басты себебін халықтық медицинаны көпшіліктің мойындамауы мен оны зерттеуге кезінде тиым салынғандығынан іздеуге болады және «арнайы ғылыми

зерттеулердің көпке дейін болмауы» да кері әсерін тигізді. Кеңес Үкіметі тұсында қазақтың төл тарихы, салт-дәстүрі мен мәдениеті, тілі де, діні де қыспаққа алынып, халық медицина өкілдері, шипагер емшілері де сол бұлаудан шыға алмаған кез болатын. Соған қарамастан, халық арасында шынайы халық емшілігі мен шипагерлігі құпия түрде өмір сүруін жалғастыра берген. Қазақ арасындағы оташылар мен сынықшылар қай заманда болмасын елдің үлкен ықыласына ие болып отырғандығын тарих беттерінен де, күнделікті өмір тәжірибелерінен де көріп, көз жеткізудеміз. Сондықтан да осы бір қасиетті өнердің жоғалып кетпеуіне баса назар аударып, керісінше оны ары қарай жетілдіріп дамытуға ықпал етуге тиістіміз.

Халық медицинасы сан ғасырлар бойына құпиясы ашылмаған, тек атадан балаға ауызекі мұра болып келген киелі дүние.

Әдебиет

- Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы. Алматы. Қазақстан, 1992. 130 б.
- Абдуллаев К.А., Даушева Ж. Народная медицина казахов // *Столичная жизнь*, 5 май. 2003. С. 21.
- Әбдіраман Ө. Қазақтың дәстүрлі халық емшілігі. Алматы. Қазақпарат, 2002. 160 б.
- Әбдіраман Ө. Қазақтың қара емдері. Алматы, 1999. 172 б.
- Әлімжанов С.Ө. Тілеуқабұлұлы тіл-көз сұғы жөнінде // «Қазақтың ғалым шипагері Ө.Тілеуқабұлұлы» атты VI – халықаралық конгресінің ғылыми-теориялық материалдары. Тараз, 2009. 247 б.
- Васильев А. Народные способы врачевания у киргиз Тургайской области. Торгай, 1902. С. 125.
- Парманов Х. Халық емінің пайдасы // «Қазақтың ғалым шипагері Ө.Тілеуқабұлұлы» атты VI – халықаралық конгресінің ғылыми-теориялық материалдары. Тараз. 2009. 247 б.
- Сахабат С. Халық емінің құпиясы. Шымкент, 1996. 40 б.
- Тоқтабай А., Сейтқұлова Ж. Төрт түліктің қасиеті. (Қазақ малшаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптары). Алматы, 2005. 192 б.
- Төлеубаев Ә.Т. Қазақ халқы этнографиясының мәселелері. Таңдамалы еңбектер мен мақалалар. Алматы: Service Press, 2013. 2-том. 496 б.
- Тілеуқабұлұлы Ө. Шипагерлік баян. Алматы, 1996. 220 б.
- Дәулетұлы Б., Айғалиұлы Е. Сынықшы деген бір сиқыр // «Ана тілі», 2003. 23 қаңтар. 6 б.
- Жакупова М.А. Народная медицина: вчера и сегодня // *Фармацевтический вестник*. 24 декабрь. 1998. С. 4.
- Уалиханов Ш.Ш. Таңдамалы... Алматы. Жазушы, 1985. 2 баспа. 560 б.
- Шарманов Т. Очерки по истории народной медицины Казахстана. Алматы, 1978. С. 202.

References

- Aldashev A., Alimkhanov Zh. Kazakhtyn khalyk meditsinasynyn kupiyasy. Almaty. Kazakhstan, 1992. 130 b.
- Abdullayev K.A., Dausheva Zh. Narodnaya meditsina kazakhov // *Stolichnaya zhizn'*. 5 may. 2003. S.21.
- Abdiraman O. Kazakhtyn dasturli khalyk emshiligi. Almaty. Kazakparat, 2002. 160 b.
- Abdiraman O. Kazakhskaya chernaya meditsina. Almaty, 1999. 172 s
- Alimzhanov S.O. Tileukabyluly til-koz sugy zhoninde // «Kazakhtyn galym shipageri O.Tileukabyluly» atty VI – khalykaralyk kongresinin gylymi-teoriyalu materialdary. Taraz. 2009. 247 b. [in Kazakh language]
- Vasil'yev A. Narodnye sposoby vrachevaniya u kirgiz Turgayskoy oblasti. Torgay, 1902. S. 125.
- Parmanov Kh. Khalyk eminin paydasy // «Kazakhtyn galym shipageri O.Tileukabyluly» atty VI – khalykaralyk kongresinin gylymi-teoriyalu materialdary. Taraz, 2009. 247 b.
- Sakhabat S. Khalyk eminin kupiyasy. Shymkent, 1996. 40 b.
- Toktabay A., Seytkulova Zh. Tort tuliktin kasieti. (Kazak mal sharuashylygyna baylanysty adet-guryptary). Almaty, 2005. 192 b.
- Toleubaev A.T. Kazak khalky etnografiyasynyn maseleleri. Tandamaly enbekter men makalalar. Almaty, Service Press, 2013. 2 tom. 496 b.
- Tileukabyluly O. Shipagerlik bayan. Almaty, 1996. 220 b.
- Dauletuli B., Aygalnuli E. Siniqshi degen bir siqir // «Ana tili», 2003. 23 s. 6 b.
- Zhakupova M.A. Narodnaya meditsina: vchera i segodnya // *Farmatsevticheskiy vestnik*. 24 dekabr'. 1998. S. 4.
- Ualikhanov Sh.Sh. Tandamaly. Almaty: Zhazushy, 1985. 2 baspa. 560 b.
- Sharmanov T. Ocherki po istorii narodnoy meditsiny Kazakhstana. Almaty, 1978. S.202.

НЕКРОЛОГ

Абишева Багдат Нурлановна (1928-2020)

Ушла из жизни Багдат Нурлановна Абишева – человек незаурядной судьбы, стоявший у истоков казахстанской исторической науки, участвовавший в ее становлении и развитии, оставивший глубокий след в деятельности Института истории и этнологии имени Ч. Валиханова.

Ее жизнь – пример для подражания не только для молодых ученых, но и в целом для подрастающего поколения. Она была одной из первых женщин казашек-историков, видным ученым, профессором, лауреатом Государственной премии Казахской ССР, академиком Международной академии информатизации, обладателем нагрудного знака «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан» и т.д.

Б.Н. Абишева родилась 20 мая 1928 г. в селе Киевка (Каратал) Нуринаского района Карагандинской области в семье служащего. В школу Багдат пошла в возрасте 6 лет. В 1937 г. в связи с переводом отца в пригородный поселок Компанейск, возле Караганды, она продолжила учебу в средней школе, где проучилась до окончания 9 класса. Ей особенно удавались и нравились математические предметы. Директор школы А.Л. Репилова, которая вела алгебру в 8-9 классах видела в успевающей ученице будущую Софью Ковалевскую, о чем постоянно ей твердила. Хотя сама Багдат не знала тогда, кто такая Ковалевская, но мечтала стать математиком. Начавшаяся война распорядилась иначе, расстроила все ее планы.

В 1942 г., ее отца мобилизовали в трудовую армию. Самая старшая в семье Багдат, вынуждена была прервать учебу и работать, так как на ее попечении оставались мать и четверо младших братьев и сестер. В 1943 г., когда отца демобилизовали, она получила возможность учиться и поступила в учительский институт в Караганде на историческое отделение, которое окончила с отличием. Решением Государственной аттестационной комиссии была рекомендована в ВУЗ для продолжения учебы и получения высшего образования. В 1945 году была принята на 3-й курс историко-филологического факультета КазГУ имени С.М. Кирова в Алма-Ате.

Студентам, обучавшимся в годы войны и первые послевоенные годы довелось слушать лекции крупных специалистов-профессоров и доцентов, эвакуированных в Казахстан из Москвы, Ленинграда, Киева и других городов страны. Их фундаментальные знания по истории, ораторское искусство, интеллект, благородство, интеллигентность оказали влияние на воспитание и становление молодых казахстанских историков и привили любовь к науке.

В 1948 г., окончив с отличием университет, Багдат Абишева была рекомендована в аспирантуру Академии наук СССР в Институт истории СССР. В том же году в возрасте 20-ти лет впервые приехала в Москву сдавать вступительные экзамены в аспирантуру. Конкурс был серьезный: 4 человека на одно место. Поступив в аспирантуру, Б.Н. Абишева оказалась в среде маститых ученых исторической науки: Б.Г. Грекова, А.М. Панкратовой, М.В. Нечкиной, К.В. Базилевич, М.И. Тарле, Н.С. Сидорова и многих других. Перенимала их опыт и обогащалась знаниями. Научным руководителем ее кандидатской диссертации был крупный ученый, доктор исторических наук А.П. Кучкин - очень требовательный и очень заботливый человек. Он сам был специалистом по истории Казахстана. В 1952 г. Багдат Нурлановна в срок закончила аспирантуру, успешно защитив диссертацию. Защита проходила на заседании научного совета Института истории СССР под председательством академика А. М. Панкратовой и на большом Совете под председательством академика Б.Д. Грекова.

В 24 года Багдат Нурлановна стала первой женщиной – казашкой, получившей степень кандидата исторических наук. С 1952 началась ее трудовая научная деятельность на поприще исторической науки Казахстана и до 1994 года она непрерывно работала в Институте истории, археологии и этнографии Академии наук Казахстана, в должностях:

старшего научного сотрудника, заместителя директора Института по науке, заведующего отделом, ведущего научного сотрудника. В ее трудовой книжке одна запись: «Академия наук Каз ССР» с дополнениями во вкладыше о наградах и поощрениях.

В 1953 г. ее кандидатура была выдвинута на должность заместителя директора по науке. Невзирая на ее молодость, по настоянию ученых – историков партийной организации Института она была утверждена в должности на бюро ЦК Компартии Казахстана. За более 40 лет работы в Институте ею были разработаны ряд научных проблем истории Казахстана: индустриального развития республики, рабочего класса и его общественно-политическая активность, история городов и фабрик, частично история сельского хозяйства республики и др.

Впервые в казахстанской историографии Б.Н. Абишевой была фундаментально исследована проблема роста культурно-технического уровня рабочего класса Казахстана. В 1960-70 годах она выпустила две монографии, посвященные подъему культурно-технического уровня рабочих угольной промышленности Казахстана и в целом рабочего класса республики.

В 70-е годы Институт издал «Историю Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней» в 5 томах, где Багдат Нурлановна являлась одним из авторов 4-го тома и редактором 5-го тома. 28 декабря 1982 г. постановлением ЦК Компартии Казахстана и Совета Министров ЦК Казахской ССР в составе 6-ти ведущих ученых этого издания Абишева Б.Н. удостоена Государственной премии Казахской ССР. Абишева Б.Н. является автором, соавтором и редактором многочисленных научных трудов, коллективных работ, подготовленных Институтом истории и этнологии. Ею опубликованы более 100 научных и научно-популярных статей в различных изданиях республиканских и всесоюзных научных журналов.

Абишева Б.Н. вела большую общественную работу: многие годы была секретарем первичной партийной организации Института, заместителем Председателя Республиканского Совета по школам Комтруда, активно участвовала в пропаганде научных, политических, исторических знаний среди трудящихся, за что неоднократно награждалась грамотами Президиума Верховного Совета Казахской ССР.

Все годы работы в Институте являлась членом Ученого Совета, членом и ученым секретарем Специализированного Совета Института по защите докторских диссертаций. За активную и плодотворную общественно-производственную работу Абишева Б.Н. награждена многочисленными медалями, а также грамотами Верховного Совета КазССР, Президиума АН СССР и многими другими.

Решением ВАК МОН Б.Н. Абишевой присвоено ученое звание профессора. Она избрана действительным членом Международной академии информатизации. В 2008 г. к 80-летию юбилею за успехи в области науки РК награждена нагрудным знаком «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан».

Абишева Багдат была не только признанным ученым и активным общественным деятелем, но прекрасной женой, заботливой матерью, хранительницей очага большой семьи.

Жизнь и деятельность первой женщины – казашки историка является ярким примером служения Родине. После окончания аспирантуры и до ухода на заслуженный отдых в первые годы обретения независимости Казахстана Багдат Нурлановна работала в научном коллективе и вместе с сотрудниками писала историю казахского народа. Ее вклад в развитие исторической науки, любовь и преданность своему делу является тем кирпичиком из чего складывается фундамент и строится крепкое государство, имя которому – Республика Казахстан.

Коллектив Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова Комитета науки МОН РК глубоко скорбит и выражает искренние соболезнования родным и близким в связи с безвременной кончиной Багдат Нурлановны.

*Директор Института истории и этнологии
им. Ч. Валиханова, д.и.н., проф.
З.Е. Кабульдинов*

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**III. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫНА 75 ЖЫЛ
75 ЛЕТ ИНСТИТУТУ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ИМЕНИ Ч. ВАЛИХАНОВА
75 YEARS FOR CH. VALIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY**

Капаева А.Т.
ИСТОРИКИ КАЗАХСТАНА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ.....5

Жангүлтин Б.О.
ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА КАЗАХСТАНА 1940–Х ГГ.
В ЭПИСТОЛЯРНОМ НАСЛЕДИИ А.М. ПАНКРАТОВОЙ.....14

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Мамытова С.Н.
ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ КАЗАХОВ - «ОТКОЧЕВНИКОВ»
ЗА ПРЕДЕЛЫ КАЗАХСТАНА В НАЧАЛЕ 30-Х ГГ. XX ВЕКА.....24

Балтабаева К.Н.
ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ КАЗАХОВ:
АНАЛИЗ БАЗЫ ДАННЫХ ПО КНИГАМ ПАМЯТИ АЛТАЙСКОГО КРАЯ.....34

Торайгыров Е.М., Нуржанова А.М.
ИСТОРИЯ ИРТЫШСКОЙ ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ ПОЛОСЫ В ТРУДАХ
ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ.....48

Орынбаева Г.У.
ХОЗЯЙСТВО И БЫТ КАЗАХОВ В ПЕРВОЕ ДЕСЯТИЛИТИЕ
СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ 20-Х ГГ. XX В.).....58

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Асылбекова Ж.М., Султанова Д.Х., Қиясбек А.Е.
ҚАЗАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ДЕЙІНГІ КЕЗЕНДЕ ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ӨНЕРКӘСПТЕ, КӨЛІК ТАСЫМАЛЫ ЖӘНЕ САУДАДА ЖҰМЫСПЕН
ҚАМТЫЛУЫ.....70

Қабыл А.Ә.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХVIII-ХІХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҮЛТ-АЗАТТЫҚ
ҚОЗҒАЛЫСТЫ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ОҚЫТУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР.....80

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Қалшабаева Б.
XX ғ. 20-50 жж. ОРТА АЗИЯДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ
ТАРИХЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ФАКТОРЛАР.....90

Саурыкова Ж.С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «БЕС МАСАҚ» ЗАҢЫ: 1932-33 ЖЖ. СОТ ОРГАНДАРЫНЫҢ ЖАЗАЛАУ ШАРАЛАРЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ (ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ МЫСАЛЫНДА).....	103
--	-----

**ҰЛЫ ЖЕҢІСКЕ 75 ЖЫЛ
75 ЛЕТ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЕ
75 YEARS OF GREAT VICTORY**

Әминов Т., Талғатбеков Ә. ЖҰМАБАЙ ШАЯХМЕТОВТЫҢ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ.....	118
---	-----

Апашева С.Н., Тоқмұрзаев Б.С. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНА МАЙДАННАН ТҮРҒЫНДАРДЫ ЖАППАЙ КӨШІРУ ТАРИХЫНАН (1941-1942 жж).....	129
--	-----

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

Найманбаев Б.Р., Базаров К.Т. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ.....	140
---	-----

Қожақұлы Ө., Спандияр А.С. ҚАЗАҚ - БАШҚҰРТ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	151
---	-----

Ualtayeva A., Bidakhmetova Sh. POLITICAL EVOLUTION OF THE ASSEMBLY OF PEOPLE OF KAZAKHSTAN.....	164
---	-----

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Нұрсан Әлімбаев ЖЕТІАТАЛЫҚ ЭКЗОГАМИЯЛЫҚ БІРЛЕСТІК - РУ: ҚҰРЫЛЫМЫ, ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӨЛШЕРІ, РУ ЖӘНЕ СОЦИУМ РЕТІНДЕГІ БОЛМЫСЫ.....	176
---	-----

Итуарова З. SOVIET LEGACY IN NATIONAL CELEBRATIONS IN KAZAKHSTAN.....	193
---	-----

Гордеева Е.А. ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ ОБЩЕСТВА СРЕДНЕЙ АЗИИ В ЭПОХУ МЕТАЛЛА.....	202
--	-----

Сармурзина Н.Н., Қалшабаев А. Ж. ХАЛЫҚ МЕДИЦИНАСЫНДАҒЫ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЕМДЕУ ТҮРЛЕРІ.....	216
--	-----

НЕКРОЛОГ.....	227
---------------	-----